

42296

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાણરાવ
ગાયકવાડ સેનાખાસબેલ સમશેર
બહાદુર એમના ઉદાર
આશ્રયથી.

પ્રાચીનકાવ્યમાળા

ગ્રંથ ૨૧

વલ્લભકૃત.

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

સંશોધન કરી ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ કરનાર
હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા
અને
નાથાશંકર પૂજારીશંકર શાસ્ત્રી.

વડોદરા,

સંવત ૧૯૪૭-૪૮ સન ૧૯૯૧-૯૨.

કીમત રૂ૧-૪-૦

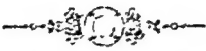
(સર્વ હક રવાંધીન રાખ્યા છે).

અમદાવાદ “આર્યોદય”

તથા

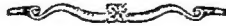
વડોદરા “વીરક્ષેત્રમુદ્રાલય”માં છાપ્યું.

Under the liberal patronage of
His Highness Maharaja
SAYAJI RAO GAEKWAR
Sena Khaskhel Samsher Bahadur
Baroda.

——
PRACHIN KAVYA MALA,
or
Old Gujarati Poetical Series,
VOL. XXI.

POET VALLABH'S
YAKSHA PRASHNOTTAR.
Published with annotations

By
Hargovind Dwarkadas Kántaválá
and
Nathashankar Pujashankar Shastri.

——
A. D. 1891-92.
Price Rs 1-4-0

8011.2

0100-101

(2181)

42296

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઇશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિ પદનું સાર્થક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુધરા (પૃથ્વી)નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમાં અન્નદ્રુણાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસુ (અનિજ ધન રત્નાદિ)ને બહિર કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે; પ્રજાની સુખશાન્તિમાં ભંગ ન થતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની સુખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરે છે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, ગ્રંથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખશાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજાતુલ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વતું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્વય જે રાજા પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઈ, તે અક્ષય કીર્તિને પામે છે, એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રામાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરાજ્યના વિદ્વાન, શક્તિમાન અને પરમ પવિત્ર મહારાજાધિરાજ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસબેલ સમશેર બહાદુર એમના પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન્ પ્રયત્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વ સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડ્યાં છે.

શ્રીમન્ત મહારાજાધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઈ તા. ૮ મે સન ૧૮૮૯ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજુ કરવામાં આવી હતી. તેનો આશય એ હતો કે વડોદરાજ્યમાં થઈ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યઆશ્રયથી થાય તો સારું.

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગુજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઇરેક્ટર ઓફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન, રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ તથા વડોદરાનિવાસી શાસ્ત્રી નાથરાંકર પૂજશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઇ ચૂકેલો હતો, અને તે સારૂં ધણા સ્તુતિ-પાત્ર પ્રયત્નથી હસ્તક્ષિપ્ત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરારાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુપરત તથા પછી આ સંગ્રહ બાબત મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના ભંડાર દગાઇ રહ્યા હોય છે, તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના ભંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે ભંડારને પ્રજા ઉપયોગ સારૂં બાહ્ય લાવી તે દ્વારા સદ્વિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિતાઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, ભાલણ, દયારામ, હરિદાસ, ભોળેભક્ત, ધીરેભક્ત, ગિરિધર, આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાબાઇ તથા દ્વીવાળીબાઇ નામની બે સ્ત્રી કવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે. અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્તની કવિતાનો પણ સારો સંગ્રહ છે. આ સર્વ કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાયશ થઇ છે. એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બારહજારની રકમ મંજૂર કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે. આ ઉદાર અનુસાથી ગુર્જરપ્રજા અને સર્વ ગુર્જરવાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે, એમ સર્વ સમજી જતોને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

કવિતા વિષે ઇંગ્લેન્ડ કવિ લખે છે કે:—

Poetry is itself a thing of God;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

કવિતા સ્વતઃ ઇશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઇશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના આવ્યદ્વાદી કર્યા છે. અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમાં અને શક્તિમાં ઇશ્વર પેઠે યજ્ઞએ છીએ.

કવિ વિષે વર્ણવર્થ કહે છે કે:—

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યાં છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો; જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત ઉપર આપણને સાત્યતા અને સ્વચ્છ આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને રવિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વદેશમાં કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્થંભ પૂર્વેના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખલોગમાં વૃદ્ધિ થઇ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિનાં દ્રવતા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થઇ સહૃદયજનોના અંતઃકરણમાં પ્રવેશી ત્યાં વસી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે. બાળકથી વૃદ્ધ-રંકથીગ્રીમાન સુધી સર્વને દુઃખમાં વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે. એવા એક સુખપ્રદ

સાધનનો જીર્ણોદ્ધાર પ્રજના કલ્યાણસાર શ્રીમંત મહારાજાધિરાજ કરાવે છે એ તેમના પ્રજનરંજન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાંનું એક સુચિન્હ છે.

વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામાં આવી છે.

પ્રમુખ.

દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ.

મેમ્બરો.

રાવબહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ, એમ. એ. એલ. એલ. ખી.

ખાનબહાદુર જમસેદજી અરદેસર દલાલ, એમ. એ. એલ. એલ. ખી.

રાવસાહેબ ખીતાબરભાઈ જેઠાભાઈ.

રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસની સંભાળ નીચે શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજારીશંકર તથા કવિ છોટાલાલ નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકો સંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફથી છે. કમિટિમાંથી 'કાઈનું' ખાનગી હિત કે સ્વાર્થ આ સંબંધમાં ન છતાં માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી કમિટિએ આ કામ માથે લીધું છે.

વડોદરા રાજ્યનિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતના ખીખ પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથ્થો રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ તથા શાસ્ત્રી નાથાશંકરની પ્રશંસનીય શોધથી એકઠો થયેલો છે, અને વધારે જથ્થો એકઠો કરવા પ્રયત્ન કમિટિ તરફથી જરૂરી રાખવો એમ ધારણા છે. આ સર્વ કવિતા પણ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા યોજના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉદ્યમ સફળ થવા ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે.

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જરકવિઓની સુંદર તથા બોધક કવિતાથી
અન્યનારતું જ્ઞાન તથા સદ્ગુણ, રસમતા, રૂચિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ ઉચ્ચ
કારનાં થઇ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જરવાસી અન્ય સમર્થ કવિઓની કવિતાની
પણ તીવ્ર યાચના થઇ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીનકાવ્યમાળાને કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના રાજ્ય
જ્ઞાતીઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો
છે, તે માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા.

સંવત્ ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
સુદી ૧ તા. ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૯૮૦, રવિવાર.

મણિભાઈ જશભાઈ.

ગ્રંથવિવેચન.

વલ્લભ કવિનું એક પુસ્તક આ કાવ્યમાળાના ૪થા પુસ્તકના આકારમાં પ્રકટ થઇ ગયું છે તે ઉપરથી કવિનું જીવનચરિત્ર, તેના સ્વભાવ, તેની કવિત્વશક્તિ અને તેની કૃષ્ણતા વિષે વાંચનારના જાણવામાં આવ્યું છે. વલ્લભે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે મારે શૃંગારાદિ નવે રસનાં નવ પુસ્તકો લખ્યાં અને પ્રત્યેક પુસ્તકમાં પ્રતિજ્ઞાત રસ અવ્યભચારીપણે વર્ણવવો. આપણે જે પુસ્તક વિષે કહિયે છીએ તે વીરરસનું હતું. આ પુસ્તક તેજ કવિએ કૃષ્ણરસનું લખ્યું છે. જેઓ સ્વભાવતઃ કવિ હોય છે તેમની વાણીજ રસમય હોય છે, પછી તે ગમે તે વિષય સંબંધી કાં હોય ના ! એમ છતાં પણ બહુધા કવિએ જેનું વિશેષ મનન કર્યું હોય અથવા તેના સ્વભાવનું કે મનોવૃત્તિનું જે તરફ વિશેષ વલણ હોય તે વિષય તે અનુત્તમ વર્ણી શકે છે. વલ્લભ કૃષ્ણ હતો તેથી તે હાસ્ય, રૌદ્ર, વીર, અદ્ભુત વગેરે રસ બહુ ઉત્તમ પ્રકારે જમાવી શકે અને બાકીના રસમાં તે કદાચ પેહેલે નખરે ન આવી શકે, એ ખનવા જેવું છે; તથાપિ વલ્લભના સંખ્યામાં તેમ બન્યું કે નહિ તે અમારાથી ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. માત્ર વલ્લભ પોતે ગ્રંથના આરંભમાં કૃષ્ણ રસ પ્રતિ પોતાનો અણગમો બતાવે છે અને કહે છે કે, “ અરે ! મારે ‘હાય હાય !’ અને ‘અરે અરે’ ! જેવા ઉદ્ગાર કાઢવાનો વારો ક્યાં આવ્યો ! તો પણ શત્રુઓ એમ કહેશે કે, વલ્લભ રાંડ જેવાં રોદણાં રડી જાણતો નથી, મારે તેમની નિંદામાંથી બચવાને અને મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાને હું આ ગ્રંથ (કૃષ્ણરસ) લખું છું ” (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬ મું) ત્યાં તે લખે છે કે—

‘અરરર’ ‘હાય હાય’ ‘આસ’ ને ‘ઉઘાસ’, ગાય,
‘અરે’ કે’શે કવીંચર, લેખણીથી લખશે ! !
‘આહા’ લખવા અપાર, હા તણો નહિ જ્યાં પાર,
એવું દુઃખ મોઢું આવ્યું, પીધું નવ વખશે ?
(કે’) રાંડ જેવાં રોદણાંને, રડી જાણે નવ ભાષ,

એ લોભે થવું છે રાંડ, પછે કહો દખ શે ?

નાશી ન જમશ અલ્યા, વીરત્વ કહું છું તને,

વલ્લભ ન ભૂલે-કદી, રખે રખે તું ખસે ! !

એ પોતે એવું કહે છે તેટલા ઉપરથી પણ તેને કંઈજ રસનો અણગમો હતો એમ અનુમાન થઈ શકે છે અને તેનાં પાછલાં પિતા સંબંધી કવિતની પેઠે આ પણ વ્યાજ્ઞેકિત હોય એમ માનવાનું કારણ નથી.

એ પોતે જેવા સ્વભાવનો હતો તેવુંજ લક્ષણ કવિનું જોઈએ એમ તે લખે છે. યક્ષપ્રશ્ન થઈ રહ્યા પછી છેવટના પ્રશ્નમાં તે યક્ષપાસે પૂછાવે છે કે કવિ કેવો જોઈએ, તેણે શો અભ્યાસ કરવો જોઈએ ? વગેરે. (જુઓ કવિત પૃ. ૭ મું).

આ ઉપરથી પણ તેની પોતાની ફક્કડતા માલમ પડે છે અને તેના એવા સ્વભાવને લીધે આ કંઈજના ગ્રંથમાં પણ હામ હામ હસવા જેવાં દીખળ એ કરવો ગયો છે. આરંભમાં એ મંગળાચરણ કરે છે ત્યાંથીજ આ કવિતની વિલક્ષણતા શરૂ થાય છે. કવિતામાં વર્ણ્ય રસ કંઈજ છે માટે તેવા કંઈજના આલ્પજન થયેલા સીતાવિયોગી રામ અને સતીવિયોગી શંકર, તેમજ અવિદ્યાવિયોગી પોતાના પિતા પ્રેમાનંદને બતાવીને વસ્તુ-નિદર્શન મંગળાચરણ કર્યું છે. તેમાં રામનું નામ પ્રથમ છે અને ગ્રંથને અંતે પણ રામના કપટરૂપને નમસ્કાર કર્યો છે તે ઉપરથી આ ગ્રંથમાં રામને તેણે ઇષ્ટ ગણ્યા છે. દુઃશાસનરૂઢિરપાનમાં કૃષ્ણના કપટરૂપને નમસ્કાર કર્યો છે. અને એજ પ્રમાણે શૃંગરાદિ તે તે રસના ગ્રંથોમાં વિષ્ણુના દશાવતાર પૈકી એક એક અવતારને તેણે નમસ્કાર કર્યો છે. પણ વલ્લભ કહે છે કે ભગવાન પ્રેમભાવે મળે, વૈરભાવે મળે, ત્યારે કપટભાવે બને તેને કેમ ન મળે ! માટે હું તો ભગવાનનું કપટરૂપ વર્ણનિજ તેને ભલ્લશ ?

ઇષ્ટદેવતાની એની પૂજા કર્યા પછી ગુરૂનો વારો આણ્યો છે. તેના ગુરૂ તો તેના આપજ હતા માટે પોતાના આપની બે સ્ત્રીઓ (વિદ્યા અવિદ્યા) કહીને તેનાં સંતાન ગણાવવા માંડ્યાં છે તથા અવિદ્યાના વિયોગથી આપને થતું કંટ વર્ણવ્યું છે ! તેમાં એક જગોએ તે લખે છે કે—

“ આંધ સમા પુત્ર બેય, કને આવી ઊભા રહે,
વણ્ણલ કે' તોય કંઈ, પ્યારી દુઃખ જાય છે । ”

આવા ચમત્કારિક અને પ્રતાપી પુત્રે ગુંડની વ્યાજનિંદાથી સારી પૂજાપાત્રી કરી છે, પણ છેવટે પુષ્પાંજલિ વખતે કવિનું મગજ ઠેકાણે આવે છે અને લખે છે કે—

“ કાશી ને કેદાર જાઓ, ભટકે ભૂમિમાં ભલે,
પ્રત્યક્ષ પ્રભુ છે પિતા, બીજા સહુ ત્રાસ છે;
પ્રેમાનંદ પ્રેમ આણે, તેને મળ્યું મહાધામ;
(જેમ) વેવલાં વીણતા નર, વણ્ણલ ઉદાસ છે. ”

મંગળાચરણ થઈ રહ્યા પછી અંધારભ થાય છે. મહાભારતના વનપર્વમાં ૩૧૦-૩૧૩ અધ્યાયમાં આ પ્રસંગ વ્યાસે વર્ણવ્યો છે. તેમાં એવી કથા છે કે, કેાઇ વખત એક આલ્મણે આવીને યુધિષ્ઠિરને અરજ કરી કે મારાં અગ્નિ મંથન કરવાનાં કાંઈ એક હરણ શીંગડે બરવીને લેઈ ગયું છે તે આણી આપો. આ ઉપરથી તે મૃગને શોધવાને જગલમાં ચારે બાજુએ પાંચે પાંડવો નીકળી પડ્યા પણ મૃગ હાથ લાગ્યો નહિ. મધ્યાહ્ન થઈ જવાયાં ઉનાળાના સખત તડકામાં તરસથી પીડાઇને તેઓ એક વડના ઝાડ નીચે એકઠા થયા. અને ત્યાંથી પાણીનો શોધ કરતાં દૂર એક સરોવર દેખાયું. તે ઉપરથી એથો પાંડવ ત્યાં ગયો (વલ્લભે આજગોએ છેલ્લા પાંડવ સહદેવને મોકલ્યો છે) અને જેવો પાણી પોએ છે એવે ત્યાં આગળ ઝાડમાં રહેલા યક્ષે કહ્યું કે મારા પ્રજ્ઞના ઉત્તર આપીને પાણી પી, નહિ તો મરી જઈશ. નકુલે તે વાત કાન ધરી નહિ અને પાણી પીને મરી ગયો. તેને વાર લાગી તે જોઇને પાંચમે પાંડવ સહદેવ ત્યાં ગયો તેની પણ પાણી પીતાં એજ દશા થઈ. અર્જુન અને બીમની પણ એજ અવસ્થા થઈ અંધા ભાઈઓ ગયા તે પાછા ન આવ્યા એમ જાણીને યુધિષ્ઠિર ત્યાં ગયા અને મરેલા ભાઈઓનાં શ્રાવ જોઈ શોક કરતા લાગ્યા તેને યક્ષે કહ્યું કે મારા પ્રજ્ઞના ઉત્તર આપ્યા વિના મારા સરોવરમાંથી પાણી પીવા રૂપ અર્ધમૃત્યુએ નાશ પામ્યા છે. માટે તું ઉત્તર આપીને પાણી પી. યુધિષ્ઠિરે હા કહેવા પરથી યક્ષે પ્રજ્ઞ કંઈ અને યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર આપ્યા, જેથી તેઓ સમગ્ર જીવતા થયા, અને યક્ષે (જે ધર્મ પોતેજ હતો) યુધિષ્ઠિરને વરદાન આપી તેમણે ગુપ્ત વાસ કર્યા કરવો તે સંબંધી કંઈક સૂચના કરી.

વલ્લભે એજ કથા લીધી છે-પણ તેને પોતાની ઉદામ કલ્પનાઓથી વિસ્તારી છે, પ્રથમ પાંડવોની ઉત્પત્તિથી માંડીને તે ચાલતા પ્રસંગ સુધીના સઘળા બનાવ તે સંક્ષેપમાં કહી ગયો છે, અને તેમાં પાંડવોને પડેલાં દુઃખતું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે એટલું કરી રહ્યા પછી કવિ શ્રોતાઓને પૂછે છે કે કેમ! હવે કર્ણુરસ પૂરો થયો કે નહિ? જેમ કે,—

શ્રોતા કહો! સર્વ હવે, કર્ણુ થયો ન પૂરો ?

ના કહો તો આપું હવે, પદવી હજમની !!

હવે પ્રસ્તુત કાવ્યનો ઉપક્રમ કર્યો છે. હિમાલય ઉપરની દેવસભાતું વર્ણન કર્યા પછી તે ઉપરની વનસ્પતિ કેમ સૂકાઈ ગઈ તે વિષે બધા દેવો મળી વિચાર કરે છે. પણ તેનું કારણ ન સમજવાથી બૃહસ્પતિને પૂછે છે, ત્યારે બૃહસ્પતિ કહે છે કે પૃથ્વીપર ભાર થવાથી પૃથ્વી નીચી જતી જાય છે તેથી આપણા વનનાં વૃક્ષોનાં મૂળને પૃથ્વીનું પાણી પોહોચી શકતું નથી જેથી વનસ્પતિ સૂકાવા લાગી છે. આ સાંભળીને ઈંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અશ્વિનીકુમાર વગેરે દેવો બોલ્યા કે અમે અર્જુન, કર્ણ, ભીમ, નકુલસહદેવ, વગેરે વીરોને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને મોકલ્યા છે તેમ છતાં કેમ ભાર ધટતો નથી ? ઈંદ્રે પછીથી કારણ આપ્યું કે આ ધર્મનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર જ્યારે ત્યારે ધર્મ માર્ગે ચાલવાની વૃત્તિ હોવાથી વયમાં અડચણ આણે છે. ધર્મે કંઈ કે યુધિષ્ઠિર ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે તેથીજ સર્વનો જય છે. પણ ખીજા દેવોએ તે ન માનીને ધર્મને તિરસ્કાર કર્યો. ધર્મનો તિરસ્કાર થયો જોઈને સૂર્ય અને અશ્વિનીકુમાર વગેરે દેવો જે ધર્મના લાગતા વળગતા હતા તેમણે ધર્મનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો ત્યારે વાયુ વગેરે જે ઈંદ્ર પક્ષીય દેવો હતા તેમણે તે ઉત્થાપિત કર્યો. એમ વાદ વધતાં રાડ વધી અને પરસ્પર લઢવાની તૈયારી પર આવી ગયા. તથા બાગનાં રહ્યાં સહ્યાં વૃક્ષો પણ ચૂરા થવા લાગ્યાં ! આ જોઈને બૃહસ્પતિએ સૌને શાત કર્યા અને તેનું ખરેખરું કારણ પૂછવાને પૃથ્વીને ત્યાં બોલાવી દુઃખિ ગુપ્ત પૃથ્વી ગાયતું રૂપ ધરીને ત્યાં આવી. ગાયતું વર્ણન કવિએ ધણું સરસ કર્યું છે. તે લખે છે કે—

શું મેળી અનેક દૂવા, દૂય કર્યાં ચક્ષ રૂપ,

ગુફા ગહવર મેળી, નાસિકા કરી નવી,

ખોસને બખોસ સર્વ. મુખ માંહી આવી રહ્યાં,
વન વેરાનજકેરી, ભાળમાં શોભા હવી;
અઠાર ભારજે હુતી, વનસ્પતિ વનકેરી,
સૂઝી થઈ આવી વશી, (શું) કવન કવે કવિ;
કાક વંઝા કદલી જે, ફળી કરી એક વાર,
પાદ રૂપે આવીરહી, કબર ગા અનુભવી !”

ગાયે (પૃથ્વીએ) પણ કહ્યું કે મારા પર ભાર ધણો થયો છે. એ ભાર કમી થવા દેવામાં ધર્મપુત્ર અડચણ કરે છે એ તકરાર વળી પાછી આવીને ઉભી રહી. પણ બૃહસ્પતિ સુદ્ધાં ધણાક દેવો ધર્મનો પક્ષ ખેંચવા લાગ્યા ત્યારે એ વાત ખરી ખોટી કરવાને યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોની ધર્મ વિષે પરીક્ષા કરવાનું ઠરાવ્યું અને તે પરીક્ષા ધર્મદેવે પોતેજ કરવી એમ હતું.

હવે પાંડવોની દ્વૈતવનની સ્થિતિ વર્ણુ છે. તેઓ પ્રથમ મોટા રાજા હતા તે હમણા આવી નિકૃષ્ટ સ્થિતિને પામ્યા છે એમ વર્ણુને કવિ શ્રોતાનું મન કોમળ કરી મૂકે છે, અને પછી અરણીકાષ્ઠ સંઘી વાતનો પ્રસંગ તેની સાથે મેળવી દે છે.

આ કાવ્યમાં ‘જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે’ એવો ઉપક્રમ કર્યો છે. અને છેવટે ઉપસંહાર પણ એવોજ કર્યો છે. કેમકે યુધિષ્ઠિરના ધર્માચરણથી ચાર પાંડવો મરી ગયેલા છત્રતા થયા એમ કરી ગતાવ્યું છે. અંથ વાંચતાં જણાય છે કે તેમાં હામ હામ અભ્યાસ પણ ધર્માચરણનોજ છે. ભારત કરતાં જે એમાં વિશેષ વર્ણુન છે તથા એની રચનામાં જે તદ્દાવત છે. તે એની અપૂર્વતા છે. કવિએ હામ હામ જે ઉત્પ્રેક્ષાઓ કરી છે અને ‘હંચી હંચી કલ્પનાઓ કરીઓ છે તે એમાં અર્થવાદરૂપે શોભે છે. તથા આખા કાવ્યનું ફળ પણ ધર્માચરણ છે એવી રીતે જોનાં આખ્યાન રૂપે આ અંથ સંપૂર્ણ અંગનું વાગે છે. એ અંથના રચનામાં અરણીકાષ્ઠવાળો વ્રાહ્મણ, મૃગ, અને યક્ષ, એ ત્રણે પાંડવોને દુઃખમાં નાખ્યા છે તથા પરીક્ષા કરી છે. એ ત્રણે ધર્મનાંજ રાહતાં એમ અંથ પૂરે થયે શ્રોતાને આખોઆપ સમગ્નઈ નય છે.

આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધર્માચરણ શીખવવાનો છે. તે વિના બીજા ઉંચા પ્રકારના દૈવી ગુણોનું શિક્ષણ એમાંથી મળે છે—ધર્મરાજનો ગમે તેટલા કષ્ટમાં પણ ધર્મને ન તજવારૂપ દૃઢતા આપણને હામ હામ દેખાય છે. અને તે એટલે સુધી કે મૃગને ન મારવો અને અરણીકાષ્ટ લેવાં, એવી આજ્ઞા પણ તેણે પોતાના ભાઈઓને કરી હતી. દૃઢતા સાથે તેની ધીરજ પણ ચમત્કારિક વર્ણાઈ છે. શીતોષ્ણાદિ ઢંડનું સહન કરવાપણું એ તો સામાન્યતઃ જાણે ક્ષત્રિયોમાં હોયજ, પણ જ્યાં ચારે ભાઈઓએ મોતનો અંગીકાર કરીને પણ તરસનું દુઃખ મટાડવા ઇચ્છ્યું ત્યાં યુધિષ્ઠિરે ભાઈઓને તજીને પાણી નજ પીવું એવો તેનો આગ્રહ એ અલૌકિક સહનશીલતા વર્ણાઈ છે; તેમ તેનો માતૃસ્નેહ પણ થોડો વર્ણાયો નથી. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે ભીમને પાણી લેવા જવાનું કહ્યું ત્યારે તે જે બળવા લાગ્યો તે સધળું મહાન યુધિષ્ઠિર ઠંડા પેટથી સાંભળી રહ્યો, એમ વર્ણવવામાં કવિએ વ્યાસ મહાત્માની શૈલીનું બરાબર અનુસરણ કર્યું છે. આટલા આટલા કષ્ટમાં છતાં પણ ભીમાદિ ચાર પાંડવો યુધિષ્ઠિરને જે માન આપતા હતા તે માત્ર તેઓ શાસ્ત્રની અનુસૂચિ મર્યાદા જાણીને તથા પોતાના કૃણવાનપણાનો ધર્મ જાણીનેજ, એક સાધારણ બ્રાહ્મણ અરણીકાષ્ટ આણી આપવા વિનંતિ કરવા આવે અને તે પછી ત્રાગું કરવા ઊભો થાય, તેના પ્રતિ યુધિષ્ઠિર કેવળ નમનતાઈ વાપરે તથા અર્જુન માત્ર એટલુંજ કહે કે “ મહારાજ ! વધારે ન બોલો; તમારાં અરણીકાષ્ટ હમણાં આવશે.” આ તેમની કેટલી ધર્મપરાયણતા અને કેટલું બ્રહ્મણ્ય ! તડકાનો પરિતાપ, તરસની વેદના, ભાઈઓનાં મરણ, અરણીકાષ્ટ આણી આપવાની પ્રતિજ્ઞા ભંગ થવાનો સંધિ, દ્રૌપદીનું મૂર્છિત થઇને પડવું, માતાનો અને સ્વજનનો વિયોગ, એટલું એટલું કષ્ટ છતાં પણ યુધિષ્ઠિર દેવની નિંદા સુઠાં કરતો નથી એ તેની કેવી મહાશયતા ! આ સઘળું વર્ણવે વલ્લભ કવિએ શ્રોતાઓના મનપર શી અસર કરવી ધારી છે, એ વગર કહ્યે સમજાય એવું છે.

ચાર પાંડવોના મરણથી કવિએ બતાવો આપ્યું છે કે કેવળ ધર્મને અર્થે આત્મસંયમન કરવું કેટલું દુષ્કર છે ! અર્જુન કે જેણે એક વાર કામને જીત્યો હતો અને તે માટે જેણે ઉર્વશાના શાપને માથે ચઢાવ્યો હતો, તે પણ આ તૃષ્ણાની વેદનાને સહન કરી શક્યો નહિ ! પણ કેવળ ધર્મ માત્રનું પાલન કરવું એજ જેનો પડકાર નિયમ છે તે યુધિષ્ઠિર તેમાં વિજય પામ્યો છે, આટલા ઉપરથી ધર્મનો અગાધ મહિમા સમજવો કઠણ નથી. સતી દ્રૌપદીએ પો-

તાના પતિના મરણની તો નહિ, પણ પતનની વાત આંખળી કે તે ગાંડી જેવી થઇ ગઇ અને જ્યાં મુઘી પતિઓના શયને તેણે જોયાં નહિ ત્યાં મુઘી તે તેવીજ ઉન્નત સ્થિતિમાં દોડી ગઇ. આ તેના પતિપ્રેમની પરિસીમા છે ! આર પાંડવ અને દ્રૌપદી એ પાંચગાંથી એકને છવાડવાનું હું વરદાન આપું છું એમ કહીને જે વખતે ધર્મદેવે મુધિષ્ઠિરની પરીક્ષા કરી છે તે વખતે વરદાન મળવામાં મુધિષ્ઠિરે ધર્મરક્ષણની જે ચતુરાઇ પ્રકટ કરી છે તે વખાણની મર્યાદાને પણ ઉલ્લંઘી જાય એવી છે !

એવી રીતે આ કાવ્યઅર્થ અનેક પ્રકારની નીતિ શીખવે છે એટલુંજ નહિ પણ તે શ્રોતાઓને કાવ્યરસમાં મગ્ન કરી નાખે છે. કશું એ આમાં પ્રધાન રસ છે. અને રૌદ્ર તથા બીભત્સ તેના અંગી રસ છે કશ્ચુરસનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે—

“ઇષ્ટનાશાદનિષ્ટાત્તેઃકરુણારુયોરસોભવેત્ ।

ધીરૈઃકપોતવર્ણોયંકથિતોયમદૈવતઃ ॥

શોકોડ્રસ્યાયિમાવઃસ્યાચ્છોચ્યમાલંબનંમતમ્ ।

તસ્યદાહાદિકાવસ્થાભવેદુહીપનંપુનઃ ॥

અનુભવાદૈવનિંદાભૂપાતક્રન્દિતાદયઃ ।

વૈવર્ણ્યોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસસ્તમ્ભપ્રલપનાનિચ ॥

નિર્વેદમોહાપસ્મારવ્યાધિગ્લાનિસ્મૃતિશ્રમાઃ ॥

વિપાદઙ્ગતોન્માદ્ચિન્તાદ્યાવ્યભિવારિણઃ” ॥

અર્થ—“ઇષ્ટ વસ્તુના નાશથી અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી કશ્ચુરસ ઉપજે છે.” આ કાવ્યમાં દેવેના નંદન વનના મુકાવા રૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ અને ઈષ્ટનો નાશ વર્ણવે ગુણીભૂત કશ્ચુરસ વર્ણ્યો છે. આ કશ્ચુ શ્રોતાનાં મનને માત્ર ખેદ ઉપજાવે છે અને હવે પછીના કશ્ચુરસમાં તક્ષીન થવાને તૈયાર કરે છે અરણીકાષ્ટના નાશથી આત્મણને સંતાપ એ પણ અરણીકાષ્ટ રૂપી ઇષ્ટનાશ અને અગ્નિહોત્રાદિકના લોપરૂપી અનિષ્ટ-પ્રાપ્તિ વર્ણાઇ છે માટે તે પણ ગુણીભૂત કશ્ચુ છે, દ્રૌપદીના સંબંધે તેના પતિરૂપી ઈષ્ટનો નાશ અને તેના વિયોગરૂપી અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વર્ણવે

ગુણીભૂત કરણ વણ્યો છે. ભીમાદિ ચાર પાંડવ રૂપી ઇષ્ટનો નાશ અને તેમના વિયોગાદિ અનેક અનિબ્ધની પ્રાપ્તિ વર્ણને મુખ્ય કરણ વણ્યો છે. “એ કરણુરસ કપોતના જેવા રંગનો છે તથા યમ તેનો દેવતા છે એવું ધીર પુરૂષો કહે છે. એ રસમાં સ્થાયિભાવ શોક છે” અહીં યુધિષ્ઠિરનો શોક વર્ણાયો છે એ ચંચળેવાથી જણાય એવું છે “જે વસ્તુઓનો શોક કરવો પડતો હોય તે આલંબન વિભાવ જાણવો.” પાંડવોમાંના ભીમાદિ ચાર અહીં આલંબન વિભાવ રૂપે વર્ણાયા છે. “તેની દાહાદિક અવસ્થા એ ઉદ્દીપન વિભાવ જાણવો.” અહીં ભૂમિમાં પડેલાં શયને પક્ષીઓ કોચી ખાય છે, વગેરે જે વર્ણન કર્યું છે. તે કરણુનું ઉદ્દીપન છે. “દૈવની નિદા કરવી, પૃથ્વીમાં પડી જવું, આક્રંદ કરવો, એ કરણુના અનુભાવ જાણવા.” યુધિષ્ઠિરના સંબંધમાં દૈવનિંદા, મૂર્છિત થઇને પૃથ્વીમાં પડવું, વિલાપ, વગેરે વર્ણાયું છે તે કરણુરસના અનુભાવ છે. “વૈવર્ણ્ય, ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, અક્રંડપણ, લવરી, નિર્વેદ, મોહ, અપરમૃતિ, વ્યાધિ, ગ્લાનિ, સ્મૃતિ આત્મી, થાકી જવું, વિષાદ, જડતા, ઉન્માદ, ચિંતા, વગેરે સંચારી ભાવો કરણુમાં વર્ણાય છે.” આ કાવ્યમાં પણ હામ હામ તે તે ભાવ વર્ણાયા છે. એ સઘળાનાં કેટલાંક ઉદાહરણ આપીને અહીં અત્યંત પણ તેમ કરવાથી અતિ વિસ્તાર થાય છે માટે અનાવ્યું નથી. ગુણીભૂત કરણુમાં પણ એ કરણુનાં અંગ વિચાર કરવાથી સમજાય એવાં છે. દૈવનો ક્રોધ જ્યાં જ્યાં વર્ણાયો છે ત્યાં ત્યાં અંગભૂત રૌદ્રરસ જાણવો અને દુઃખિત પાત્રોની દુર્દશા (જેવાં કે રીંછ દ્રૌપદીને થુંક ઉરાડીને પાડી નાખે છે, તેનું લોહી ચાટે છે, વગેરે જુગુપ્સા જ્યાં વર્ણાય છે ત્યાં ખીભત્સ નામે અંગભૂત રસ જાણવો.

રસવર્ણના શિષ્ટાચ કવિની અલંકૃત વાણી ધણી ચમત્કાર આપે એવી છે અર્થાલંકાર એમાં એટલા બધા છે કે આ કાવ્યનું એક પણ કવિત્વ અલંકાર વિનાનું નથી, એમ કહીશું તોપણ તે યથાર્થજ કહેવાશે. મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પ્રેક્ષા, અતિશયોકિત, અને સ્વભાવોકિત, એ અલંકાર હામ હામ જોવામાં આવે છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્યની વર્ણનોનો મોટો ભાગ સ્વભાવોક્તિમાં સમાઈ જાય છે. પશુ પક્ષી અને જનસ્વભાવનાં ચિત્ર આપવામાં આ કવિએ બેહદ ચતુરાઇ કરી છે ! યુધિષ્ઠિરાદિક પાત્રોના મનોભાવ વર્ણવવામાં પણ તેવીજ ચતુરાઇ કરી છે. અનતાસુધી ક્યાં ક્યાં શી શી ખૂબી રહેલી છે તે ટીકામાં તે તે ટીકાણે સ્પષ્ટ કર્યું છે તથાપિ બધી જગોએ

તેમ બતાવતાં દીકા બહુ વધી જાય એવા હેતુથી માત્ર જરૂર લાગી ત્યાં તેમ કર્યું છે. ધ્વનિ અને લાવવ્યંજના જેને કેટલાક કવિઓ કાવ્યનો જીવ ગણે છે તે આમાં બહુ જગોએ જેવામાં આવે છે અને ખરેખર પૂછો તો તે રસમના મનને તો નિશ્ચય હરણ કરે છે।

કાવ્યરૂપે એ અંથમાં બીજું પણ ઘણું છે જે વિદ્વાન વાચકો સ્વતઃ જોઈ જાણીને આનંદ પામશે. હવે યક્ષપ્રશ્નોત્તર જે આ કાવ્યનું નામ છે તે વિષે બોલીએ. યક્ષના યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન અને તેના ઉત્તર એ આ અંથનો મુખ્ય મુદ્દો છે. એ પ્રશ્નો મનુષ્યને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો ઉપદેશ કરનારા છે. જેવા કે—

યક્ષપ્રશ્ન.

યુધિષ્ઠિરના ઉત્તર.

- વિદ્વાન શાથી યવાય છે ?.....વિદ્યા ભણવાથી.
 શાથી મોટું પદ મળે છે ?.....તપવડે.
 એકલો છતાં સદ્વિતીય શાથી ગણાય ?.....ધૃતિવડે.
 યુદ્ધિમાન શાથી યવાય ?.....વૃદ્ધની સેવાથી.
 આહ્વાણનું દૈવત શું ?.....સ્વાધ્યાયપઠન.
 ક્ષત્રિયનું દૈવત શું છે ?.....ધનુષ્યબાણ.
 જીવતો છતાં મુઓ કોણ ?.....પંચ મહાયજ્ઞ ન કરે તે.
 પૃથ્વીથી ભારે કોણ ?.....માતા.
 આકાશથી ઉંચું કોણ ?.....પિતા.
 વાયુથી ચપળ કોણ ?.....મન.
 પ્રવાસીને મિત્ર કોણ ?.....સાર્થ (સોબતી).
 ગૃહસ્થને મિત્ર કોણ ?.....ભાર્યા.
 રોગીને મિત્ર કોણ ?.....વૈદ્ય.
 મરનારને મિત્ર કોણ ?.....દાન.
 સૌથી મોટો ધર્મ કયો ?.....દક્ષતા.
 સૌથી મોટો યજ્ઞ કયો ?.....દાન.
 સૌથી મોટું સ્વર્ગ આપનાર શું ?.....સત્ય.
 સૌથી મોટું સુખ કયું ?.....શીલ.
 મનુષ્યનો આત્મા કયો ?.....પુત્ર.

દેવકૃત મિત્ર કોણ ?.....	ભાષી.
ઉત્તમ ધન કયું ?.....	વિદ્યા.
ઉત્તમ લાભ કયો ?.....	આરોગ્ય.
ઉત્તમ સુખ કયું ?.....	સંતોષ.
પરમ ધર્મ કયો ?.....	સૌજન્ય.
શું મારીને શોક ન થાય ?.....	મન.
શું તજીને વાહાણો થાય ?.....	માન.
શું તજીને ન શોચે ?.....	ક્રોધ.
શું તજીને ધનવાન થાય ?.....	છત્તા.
શું તજીને સુખી થવાય ?.....	લોભ.
નટનર્તકને શ માટે આપવું ?.....	યશને માટે.
શાથી મિત્રે તજી દે ?.....	લોભથી.
શાથી સ્વર્ગે ન જવાય ?.....	સંગથી.
તપ શું ?.....	સ્વધર્માચરણ.
દમ શું ?.....	મનઃસંયમ.
ક્ષમા શું ?	હંદ્ર સેકેવાં ને.
લજ્જા શું ?.....	અકાર્યથી અટકવું ને.
જ્ઞાન શું ?	તત્ત્વાર્થપણે સમજવું ને.
શમ શું ?.....	ચિત્તની સ્થિરતા.
દયા શું ?	સવેતું સુખ ઈચ્છવું ને.
ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.	

એવા ને એવા અનેક પ્રશ્નોત્તર છે. સંસ્કૃતમાં બહુધા એક શ્લોકમાં પ્રશ્ન અને એકમાં ઉત્તર છે. ત્યારે આ કવિએ કવિતાના પૂર્વાર્ધમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્તર લીધા છે. દીકામાં એક બે શ્લોક અસત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી આપ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે કવિએ પ્રશ્નોત્તરતુ ભાષાંતર યથાર્થ લીધું છે, યદ્યપિ પ્રશ્નોત્તરનાં કવિત ભાષાંતરનાં છે તથાપિ શ્રોતા જો તે વાતથી અજાણ હોય તો તે ભાગ્યે જાણશે કે આ કવિતા ભાષાંતરમય છે, એવી સરળતા કવિતાની રચનામાં છે.

આ કાવ્યનો નાયક યુધિષ્ઠિર છે. મહાભારતની યજ્ઞ પ્રશ્નોત્તરની કથા એ કાવ્યનું વસ્તુ છે. દેવસમાનું વર્ણન એ ઉપોદ્ધાત અથવા આરંભ છે, અરણીકાષ્ઠનું હરણ એ ધર્મની પરીક્ષાનો યત્ન છે, જળપાન કરવાથી

ચાર પાંડવનાં મરણુ યથા છતાં યુધિષ્ઠિરની દૃઢતા એ તેના ધર્મરક્ષણની 'પ્રાપ્ત્યાશા' છે, યક્ષના પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા તથા એકલા સહદેવનું જ જીવન ઈચ્છુ એ 'નિયતાપ્તિ' અથવા કાવ્યના ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિનું નિશ્ચય-પણું છે, અને સધળા દેવો સાં આવીને યુધિષ્ઠિરને ધન્યવાદ આપે છે, તે 'દ્વાગમ' અથવા ધર્માચરણનું ફળ છે. એ રીતે આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ, એવાં વસ્તુસંકલનાનાં પાંચ અંગ જે નાટ્ય શાસ્ત્રમાં કહેવાં છે તે પણ આ કાવ્યમાં વર્ણવાં છે, પણ હવે અતિ વિસ્તાર મર્યાદા આટલેથી વધુમના અંતરવિવેચન પૂરું કરીએ છીએ.

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ
 વલ્લભકૃત
 યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

પ્રણમ્યપરમાનંદં.

કવિત.

રાજિવલોચન રામ, દુઃખ વિમોચન નામ,
 જનકીશોચન કામ, કૃયા નર્યા વનમાં;
 સતી વિણ શંકર જે, ગતિધારી કંકર તે,
 રતિરાઠ રંકરસે, ભર્યા ઈર્યા તનમાં;
 એમ અવિદ્યા વિહોણા, પ્રેમાનંદ તો વગોણા,
 આવ્યાં નવ હાય ! સોણાં, વર્યા હર્યા ઘનમાં;
 હરિ હર ખજા આપ, અવિદ્યા વિના કુતાપ,
 થયો વલ્લભના બાપ, તર્યા ઈર્યા મનમાં.

૧

૧ વલ્લભ કવિ કચ્છારસમય કાવ્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને કચ્છ રસાત્મક વસ્તુનિદર્શનપૂર્વક મંગળાચરણ કરે છે: કચ્છ રસનો સ્થાયિભાવ શોક છે અને ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ એ શોકનો હેતુ છે, માટે ઈષ્ટ પદાર્થનો વિયોગ એ કચ્છરસની વસ્તુ હોઇ શકે એવી લક્ષણા કરાવવાને પોતાના પિતા શ્રીમહાકવિ પ્રેમાનંદની પત્ની અવિદ્યા છે એમ કલ્પના કરીને તેમનો વિયોગ વર્ણવે છે. રાજિવ ઈન્—રાજિવ (કમળ) સમાન લોચન(નેત્ર)-વાળા રામ, જેનું નામ દુઃખાવમોચન (-કરનાર) છે, તે જનકી શોચન

કુટ્ટાવસ્થા.

સ્વસ્ત્રી હોય શાણી કદી, તોય પરસ્ત્રીના પર,
ચાર ચાર ઘણા લાવે, દુનિયાને રાહ છે;

કામ (સીતાનો શોક કરવાને અર્થે) નર્મ સઘળા કે એકલા ગહન વનમાં
રૂંધા અર્થાત્ રામચંદ્ર જે પોતે વિષ્ણુ છે તેમને જનકી (માયા-અવિધા) નો
વિયોગ શોક ઉપજવનાર થઈ પડ્યો તો પ્રેમાનંદને પણ અવિધા સ્ત્રીનો
વિયોગ શોક ઉપજવે એમાં આશ્ચર્ય નથી ! પ્રેમાનંદની પત્નીના મરણનો
અર્થ વ્યંજ્ય છે. રામ તો રાજા હતા માટે તેમને પત્નીવિયોગનો શોક
થયો હશે પણ વૈરાગ્યનિષ્ઠ યોગીઓને તેવો શોક થતો નથી એમ કહે-
શો તો: સતી ઇન્દ્ર-શંકર સરખા જે યોગી તેમણે પણ સતી સ્ત્રી વિષ્ણુ
(દક્ષયજ્ઞમાં સતીનો નાશ થવા પછી) કંકરની ગતિ ધારી (પાપાણુના
બાણ રૂપે થયા). નર્મદાના કંકર તેટલા શંકર, એમ કહેવામાં આવે છે માટે
લોકોક્તિ અલંકાર. રતિ ઇન્દ્ર-અને સતીની રતિ (પ્રીતિ) ની રાહ
(અર્થાત્ વિયોગ) થી રંકરસે (કર્ણ રસવડે) તનમાં ભર્યા અને ડર્યા.
અર્થાત્ વિયોગથી ડરીને શોકગ્રસ્ત થયા. રામ અને શંકરનું દૃષ્ટાંત પ્રેમાનં-
દના વિયોગને લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે માટે દૃષ્ટાંતાલંકાર. દાષ્ટાંત કહે
છે: એમ ઇન્દ્ર-એવી રીતે અવિધા રૂપી સ્ત્રીપિહોણા (વિહીન—વિનાના)
પ્રેમાનંદ વગોણા (વગોવાયા). અર્થાત્ શોકથી દુઃખી થયા અને તેમને
(સુખનાં) સોણાં (શમણાં) પણ ન આવ્યાં ! હાય !—ખેદદર્શક અવ્યય.
વર્યા ઇન્દ્ર-જે અવિધાને તે વર્યા હતા, તેને તે ધન (એવા સંસાર) માં હર્યા
—ખોષ ખેડા.

દૃષ્ટાંતમાં પ્રથમ વિષ્ણુ અને પછી શંકરનો વિયોગ વર્ણવે પછી બાકી
રહેલા બ્રહ્માનો વિયોગ વર્ણવે જોઈએ તે માટે પોતાના પિતાને બ્રહ્મારૂપ-
માનીને તેના વિયોગ વર્ણવે છે: હરિ ઇન્દ્ર-ઉપર કહેલા રામ રૂપી હરિ, હર,
અને આપ (પ્રેમાનંદ) બ્રહ્મા, એ ત્રણેને અવિધા વિના (અવિધા રૂપી
સ્ત્રીઓના વિયોગથી) કુતાપ (અર્થાત્ દુઃખ આપે એવો સંતાપ) થયો છે.
એવી રીતે તર્યા (તરી ગયેલા) અને દર્યા (શાંત થયેલા) મનમાં વલ્લભના
બાપને અવિધા વિના કુતાપ થયો છે. બ્રહ્માના વિયોગનું દૃષ્ટાંત નથી માટે
પ્રેમાનંદને બ્રહ્મારૂપ માનવા, એજ વધારે ઠીક છે; પણ જે તેમ ન માનીએ

ન્યાય એ પ્રવર્ત્યો પૂર્ણ, કવીશ્વરકેરે ગેહ,
 બુઝો બુઝો સંશય ન, અખંડ પ્રવાહ છે;
 દ્વય અંગનાને હવા, સૂનુ શુદ્ધ બુદ્ધ સારા,
 પદ વારાંગનાકેરા, એમ વાહ વાહ છે;
 વળી સુતા એક હવી, તિમિર શી રૂપવતી,
 વલ્લભ કે' વરી ગઈ, અવિદ્યા અનાહ છે.

૨

તો, હરિ હર બ્રહ્માને જેમ અવિદ્યા વિના કુતાપ થયો છે તેમ વલ્લભના બાપને પણ થયો છે, એમ અન્યથા કરવો. અહીં દૃષ્ટાંતવડે હરિહરની સાથે પ્રેમાનંદની યોગ્યતા વર્ણીએ માટે તુલ્યયોગિતાસંકાર. અને પ્રેમાનંદને બ્રહ્મા રૂપે તથા સ્ત્રીને અવિદ્યા રૂપે અભેદપણે વર્ણી છે માટે અભેદતાદ્રુપ્ય રૂપકાસંકાર. અવિદ્યા હોવાથી કુતાપ ઉપજે એ તો સાધારણ છે પણ અહીં તો અવિદ્યા વિના કુતાપ ઉપજે છે એમ વર્ણવ્યું છે, માટે વિનોક્તિ અસંકાર.

૨. વિદ્યા અને અવિદ્યા એને પ્રેમાનંદની સ્ત્રીઓ કલ્પીને રૂપકની યોજના કરે છે: સ્વસ્ત્રી ઈ—સ્પષ્ટ છે. નીતિમાન પુરૂષ ધણી વખત અનીતિમાન પુરૂષોને કાપી જતા જોઈને કોઈ વાર એમ ઇચ્છે છે કે એવીજ અનીતિ મેં પણ ધારણ કરી હોય તો ઠીક ! એવા અર્થની વ્યંજના છે. ન્યાય ઈ—કવીશ્વર (પ્રેમાનંદ) ને ગેહ (ઘેર) એ ન્યાય પૂર્ણ પ્રવર્ત્યો છે. અર્થાત્ પોતે વિદ્યાવાન છતાં બીજા અવિદ્યાવાળા (અજ્ઞાનીઓ) ઉપર કવીશ્વર પ્રેમ રાખે છે, એ વ્યંજ્ય. હવે વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં સંતાન રૂપકદ્વારા વર્ણુ છે: દ્વય ઈ—વિદ્યા નામની અંગનાને શુદ્ધ અને બુદ્ધ એવા દ્વય (એ) સૂનુ (પુત્ર) થયા. પ્રેમાનંદના બે પુત્ર વલ્લભ અને દુર્લભને અનુલક્ષીને આ વાક્ય લખ્યું હોય એમ જણાય છે. અવિદ્યાના પુત્ર ગણાવે છે: પદ ઈ—વારાંગના (અવિદ્યા) ના પદ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, એવા છ) પુત્ર હવા. અવિદ્યા સર્વત્ર પસરેલી હોવાથી તેને વારાંગનાની ઉપમા આપી છે. વળી ઈ—વળી તિમિર (અંધકાર)-શી રૂપવતી અર્થાત્ કાળી (અનીતિ કાળાં કર્મ કરનારી હોવાથી તેને કાળી કહેલી છે) એક સુતા અવિદ્યાને હવી—શ્વ. વલ્લભ કહે છે કે તે તો પ્રેમક

જેની કને ગઈ તેને, જોઈ ધિઃક જોલો મુખ
 તો પછે ધરો શે દુઃખ, જુઓ વાટ આ પડો !
 નથી ગણી કોઈ વાર, પુત્રી જાણી આણી પ્યાર,
 કદાપિ આપી નથી મેં, ભાઈ થઈ કાપડો !
 શોક તન્ને થયું બહુ, વારવાર કેતું કહું,
 વલ્લભ કણ્ણ ગ્રહું, રે એ નથી આપડો ! !

૫

સુત પટ નાશી છૂટ્યા, કે મહામારીમાં મુઆ,
 તેના શોક ધરો તમે, એમ માનુછું અમે;
 એ ત્રણ તો સારા હતા, સ્વીકાર્યા છે અમે તેને,
 જોઈ થાજે રાજી રાજી, દુઃખ ધરો શે તમે ?
 તમારે તે મરી ગયા, તેમાં શેની ચિંતા ધરો,
 કહ્યું મારું સર્વ કરો, નકી આવી તે નમે;
 આવું આવું કે' અપાર, કવીશ્વર વાર વાર,
 પિતા માને ન લગાર, પછે કબે શે શમે ?

૬

૫ સુતા—પુત્રી (અનીતિ). બીજા કને—અનીતિમાન્ પુરૂષો પાસે.
 જુઓ ઇ—જુઓ એ સુતા (અનીતિ) તો આ વાટમાં પડી છે ! અર્થાત્
 અનીતિ તો કામ કામ દેખાય છે, તેના શોક શું કરવા કરવો ? કણ્ણ ગ્રહું
 —કણ્ણ રાખું, વલ્લભ કહે છે કે હું તેના પર કણ્ણ રાખું તો ખરો, પણ
 રે ! એ આપણી નથી ! અર્થાત્ અનીતિ ઉપર કણ્ણ રાખવી ઉચિત નથી.

૬ સુત—પુત્ર (કામ વગેરે) પટ —છ. મહામારી (કોગળિયું).
 કામદિક વિકારો નહારા છતાં પણ જેમનો સદુપયોગ થઈ શકે છે તે તજવા
 જેવા નથી, એવા અર્થની વ્યંજના કરતાં કહે છે કે: એ ત્રણ ઇ—એ-
 માંના એ ત્રણ (કામ, લોભ, વગેરે) સારા હતા તેને અમે સ્વીકાર્યા છે. અર્થાત્
 સદ્વસ્તુનો કામ, સદ્વસ્તુનો લોભ, વગેરે ગુણો સ્વીકારવા જેવા છે. કવીશ્વર
 —વલ્લભ.

સમાધાન.

જ્યારે કોઈ કહે આવું, ત્યારે સમજાવે આમ,
મારે પિતાકેરું ગદ્ય, કવિતામાં ગાવું છે;
સુણજો શ્રીતા તમામ, કવીશ્વર મૂકે મામ,
એ તો એક પિતા પાસ, બીજાએ લાગવું છે;
એકના અનેક આવું, ઉત્તર ઉઠાવદાર,
પિતા પાસ પ્રૌઢ નહિ, જાવા લગી જવું છે;
ખરું બોલે મૂઢમતિ, તેહ જોહું થઈ જાય,
વલ્લભ જોડાનું ખરું, ખરું જોહું આવું છે. ૭
આવી શક્તિ છે અપાર, કિંચિત હું કહી દાખું,
પૂરેપૂરો પાર એ તો, પ્રભુને ન પાસ છે;

૭ હે પિતા ! તમે અવિદ્યા અને તેનાં સંતાનનો વિયોગ થવાથી શોક શામાટે કરો છો. એમ કહેતાં પ્રેમાનંદ કેવું સમાધાન આપે છે તે કવિ કહી બતાવે છે: જ્યારે ઇ—સ્પષ્ટ છે. આવું—પૂર્વે કહ્યું તેવું.. સમજાવે— (પ્રેમાનંદ). આમ—હવે પછી કહેવામાં આવશે તેવું મારે ઇ—પિતા-એ સમાધાન આપતાં જે વાક્યો ગદ્યમાં કહ્યાં છે તે મારે કવિતામાં ગાવાં છે. કવીશ્વર ઇ—કવીશ્વર (વલ્લભ) જે મામ મૂકી દે છે, તે તો એક પિતા (પ્રેમાનંદ)ની પાસેજ. બીજાએ તો વલ્લભથી લાગવું છે—લાગવાનું જ છે ? શામાટે બીજાએ લાગવાનું છે, તેનું કારણ કહે છે: એકના ઇ. ઉઠાવદાર—સરસ—જેથી પૃથ્વીનારનાં મોં બંધ થઈ જાય એવા. ત્યારે પ્રેમાનંદને એવા ઉત્તર કેમ આપતા નથી ? પિતા ઇ—હું પિતાની પાસે તેવો પ્રૌઢ નથી. શાકારણથી પ્રૌઢ નથી તે કહે છે: જાવા ઇ—અર્થાત્ તેમની સાથે વાદ કરવામાં તો ઘણું દૂર લગી જવું પડે છે. બીજાનું કારણ કહે છે: ખરું ઇ—કોઈ મૂઢ મતિ તેમની પાસે ખરું બોલે તે જોહું થઈ જાય અને જોહું બોલે તે ખરું થઈ જાય. વલ્લભ કહે છે કે તેમની પાસે ખરું અને જોહું આવું છે ? પ્રેમાનંદની વાદશક્તિ અદ્ભુત છે. એ ધ્વનિ છે.

ડાહ્યા શાણા એમ વદે, કહે પ્રભુ દેખાય ન,
પરમઆનંદ પ્રભુ, જોવા જોવો ભાસ છે;
કાશી ને કેદાર જાઓ, ભટકો ભૂમિમાં ભલે,
પ્રત્યક્ષ પ્રભુ છે પિતા, બીજા સહુ ત્રાસ છે;
પ્રેમાનંદ પ્રેમ આણે, તેને મળ્યું મહાધામ,

(જોઇ) વેવલાં વીણતા વર, વલ્લભ ઉદાસ છે.

કવિ કહે વલ્લભ તું, અવિદ્યા વખોડે કેમ,
વિદ્યાકેરી બેન મોટી, ઉભય ગવાય છે;
વે'લી આવે છે અવિદ્યા, જનમતાં જનમાંય,
વિદ્યા યતન ભાગ્ય બળે, આવી ગુણ ગાય છે;
માત તાત બ્રાત મૂકે, અવિદ્યા ન કદી ચૂકે,
અંગસાથ આવી હુંકે, વિદ્યા વે'લી જાય છે;
અડગ એ છે અપાર, કાઢવી કઠિન લાગે,
યતન દૈવ બળે જાય, કને તો દેખાય છે.

૮ પૂરેપૂરો ઇન્દ્ર—પ્રેમાનંદની શક્તિનો પૂરેપૂરો પાર (પામવો) તો પ્રભુને પણ પાસે (અર્થાત્ સેહેલો) નથી ! સંબંધાતિશયોકિત. પ્રેમાનંદને પ્રભુ રૂપે વર્ણે છે. ડાહ્યા ઇન્દ્ર—સ્પષ્ટ છે. પરમ આનંદ—પ્રેમાનંદ. સાયન્દ્રવાતિશયોકિત. પ્રભુ પરમ આનંદ રૂપ છે, એવો અપ્રસ્તુત શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત એમાંથી શ્લેષ દ્વારા સમજાય છે માટે શ્લેષ અને અપ્રસ્તુત પ્રશંસાલંકાર. પ્રેમાનંદનું પ્રભુત્વ બીજી રીતે સિદ્ધ કરે છે: કાશી ઇન્દ્ર. વેવલાં વીણતા—વ્યર્થ પરિશ્રમ કરતા. વલ્લભ ઇન્દ્ર—તેવા પુરુષોને જોઇને વલ્લભ તેમનાથી ઉદાસ છે—નિરાળો છે. અથવા વલ્લભ કહે છે કે બીજા વેવલાં વીણનાર ઉદાસ રહે છે.

૯ અવિદ્યાના વિયોગથી શોક ન કરવાનો વલ્લભ બોધ કરે છે તેના ઉત્તરમાં પિતા શું કહે છે તે વરણવે છે: કવિ ઇન્દ્ર. કવિ—પ્રેમાનંદ. બેન—(અવિદ્યા). ઉભય ઇન્દ્ર—વિદ્યા અને અવિદ્યા ઉભય (બન્ને) બેનો છે એમ ગવાય છે—(શાસ્ત્રોમાં). શામાટે અવિદ્યાને મોટી બેન કહેવી તેનું કારણ

નારભાથી ગંધ નથી, માને તું ગયેલી ત્યારે,
અતિ થાય ચિંતા મુને, સ્નેહ થું ભૂલાય છે;
વિદ્યા આવી પાસ વશી, તોય આવે એવો સમો
અવિદ્યા ગદ્ય ક્યાં હાય ! એવું તો બોલાય છે;
અવિદ્યાના ભોગી જોઈ, પડે અવિદ્યાનો ખપ,
જોગી પણ જતી કરી, પાછી એને સા'ય છે;
શાપ દઈ કોક સા'ય, મોહિત મને કો ગાય,
વદલભ ચોગીના રાય, એમ એ સદાય છે.

૧૦

કહે છે: પે'લી ઇ—જનમાંય જન્મતાં પ્રથમજ અવિદ્યા આવે છે અને
વિદ્યા તો પછીથી યત્નવડે અને ભાગ્યબળથી આવીને મનુષ્યના ગુણ
ગાય છે. અવિદ્યાનું સામર્થ્ય વળું છે: માત્ર ઇ—મનુષ્ય પોતાનાં
માત્ર, તાત્ર, બ્રાત્ર, એ સર્વને મૂકી દે, પણ અવિદ્યાને કદી મૂકતો નથી—
છોડતો નથી. અને અવિદ્યા જો મનુષ્યના અંગની સાથે હુંકે (પાસે)
આવી તો વિદ્યા પણ વહેલી વહેલી જતી રહે છે. અથવા વિદ્યાવેલી—
વિદ્યા રૂપી વેલ. યત્ર ઇ—એ અવિદ્યા યત્રથી અને દેવબળથી કદાપિ
જન્ય તથાપિ તે કને (પાસે) જ દેખાય છે. અવિદ્યા માયા જન્મ સાથેજ
લાગેલી હોવાથી તેને વળવી અશક્ય છે એ લક્ષ્યાર્થ છે.

૧૦ એવી રીતે અવિદ્યાનો ત્યાગ અશક્ય છે એમ વર્ણવે તેને
જરૂર વળું છે: મારામાંથી ઇ—એ અવિદ્યા મારામાંથી ગદ્ય તો નથી
તેમ છતાં તેને તું ગયેલી માને છે તો મને તેની અતિ ચિંતા થાય છે કે
અરે ! શું મારાથી અવિદ્યા સરખીનો પણ સ્નેહ સૂલીજ જવાય છે કે ?
અર્થાત્ જો મનુષ્ય સ્નેહ સૂલી જાય છે તેના જેવો હું પણ સ્નેહ તજનારો
હોવાથી દૂષિત ઠરું છું, એ વ્યંગ્ય છે. અવિદ્યાનો ક્યાં ખપ પડે છે તે
કહે છે: અવિદ્યાના ઇ—સ્પષ્ટ છે, અર્થાત્ “શઠપ્રતિશઠકુર્યાત્” એ ન્યાયથી
દુર્જન સાથે અવિદ્યાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે,
“દાક્ષિણ્યસ્વજનેદયાપરજનેશાઠ્યજનેદુર્જને ઇ” જોગી ઇ—જોગી (અર્થાત્

એના ૫૨ સુત મોઠા, વિશ્વ મધ્ય વિજયી જે,
 કહે તું હું માંથી ગયા, ખોટી તારી વાત છે;
 કદી કવીશ્વર તુંય, ખોટું નવ ખોલું કહે,
 વિચારીને વાત તેની, જેની મોટી ખ્યાત છે;
 પુરુષ પ્રકૃતિને એ, મેળવનારા છે મોટા,
 ઘણા કહે થયા એથી, એમની એ જાત છે;
 નથી મૂક્યાં તેમને તો, મને મૂકી જાય ત્યારે,
 વલ્લભ તું ખોલ્ય ખોલ્ય, રાત કે પ્રભાત છે ? ૧૧

વીતરાગ પુરુષો) પણ અવિધાને જતી કરીને (છોડી દેખને) પાછી એને સાંચ છે. યોગીઓ અવિધાને શી રીતે સાંચ છે તે કહે છે: શાપ ધૃ—કોષકર્તો પોતાની યોગસિદ્ધિના બળથી મદ પામીને બીજાને શાપ દેખને અવિધાને સાંચ છે (ગ્રહણ કરે છે) અને કોષકર્તો તો તપ કરતાં કરતાં અપ્સરાદિકને જોઈને કામથી મોહિત થઈને અવિધાને ગાય છે (અર્થાત્ ગ્રહણ કરે છે). વલ્લભ કહે છે કે એમ એ યોગીના રાય પણ સદાય છે (અવિધાને ગ્રહણ કરનારા છે કે તેનું ગાન કરનારા છે).

૧૧ અવિધાને યોગી સરખા પણ તજી શકતા નથી એમ પ્રતિપાદન કરીને હવે તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા છ વિકારો જેને કવિએ અવિધાના પુત્ર કહ્યા છે તે પણ તજવા કઠણ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે: એના ધૃ—સ્પષ્ટ છે, ૫૨ સુત—(કામાદિ). કામાદિકના સામર્થ્ય વર્ણનદ્વારા તેમનો ત્યાગ દુષ્કર છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે: પુરુષ ધૃ—એ કામાદિક વિકારો પુરુષ અને પ્રકૃતિને મેળવનારા—તેમનો યોગ કરી આપનારા છે. કામવાસનાથીજ સ્ત્રી આદિકમાં પુરુષ પ્રીતિ કરે છે; સ્પર્શસુખના લોભથીજ તેમના રૂપાદિકમાં મોહિત થાય છે; મોહથીજ તેમના વચ્ચે અડચણ કરનારા ઉપર ક્રોધ ઉપજે છે. અને એવીજ રીતે બીજા બધા વિકારો જૂદે જૂદે પ્રકારે પુરુષ અને પ્રકૃતિને મેળવવાનું કાર્ય કરે છે. થયા—ઉત્પન્ન થયા. એમની ધૃ—એ કામાદિકની એ (એવી) જાત (લક્ષણ) છે. તે કોષકર્તો છોડતા નથી એ વ્યંગ્યાર્થ છે. નથી ધૃ—સ્પષ્ટ છે. અનુમાનાલંકાર. રાત કે પ્રભાત છે—અર્થાત્ ઉઘે છે કે જાગે છે ?

એ ત્રણ જે સારા હતા, તેને લેઈ બેઠા તુંય,
 સારા તારા થયા પછી, અમારા શા હાલ છે;
 બાળપણે યૌવનમાં, વૃદ્ધપણ માંહી વળી,
 અંગમાં વસાવ્યા કર્યા, ખોટા ખરા ખ્યાલ છે;
 રે ! હા ! શું તે જાય ત્યારે, દુઃખ નવ દિલ થાય,
 નિષ્કુર છે કોણ એવાં, તું તો નાનું બાળ છે;
 કાઢ્યા હોય કબે તેને, સાડું લાગે જતા જોઈ,
 વલ્લભ છે વા'લા તારા, જેવડે તું ન્યાલ છે. ૧૨

મુઆ મહામારીએથી, એવાને તું એમ કહે,
 કોને દુઃખ થાય નહિ, જેથી સુખ લીધાં છે;
 દુઃખે પાપે કાઢે તેને, કાઢ્યા કેરું દુઃખ થાય,
 સમજીને કાઢ્યા તેણે, ગંગપય પીધાં છે;
 તોપણ કોઈમાં જોઈ, સ્વયં કેરું સાંભરે છે,
 ત્યારે થાય એનું એજ, એવાં આડાં સીધાં છે;

૧૨. પાછળ વલ્લભે કહ્યું છે કે કામાદિકમાંથી જે એ ત્રણ સારા હતા. તેને અમે સ્વીકાર્યા છે; તેનો ઉત્તર આપે છે: એ ત્રણ ઇન્દ્રિય—સ્પર્શ છે. પણ: તેમને તમય નહિ તે વિષે કહે છે: બાળપણે ઇન્દ્રિય—સ્પર્શ છે. નિષ્કુર—નિર્દય. તું તો ઇન્દ્રિય—અર્થાત્ તેમને તબિયત જેવું તારાથી તો નજી અને, એ ધ્વનિ છે. કાઢ્યા ઇન્દ્રિય—જેમને કાઢતાં બહુ કષ્ટ પડ્યું હોય: તેમને જતા જોઈને સાડું લાગે, પણ હે વલ્લભ! કામાદિક તો તારા વાલાલા છે (એ ત્રણ સારાનો તે સ્વીકાર કર્યો છે માટે) અને જેવડે તું ન્યાલ છે (ક્રોધ, મદ, વગેરેના યોગથી શત્રુનો પરાજય કરે છે માટે). તેમને કાઢ્યા એ કેમ અને વાડું !—(અધ્યાહાર).

એના પદ સુત મોટા, વિશ્વ મધ્યે વિજયી જે,
 કહે તું હું માંથી ગયા, ખોટી તારી વાત છે;
 કદી કવીશ્વર તુંય, ખોટું નવ બોલું કહે,
 વિચારીને વાત તેની, જેની મોટી ખ્યાત છે;
 પુરુષ પ્રકૃતિને એ, મેળવનારા છે મોટા,
 ઘણા કહે થયા એથી, એમની એ જાત છે;
 નથી મૂક્યાં તેમને તો, મને મૂકી જાય ત્યારે,
 વલ્લભ તું બોલ્ય બોલ્ય, રાત કે પ્રભાત છે ?

૧૧

વીતરાગ પુરુષો) પણ અવિદ્યાને જતી કરીને (છોડી દેખને) પાછી એને સા'ય છે. યોગીઓ અવિદ્યાને શી રીતે સા'ય છે તે કહે છે: શાપ ધૃ—કોઈકેતો પોતાની યોગસિદ્ધિના બળથી મદ પામીને બીજાને શાપ દેખને અવિદ્યાને સા'ય છે (ગ્રહણ કરે છે) અને કોઈકે તો તપ કરવાં કરતાં અપસરાદિકને જોઈને કામથી મોહિત થઈને અવિદ્યાને ગાય છે (અર્થાત્ ગ્રહણ કરે છે). વલ્લભ કહે છે કે એમ એ યોગીના રાય પણ સદાય છે (અવિદ્યાને ગ્રહણ કરનારા છે કે તેનું ગાન કરનારા છે).

૧૧ અવિદ્યાને યોગી સરખા પણ તણ શકતા નથી એમ પ્રતિપાદન કરીને હવે તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા છ વિકારો જેને કવિએ અવિદ્યાના પુત્ર કહ્યા છે તે પણ તજવા કહણુ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે: એના ધૃ—સ્પષ્ટ છે, પદ સુત—(કામાદિ). કામાદિકના સામર્થ્ય વર્ણનદ્વારા તેમનો ત્યાગ દુષ્કર છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે: પુરુષ ધૃ—એ કામાદિક વિકારો પુરુષ અને પ્રકૃતિને મેળવનારા—તેમનો યોગ કરી આપનારા છે. કામવાસનાથીજ સ્ત્રી આદિકમાં પુરુષ પ્રીતિ કરે છે; સ્પર્શસુખના લોભથીજ તેમના રૂપાદિકમાં મોહિત થાય છે; મોહથીજ તેમના વચ્ચે અડચણ કરનારા ઉપર ક્રોધ ઉપજે છે. અને એવીજ રીતે બીજા બધા વિકારો જૂદે જૂદે પ્રકારે પુરુષ અને પ્રકૃતિને મેળવવાનું કાર્ય કરે છે. થયા—ઉત્પન્ન થયા. એમની ધૃ—એ કામાદિકની એ (એવી) જાત (લક્ષણ) છે. તે કોઈને છોડતા નથી એ વ્યંગ્યાર્થ છે. નથી ધૃ—સ્પષ્ટ છે. અનુમાનાલંકાર રાત કે પ્રભાત છે—અર્થાત્ ઉઘે છે કે જાગે છે ?

એ ત્રણ જે સારા હતા, તેને લેઈ બેઠા તુંય,
 સારા તારા થયા પછી, અમારા શા હાલ છે;
 બાળપણે ચૈવનમાં, વૃદ્ધપણ માંહી વળી,
 અંગમાં વસાવ્યા કર્યા, ખોટા ખરા ખ્યાલ છે;
 રે ! હા ! શું તે જાય ત્યારે, દુઃખ નવ દિલ થાય,
 નિષ્કુર છે કોણ એવાં, તું તો નાનું બાળ છે;
 કાઢ્યા હોય કબે તેને, સાડું લાગે જતા જોઈ,
 વલ્લભ છે વા'લા તારા, જેવડે તું ન્યાલ છે. ૧૨

મુઆ મહામારીએથી, એવાને તું એમ કહે,
 કોને દુઃખ થાય નહિ, જેથી મુખ લીધાં છે;
 દુઃખે પાપે કાઢે તેને, કાઢ્યા કેઈ દુઃખ થાય,
 સમજીને કાઢ્યા તેણે, ગંગપથ પીધાં છે;
 તોપણ કોઈમાં જોઈ, સ્વયં કેઈ સાંભરે છે,
 ત્યારે થાય એનું એજ, એવાં આડાં સીધાં છે;

---

૧૨. પાછળ વલ્લભે કહ્યું છે કે કામાદિકમાંથી જે એ ત્રણ સારા હતા. તેને અમે સ્વીકાર્યા છે; તેનો ઉત્તર આપે છે: એ ત્રણ ધ૦—સ્પષ્ટ છે. પણ તેમને તત્ત્વ નહિ તે વિષે કહે છે: બાળપણે ધ૦—સ્પષ્ટ છે. નિષ્કુર—નિર્દય. તું તો ધ૦—અર્થાત્ તેમને તજવા જેવું તારાથી તો નજર બને, એ ધ્વનિ છે. કાઢ્યા ધ૦—જેમને કાઢતાં બહુ કષ્ટ પડ્યું હોય. તેમને જતા જોઈને સાડું લાગે, પણ હે વલ્લભ! કામાદિક તો તારા વાહલા છે (એ ત્રણ સારાનો તે સ્વીકાર કર્યો છે માટે) અને જેવડે તું ન્યાલ છે (જોઈ, મદ, વગેરેના યોગથી શત્રુનો પરાજય કરે છે માટે). તેમને કાઢવા એ કેમ બને વાઈ !—(અધ્યાહાર).

એવું તેવું વિચારીને, તેં કહ્યું કે ગયા ત્યારે,
 વલ્લભ મેં દિલમાંહી, શોક દુઃખ કીધાં છે. ૧૩
 સૂતો સૂતો નેહંછું તો, સુતા કહી તેહ સાલે,
 આપડી નથી તે અલ્યા, આપડી આ વાટી છે;
 કાપડી નથી તેં આપી, ના પડી જડી એ બેન,
 સોજે શણગાર દધ, સોજે સોજે ઘાટી છે;
 નીતિ એની નાની બેન, અનીતિ કાઢી મેં આણી,
 રીતિ એવી કરતામાં, પ્રીતિ સહુ નાઠીછે;
 અનુભવી એમ મેં તો, વનુ થયે કેમ રીઝું,
 વલ્લભ ગૂંઠાર્ય મતિ, આજ તારી ગાઠીછે. ૧૪

૧૩. મહામારીમાં મરી ગયા તેનો શોક કેમ કરો છો? એવા વલ્લભના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે : મુઆ ઇન્—જેનાથી સુખ લીધાં છે એવા કામાદિક મહામારીથી મરી જાય તો કોને દુઃખ થાય નહિ? અર્થાત્ થાયજ. ગંગપય પીધાં છે—પવિત્ર થયા છે. કામાદિકને બળાત્કારે તજતા નથી એ વ્યંગ્યાર્થ છે. સમજીને કામાદિક તજનાર પણ તેને છેકજ તજી શકતો નથી તે કહે છે: તો પણ ઇન્—સ્પષ્ટ છે. આડાં સીધાં—અર્થાત્ વાંકાં ચુકાં (સંસારનાં કાર્ય) મતલબ કે કામાદિકને તજ્યા છતાં પણ બીજાના કામાદિક જોઈને જોનારના મનમાં પાછી તેની સ્મૃતિ તાજી થાય છે અને તે ઉપજે છે ત્યારે પણ એનું એજ થાય—તજ્યા અને ન તજ્યા એ સરખુંજ છે. એમ છે માટે તેમને તજવાનો આગ્રહજ ન કરવો, પણ વખત પડ્યે ઉપયોગ કરવા માટે તેમના ઉપર સ્નેહ રાખી મૂકવો, એ વ્યંગ્ય. તેં ઇન્—તેં જ્યારે કહ્યું કે એ કામાદિક ગયા, ત્યારે મેં મનમાં દુઃખ શોક કર્યો છે, તે યથાન્યાયજ છે.

૧૪ અવિદ્યાની સુતા અનીતિ વિષે કહે છે: સૂતો સૂતો ઇન્—સ્પષ્ટ છે. કહી તેહ—પાછળ તેં જે કહી તે. આપડી ઇન્—અલ્યા તેં કહ્યું કે તે આપડી નથી અને તે આ વાટી (વાટમાં) પડી છે. ‘આપડી’ શબ્દની

અસમાધાન.

આવું તેવું બોલે તેની, કવિતા કરીને દાખે,
હૃદ કાંઈ નવ રાખે, સુત કવિકેરો છે;
અનુભવી વધુ હોય, તેહ કદી જીતી જાય,
મૂર્ખરાય હાય હાય, હારી કે' અનેરો છે;
નિશ્ચય હગાવી મારો, અન્ય પથે જઈ નહિ,
ખાઈ નહિ ખાજું ધારી, સારો માઠો ફેરો છે;
સુણી રહું બાપ ધારી, બીજને લગાવું લાત,
વસમો છે વલ્લભ આ, પ્રેમકેરો એરો છે.

૧૫

આવૃત્તિ હોવાથી યમકાનુપ્રાસ. કાપડી ઇ—આ લીટીમાં 'દી' અક્ષરની આવૃત્તિ હોવાથી છેકાનુપ્રાસ. એવીજ રીતે પછીની કડીઓમાં પણ સોળે, ઓળે, વગેરેમાં 'ળે' અક્ષરની અને નીતિ, એની, નાની, બેન, અનીતિ વગેરેમાં 'ની' અક્ષરની આવૃત્તિ હોવાથી છેકાનુપ્રાસ છે. નીતિ ઇ—એ કડીમાં નીતિ, અનીતિ, રીતિ, પ્રીતિ, વગેરે એકજ અક્ષરની પદને અંતે આવૃત્તિ છે માટે વૃત્યનુપ્રાસ. એવાજ શબ્દાલંકાર આ કાવ્યમાં ઘણે ઠેકાણે આવશે પણ તે સઘળા દેખાડતાં ટીકા વધી પડે માટે અહીં દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. નીતિ ઇ—મેં તારામાંથી અનીતિ કાઢીને એની નાની બેન નીતિ આણી છે. વનુ થયે—અનીતિ વિનાનો થવાથી. ગૂઢાર્થમતિ—અનીતિ ગ્રહણ કરવામાં જે ગૂઢ અર્થ રહ્યો છે તે સમજવાની ખુદ્ધિ. અર્થાત્ અનીતિમાન પુરૂષોની અનીતિનો નાશ કરવાને અનીતિનોજ ખપ પડે છે માટે એવા પ્રસંગે અનીતિનો અથવા દંડનીતિનો ઉપયોગ કરવો. પણ અનીતિવડે દુરાચાર સમજવો નહિ.

૧૫ પ્રેમાનંદનાં પાછળ કહ્યાં તેનાં વાક્યથી વલ્લભના મનનું સમાધાન થતું નથી તે વર્ણવે છે: આવું ઇ—આવું તેવું (પાછળ કહ્યું તેવું જે બોલે તેની (તેના બોલની) કવિતા કરીને (તે ચોતાઓને) દાખે છે પણ તેમાંનું કાંઈ તે હૃદયમાં રાખતો નથી (અર્થાત્ સ્વીકારતો નથી), એવા આ

કોઈ કહે ગુરુકેરું, રાખવું ઘટિત માન,
 ધનંજયે વિજયમાં, કહો ક્યારે રાખ્યું છે;
 પરશુધરશુ કયો, પરશુ ધરીને જય,
 ભીષ્મે મહારણ વિષે, નિજખળ દાખ્યું છે;
 તેમ આ કલમ અસ્ત્ર, પત્ર રણ કરી લહું,
 અહું નહિ દુઃખ થાય, લોહી જેણે ચાખ્યું છે;
 આવાં વીર વેણુથકી, કરણ ન ઝાંખી થાય,
 વલ્લભ કે' ખાંડ ખાય, ખોટું જેણે ભાખ્યું છે ! ૧૬

દ્વાદશમોરાહુ.

આજ મારે વાંક થયા, નવે ગ્રહ જાણો સહુ,
 કહું કેતી વાર નથી, મળવાની નામના;

કવિનો સુત (વલ્લભ) છે. કોઈ કહેશે કે પ્રેમાનંદનું કહેવું તમારે માનવા જેવું યથાર્થ નથી ત્યારે વાદમાં તે કેમ જીતી જાય છે ? તે વિષે કહે છે : અનુભવી ઈ—જે વધારે અનુભવી હોય તે કદી જીતી જાય તો તેથી જે મૂર્ખનો રાય હોય તે હારીને હાય હાય કહે : પણ આ વલ્લભ તો અતેરો (ખીન્ને-અમૂર્ખ—પંડિત) છે. “વાદેવુદ્ધિમતોજયઃ” એ કહેવતનો અનુવાદ. નિશ્ચય ઈ—હું તો મારો નિશ્ચય ડગાવીને ખીન્ને પથે (માર્ગે) જાઉં નહિ તથા ખીજનું વચન એ ખાજ સમાન મીઠું છે એમ ધારીને તેને ખાઉં (ચહણુ કરું) નહિ. એમ કરવાથી તમે દુરાચલી—નહારા કહેવાશો, તો તે વિષે કહે છે : સારો ઈ—આ જગતનો ફેરો સારો કે માઠો છે. અર્થાત્ સારે નામ કે માઠે નામ. એરો—એલો—શિખ્ય.

૧૬. આમ ખોલવાથી ગુરુરૂપ પિતાનું અપમાન થશે એવા આક્ષેપનો પરિહાર કરે છે : દ્રાઈ ઈ—સ્પષ્ટ છે. ધનંજયે—અર્જુને. વિજયમાં—સંગ્રામમાં જય મેળવતી વખતે (દ્રોણ ગુરુ વગેરેનું). પરશુ-ધરશુ—પરશુરામ સાથે. પરશુ—કરસી. રણ—સંગ્રામમૂલિ. લોહિ—શાહી રૂપાં. કરણ—કરણા. ખાંડ ખાય—અર્થાત્ ખોટું ખાલે છે. દૃષ્ટાંત, રૂપક, અને લોકોદિત અલંકાર.

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

નવે ગ્રહ બાંધ્યા'તા મેં, ખાટલાને પાચે તાણી,
 પીડવા તે લાગ્યા આજ, માન્યા'તા જે નામના
 પ્રેમાનંદનો પ્રતાપી, પુત્ર મને જોઈ કરી,
 મૌઢ પાણુ પાણી જેવા, થઈ લેતા નામ ના;
 દ્વાદશમે રાહુ તેને, આજ પીડવાને લાગ્યો,
 ઇશકનાં ગાજરાંને, છે ખાધા વના મના.

પ્રતિજ્ઞા.

કરી મેં પ્રતિજ્ઞા પૂરી, રાખું કેમ તે અધૂરી,
 થાચે દશા મારી બૂરી, નવ રસ ના કથું;
 રસ નીમ કરતાને, વહલેલ આવ્યો ન હર,
 કર્ણ રસમાં ગણ્યો, તવ હવાં શે મથું ?

ડાહ્યો હશે તેહ એમ, બાણી ક્ષમા કરું હુંય,
જીવતો ને પાસ દેખું, મૌઠ પથમાં પથું;
અકકડપણું ગુમાવ્યું, ફક્કડનું આજ જેણે,
છક્કડ લગાવી છોડું, લક્કડ લોહું લથું!!

૧૮

‘અરરર’ ‘હાય હાય’, ‘શ્વાસ’ ને ‘ઉચ્છ્વાસ’ ગાય,
‘અરે’ કે’શે કવીશ્વર, લેખણીથી લખશે !!
‘આહા’ લખવા અપાર, ‘હા’તણા નહિ જ્યાં પાર,
એવું દુઃખ મોટું આવ્યું, પીધું નવ લખ શે ?

(કે’) રાંડ જેવાં રોદણાંને, રડી બાણે નવ ભાઈ,
એ લોભે થવું છે રાંડ, પછે કહો દખ શે !

૧૮ ખૂરી દશા—(હસારતરૂપ). રસ ધ૦—જે પ્રાચીન કવિએ રસનો
નીમ (નિયમ) ક્યૌં-શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણા, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, ખીભત્સ,
અદ્ભુત અને શાંત, એવા નવજ રસ છે એવો નિયમ ક્યૌં તેના ઉરમાં
વલ્લભ ન આવ્યો, કે જેથી તેણે કરુણની પણ રસમાં ગણના કરી ! અર્થાત્
તે ખીયારો વલ્લભની વીરતાને બાણનારો નહિ હશે, એ વ્યંગ્યાર્થ. તવ
ધ૦—પણ જ્યારે એવી રીતે કરુણ રસ નવ રસમાં ગણાવજ ગયો છે
ત્યારે હવે તેને વર્ણવવા રૂપ દુઃખમાંથી છૂટવાને હું શું કરવા યત્ન કરુંદ
વાર પણ તમને અપ્રિય એવા કરુણની રસમાં ગણના કરનાર તે ઉદ્ધત
પંડિતને કાંઈક શાસન કેમ કરતા નથી ? તે કહે છે: ડાહ્યો ધ૦—સ્પષ્ટ છે.
પણ એ ક્ષમા ન આલતાં કરું છું કેમકે તે મરી ગયેલો છે. નહિતો,
જીવતો ધ૦—જો જીવતો મારી પાસે દેખું તો મૌઠ પથમાં (મોટે માર્ગે
—યમપુરીને રસ્તે) પથું (પાકવું—મોકલું). તેના ઉપર એટલો ક્રોધ કરવાનું
કારણ કહે છે: અકકડપણું ધ૦—જેણે આજ ફક્કડ વલ્લભનું અકકડપણું
ગુમાવ્યું તેને છક્કડ લગાવીને છોડું અને તે જો લાકડા જેવો હોય તો હું
લોહા જેવો થઈને તેની સાથે લથું (લથળથ થાઉં—યુદ્ધ કરું).

નાશી ન જઇશ અલ્યા, વીરત્વ કહું છું તને,
વલ્લભ ન ભૂલે કદી, રખે રખે તું ખસે !!

૧૯

વિરૂદ્ધતા.

પિતાને ન ગમે તોય, મંગલાચારજ નેમ,
કવીશ્વર તજે કેમ, ક્ષેમ ધાર્યું મનમાં;
નામના છે નવ ખંડે, હઠીલા થવાની માંય,
કવિ એવા નિશ્ચયથી, થાય તાતો તનમાં;
પિતાએ જે પથ લીધો, તેહ પથે જાઉં નહિ,
તેનું આપ્યું ખાઉં નહિ, ધાઉં નહિ ધનમાં;
કવિમણિ કવીશ્વર, પિતાવેળુ પાળે જદા,
તદા વલ્લભને ભણું, વસવું છે વનમાં !!

ઈતિમંગલાચાર.

૨૦

કથાદ્વાર.

પાંડુકેરી પ્રિય પત્ની, કુંતી અને માદ્રી નામ,

૧૯ કૃષ્ણ રસ વર્ણવવામાં શું દુઃખ છે તે કહે છે: અરરર ઇ—કૃષ્ણ
રસમાં તો અરરર, હાય હાય, શ્વાસ (નિઃશ્વાસ), ઉચ્છ્વાસ, એવા દીનતા-
સૂચક શબ્દો કવિઓ ગાય છે; પણ આ કવીશ્વર વલ્લભ શું ‘અરે’ એવો
શબ્દ મુખથી કહશે કે કલમથી લખશે વાર !! વખ-વિખ-ઝેર. આવા
શબ્દો મારે બોલવા પડે તે કરતાં તો મરણ સારું એ વ્યંગ્યાર્થ. કાઘ કહશે કે
એમ છે ભારે કૃષ્ણ રસ ન વર્ણવશો. તો કે’ ઇ—મારા શત્રુઓ કહશે કે
બાઈ (વલ્લભ) રાંડ જેવાં રોદણાંને રડી જાણતા નથી—કૃષ્ણ રસ વર્ણવી
જાણતા નથી, એવો તેમનો આક્ષેપ ટાળવાના લોભે મારે રાંડ થવું પડે છે !!
નાશી ઇ—અર્થાત્ કૃષ્ણ વર્ણવવા માત્રજ મારી દીનતા દેખાય છે;
નહિ તો વીરપણું તો મારું કાયમજ છે ! એ વ્યંગ્ય.

૨૦ વ્યાજનિદોક્તિ દ્વારા પ્રેમાનંદની સ્તુતિ રૂપ મંગલાચારનો ઉપસ-
હાર કરે છે: પિતાને ઇ—સ્પષ્ટ છે.

શાપથકી સાથ લઇ, ગયો ચાલી ગામથી;
 પત્નીઓ પવિત્ર અતિ, તોય નહિ પુત્ર તેને,
 દુઃખ દિલ માંહી અતિ, અરે ગયાં નામથી !
 પિતૃ રે'શે પિંડ વિના, લટકશે ઉંધે શિર,
 પતિકેઈં મોત વશ્યું, શાણી સાથ કામથી;
 એમ કહી રહે અને, નાખે છે નિસાસા ઘણા,
 વલ્લભને કળે થાય, દુષ્ટ શાપડામથી. ૨૧
 પાંડુ શૂરવીર હતો, તોય તેના હૃદયમાં,
 દયા આવી દીપી રહી, અંગોઅંગમાંહી તો;
 અરેરે ન સુત મારે, સૂનું થશે સૂનુ વિણ,
 પૃથ્વી પડ્યો એમ ભાખી, શુદ્ધ ગઇ ત્યાંહી તો;
 રખે એને કામ જાગે, એમ ધારી નારીઓ ખે,
 એકાંત ન જાય પાસે, પડ્યો પાંડુ જ્યાંહી તો;
 ઋષિ મુનિ ભેગા થયા, નારી ગઇ તવ પાસ,
 પૃથ્વીપતિકેરી પીડા, જુઓ જુઓ આંહી તો. ૨૨
 મંત્રી તંત્રી પાણી છાંટયાં, તોય નવ ઊઠ્યો તેહ,
 બળ્યા સમી દીસે દેહ, જોઈ નારી રહે છે;
 કુંતી ગઇ પાસ ચાલી, પતિ અંકમાંહી લીધો,
 જડી બૂટ્ટી સુંઘાડતાં, પાધરી તે પડે છે;
 કાન માંહી કહ્યું પેશી, પંચ પુત્ર ઉપજવું,

૨૧ શાપ ધ૦—હરણુનું રૂપ ધારણ કરી વિહાર કરતા બ્રાહ્મણને પાંડુએ મૃગયામાં હણ્યો તેથી તેણે પાંડુને શાપ દીધો હતો કે તારું પણ મરણુ વિહાર કરતાંજ થશે, એવી કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. દુઃખનું કારણ કહે છે: અરે ધ૦—અરે ! અમારું નામ જતું રહેશે ! સંતાન ન થવાનું કારણ કહે છે: પતિ ધ૦—રૂપ છે.

૨૨ સતુ—પુત્ર. “સૂનું” પાદની આવૃત્તિ છે માટે લાગાનુપ્રાસ.

આજ્ઞા આપો આજ સ્વામી, દુઃખ દિન નડે છે;
અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, થાય જ્યારે કર્ણમાં,
(દુઃખ) વરુણને લોક જાય, અરુણમાં અડે છે. ૨૩

બેબાકજો પાંડુ ઉઠી, ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો,
પંચપુત્ર કહ્યા તેજ, હું ન દેખું એકને;
કુંતી કહે કંથ મારા, આશ્રમમાં ચાલો સાથ,
ગુપ્ત એક વાત બાપું, પ્રભુ રાખે ટેકને;
હસ્ત સાતી એક અને, પૃષ્ઠે કર બીજી દેતી,
આશ્રમમાં ગયાં એમ, અલી એકમેકને;
રીતિ ભાતિ કહી દાબી, મંત્રકેરી વિધિ સાથ,
વલ્લભ કે' દેવ આવ્યા, વરદ વિવેકને. ૨૪

નારી બેને ચાર દેવ, પાંચ પુત્ર દેઈ ગયા,
ચુધિષ્ઠિર ભીમ પાર્ય, કુંતીકેરા જાણવા;
નકુલ ને સહદેવ, માદ્રીકેરા સૂતુ બેય,
રઘુ હવે પાંડુકેરું, પાપ તો પ્રમાણવા;
માદ્રીમોહ જાગ્યો જ્યારે, પાંડુ ગયો સ્વર્ગ ત્યારે,

૨૩ પાધરી પડે છે—કાર્ય કરનારી થાય છે. અર્થાત્ પાંડુની મૂર્છા વળે છે. અભીષ્ટ—ઇચ્છેલી. કર્ણમાં—પુત્ર ન હોવાથી ઉપજેલા શોક સ્થાયી બાવથી પાંડુ આલંબનને વિષે પ્રતીત થયેલા કર્ણમાં. અર્થાત્ પુત્રપ્રાપ્તિની વાત સાંભળતાં પાંડુનું દુઃખ નાશ પામ્યું. વરુણને લોક—પાતાળમાં. અરુણમાં—અર્થાત્ આકાશમાં.

૨૪ એક—એક સ્ત્રી (કુંતી). બીજી—બીજી સ્ત્રી (માદ્રી). દેવ—ધર્મ, ઇંદ્ર, વાયુ, અને અશ્વિનીકુમાર. કુંતીએ બાલ્યાવસ્થામાં દુર્વાસાની સેવા કરી હતી તેથી દુર્વાસાએ જ મંત્ર કુંતીને આપ્યા હતા, જેના બળથી સૂર્ય અને ઉપર કહેલા દેવ આવીને તેને સંતાન આપી શકે. એ કથા મહાભારત આદિપર્વમાં છે. વરદ—વરદાન આપનારા. વિવેકને—(ધારીને). વરદાન આપનારા દેવ વિવેકને ધારીને આવ્યા, એ અન્યથ.

તીર્થાટન ઘણું કીધું, અર્જુન મળ્યો ન ક્યાંઈ,
 ગયા ગંધમાદનમાં, રાક્ષસની સા'યથી;
 કમળનયનીને ક—મળ જોઈ રાડ લાગી,
 ભીમ લેવા ગયો તેહ, સે'વાયું ન રાયથી;
 અર્જુનને કાળ તેણે, વાનર રીઝાવ્યો વીર,
 કમળ લેવા તે ગયો, કષ્ટ સહી કાયથી;
 અપાર ત્યાં યુદ્ધ થયું, યુધિષ્ઠિર દોડી આવ્યા,
 યક્ષ અનુચર નાઠા, ઘીટ ઘણા ઘાયથી.

૨૯

અન્નતશત્રુનું ત્યાંહી, હરણ વનમાં થયું,
 ભીમ વ્યાઘ્ર ગયો દોડી, નાહરને મારિયો;
 હ કાઠી ને કરવું છે, વ્યાઘ્રે રાખ્યું માટે જાણ,
 નીકર હરણકેરો, ભીમ છે વિડારિયો;
 એમ થાય અને જાય, અકૃત્યનું કૃત્ય થાય,
 કવીશ્વરે અર્થ કહ્યો, હજુએ ન સારિયો ? !

દુઃખથી) એકલી સતી (દ્રૌપદી) રડી એટલુંજ નહિ પણ પાર્થ. (અર્જુન)
 વિણ થયેલાં પાંચે (દ્રૌપદી સહિત ચાર ભાઈઓ) રડ્યાં. ઘૂતમાં હારવું.
 દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર સભામાં ખેંચાવાં, વનમાં જવું અને તેમાં પણ અર્જુન સરખા
 વીરનો વિયોગ થવો, એ સર્વ કશ્ણુ રસને ઉત્પન્ન કરનારા બીજરૂપ પ્રસંગ છે
 પણ કવિએ ધારેલો પ્રસંગ જૂદો હોવાથી તેમને બીજરૂપેજ રહેવા દેધ
 બીજ માત્ર કશ્ણુને કશ્ણુરસરૂપે માનનાર કવિઓની મશ્કરી કરી છે.
 (જુઓ મનહર ૩૧ મો). તેને—યુધિષ્ઠિરને.

૨૯. રાક્ષસની.—ભીમના પુત્ર ઘટોત્કચની. કમળનયનીને—દ્રૌપદી-
 ને. ગંધમાદન ઉપરનાં કમળ જોઈને તે પોતાને આણીઆપવા માટે દ્રૌપ-
 દીએ હઠ લીધી હતી. એ કથા ભારતવનપર્વમાં પ્રસિદ્ધ છે. રાયથી—યુધિ-
 ષ્ઠિરથી. યુધિષ્ઠિરથી ભીમનો વિયોગ સહેવાયો નહિ. વાનર—હનૂમાન.

પંચકેરી આશપૂરું, હકારને સુણું પછે,

ખરેખર કવીશ્વર, કર્ણથી હારિયો !

૩૦

સર્વ આશ પૂરી કરી, આવી મળ્યો અર્જુન તો,

જેઘ થતાં ખુશી ખુશી, ચાર કંથ કામની;

હળી મળી ચાલિયા તે, રથ આદિ સર્વ લેઈ,

એક પછી એક એમ, વીતી ચાલી જામની;

શ્રોતા કહો સર્વ હવે, કર્ણ થયો ન પૂરો ?

ના કહો તો આપું હવે, પદવી હજામની;

૩૦ શોકતું દુઃખ કર્ણ રસને પ્રકટ કરે છે માટે પાંડવોને પડેલાં દુઃખનો ક્રમ વર્ણુ છેઃ અન્નતશત્રુ ઇં. અન્નતશત્રુ —(શત્રુ વગરનો —યુધિષ્ઠિર). હરણુ શબ્દનો અર્થ મૃગ માનીને કવિ કહે છે કે, વનમાં યુધિષ્ઠિરનું હરણુ થયું—યુધિષ્ઠિર હરણુ રૂપ થઈ ગયા, ત્યારે બીગ રૂપી વાધ તેને છોડવવાને દોડી ગયો, તથા તે હરણુને પકડી લેઈ જનાર રાક્ષસ રૂપી નાહર (વર) ને માયો. વાધ તો હરણુને મારે છે ત્યારે બીગે યુધિષ્ઠિરને કેમ ખચાવ્યા ? તે વિષે કહે છેઃ હ ઇં — હરણુને એમને એમ રહેલા દેહને તેમાંથી માત્ર 'હ' અક્ષર કાઢીને જે બાકી રહે તે (રણુ—સંગ્રામ) કરતું છે માટે તે વ્યાગ્રે હરણુને રાખ્યું એમ જાણુ; નીકર (નહિતો) બીગ (ક્ષત્રિય હોવાથી મૃગયા કરનારો છે માટે) હરણુનો વિહારિયો (વિહારનાર) છે એમ ઇં— વલ્લભ કહે છે કે એવી રીતે મારી કવિતામાં કર્ણ શામ છે અને જાય છે તથા અકૃત્યનું કૃત્ય થઈ જાય છે—ન બને એવું બની જાય છે. (યુધિષ્ઠિરનું હરણુ થવું અને વાધ છતાં તેને ખચાવવું વગેરે), તથાગિ હે શ્રોતા તમે કહો, હજીએ આ કવીશ્વરે (વલ્લભે) કર્ણ રસ વર્ણવવા રૂપ અર્થ ન સારિયો ?— નથી સાચો શું ? પંચ ઇં—કર્ણ રસ વર્ણવીને હું પંચકેરી (શ્રોતાઓની) આશ પૂરું અને પછી તેમની પાસેથી હકારને (હા, એવા શબ્દને) સાંભળું. અર્થાત્ કર્ણ રસ વર્ણવીને શ્રોતા પાસે હા કહેવરાવું. જે એમ ન બને તો કવીશ્વર (વલ્લભ) કર્ણથી હાર્યો એમ જાણવું.

અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, થાય જ્યાંહી જ્યાંહી લાઇ,
 કરણુ તો ત્યાંહી ત્યાંહી, થાયે ન બદામની !! ૩૧
 બહું નહિ બહું નહિ, નટવાનો વેશ એ તો,
 મૂળ મીઠા ઝાડતાણાં, કાઢવે શું કાર્ય છે ?
 વીરને રડાવે એવો, પિતા વિના હોય કોણ ?
 ધિઃક ધિઃક આજ કહું, કરવા આચાર્ય છે;
 અષ્ટ રસ પૂર્ણ ચ્યારા, સગા લાઇ છે અમારા,
 આરમાઇ કરણુ તો, અપાર અનાર્ય છે;
 પ્રતિજ્ઞા કરો જો કોઇ, સોઇ જોઇ સર્વ કરો,
 જોઇ બેસવું ન નૂર, વલ્લભ તો આર્ય છે. ૩૨

શુરમલા.

હિમાલયનો ઉદય, વૃક્ષ વેલીતણો જોહ,

૩૧. પૂરો—(વિયોગને અંતે સંયોગ વર્ણવ્યો તેથી). સામાન્ય કવિઓએ કરેલું કરણુનું લક્ષણ કહી બતાવી તેમનું ઉપહાસ કરે છે: અભીષ્ટ ઇં—વિયોગને અંતે અભીષ્ટ (ઇચ્છિત) વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ્યાં જ્યાં થાય ત્યાં ત્યાં કરણુ (કરણ) બદામની (તુચ્છ) થતી નથી. અર્થાત્ ઉત્તમ કરણુ રસ કહેવાય છે!! અહીં પણ પ્રથમથી અર્જુનનો વિયોગ વર્ણવેલો તેનો સંયોગ વર્ણવ્યો છે માટે કરણુરસ કેમ ન થાય !!

૩૨ વલ્લભના ઉપરના વર્ણનને પ્રેમાનંદ કરણુ રસ કહેતા નથી તે વિષે કહે છે:—બહુ ઇં. મૂળ ઇં—અર્થાત્ હું તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરણુ રસનો અંથ લખી લાવ્યો છું તેને નાપસંદ કરીને મને નાઉમેદ કરી નાખવાની તમારી શી મતલબ છે ? વીરને ઇં—વક્રોક્તિ, ધિઃક ઇં—કોઇએ પણ આચાર્ય કરવા (શુર કરવા) એ કાર્ય ધિક્કાર ભરેલું છે એમ હું આજ કહું છું. અર્થાત્ જો શુર કરશે તેને શુરનું વચન માનવું પડશે અને તેમ થવાથી કોઇ વખત એવો આવશે કે તે મારી પેટે વીર છતાં કરણુ રસ લખવાને નિમિત્તે પણ રડશે, એ વ્યંજ્ય. સોઇ જોઇ ઇં—અર્થાત્ પોતાને જો રસહીન લાગે તે વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરશે નહિ. કરણુ રસ વર્ણવવો મારા સરખા વીરને હીનતાસ્પદ લાગે છે એ વ્યંજ્ય છે.

દિન દિન ઝાંખો થાય, જોઈ દુઃખ થાય છે;
 એની મેળે ઉગે અને, પોષણ પામે છે પૂર,
 નૂર તેનું નાશી જાય, રક્ષક મુઝાય છે;
 કીડાગાર સુરતાણું, સૂકાઈ જતું જોઈને,
 યત્ન કરે રક્ષનાર, તોય તે સૂકાય છે;
 યુક્તિ ને પ્રયુક્તિ કરી, વનવેત્રી રાખવાને,
 સિદ્ધ કાંઈ નવ થયું, વલ્લભ ઝૂરાય છે. ૩૩
 નિશ્ચે કરી પછે તેહ, ગયા અમરાવતીમાં,
 વાસવને દીનવેણુ, શિર નામી દાખિયું;
 ગુલાબ ને અંપો જોહ, સૂકાઈ જાય છે તેહ,

૩૩ આ કથણુ રસ કાવ્યનો આરંભ કરતાં કવિ પ્રથમ પૃથ્વીને ભાર
 થવાથી દેવનો શોક વર્ણે છે: હિમાલય ઇ—હિમાલયનો વૃક્ષવેલીનો ઉદય
 —હિમાલય ઉપરની વૃક્ષવેલીનો ઉદય (આખાદી). એની ઇ—જે
 વૃક્ષવેલી એની મેળે ઉગે અને એની મેળે પોષણ પામે એવી છે તેનું નૂર
 (તેજ—લીલોતરી વગેરે) નાશી જાય છે—નાશ પામે છે. તેથી રક્ષક
 (હિમાલય ઉપરના ઈંદ્રના નંદનવનના રક્ષક) મુઝાય છે. કીડાગાર—રમત
 ગમતનું સ્થળ. હાલ જેને આપણે હિમાલય કહીએ છીએ તે આ હિમા-
 લય નહિ પણ દેવો જેના ઉપર નિવાસ કરે છે તે હિમાલય કોઈ ખીજે છે
 એમ જણાય છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં અર્જુનના દિગ્વિજય પ્રસંગમાં
 જે હિમાલય વર્ણ્યો છે તે આ હિમાલય હશે એમ લાગે છે. તેમાં તેને રૂશિ-
 યાની ઉત્તરમાં વર્ણ્યો છે. જેમ, “લોહાનૂપરમકાંવોજાનૂકૃપિકાનુત્તરાનપિસહિ
 તાંસ્તાન્મહારાજમજયત્પાકશાસિનઃ ॥ કૃષિકેષ્વપિસંગ્રામોવમૂવાતિમયંકરઃ શુકોદરસ
 માંસ્તન્નહ્યાનઘૌસમાનયત્ ॥ સવિનિર્જિત્યસંગ્રામોહિમવંતંસનિષ્કુટમ્ ॥ શ્વેતપર્વતમાસાદ્ય
 ન્વવિષત્પુરુષપર્મઃ” એ શ્લોકની મતલબ આપ્રમાણે છે:—લોહ દેશ અને પરમ
 કાંખોજ દેશ સહિત અર્જુન ઉત્તર તરફના રૂશિયા દેશને પણ જીત્યો. રૂશિયા
 દેશમાં અર્જુનનો તેના રાજા સાથે જયકર સંગ્રામ થયો: પણ પછી તેને
 જીતીને પોપટના પેટ સરખા રંગના આઠ ઘોડા અને અંડણી લીધી. ત્યાંથી
 આગળ જતાં જતાં હિમાલયના શ્વેતશિખર ઉપર જઈને તે પ્રદેશ પણ
 જીત્યો.” ઇત્યાદિ.

જડ ગઇ જઇકેરી, દુઃખ દુઃખ ભાખિયું;
 આમ્ર અને અશોક તો, શોકકારી થઇ રહ્યા,
 નાલિકેરી કદલીનું, એવું સહુ દાખિયું;
 હસ્ત જોડી દીન થઇ, કુંઠિત કંઠે કરીને,
 વલ્લભ કે' વધા અન્ન-પાણી નથી આખિયું! ૩
 ઈંદ્ર કે' અપાર વાર, ખોટી વાત કરશો ન,
 શાપવડે બાળી દેહ, વન શે સૂકાય છે !!
 અનુચર કે' ઉદ્યાન, રક્ષવા ઉપાય કરું,
 ચાલે નહિ સુરરાય, ચાતુરી ચૂકાય છે;
 કોઇ વાર આવું અમે, જોયું નથી જુગદીશ,
 જાળવું જાળવણીએ, માન તો ચૂકાય છે;
 હાય નવ ચાલે કાંઇ, એમ કરી આંખ ભરે,
 ડરે સુરદેવકી, અતિ અમુગાય છે. ૬૫
 મહારણુ ધીર વીર, હીન દીન જોઇ કરી,
 ઈંદ્ર માની સત્ય વાત, ચાલ્યો ઊઠી જોવાને;
 અશ્વિનીકુમાર વાયુ, ધનદ ને ધર્મ સાથ,
 ઓગણપચાસ અગ્નિ, ચાલ્યા સંદે' જોવાને;
 મહામતિ બૃહસ્પતિ, તુંબરૂ ને નારદજી,
 ધર્મ તજી ગંધર્વ તો, દુઃખ લાગ્યા રોવાને;

૩૪ તેહ—હિમાલય ઉપરના દેવના વનના રક્ષકો. અમરાવતીમાં—
 દેવની નગરીમાં. એ નગરી મેં ઉપર પૂર્વ પાસે છે (ભાગવત પંચમસ્કંધ).
 વાસવ—ઈંદ્ર. શોકકારી—સૂકાઇ જવાથી. નાલિકેરી—નાળિયેરી. કદલી—
 કેળ. એવું—એ રીતે સૂકાઇ જવું. કુંઠિત—સ્તબ્ધ—જેમાંથી વાણી નીક-
 ણી શકતી નથી એવો, અન્નપાણી ઇન્—વૃક્ષવેલી સૂકાઇ ગઇ તેના શોકથી
 અમને આવું પીતું ભાવતું નથી એ ભાવ છે.

૩૫ અનુચર—સેવક (ઈંદ્રના). ઉદ્યાન—વન—વાડી.

સપ્તી ઋષિ આદિ લઈ, આલ્યા ત્રિદશો તમામ,

હિમ હાલવાને લાગ્યો, વલ્લભ શું હોવાને !! ૩૬

ભીડ પારાવાર સમી, પારવની પરવતે,

રહી ગઈ રસરેલી, વનસ્પતિ નામની;

જીવ લગાડીને જોયું, સંશયનું માન જોયું,

(થયું) નવ પલ્લવનું જોયું, કીમત બદામની;

જાહે જય જોતામાં તે, જઈ જુઈ જેમ તેમ,

જીવતી જીવાન જાણે, થાયછે ન કામની;

નિરખે નમુચિઆરિ, નીચું નીચું નૈકમેદ,

નીર તીર લાગે નહિ, વલ્લભ તમામની. ૩૭

૩૬ મહારણુધીરવીર—(ઈંદ્રના સેવકો). ઈંદ્રની સાથે બીજા ક્યા દેવો જિડ્યા તે કહે છે: અશ્વિનીકુમાર ઇં. ધનદ—કુબેરભંડારી. ધર્મ—સંતોષ. ત્રિદશો—દેવો. હિમ ઇં—હિમ (હિમાલય) હાલવા લાગ્યો (ઘણા દેવોની ભીડ થઈ તેથી). વલ્લભ ઇં—વલ્લભ કહે છે કે હિમાલય હાલવા લાગ્યો તે શું હોવાને (થવાને) હાલવા લાગ્યો ! અર્થાત્ પ્રલય થવાનો છે કે શું ?

૩૭ પારાવાર—સમુદ્ર. અર્થાત્ ઘણી ભીડ. રહી ગઈ ઇં—રસથી રેલી (રેલાયલી—ભરપૂર) એવી વનસ્પતિ તો નામની રહી ગઈ. અર્થાત્ તમામ વનસ્પતિ સ્વકાંઠ ગઈ હતો; માત્ર કોઈક વનસ્પતિ લીલી દેખાતી હતી. જીવ ઇં—ઈંદ્રાદિકે બ્યારે જીવ લગાડીને જોયું ત્યારે સંશયનું માન જોયું—અર્થાત્ રક્ષકોના કહેવા વિષે જે સંશય હતો તે નાશ પામ્યો. થયું ઇં—વનસ્પતિ સૂકાવાથી નવ પલ્લવ (નવીન પાંદડાંવાળાં) વૃક્ષનું—તાજા અને લીલા વૃક્ષનું જોયું (સૂકું લાકડું) થયું તથા તેની કીમત બદામની થઈ ગઈ. જાહે જય—મૂર્છિત થઈ જય. અર્થાત્ કરમાઈ જય. જઈ જુઈ દૃષ્ટાંતથી વાંચે. જીવતી ઇં—સ્પષ્ટ છે. નમુચિઆરિ—નમુચિ નામે દેવનો શત્રુ—ઈંદ્ર. નૈકમેદ—નીકોનું પાણી (નિકા—નિક અને મેદસ્ અરણી. જળને પૃથ્વીનું મેદ માનેલું છે જેથી તે મેદિની કહેવાય છે) ઈંદ્ર બાગની નીકોનું પાણી નીચું નીચું જતું નિરખે છે અને તમામની (તમામ વૃક્ષવેલીની)

જેતાં જેતાં માંય મહા-વૃક્ષ તેહ તૂટી પડે,
 એમ તો અપાર થાય, નાશ તેહ જગમાં;
 પુરંદર પછે ત્યાંહી, નીતિ રીતિ વિચારીને,
 સુરસલા ભરી બેઠો, હિમ અનુરાગમાં;
 મહામતિ બૃહસ્પતિ, તેડી પાસ પૂછતો તે,
 કારણ કહો ગુરુજી, ચૂક પડી જગમાં;
 એકાએક કેમ આવું, થઈ આવ્યું નિરખિયે,
 પરખ ન પરખિયે, વલ્લભ તડાગમાં !

૩૮

ગુરુ ધ્યાન ધરી જોઈ, સમજી સટાક સોઈ,
 કહે નહિ કોને આવું, કારણ અજાણ્યું છે;
 થયો છે અપાર ભાર, ભૂમિ પર ભાઈ આજ,
 તેણે નમી નીચી જાય, ધ્યાનથકી જાણ્યું છે;
 રે કરો ઉપાય રાય, ભાર નાશ જેમ થાય,
 દુઃખ દિન તવ જાય, મે'રથકી માણ્યું છે;
 સુરગુરુ એમ કહી, શાંત થાય જેહ વાર,
 વલ્લભ કે' વેણ તેનું, સમગ્રે વખાણ્યું છે.

૩૯

તીરે (તેમનાં મૂળને છેડે) નીર લાગે નહિ (પાણી અડતું નથી). વૃક્ષાદિકનાં
 મૂળને પાણી અડકે નહિ એટલું તે જાણું ઉતરી ગયું છે એમ માલમ પડ્યું,
 એ તાત્પર્ય છે.

૩૮ પુરંદર—ઈદ્ર. હિમ અનુરાગમાં—અર્થાત્ હિમાલય ઉપર અનુરાગ
 (પ્રીતિ) લાવીને. જગમાં—યજ્ઞ કરવામાં અથવા આ જગોએ (જે ચૂક પડી હોય
 તે કહો). અર્થાત્ યજ્ઞાદિક કરતાં ચૂક પડવાથી જે પાપ થયું તેવડે આ
 વન સૂકાઈ જતું હોય એમ લાગે છે. પરખ ઇ—તડાગ (તળાવ) માં
 મળુ પાણી ફેટલે ઉડે છે તેની પરખ પરખી શકાતી નથી ! અથવા તડાગમાં
 (તડાક લઇને)—જલદીથી.

૩૯ મે'ર ઇ—આજસુધી જે સુખ આપણે માણ્યું છે તે હરિની મહે-
 રથી માણ્યું છે, એમ જાણીને જલદી ઉપાય કરો.

ઇંદ્ર કહે અંશ મારે, અર્જુન યચોછે વીર,
 વાયુ કહે મારો અંશ, ભીમ ભડ ભાવતો;
 અશ્વિનીકુમાર કહે, અમે પણ એમ કર્યું,
 પછે કહો કેમ ભાઇ, અંત નથી આવતો;
 ઇંદ્ર કહે ધર્મસૂત્ર, આડ કરી ઊભો રહ્યો,
 ન્યાંહી ત્યાંહી રખડેછે, વીરત્વ લખવતો;
 એકે સાદે બોલ્યા સર્વ, ધિઃક છે ધરમ તને,
 વલ્લભને વલ્લભ તે, શેણે તું તળવતો!! ૪
 ધ્યાની બની ધર્મ વદે, આવ્યા આવડા શા મદે,
 કર્યું તમે જેમ એમ, અમોએ કર્યું સહુ;
 પે'લ કરી પૂર્ણ અમે, દાષકોશ ટાળવાને,
 યુધિષ્ઠિર નામ સૂત્ર, પ્રકટાવિયો કહું;
 દાષ જો દેખાય એમાં, તેહ દાષ ધર્મકેરો,
 ધર્મકેરો દાષ તે તો, અદાષ અમો લહું;
 ધર્મ હોય ન્યાંહી ત્યાંહી, જ્ય તો વશી રહેલો,
 વલ્લભ સંશય કરો, વેણ કેણ શે સહું ? ૪૧

૪૦ હિમાલયની દેવસભાની કથાને પાંડવોની કથા સાથે સંબંધ જોડે છે: ઇંદ્ર ૪૦. અંશ મારે—મારા અંશથી. એમ કર્યું—અંશવડે નકુળ સહદેવ ઉપજાવ્યા. અંત—(ભૂમિના ભારતો). આડ કરી—(ભાર એણે કરવામાં). વલ્લભને ૪૦—જે વીરપણું વલ્લભ કવિને વલ્લભ (વાહાણું) છે તેને તું શેણે (શાને માટે) તળવતો (તળવે છે) !

૪૧ પાછળ કહેવામાં આવ્યું કે પૃથ્વીપર ભાર થવાનું કારણ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર છે તે સાંભળી ધર્મદેવ તેના ઉપરનો આરોપ દૂર કરવા માટે કહે છે: ધ્યાની ૪૦—ધર્મ ધ્યાની બનીને (વિચારમાં પડીને) વદે છે કે હે દેવો ! તમે આટલા બધા મદમાં કેમ આવ્યા છો ? જેમ તમોએ કર્યું છે તેમ અમોએ પણ સહુ કર્યું છે. અર્થાત્ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને અંશવડે અવતાર જેમ તમે લીધો છે તેમ અમોએ પણ લીધો છે. એટલુંજ નહિ

વાસવ કે' બોલ્ય તુંય, વિચારી ધરમધારી,
 પુરંદર પરાક્રમ, અંશ અવતંસ છે,
 ધર્મ કે સુકર્મ કેરી, રંચ નહિ ગર્જ તેને,
 પય પરાક્રમ પૂર, ધૈર્ય તેનો હંસછે;
 પરાક્રમ પૂઠે આવે, ધર્મ કર્મ બેય ચાલી,
 મુખ્ય નથી એહ ધર્મ, પરાક્રમ વંશ છે;
 નિવાતકવચ માર્યા, ધર્મ ક્યારે પાસ હુતો,
 પરાક્રમ પૂઠે એહ, જેમ સર્પદંશ છે.

૪૨

પણ, પે'લ ઇ—તેમાં પણ અમે પેહેલ કરીને પૃથ્વી ઉપરના પાપના દોષનો
 ક્રોશ (ભંડાર) ટાળવાને યુધિષ્ઠિર નામે સૂત્ર (પુત્ર) પ્રકટાવ્યો છે. યુધિ-
 ષ્ઠિરનો અચાવ કરે છે: દોષ ઇ—જો એ યુધિષ્ઠિરમાં દોષ દેખાય તો એ
 દોષ ધર્મનો કહેવાય (“ આત્માવૈજાયતેપુત્ર:—પોતેજ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે ”
 એવા શાન્ના વચન પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર અને ધર્મ એક છે માટે). પણ ધર્મ-
 ને દોષવાળો કહેવો એ સંભવિત નથી એમ સિદ્ધ કરે છે: ધર્મકરો ઇ—
 જે ધર્મનો દોષ તેને અમો અદોષ બાણીએ છીએ; કેમકે જ્યાં જ્યાં ધર્મ
 હોય ત્યાં ત્યાં જય વશી રહેલો છે (“ યતોધર્મસ્તતોજય: ” એવા ભગવદ્ગી-
 તાના વચન પ્રમાણે). અર્થાત્ પ્રકાશરૂપ ધર્મને વિષે અધકારરૂપ દોષ
 સંભવતોજ નથી માટે તમે ધર્મને દૂષિત કરી શકો એમ નથી. એવી રીતે-
 મારો પુત્ર યુધિષ્ઠિર નિર્દોષ કરે છે તો હું તમારાં વેળુ અને કેહેલુ શું કર-
 વા સહન કરું ?

૪૨ અર્જુન ઇંદ્રનો અંશ છે અને ઇંદ્ર એ પરાક્રમનો દેવતા છે માટે ઇંદ્ર
 પરાક્રમ રૂપ પોતાના પુત્ર અર્જુનનો પક્ષ કરીને ધર્મની ગણના તેનાથી ઉ-
 રતી કરે છે વાસવ ઇ—વાસવ—ઇંદ્ર. ધરમધારી—ન્યાય પ્રમાણે. અથ-
 વા હે ધરમ ! તું ધારીને—વિચારીને બોલ. વિચારીને શું બોલવું તે કહેછે:
 પુરંદર ઇ—પુરંદર (ઇંદ્ર) રૂપી પરાક્રમનો અંશ જે અર્જુન તેજ
 અવતંસ (ધરેણું — અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ) છે. તેને પરાક્રમને રૂપકથી વર્ણવે:
 પય ઇ—પરાક્રમ પય (દૂધ) જેવું છે અને ધૈર્ય એ તેનું પાન કર-
 નાર હંસ રૂપ છે. અર્થાત્ પરાક્રમ ઉપર ધૈર્યવાન પુરૂષો નિર્બીહ કરે છે—
 તે બીજની દરકાર રાખતા નથી, તો તેમને ધર્મ શું સહાય કરવાનો હતો ?

વાયુ બોલ્યો વાણી તાણી, વાસવની વાત બાણી,
 ખોટી છે ધરમ ખ્યાત, પરાક્રમ પૂર છે;
 ધરમ ન ખોટો કહું, પણ એને ગાણું કેવો,
 પરાક્રમ પૂઠે એહ, શિરોમણિ શૂર છે;
 ધર્મ જો ન ધર્યો હોત, કૃષ્ણાવન્નાહર્ણમાંહી,
 પામ્યો હોત રાજ્ય ભીમ, ધર્મ મહાકૂર છે;
 ધિકાર છે ધર્મ તુંને, નપુંસક નર કીધો,
 દુઃખના ડુંગર ઢોળ્યા, હજીએ અકૂર છે !!
 અશ્વિનીકુમાર કહે, આગળ આવીને ત્યારે,
 ધર્મ વિણ ચાલે નહિ, ધર્મ તેજ ધર્મ છે;
 બળ મહાબળ જોહ, ધર્મ વિણ સર્વ વ્યર્થ,
 ધર્મ પેલો પછે સહુ, એ તો એક કર્મ છે;
 મહાબળી રાવાણને, ધર્મવડે રામે રોળ્યો,
 ઉભય ને તોળો એ તો, ધર્માધર્મ પર્મ છે;

૪૩

એ વ્યંગ્ય. ધર્મની ગૌણતા બતાવે છે: પરાક્રમ વંશ છે—ધર્મ તો પરાક્રમના વંશમાં અર્થાત તેની પછી ઉત્પન્ન થનાર છે. પરાક્રમ કરવાથીજ ધર્મ કે અધર્મની ઉત્પત્તિ સમન્વય છે પણ અપરાક્રમી માણસોના હાથથી ધર્મ કે અધર્મ કાંઈ બનતું નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, એ ધ્વનિ. એજ વાત ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરે છે. નિવાતકવચ ઇં—અર્જુને નિવાતકવચને મારવા ૩૫ પરાક્રમ કર્યું ત્યાર પછીજ દેવને સંતોષવા ૩૫ ધર્મ થયો છે, એ તાત્પર્ય જેમ સર્પદંશ છે—સાપ જેમ દંશ કરવા ૩૫ પરાક્રમ પ્રથમ કરે છે ત્યાર પછી શત્રુને મારવા ૩૫ ધર્મ થાય છે તેમ.

૪૩ ભીમ વાયુ દેવનો પુત્ર છે માટે વાયુ પણ પરાક્રમી ભીમનો પક્ષ કરી ધર્મનો તિરસ્કાર કરે છે: વાયુ ઇં. પરાક્રમ ઇં—પરાક્રમ એજ પૂર (પૂરેપૂરું મોટું) છે. ધર્મથી હાનિ વર્ણવે છે: કૃષ્ણા ઇં—કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) ના વસ્ત્રાહરણમાં. નર—અર્જુન. હજીએ ઇં—હજી પણ તું કાંઈ અકૂર (કૂરતા વિનાનો) થાય છે !

ધર્મત્યાંહી જય નિશ્ચે, યવાનો અમે કહું છું,
 ધર્મ વિણ ધિંગાણામાં, સર્વત્ર અશમં છે. ૪૪
 અમરને વૈધકેરી, કહો ગર્જ હોય કશો,
 તેવી ધર્મરાય કેરી, ગર્જ તેને શી પડી ?
 નર્થી લેવું ઔપધ કે, વૈધકેરૂં રાખે મુખ,
 નથી ન્યાય જોઈતો કે, વાત માંને એ વડી !
 અવતરવું નહિ ને, મરવું નહિજ જોને,
 દંડકેરી જાણે નવ, આવી લાગશે ઘડી;
 એવું છે તો પછે કેમ, શર્મ વૈધ ધર્મકેરી,
 રાખી રહે સાંખી રહે, શોણ ન બોલે તડી !! ૪૫

૪૪ નકુળ અને સહદેવ એ અશ્વિનીકુમારના પુત્ર છે; અશ્વિનીકુમાર સૂર્યનો પુત્ર છે અને ધર્મ પણ સૂર્યનો પુત્ર છે, માટે ધર્મ એ અશ્વિનીકુમારનો ભાઈ થાય. એવા ભાઈના સંબંધને લીધે અશ્વિનીકુમાર ધર્મનો પક્ષ કરે છે: અશ્વિનીકુમાર ઇં—ધર્મ તેજ ધર્મ છે—અનન્વયાલંકાર. બળ—બળવાન. મહા બળ—મોટા બળવાળા. એ ઇં—પરાક્રમ એ તો એક કર્મ છે. ધિંગાણામાં—યુદ્ધમાં. અશર્મ—દુઃખ.

૪૫ અશ્વિનીકુમાર દેવોની સ્વાર્થપરાયણતા અને પક્ષપાત વાળું છે: અમરને ઇં—અમર—દેવ. જે મરે નહિ તે ‘અમર’ કહેવાય; દેવ પણ મરતા નથી માટે તેઓ પણ અમર કહેવાય છે. એવા મૃત્યુ રહિત દેવને વ્યાધિ પણ થાય નહિ. કેમકે તેમને મરણરૂપ કાર્યનો અભાવ છે માટે વ્યાધિરૂપ કારણનો પણ અભાવ હોવો જોઈએ. એવી રીતે વ્યાધિ વિનાના દેવોને વૈધની ગરજ ન હોય એ ઉપાડું છે. અશ્વિનીકુમાર વૈધ હોવાથી દેવને અશ્વિનીકુમારની પણ ગરજ હોય નહિ. જેની ગરજ હોય નહિ તેના પક્ષમાં સ્વાર્થપરાયણ લોકો બોલતા નથી. દેવ પણ અશ્વિનીકુમારની ગરજ ન હોવાથી અશ્વિનીકુમારના પક્ષમાં બોલતા નથી માટે તેઓ સ્વાર્થપરાયણ છે, એ ધ્વનિ છે. મુખ રાખે—શરમ રાખે. વારૂ ધર્મની તો શરમ રાખશે ? તે કહે છે: નથી ઇં—ધર્મનું કામ મરેલાઓનો ન્યાય કરવાનું છે. પણ દેવને તો મરણજ નથી તેથી ન્યાય કરાવવાની પરવા નથી, માટે ધર્મની પણ તેઓ

તેત્રીશ કોટિથકી તે, બે ચારેક ઝોણ થયા,
બીજા બોલ્યા કરી બળ, મારો વૈદ્ય ધમને;
ક્રીડોદ્યાન સૂકાયું તે, ધારે નહિ ધ્યાન માંય,
વખાણ્ય વખાણ્ય કરે, ધર્મકેરા કર્મને;
અશ્વિનીકુમાર ધર્મ, જ્યારે ત્યારે એક થાય,
ભૂલાવો એ ખોડ આજ, જાણે નહિ મમને;
માનવીને ધર્મ કે'વો, દેવને તે કે'વા આવ્યો,
અમર ન જાણ્યા એણે, પામ્યો નહિ પર્મને.
અશ્વિનીકુમાર તમે, ચ્યવનને ચક્ષ આપી,
તેવા ચક્ષહીણ સુર, તમે મન લાવિયા ?

૪૬

(જો) કરશો હવે ઉચ્ચાર, દેવખા'ર થશો નકી,
કહો પરાક્રમ પે'લું, ધર્મને લજાવિયા;
ખોલો ખોલો વાર કેતી, એમ કરતા પોકાર,
સૂર્ય કહે શાંત થાવ, ભાવ ભુંડે ભાવિયા;
ધર્મ પે'લો સર્વ માંહી, અમો અનાદિ લહું છું,
વલ્લભ કે' જીઓ ભાઇ, ભૂલ્યા કામે આવિયા.

૪૭

શરમ રાખે નહિ, એ વ્યંગ્ય છે. દંડ—યમદંડ. (ધર્મ અને પર્મ એકજ હોવાથી).

૪૬ દેવનો મોટો પક્ષ વણું છે: તેત્રીશ કોટિ ઇં. બે ચારેક—ધર્મ વગેરે. ક્રીડોદ્યાન—(દેવનું) રમત ગમત કરવાનું વન. માનવીને ઇં—જે ધર્મ માનવીને કહેવો જોઈએ તે દેવને કહેવા-આવ્યો ! પર્મને—પરમ જ્ઞાનને.

૪૭ દેવો અશ્વિનીકુમાર સાથે લલવાનું ખાહાનું કાઢે છે: અશ્વિનીકુમાર ઇં. તેવા ઇં—અર્થાત્ અમારે તમારી કાંઈ ગરજ નથી, એ વ્યંગ્ય. દેવખા'ર—દેવની પંક્તિથી ખાહાર. અશ્વિનીકુમાર વૈદ્ય હોવાથી તેમને

સૂર્ય સનમુખ દેખી, ઇંદ્ર વજ્ર લેઇ ઊઠ્યો,
 વાયવ્યાસ વાયુએ ત્યાં, સજ કર્યું સાથમાં;
 પાશ લઇ વરુણ તો, વાસવની સાથે ગયો,
 શક્તિ ગ્રહી કાર્તિકેય, હલાવતા હાથમાં;
 ઉદ્યાનના રક્ષક જે, હાય હાય કરે સહુ,
 વૃક્ષ ચૂરેચૂરે થશે, વાગી અસ્ર માથમાં;
 કંપે ને રડે અપાર, વારે જઇ વારવાર,
 પારાવાર ટીટોડીની, રહે કદી બાથમાં ?

૪૮

બીજા દેવોની સાથે યજ્ઞનો ભાગ મળતો નહિ. (વૈદ્યને યજ્ઞાદિ કર્મમાં ન દાખલ કરવાની આજ્ઞા સ્મૃતિઓમાં ઘણું ઠેકાણું છે). પણ અવનન્નપિ જે આંધળા થયા હતા તેમને તે વૈદ્યોએ દેખતા કર્યા ત્યારથી અવનન્નપિએ પોતાના તપોબળથી બળાત્કારે તેમનો ભાગ યજ્ઞમાં દાખલ કરાવ્યો. તે વખતે ઇંદ્ર વિરુદ્ધ થયો અને અશ્વિનીકુમારને મારવાને વજ્ર ઉગામીને સામે આવ્યો, પણ અવનન્ન વજ્ર સહિત તેનો હાથ પોતાના તપના સામર્થ્યથી તેમને તેમજ સ્તંભાવી રાખ્યો. આ ઉપરથી ઇંદ્ર અવનને શરણે ગયો અને અશ્વિનીકુમારનો યજ્ઞભાગ માન્ય રાખ્યો. એમ દેવપંક્તિમાં દાખલ થવાને અશ્વિનીકુમારને કેવી પરાકાષ્ઠા પડી હતી તેનું સ્મરણ આપીને ધમકી આપે છે કે કરીને પણ એમજ દેવ બાહાર થશે, માટે ધર્મનો પક્ષ છોડી દો, એ દ્વનિ. કહો છું—પરાક્રમ પેહેલું (શ્રેષ્ઠ) છે અને ધર્મને લજ્જવિયા (ગૌણ કરાવવાથી) એમ કહો. સૂર્ય પોતાના પુત્ર ધર્મનો પક્ષ કરીને કહે છે : સૂર્ય છું. ભૂલ્યા છું—તમે જે કામે અહીં આવેલા છો તે કામ તો ભૂલી ગયા !! અથવા જે ધર્મથી ભૂલ્યા—જેમણે ધર્મ તબ્યો તે કામે આવિયા—ખપી ગયા—નાશ પામ્યા.

૪૮ સનમુખ—સામે થયેલો. વાયવ્યાસ—વાયુ રૂપી હથિયાર કે એ નામનું અસ્ર. પાશ—વરુણનું ખાસ હથિયાર.—ફાંસો. માથમાં—માથામાં (વૃક્ષ-વગેરેના). રક્ષકોની નિર્બળતા વર્ણુ છે: પારાવાર છું—ટીટોડીની બાથમાં પારાવાર (સમુદ્ર) કદી રહે શું ? દૃષ્ટાંત.

રાય ચંપા ને ચમેલી, ચગદાઇ ને ચુંથાઇ,
 ગુલાબ ને મલિકા તો, મરડાઇ મૂળથી;
 લાન્બુલાડી તો લેવાઇ, જાઇ જીવ જાહે ગઇ,
 ફેફરં તો ફેફરને, આવિયું દુકૂળથી;
 આમ્રને તો હેડકી ત્યાં, આવતાં ઘણી જણાઇ,
 કદંબનું અંબ ગયું, શિર લાગ્યે શૂળથી;
 કારમી જે કદલી તે, કંપી ઊઠી કેતી વાર,
 કુરંગી ને લવિંગી તો, ગઇ સ્વય કુળથી.
 રક્ષકોએ સર્વ મૂકી, બૃહસ્પતિને વિનવ્યા,
 દુઃખ માંહી દુઃખ આ શું, દેવગુરૂ આવિયું !
 વૃક્ષકેરા રક્ષણને, કાજ અમો વાજ આવ્યા,
 રાજ રોજવાને ઊભો, દુઃખ ઉપજાવિયું;
 કરો સા'થ આજ તમે, શાંત કરો મુર સર્વ,
 એવું રક્ષકોએ વેણ, ગુરૂને સુણાવિયું;
 અભય આપીને પછે, ઊઠ્યા ત્યાંહી ગુરૂદેવ,
 વલ્લભ કે' તેમનું તો, વેણ ભલું ભાવિયું.
 દેવગુરૂ દેવેશને, દાવ સાધીને દળાવે,
 દેવપાણું જાશે તારું, ધર્મને વખોડતાં;
 શા કામે તું આવ્યો આંહી, કરેછે કાંઇનું કાંઇ,
 વિચારતો વાત નથી, આધો હીંડે ઓડતાં;
 ધર્મ કે પરાક્રમમાં, પે'લ બીજ હોય ભલે,

કર્યતું કારજ તારું, દાસ હાથ જોડતાં;
 કારણ વિચાર કાંઈ, માલ હોય મૂળમાંહી,
 મોટો હું ન છોટો એહ, તંત છોડ તોડતાં. ૫૬
 વાર્યા એમ વાયુને ત્યાં, હાર્યા અન્ય દેવ બીજા,
 હાર્યા નથી ઇંદ્ર પણી, એમ તો જાણાવિયું;
 મુર શાંત થઈ બેઠા, પૂરણ વિચાર પેઠા,
 ફૂર તે અફૂર થયા, ગયું જ્ઞાન આવિયું;
 કરે શોચ પુરંદર, ધરે વાત ધર્મકેરી,
 હરે હરે ઉચારતાં, પાણી તો લજાવિયું !
 વલે થઈ વાયુની એ, કળે કથા અન્યકેરી,
 બળે નિરબળ થઈ, ધર્મવેણુ ભાવિયું ! ! ૫૭

૫૬ ઉદાન રક્ષકોની વિનતિ ઉપરથી જૃહસ્પતિ દેવોનો અધડો પતાવી દેછે: દેવગુરુ ઈં. દેવગુરુ-જૃહસ્પતિ. દેવેશ—ઇંદ્ર. ‘દ’ અને ‘વ’ અક્ષરોની આવૃત્તિ છે માટે વૃત્યનુપ્રાસ. જોડતાં-ઝાલતાં. દાસ ઇં-આગના રખવાળ તને હાથ જોડે છે તે જોઈને તારે જે કારજ કરવાતું છે તે કર. કારણ ઇં-તમારી લઢાઇના મૂળમાં જે કાંઈ માલ હોય તો તેનું કારણ તું વિચાર. અર્થાત્ કાંઈ વાસ્તવિક કારણ નથી. અર્થાપત્તિ અલંકાર. તંત ઇં-ધર્મ વગેરેની સાથે રહેલો તોડી નાખવા કરતાં તારો તંત (અર્થાત્ વાદ) છોડ.

૫૭ ફૂર ઇં-જે દેવો યુદ્ધ કરવાને ફૂર થઈ ગયા હતા તે જૃહસ્પતિના ઉપદેશથી અફૂર (સદય) થયા. પાણી ઇં-(પે:તાનો પક્ષ પડતો મૂકવો પડ્યો તેથી). કળે ઇં-બીજા દેવોની કથા (પે:તાનો પક્ષ પડ્યો મૂકનાર) જે કળે (સમજે છે) એવા વાયુની પણ એ વલે (ઇંદ્રના જેવી) થઈ. શી વલે થઈ તે કહે છે: બળે ઇં-બળે (બળમાં) નિર્બળ થઈને અથવા બળ છતાં નિર્બળ થઈને અથવા બળાટકારે નિર્બળ થઈને તેમને ધર્મ-વેણુ—ધર્મ મોટો એવું વેણુ (મધ્યમપદલોપી) ભાવિયું. અર્થાત્ પસંદ

ઊઠો શિર નામી કરી, કર જોડી ઈંદ્ર ઊભો,
 પૂછ્યું ગુરુદેવને ત્યાં, આમ કેમ થૈ ગયું !!
 વૃક્ષ ને વેડી સૂકાય, તેમાં અપરાધ કોના,
 સત્ય કહો આપ સિદ્ધ, થવાનું તે તો થયું;
 અપરાધ હોય મારો, મુજને જાણાવો મુન્ય,
 પુણ્ય કરી પાલટું એ, પાપ વળગ્યું કયું ?
 બીજાકેરા દોષધકી, દૂષણ જો લાગ્યું હોય,
 કહો કહો ગુરુદેવ, આજ ન જાયે સંયુ !! ૫૩
 બૃહસ્પતિ કહે ભાઈ, દોષ નથી કોઈ કેરો,
 ભૂમિકેરું દુઃખ ભારે, તેણે આમ થાય છે;
 ઘણા યુગ ગયા મારા, આવું નવ જાયું કદી,
 નંદનનાં દ્રુમ ઈંદ્ર, પે'લાં આ સૂકાય છે;
 કારણ છે પૃથ્વી એનું, ધ્યાન ધરતાં દેખાય,
 રોષ તણ પૂછો એને, ગુણજ ગાણાય છે;
 પરોપકારી ન કોઈ, એના જેવી અમે જોઈ,
 વલ્લભ કે' ઉપમામાં, એની એ ભાણાય છે. ૫૪

કરવું પડ્યું. પ્રત્યેક વિરામના આદિ શબ્દો પ્રાસવાળા છે માટે પદાંતર-પ્રાસાલંકાર.

૫૩ આમ—આગ સૂકાયો તે. મુન્ય—મુનિ—બૃહસ્પતિ ! પુણ્ય ઇન્—જો મારા પાપથી આગ સૂકાયો હોય તો હું પુણ્ય કરીને પાપને પાલટું—તેને બદલી નાખીને પુણ્ય રૂપ કરું. પુણ્યે પાપ ઠેલાય એવી લોકોની કહેવત ચાલે છે માટે લોકોક્તિ. ન જાયે સંયુ—હવે તે મારાથી સદન થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ તેને શિક્ષા કરું, એ વ્યંજ્ય.

૫૪ નંદનનાં—નંદન નામે આ વનનાં. દ્રુમ—ઝાડ. પે'લાં—પેહેલવે-હેલાં. અર્થાત્ પૂર્વે કદી સૂકાયાં નથી. એની એ ઇન્—પૃથ્વી જેવી પરોપકારી

ઈંદ્રે કહ્યું ધર્મને ત્યાં, ધરણીને લાવો તેડી,
 કે'તામાં ગયા તે ઊઠી, (જ્યાં) મળ્યા જઈ ભોમ છે;
 ચાલો બાઈ આજ તેડે, મધવા સુરની માંય,
 વાયુ વનિહ વિભાવસુ, જ્યાં ધનદ સોમ છે;
 હા કહી ને હેલામાંહી, ઊઠી મહી ચાલી સાથ,
 રીઝે સહુ ભાવતાથી, અભાવતે ગોમ છે;
 ગાયકેરૂં રૂપ ધર્યું, કંઈ વરાણન તેતું,
 કવીશ્વર કહે અંગ, કોઈ કોઈ રોમ છે.

૫૫

ગોવર્ણન.

ધર્મ સાથ ચાલી ગાય, દીન અતિશે દખાય,
 પાપ વાઘ જાણે ખાય, કંપ ઘણો અંગમાં;
 દુઃખે પાપે તો ચલાય, માનવી હોયે અલાય,
 પશુ માંહી ગો ગણાય, ઠંગ નહિ રંગમાં;
 લક્ષણ રૂડાં લેખાય, મધ્યે કંઈના પેખાય,
 નતિની રૂડી રેખાય, દુઃખ જોઈ દંગમાં;
 જેના સહુ ગુણ ગાય, તેના હાલ આવા થાય,

પૃથ્વીજ છે એવી રીતે પૃથ્વી ઉપમેયતું ઉપમાન પણ પૃથ્વીજ છે અનન્વ-
 યાસંકાર.

૫૫ ભોમ (ભૂમિ)—પૃથ્વી. મધવા—ઈંદ્ર. વનિહ—અગ્નિ. વિભાવસુ
 —સૂર્ય. ધનદ—કુબેર. અભાવતે—જો ન ભાવતું હોય તો ગોમ (ગમચાં
 —આનાકાની) છે (અર્થાત્ કરે). કવીશ્વર ધૃ—કવીશ્વર કહેછે કે તે
 ગાયના અંગ ઉપર કોઈ કોઈ રોમ છે. અર્થાત્ બાકીનાં રોમ દુઃખથી વસાઈ
 ગયાં છે. અર્થાપત્તિઅસંકાર. પૃથ્વી બહુ દુઃખી છે એ ધ્વનિ.

કવિએ કેમે કથાય, ભૂમિ ભાર ભંગમાં !! ૫૬
 શું મેળી અનેક કૂવા, દય કર્યાં ચક્ષુ રૂપ,
 ગુફા ગહવર મેળી, નાસિકા કરી નવી !
 ખોલ ને બખોલ સર્વ, મુખ માંહી આવી રહ્યાં,
 વન વેરાનજકેરી, ભાળમાં શોભા હવી;
 અઢાર ભાર જે હુતી, વનસ્પતિ વન કેરી,
 સૂકી થઇ આવી વશી, (શુ') કવન કવે કવિ;
 કાકવંઝા કદલી જે, ફળી કરી એક વાર,
 પાદરૂપે આવી રહી, કષ્ટ ગો અનુભવી. ૫૭

૫૬ કંપ-ધ્રુમરી (ભયાનકનો વ્યભિચારી ભાવ). માનવી ઇન્—જો માણસ હોય તો તેને ઝાલીને પણ લવાય, પરંતુ આ ગો (ગાય) તો પશુમાં ગણાય છે તેને શી રીતે ઝાલીને તેડી લવાય. રતિની ઈન્—તેની રતિ(ભાગ્ય)ની રેખા (રેખા—લીટી) રૂડી છે, એમ છતાં તેને પણ દુઃખ પડતું એ જોઈને અમે દંગમાં (આશ્ચર્યમાં) છીએ. ભૂમિ ઇન્—ભૂમિ ભારથી ભંગમાં આવી ગઇ છે—ભાર થવાથી ભૂમિ ભાગી ગઇ છે એ વાત કવિએ કેમે-કેવી રીતે કથાય ? અર્થાત્ એ વર્ણન અતિ કરુણાન્નક હોવાથી કવિ પણ તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી ! વિરામના છેલ્લા શબ્દમાં પ્રાસ છે માટે પાદાંતાનુપ્રાસ.

૫૭ પૃથ્વીને રૂપકથી ગાય રૂપે વર્ણે છે: શું ઇન્—શું પૃથ્વી પરના અનેક કૂવા મેળવીને તેના એ ચક્ષુ (નેત્ર) રૂપ કર્યા છે ? અથવા શું ગુફા-ઓનાં ગહવર (ખોલાણુ) મેળવીને તેની નાસિકા નવીજ કરી છે ? સંદેહા-લંકાર. મુખ વર્ણે છે: ખોળ ઇન્. કપાલ વર્ણે છે: વન ઇન્—વન અને વેરાનની શોભા તે ગાયના ભાળમાં (કપાળમાં) હવી—અર્થાત્ દેખાય છે. રૂવાંટી વર્ણે છે: અઢાર ઇન્. વશી—(રૂવાંટીને સ્થાને). કાકવંઝા—એકજ વાર ફળે તે વનસ્પતિ અથવા જેને એકજ સંતાન થાય તે સ્ત્રી. પાદરૂપે ઇન્—ઉત્પ્રેક્ષા. કષ્ટ ઇન્—ગોતું (ગાયતું) કષ્ટ અનુભવીને (અર્થાત્ બાણીને).

નવસેં નવાણું નદી, અશ્રુ રૂપે આંખ માંહી,
 આવી વશી એકી વારે, નીકળી નીચે પડી;
 મીઠી મટી દુઃખથકી, થઇ પડતામાં ખારી,
 સાગરની પીડ ટાળી, ઉપકારે ના અડી;
 મેરાણની મરજદા, મહીએ વધારી દીધી,
 દુઃખ માંહી ઉપકાર, કરવામાટે તડી;
 હાય હાય આવી મહી, તેને દુઃખ આવીપડ્યું,
 અન્યનું હવે શું ગળ્યું, આવે દુઃખની ઘડી !! ૫૮
 બેસવા કરે વિચાર, બેસવાનું સ્થાન પોતે,
 બેસે કંઈ બેહક તે, ચાલે મહાદુઃખથી;
 નામીઆને દુઃખ નવ, આવશે કદાપિ કહ્યું,
 કર્યું નહિ તેહ કામ, કરાય ન રૂખથી;
 ઊભી રહે ત્યારે હાંકે, ધર્મ જે પૂઝળ ચાલે,
 (શું) કહ્યું કેતું કષ્ટ હવે, બોલાય ન મુખથી;
 ધર્મને ધિકારું હું તો, વલે થાય વાસવ શી,
 (એ) સુખિયાંની પૂઠે પડી, ચલાવે અસુખથી. ૫૯

૫૮ દુઃખના અનુભાવ રૂપ આંસુનું વર્ણન કરે છે: નવસેં ઇ—
 સ્પષ્ટ છે. પુરાણમાં નદીઓની સંખ્યા નવસેં નવાણું કહી છે માટે પુરાણ
 વચ્ચેનું શબ્દાલંકાર. આંસુ ખારાં હોય છે અને નદીઓ મીઠી હોય છે
 તે વિરોધ દૂર કરે છે: મીઠી ઇ—મીઠી મટીને દુઃખથી ખારી થઇ ગઇ !
 પૃથ્વી ઉપકાર કરનારી હોય છે માટે પૃથ્વીરૂપી ગાયનો ઉપકાર વર્ણે છે:
 ઉપકારે ઇ—ઉપકાર કરવામાં પણ તે અડી (અટકી) નહિ. કેમકે મે-
 રામણની મર્યાદા વધારી દીધી—પોતાનાં ખારાં આંસુથી સમુદ્રને છલકાવી
 દીધો !—પૃથ્વી અતિશય દુઃખી છે એ ધ્વનિ.

૫૯ બેસવા ઇ—પૃથ્વીરૂપ ગાય દુઃખથી અશક્ત થઇ છે અને તેના-
 થી ચલાતું નથી માટે તે બેસવાનો વિચાર કરે છે; પણ તે બેહક બેસે

કષ્ટે પાપે આઘ્યાં ચાલી, આઘ્યો એવે કુંગર ત્યાં,
હવે કહો કેમ ચઢે, ચતુર વિચારને;
પડતા પરજ પાટું, મારનાર ઘણા હોય,
હાંકે તેમ ધર્મરાય, ધ્યાન મધ્ય ધારને;
પાપ કરતાં નેએણું, પાછું કંઈ સુરભિએ,
તેણે ગતિમંદવાળો, આઘ્યો તો આ ધારને;

(દ્વિતીય ઉદાય નહિ એવી રીતે એસે) તોપણ કંઈ (ક્યાં) એસે ? કેમકે એસવાનું સ્થાન તો પોતે (પૃથ્વી) છે. ખીજાઓ તો ચાકે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર એસે પણ પૃથ્વી ચાકે ત્યારે ક્યાં એસે ? એ મતલબ છે. ન એસે ત્યારે શું કરે ? ચાલે ઇ. ૩૫૩—અર્થાત્ રાજપુત્રીથી. કવિ કહે છે કે ધર્મને ઇ. ૬૦—અમાં પડેલી બિચારી ગાયને પાછળ ચાલીને ધર્મ હાંકે છે માટે હું ધર્મને પણ ધિક્કારું છું. પણ પ્રસિદ્ધપણે ધિક્કારી શકતો નથી; કેમકે ને ધિક્કારું તો વાસવ (ઇંદ્ર) ના સરખી મારી વલે (માનભંગરૂપ) થાય. પણ ખરું જોતાં એ ધર્મ એવો છે કે સુખિયાંની પછવાડે પડીને તેને અસુખથી (દુઃખે કરીને) ચલાવે છે. આ કવિતેના ખીજા અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે: એસવાનું ઇ. ૬૦—જે માણસ ખીજાના ઉપર એસવાનો વિચાર કરે છે—ખીજાના ઉપર ચઢી એસવા ધારે છે તે માણસ પોતેજ ખીજાને એસવાનું સ્થાન—ખીજાને ઊંચકનાર થાય છે. જે માણસ કંઈ (કોઈ જગાએ) બેઠક (હકવિના—અન્યાયથી) એસે છે તેને મહાદુઃખથી ચાલવું પડે છે. નામીયાંને ઇ. ૬૦—નામીયાં (પ્રખ્યાત) માણસને દુઃખ આવે છે ત્યારે જે કામ નથી કર્યું હોતુ તેવું કષ્ટ આપનાર કામ તેમને કરવું પડે છે, એ તાત્પર્ય છે. જાણી ઇ. ૬૦—જ્યારે કોઈ નામીયો મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યકર્મથી અટકી જાય છે ત્યારે ધર્મ (સ્વધર્મશુદ્ધિ) તેને તે કર્તવ્યકર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (હરિશ્ચંદ્રાદિકતુ ઉદાહરણ સ્મૃતિમાં આણવું). ધર્મને ઇ. ૬૦—જે કે ધર્મ સુખિયાંની પૂઠે પડીને તેમને અસુખથી ચલાવે છે—દુઃખ વેડીને પણ સત્કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે, એમ છતાં ને હું ધર્મને ધિક્કારું તો મારી વલે વાસવ (ઇંદ્ર જેવી—માનભંગરૂપ) થાય. ઇલાદિ.

પાપ આવ્યું હોત કદી, તેડવાને કોઈ પૂર,
 તો કહે વલ્લભ પછે, દશા અવિધારજો ! ૬૦
 ધીમે ધીમે ગયાં ચાલી, એમ અવનિ ને ધર્મ,
 સુરસભા મળી જ્યહાં, દુખિયાં અપાર છે;
 બુઝે જે જે જન તેને, દયા આવે દિલમાંય,
 મહીતાણા માલ આવા, દુઃખના અંબાર છે ! !
 એકાએક આમ કેમ, કષ્ટ આવી કાય લાગ્યું,
 હાય હાય ગાય કાય, ધાય ખાવા ધાર છે;
 આપણું છું સુખિયા ને, દુખિયારી એ અપાર,
 એવું સહે એજ દુઃખ, બીજને વિચાર છે ! ! ૬૧
 એમ દયા દિલ લાવી, જોતા બેઠા દેવ સર્વ,
 ધર્મ અને ધરણી ત્યાં, આવિયાં ધર્યાંમર્યાં;
 જો કે ચાલતાં અપાર, બન્ને મળી ધીમાં અતિ,
 તદપિ શ્રમ ને શ્વાસ, સહુને મને વર્યાં;
 દેખાયાં ન દૂરથકી, જોળખાયાં પાસ આવ્યે,
 લાગી અતિ વાર તોય, ખાંતથી થોડું ખર્યાં;

---

૬૦ વિશેષ દુઃખ વર્ણે છે: ક્રૂટે ૪૦. સુરભિ—ગાય. ગતિમંદવાળો
 —ધીમો ચાલનારો. ધર્મ ઉતાવળે ફળતો નથી એ ધ્વનિ છે. આ—ધર્મ.
 અવિધારજો—નિર્ણય કરજો—જાણજો. અર્થાત્ માઠી દશા થાત !

૬૧ માલ—અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર રહેવું આવુંજ દુઃખ ભરેલું છે ! !
 હાય હાય ઇ—હાય હાય ! ગાયની કાય તો ખાવા ધાય એવી છે (અર્થાત્
 સૂકાઈજવાથી કેવળ હાડપિંજરરૂપ રહેલી છે અને તેથી બિહામણી દેખાય
 છે) એમ ધાર (ધારીને જો). બીજને ઇ—બીજને તો એ દુઃખ
 સહેવું એ વિચાર ભરેલું છે. અર્થાત્ જે દુઃખ પૃથ્વી સહે છે, તે દુઃખ બીજ-
 થી સહેવાય એવું નથી.

આવવાનાં તેહ આવ્યાં, આખર તો પાસ ચાલી,
 આરંભેલી તીર લીધી, વે'લાં મોડાં ને ચશ્યાં. ૬૨
 નર ધર્મ નારો ગાય. નિરખીને બોલ્યો રાય,
 અહો સુરભિ તમે તો, ઘણું દુઃખ પામિયાં;
 દશા દિલગીર ભરી, દેખાય દિદારથકી,
 દયા ખાવા જેવું દુઃખ, સુખને ક્યાં પામિયાં?
 આધાર છો જગતનો, જૂનામાં જૂનાં છો તમે,
 ઘણા થયા અમ જેવા, સિદ્ધ સિદ્ધિ શામિયાં;
 કાર્ય છે અમારું આજ, દુઃખ દૂર કરવાનું,
 સુણી મહી બોલ્યાં ત્યારે, શિર અતિ નામિયાં. ૬૩
 ધન્ય છે ધીમાન તને, દુઃખદિન પૂછે મને,
 સુણ્ય એક ચિત્ત ધરી, આજ કહું છું તને;

૬૨ તેમની નિર્બળતા વર્ણુ છે: ને કે ઇન્—જે કે તે બન્ને મળીને
 (ધર્મ અને પૃથ્વી) અપાર ધીમાં ચાલતાં હતાં તદ્દપિ (તોપણ) તેમને
 જે ચાલવાથી શ્રમ થયો હતો અને શ્વાસ ચઢ્યો હતો તે સહુને મને વશ્યાં
 (સહુની નજરમાં આવ્યાં). બીજો પણ કોઈ પોતાની શક્તિ કરતાં ઉતાવ-
 જો ચાલે તો તેને પણ શ્રમ અને શ્વાસ માલમ પડે છે. અનુમાનાલંકાર.
 તેમનું ધીમાપણું વર્ણુ છે: ખાંતથી ઇન્. થોડું અશ્યાં—થોડું ચાલ્યાં.
 આરંભેલી ઇન્—જે કે તેઓ ચશ્યાં (પોતાના કેકાણા પરથી ચલિત થયાં—
 નીકળ્યાં) હતાં તો તેમણે વેહેલાંમોડાં પણ આરંભેલી તીર લીધી—આરં-
 ભેલા કામનો કાંડો આણ્યો—ચાલવાનું પૂરું કરીને ધારેલી જગોએ પો-
 હોચ્યાં.

૬૩ રાય —ઈન્. દિદાર—સ્વરૂપ. પામિયાં — તજ્યાં. પ્રાચીનતા
 વર્ણુછે: સિદ્ધ ઇન્—તમારા આગળ અનેક સિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધિ એ
 બધાંય શામિયાં—શમી ગયાં છે અર્થાત્ તમે તેમનાથી પણ જૂનાં છો.
 કાર્ય છે ઇન્—અર્થાત્ હવે તમારું દુઃખ દૂર કરવાનું કાર્ય એ અમારું છે.

પડયું હોય આંદું તેની, માંય જેમ આર ઘોચે,
 તેમ દુઃખ મધ્ય દુઃખ, આપવા ધાર્યું મને;
 જેનાથકી દાષ કોશ, પ્રકટયે સુઝાઉં હુંય,
 મોકલ્યો તેડવા તેહ, વિચાર્યું નહિ મને;
 અગુણી છે સર્વ પણ. હું નથી અગુણી તેવી,
 ખરેખર કહી દાખું, ઊભી ને આવી કને. ૬૩
 બોલતામાં એટલું તો, કેટલુંક થઈ ગયું,
 તેટલું બધું તો કંઈ, કવિથી કે'વાય છે !
 પણ ચઢ્યો શ્વાસ અને, કંપારી આવી અપાર,
 આંખ્ય તરડાઈ ગઈ, આખર તો ગાય છે !
 કોણ તેનું બેલી થાય, સારાનું સગું કે'વાય,
 ધર્મ એક પાસ જાય, આચર્યો સદાય છે !
 છાંટે કંઈ પાણી અને, દાખે આંખ્ય જાણી દુઃખ,
 કા'ણી છે કે સુખ માંહી, દુઃખ તો દબાય છે. ૬૫

૬૪ પૃથ્વી કહે છે: ધન્ય છે ઇન્દ્રીમાન—પુષ્કિમાન. શામાટે ધન્ય છે !
 દુઃખદિન ઇન્દ્રીમાન—મને દુઃખદિન (દુઃખના દિવસની ખખર અંતર) પૂછે છે માટે.
 તેહ—ધર્મ. મને—મનમાં. ધર્મ દુષ્ટોનો ક્ષય જલદી થવા દેતો નથી તેથી
 મારા ઉપર દુષ્ટોનો અતિશય ભાર થયો છે; એવી રીતે હું ધર્મવડે દુઃખમાં
 છું, એમ છતાં તેજ ધર્મને વળી મને તેડવા મોકલ્યો અને તમે મનમાં
 વિચાર ન કર્યો કે આથી પૃથ્વીને જમણું દુઃખ થશે! અગુણી—મારા ઉપકારને
 ન જાણતાં મને દુઃખ ઉપજાવનાર. હું ઇન્દ્રીમાન—હું તેવી અગુણી નથી તેની
 સાબિતી બતાવે છે: ઊભો ઇન્દ્રીમાન.

૬૫ કેટલુંક—કેટલુંક કહ્યું. કહના અનુભાવ કહે છે: પણ ઇન્દ્રીમાન એમ
 થવાનું કારણ કહે છે; આખર ઇન્દ્રીમાન—કેમકે છેવટે તો એ ગાયજ છેની? ગાય
 સ્વભાવે ગરીબ, તેમાં તે દુષ્ટીઆરી, અને વળી તેના દુઃખનું કારણ

વળી આવી હિમ્મત ને, હામ ભરી યોલવાની,
 સુરરાય સુણો સર્વ, કથની માંડી કહું;
 વારંવાર ધર્મથકી, સુખ થાય સર્વ મને,
 આ સમય ધર્મથકી. દુઃખ આવિયાં સહુ;
 અંશ જે તમારો એ તો, ભાર મારો હરી નાખે,
 વાયુકેરો અંશ મહા-સુખકારી હું લહું;
 અશ્વિનીકુમારકેરા, અંશ અંશ ભાગ ગણું,
 દુઃખ દૂર કરવાને, એમ ચારેને શ્રહું.
 પણ ઊભા ધર્મરાજ, તેમનો જે અંશ થયો,
 દુઃખ તેજ દેછે મને, દુઃખી કરી સર્વને;
 ભાર થયોછે અપાર, સહન ન થાય હુંથી,
 નીચી નમું તેણે કષ્ટ, નંદનના પર્વને;
 મહામોહકારી દુમ, જોતાં માંહી જાહે જાય,
 સુરરાય કહું કશું, ધારું નહિ ધર્મને;
 ધર્મી હોય અસંખ્ય તો, ભાર નવ લાગે મુને,

બોલી એટલું કે બાઝી, કાચકી તો કંઠમાંય,
 કાંટા પડી ગયા અતિ, જીભપર ઝૂલતા;
 અશ્રુ ચાલ્યાં આંખ્યથકી, અચેતન કાય થઇ,
 કંપે છે ઉદર એક, અવનવું ફૂલતાં;
 હાલવું ને અચેતન, એક કાળે થઇ રહ્યાં,
 અન્યથા એના જેવું, જાણિયે શું ફૂલતાં;
 ધિકાર છે ધર્મ તને, અવિચારી કહે એમ,
 કવિમણિ કહે કેમ, મૂલ્ય થાય મૂલતાં. ૬૮
 લાંબો કરી હસ્ત અને, ઇંદ્ર બોલ્યો તેણી વાર,
 મારા અંશને બગાડ્યો, ધર્મ અંશ તાહરે;
 ઇંદ્રાસન રાખવાને, અમો જે ઉપાય કરે,

જન્ય. ડોળદાર ઈ—અર્થાત્ ધર્મી ન છતાં હું ધર્મી છું, એવો દાંભ કરીને
 ગર્વ કરે, તે ગર્વને હું સહી શકતી નથી. ધર્મનો દલ કરનારા પૃથ્વીમાં ખરા
 ખાર ૩૫ છે એ જ્વનિ.

૬૮ ઝૂલતા—અર્થાત્ અતિ મોટા. હાલવું ઇ—જેને ચેતના હોય
 છે તે હાલે છે પણ આ ગાય તો મૂર્છા પામવાથી અચેતન થઇ ગઇ છે અને
 તેના ઉદરમાં વાયુ ભરાવાથી તે ફૂલે છે, અને ફૂલવાથી ઉદર હાલે છે. માટે
 અચેતનતા અને હાલવારૂપ ચેતનતા પૃથ્વીરૂપી ગાયમાં એકે કાળે થઇ રહ્યાં
 છે એ આશ્ચર્ય છે. વિરોધાભાસ અલંકાર. ધિકાર છે ઈ—આ જો-
 ઇને જે અવિચારી હોય તે એમ કહે કે હું ધર્મ. તને ધિકાર છે; પણ કવિ-
 આમાં મણિ જેવો વલ્લભ એમ કેમ કહે? કેમ ન કહે? મૂલ્ય ઇ—મૂલ-
 તાં (ખીજાને મૂલવતાં) પોતાનુંજ મૂલ થઇ જાય માટે. અર્થાત્ ધર્મ આ-
 ચરનારને પ્રથમ સંકટ પડે છે તેટલા ઉપરથી ધર્મને નિંદનાર કે તજ-
 દનાર મૂર્ખ છે; પણ તે પરિણામે સુખ આપનાર છે એમ જે જાણે છે તે
 ધર્મને કોઇ પણ સમયે નિંદતા નથી, એ વ્યંગ્ય.

પાર્યને ન તેહ રૂચે, થયું એવું જાહેર;
 વધારે કે'વામાં કશું, આણ્યું ધર્મે કષ્ટ આજ,
 ભૂમિ પર ભાર થયે, સે'વું પડે માહેર;
 ધર્મના હિમાયતી જે, આવો આવો પાસ મારી,
 દુખિયારીને છોડાવો, ત્યારે કહું વાહ રે ! ૬૯
 ઊઠ્યા બૃહસ્પતિ પે'લા, સૂર્ય તેની સાથ ઊઠ્યા,
 અશ્વિનીકુમાર અને, ધર્મ ઊભા આગળે;
 બીજા છે ઘણાય પણ, તેહ નથી ઊઠતા કો,
 અમે કહું ધર્મ સાચો, લખી દઉં કાગળે;
 ધર્મકેરો અંશ જે છે, તેનાપડે સર્વ થાશે,
 સમજે નહિ તે મરે, ભાંડી જાય ભાગળે !
 નથી રામાયણ જેવું, મચ્છ કચ્છ નથી આ તો,
 ધર્મ સાથે ધર્મકેરી, રાહ રાખતાં રજે ! ૭૦

૬૯ ઈંદ્રાસન ઇન્દ્ર—અમે ઈંદ્રાસન રાખવાને જે ઉપાય કરે છું તે પાર્ય (અર્જુન) ને રૂચતો નથી એવું જાહેર (જાહેર) થયું છે. ન રૂચવાનું કારણ, ધર્મના અંશે (યુધિષ્ઠિરે) મારા અંશને (અર્જુનને) બગાડ્યો છે, તે છે. એમ પાછળ કહેલું જ છે. દુઃખીઆરીને—પૃથ્વીને.

૭૦ ધર્મ સાચો છે તે વિશેષ નિશ્ચયપૂર્વક વેળું છે; લખી ઇન્દ્ર ભાંડી ઇન્દ્ર—જે ન સમજે તે બધે અમને ગાળો ભાંડીને ભાગોળે જાય — રીસાઈને નાશી જાય ! ખરું કહેતાં રીસ કરે તેની અમે દંડકાર કરતા નથી, એ વ્યંજ્ય છે. નથી ઇન્દ્ર—આ કાંઈ રામાયણ જેવું કાવ્ય નથી કે મચ્છપુરાણ કે કચ્છપુરાણ જેવું પુરાણ નથી; ધર્મી ઇન્દ્ર—પણ આ તો ધર્મી (ઈન્દ્ર વગેરે) ની સાથે ધર્મની રાહ (કનિયો) રાખતાં (વર્ણવતાં) રજે (ધારેલો મનોરથ સિધ્ધ કરે), એવો કવિ છે. બીજા કવિઓ ધર્મી (અગ્નિ વગેરે) અને ધર્મ (ઉજ્જ્વળતા વગેરે) ની વિરૂધ્ધતા વર્ણવી શકતા નથી પણ હું તો તે પણ વર્ણવું છું, એ વિરમય છે !

રંચ નથી વાંક કંઈ, સંચ સાચવીને જીઓ,
 પ્રપંચની પોઠ સહુ, બેહક તો બેસશે;
 જ્યાંહી ધર્મરાજ ત્યાંહી, જય તો થવાનો નિશ્ચે,
 વાહ.વાહ થશે એથી, ધર્મ ધ્યાન ખેંચશે;
 અપાર કષ્ટથી રહ્યા, અંશ વાયુ વાસવના,
 ધર્મથકી તર્યા જેહ, તેહ ધર્મ વેચશે ?
 સુરરાય મિથ્યા તારી, વાણી આણી વાર કહું,
 વલ્લભ શું કવિતાને, હામ હામ વેચશે ? ૭૧
 પુરંદરે પૂરેપૂરો, તદ્દા ત્યાં કર્યો વિચાર,
 બોલ્યું સત્ય કરવાનો, રાહ નવ લાધિયો;
 કહ્યું કર જોડી પછે, બૃહસ્પતિ વિનવીને,
 રાજનીતિતણો પથ, સધાય તે સાધિયો;
 કહો ગુરુદેવ આજ, કાજ મારે કરવાનું,

૭૧ બૃહસ્પતિ ધર્મનો પક્ષ કરીને ઈંદ્રને કહે છે: રંચ ઇં—પૃથ્વી
 દુઃખી થઇ તેમાં ધર્મનો રંચ (લગાર) વાંક નથી. સંચ ઇં—તમારા
 મનરૂપી સંચને સાચવીને જીઓ (વિચારો). અર્થાત ન્યાયબુદ્ધિથી વિચાર-
 શો. પ્રપંચ—કાવાદાવા—ઠગાઇ. બેહક બેસશે—ફરીથી ન ઉઠાય એમ
 બેસશે—કેવળ નાશ પામશે. ધ્યાન ખેંચશે—(તમારું—અથવા સર્વ.
 કોઇનું) વાયુ અને વાસવના અંશ—ભીમ અને અર્જુન. ધર્મથકી ઇં—
 જેહ (ભીમ અને અર્જુન વગેરે) ધર્મથકી તર્યા (સંકટમાંથી) તેહ ધર્મને
 વેચશે શું ? અર્થાત ધર્મને પોતાનો ન કરી રાખીને બીજાઓને આપી દેશે
 શું ? તે વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે: સુરરાય ઇં—હે દેવતા રાજા ! તારી વાણી
 આણી વાર (આ વખતે) મિથ્યા છે એમ હું કહું છું; વલ્લભ સરખો કવિ
 શું પોતાની કવિતાને (બીજા કુકવિઓની પેઠે) હામ હામ વેચશે ? અર્થાત
 નહિજ વેચે. તો, તેજ રીતે ભીમ વગેરે પણ ધર્મને નહિજ તજે, એ દાષ્ટી-
 ત છે. દૃષ્ટાંતાલંકાર. કવિતા વેચવાની વાતવડે કવિતા ઉપર નિર્વાહ કરના-
 રાઓપ્રતિ આક્ષેપ કર્યો છે.

ટાળો દુઃખ દેવકેરૂં, લાલ લક્ષ લાધિયો;
 યતો ધર્મસ્તતો જય, એથી થાય છે ઉદય,
 હૃદય ન માને મારૂં, સદય આરાધિયો. ૭૨

દુઃખ થાય દૂર અને, રીઝે સુરભિ અપાર,
 ધર્મ વડો જાણું અમો, શું એવો ઉપાય છે;
 ગુરૂ હોય ને કંઈ, તેહ આજ દાખવી દો,
 શાંતિ શાંતિ થાય જેથી, (વેણુ) શાંતિદા સદાય છે;
 વીર ધીર અંશ મારો, પાર્થ પૃથ્વી માંહી ગાને,
 તેને સા'ય ધર્મકેરી, સાચી શું મનાય છે ?
 વાયુકેરો વૃકોદર, વિશ્વને કરી દે પાન,
 તેને ધર્મસૂનુકેરી, સા'ય શું ગણાય છે ? ૭૩

બૃહસ્પતિ કહે ત્યારે, વચન મારૂં પ્રમાણ,
 સંશય ને એહ માંહી, પરીક્ષા કરો ભઈ;
 જાતે જઈ જુઓ તેમ, ધર્મ વિણ તરે કોણ,

૭૨ પુરંદરે—ઇંદ્રે. બોલ્યું ઇંદ્રે—ધર્મ એજ પૃથ્વીના દુઃખનું કારણ છે એવું પાતાનું બોલેલું વચન. બૃહસ્પતિ—બૃહસ્પતિને. લાલ ઇંદ્રે—તો લક્ષ (લાખખો) લાલ મને પ્રાપ્ત થયા એમ હું માનીશ. યતો ઇંદ્રે—યતોધર્મસ્તતોજયઃ—જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે અને એથીજ સર્વનો ઉદય થાય છે એવી વાત તમે કહોછો પણ મારૂં મન તે માનતું નથી. સદય ઇંદ્રે—માટે મેં સદય એવા ગુરૂની આરાધના કરી છે. અર્થાત્ હે બૃહસ્પતિ ! તમે મારા ઉપર દયા લાવીને મારા મનનું સમાધાન કરો.

૭૩ ઇંદ્રે બૃહસ્પતિને એવો ઉપાય પૂછે છે કે જે એક ઉપાયથી બે કાર્ય થાય. તે બે કાર્ય કહે છે: દુઃખ ઇંદ્રે—જેથી પૃથ્વીનું દુઃખ દૂર થાય અને (પૃથ્વીરૂપી) સુરભિ (ગાય) અપાર રીઝે, એ એક; અને જેથી અમો ધર્મને, વડો જાણું એ બીજું. શાંતિદા—શાંતિ આપનાર (વેણુ). ધર્મ—ધર્મપુત્ર—યુગિષ્ઠિર.

યુદ્ધ ને આયુદ્ધકેરી, જાણુને સિદ્ધિ ગઈ ! !

સંશય ને હોય અને, કરવા પરીક્ષા ધારો,

નિરીક્ષા કારણ નહિ, જાણું ન્યાયી તો થઈ;

મારું અને તારું તણી, મૂકી જેણે માથાફાડ,

વલ્લભશો ન્યાય ધરે, તેણે જોણું ત્યાં જઈ. ૭૪

ઈંદ્ર કહે ન્યાયી અમો, ન્યાય સર્વકેરો કરું,

સુર ને અસુરકેરો, પુરૂષ પિશાચનો;

નરમાંહી નરમણિ, નૃપતિ મનાય જેહ,

તે તો મારો અંશ કા'વે, દાવો સાચમાચનો;

અન્યાય ન ઉર આવે, કરુણાણુ અંગ કા'વે,

દુઃખ દિલ વિચ વસે, છું હું ખેલી સાચનો;

વાયુ કહે વાત ખોટી, ન્યાય તો છે મારે ઉર,

ગતિ મારી પૂછો સૌને, કૂડો નથી વાચનો. ૭૫

વસુ કહે વાસવને, વાયુકેરી વાતો જેહ,

વસુંધરા માંહી એ તો, વસમી મનાય છે;

૭૪ પરીક્ષા ઇ—આ વાક્ય યક્ષપ્રશ્નોત્તરના પ્રસંગનું બીજ છે. સિદ્ધિ ઇ—(ધર્મ વિના). નિરીક્ષા ઇ—જો પરીક્ષા કરવા ધારતા હો તો નિરીક્ષા કારણ (જોવાને માટે) ન્યાયી થઈને જણું અથવા ન્યાયી થઈ (બની) જણું. અર્થાત્ પક્ષપાત કરવો નહિ. મારું ઇ—મારું ખરું અને તારું ખોટું એવો વાદ કરવાની માથાફાડ જેણે મૂકી (છોટી) દીધી હોય અને જે વલ્લભશો (વલ્લભના જેવો) ન્યાય ધરતો હોય (અર્થાત્ નજરે જોઈનેજ જે નિર્ણય કરતો હોય) તેણે ત્યાં જઈને જોણું. મતલબ કે નિષ્પક્ષપાતે પરીક્ષા કરવી.

૭૫ સર્વે દેવો પોતાને પક્ષપાતરહિત ન્યાયી ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે છે: ઈંદ્ર ઇ. દુઃખ—(દીનતું).

સમાનપણું જાણાય, ઉપર ઉપર થકી,
કૃત્ય છે કરાળ એનાં, નાક બૂ ભાણાય છે;
અમારે ન લેવાદેવા, ન્યાય છે અમારે મન,
છે સત્ય સાળવીહાટ, અદલ વાણાય છે;
નથી ન્યાય કરવાનો, કે વસે અન્યાય ઉર,
સત્ય સત્ય સત્ય એક, ચિત્તમાં ચાણાય છે.

૭૬

કુબેર કે' કૂડ ખોલે, સુરસરીશુ મળીને,
શંતનુ કસાવી પાડ્યો, જાહર જાણાય છે;
ન્યાય તો અમારે દિલ, દીલવિણ વશી રહ્યો,
ઘણીકેરું ધન ઘણું, અમને સંપાય છે;
ઘટે નહિ રજ અને, ઉદાર પ્રભુ ગાણાય,
ધન મળ્યે કોણ કહો, ધરામાં ધરાય છે ?
તોહ મળ્યા છતાં અમો, એક નિષ્ઠાવાન રહું,
અમારા જેવો ન કોઈ, ચૈદ લોક માંય છે.

૭૭

૭૬ વસુ-એ નામના દેવો. નાક બૂ—સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં. વસુઓ કેમ ન્યાયી છે તેનું કારણ કહે છે: નથી ઈ—અમારે ન્યાય કરવાનો હોય તો અમારા મનમાં અન્યાય (પક્ષપાત) આવવાનો સંભવ છે; પણ તે તો અમારે છે નહિ તેથી અન્યાય કરવાનો પણ અમારે સંભવ નથી. અને અન્યાયનો સંભવ નથી માટે અમે ન્યાયીજ છીએ.

૭૭ વસુનું ન્યાયીપણું કુબેરદેવ ખોટું પાડે છે: કુબેર. ઈ—કુબેર કહે છે કે એ વસુ કૂડ ખોલે છે (જૂઠું કહે છે); કેમકે એણે સુરસરીશુ (દેવનદી ગંગાસાથે) મળીને શંતનુ રાજાને કસાવી પાડ્યો. વસુઓને કાઢીને શાપ થયાથી તેમને મનુષ્ય અવતાર લેવાનો હતો. તેથી શંતનુની સ્ત્રી ગંગાને પેટે તેમણે અવતાર લીધો. ગંગા જાણતી હતી કે આ મારે પેટે જન્મેલા વસુ નામે દેવ છે માટે તેમને જન્મ્યા કે તરત ગંગાનદીમ

કાર્તિકેય કહે 'ખોટું, વ્યર્થ વદે એહ મોટું,
 સર્પ ધન સાચવી રે', એવો એ ગણાય છે;
 દુર્ગુણ જે દેવકેરા, વળી દુનિઆના સહુ,
 ધન માંહી ધામકરી, વસતા જણાય છે;
 શૂરત્વ લખાવે ધન, પુરૂષત્વને પખવે,
 નૂરત્વ લખાવે નહિ, વણિક ભણાય છે;
 ભંડારી લખાવે અને, ભંડાર ભરાવે એહ,
 કાર્તિકેય કહે સાચા, સામદ મનાય છે ! !

૭૮

શશિ સવિતા ને અગ્નિ, બળ કરી બોલી ઊઠ્યા,
 ખોટી સર્વ વાત એની, સત્ય તો અમારું છે;
 વરૂથિનીપતિ એહ, વરૂ જેવો દાવ શોધે,
 જાણો નહિ જુઓ ન શું, ડા'પણ તમારું છે !
 ભય લાગ્યો રક્ષકને, આ તો વળી ભોગ મળ્યા,
 લદ્યા માંહોમાંહી આજ, દૈવ તો નહારું છે !
 એવે ગુરૂદેવ ઊઠી, વારતા સહુને ત્યાંહી,
 ન્યાયપણું નથી ક્યાંહી, વેણ તો અકારું છે.

૭૯

ડૂખાડતી હતી, અને એવી રીતે શંતનુને સાત પુત્ર થયા છતાં તે અપુત્રનો
 અપુત્રજ રહ્યો. છેલ્લા પુત્ર ભીષ્મને શંતનુની પ્રાર્થના ઉપરથી જન્મતો રાખ્યો
 હતો. આ કથાને ઉદ્દેશીને વલ્લભ વસુઓના ન્યાયીપણાનું ખંડન કરે છે.

૭૮ એહ—કુએર. પખવે—પચાવે—રાંધી નાખે. અર્થાત્ નાશ કરે. નૂરત્વ—
 તેજસ્વીપણુ. ભંડારી ધં—તે પોતાનું નામ 'ભંડારી' એવું લખાવે છે.
 સાચા ધં—(વક્રોક્તિ).

શશિ—ચંદ્ર. સવિતા—સૂર્ય. વરૂથિનીપતિ—સેનાપતિ. જાણો ધં—તમે
 શું જાણતા નથી કે તમે શું જોતા નથી ? અર્થાત્ કાર્તિકેય જે સેનાપતિ છે

મોટાઈ કરો તમામ, ખરી જોટી ધારી હામ,
 કથળે છે એથી કામ, ન્યાય નથી ચિત્તમાં;
 થાયે કીમત બદામ, લાજ લાગે મહાધામ,
 મોટાઈની જાય મામ, પ્રેમ નથી પ્રીતમાં;
 રે લંઠાઈ (કરો) ઠામઠામ, લુંટી જાણો જોડી દામ,
 કે ધરો વરાંગી વામ, રે'મ નથી રીતમાં;
 લક્ષણવંતી લગામ—વિના થયાછો ઉદામ,
 નથી નથી કો અકામ, પૂરણ પ્રતીતમાં. ૮૦
 ગુરુદેવકેરી વાત, સાચી લાગી વાસવને,
 એકેકના ગુણ ગાય, તેહ નથી કામનું;
 સત્ય શોધવાને માટે, આણું નવ ચાલે કદી,
 આ તો સત્ય દેખાય છે, માત્ર એક નામનું;
 ગરવા ગુરુજી કહો, કરવું અમારે કેમ,
 પંથ નથી લાધતો આ, જેમ લેખું રામનું;
 તમે કહો તેમ કરું, જોણું નહિ બીજી વાર,

તેને ન્યાયી-કહેવો એમાં તમારું શું ડાહ્યાપણ છે ? દેવને આમ એક
 બીજાનું ખંડન કરતા જોઈને બાગના રખવાળ ફરીથી પણ બીહે છે કે રજેને
 પાછા લદી બિડશે. તે વળું છે: ભય ધૃં. ગુરુદેવ—બૃહસ્પતિ. વારતા—અટ-
 કાવતા. ગુરુ શું જોલ્યા તે કહેછે: ન્યાયપણું ધૃં—ક્યાંહી (કોઈનામાં)
 ન્યાયપણું નથી, એવું અકાર (કડવું) વેણુ તે જોલ્યા.

૮૦ મહાધામ—મોટું તેજ. અર્થાત્ તમારા મોટા તેજને લાજ લાગે
 છે. લંઠાઈ—લાંકિયાપણું. લુંટી ધૃં—લુંટીને દામ જોડી જાણો, એ
 અન્યથા ધરો—પકડો. ઉદામ—ઉદ્ધત. અકામ—વાંચના વિનાના. તમા-
 રામાંના કોઈ પણ કામનારહિત નથી એમ અમને સંપૂર્ણ પ્રતીત થાય છે.

પિતા ગુરુ બ્રાતાને ત્યાં, નમ્યા ધર્મરાય પોતે,
કદા નવ જાય મારું, માનસ અધર્મમાં;
નિશ્ચિંત થઈને તમે, જાઓ સુરલોક માંય,
આચરું હું આજ એવું, વસો સહુ શર્મમાં;
અન્યાયનું નામ કદી, પડ્યું નથી મારે કાન,
તદપિ છે વસમું આ, શુદ્ધ રે'વું કર્મમાં;
એમ કહી આલ્યા પછે, ધર્મરાજ ધર્મધારી,
દુઃખિયાંને દુખદેવા, જાણી વશ્યા નર્મમાં.

૮૫

ધર્માગમન.

જ્યારે ગયા સુર સર્વ, ત્યારે ધર્મ વિચારતા,
કયા હું ઉપાય કરું, જેથી પામું પારને;
ભરતીથી ચઢે જેમ, સાગર અપાર વાર,
તેમ સર માનસ ત્યાં, સાંધે તોડે તારને;
ઉભરા આવે ને જાય તેની સ્થિતિ કથે કોણ,
મન તરંગના તેમ, પમાય ન સારને;

હિનિશ્ચલઃ” ઇત્યાદિ. અન્યાયે—અન્યાયથી. નામ ઇન્—ધર્મના અભિમાન-
માં રહેજો અને જે વરીને—જે કૃત્ય પસંદ કરીને નામ (પ્રખ્યાતિ) થાય
તેવું કરીને આવજો.

૮૫ પિતા—સૂર્ય. ગુરુ—બૃહસ્પતિ. બ્રાતા—અશ્વિનીકુમાર. માન-
સ—મન. શર્મમાં—સુખશાંતિમાં. તદપિ ઇન્—તોપણ આ કર્મમાં (પુત્રની
પરીક્ષા કરીને તેને દુષિત કે નિર્દોષ ઠરાવવા રૂપ કર્મમાં) શુદ્ધ રહેવું
વસમું છે. દુઃખિયાં—પાંડવો અને દ્રૌપદી. દુઃખ દેવા—(દુઃખરૂપ કસોટી
કાઢ્યા વિના તેમનું સત્ય જણાઈ આવે નહિ માટે). નર્મમાં—મસ્કરીમાં
(યક્ષતુંરૂપ ધરીને) અથવા સુખમાં.

આમ તેમ ફરે અને, ડરે ધર્મ વાર. વાર,

નિર્ણય ન થાય તેમ ભરાય ન ભારને.

૮૬

એવે એક સિદ્ધ સાધ્યો, ઉપાય તો તેણી વાર,

મનમાં આનંદ થયો, ઠીક સૂઝી આ કળા !

ધ્યાન ધરીને વિચાર્યું, પાંડવો વસેછે ક્યાંહી,

દ્વૈતવનમાં જાણાયા, પાંચે તો હજ્યા મળ્યા;

જ્યારે એવું જાણ્યું ત્યારે, દુઃખ થયું દિલમાં,

દીનને દીનત્વ દેવું, ભોગ તો મળ્યા ભલા !

વાત તો વળી વિચારી, એ તો ધર્મકેરું કાજ,

એમાં નથી દોષ કાંઈ, એમ ધારીને વળ્યા.

૮૭

જેતાં જેતાં માંહી ગયા, દ્વૈતવન મધ્ય ચાલી,

૮૬ ધર્માગમન—ધર્મનું ભૂતોક ઉપર આવવું. પારને—(પરીક્ષા કરવારૂપ કાર્યના). ભરતીથી ઈન્—જેમ સમુદ્રમાં ભરતી અને જોટ થવાથી અપાર વાર (પાણી) ચઢે છે અને ઉતરે છે તેમ ધર્મરાજના માનસરૂપી સર (સરોવરમાં) પણ તરફ વિતર્કના ભરતી જોટ થાય છે. સાંધે ઇન્—મનના ઠરાવરૂપ તારને સાંધે છે અને વળી તે સારો ન લાગવાથી તેને તોડે છે—રદ કરે છે. રૂપક અને ઉપમા. ભરાય ઇન્—શું કરવું તેના નિશ્ચય નહિ થવાથી કાર્યરૂપી ભાર મનમાં ભરાતો નથી. આ છંદમાં આમ તેમ ફરવું, ડરવું, વગેરે અનુભાવથી વિતર્ક નામે ભાવ વર્ણાયો છે.

૮૭ દીનત્વ દેવું—દુઃખી કરવા. આ કવિતામાં કાર્યસિદ્ધ કરવાની યુક્તિ સૂઝી આવી; વગેરે વાક્યોથી હર્ષ નામે ભાવ વર્ણાયો છે અને પછી, ' દીનને દીનત્વ દેવું ' વગેરે વચનોથી વિષાદ નામે ભાવ વર્ણાયો છે. એ બંને વિરુદ્ધ ભાવોનો એકજ અર્થમાં સંબંધ જોડ્યો છે માટે એ ભાવસંધિ નામે રસના અંગનું વર્ણન છે. કવિતાના અંતમાં ' એમાં દોષ નથી કાંઈ ' વગેરે વાક્યોથી તે બંને ભાવોની શાંતિ કરી છે માટે એ ભાવશાંતિનું વર્ણન છે.

ઉપાય જે ચોજી કાઢ્યો, ધ્યાનમાં તે તો ધર્યો;
 સિદ્ધ કરવાને કાળ, આરંભ કરેછે જેવે,
 દયા આવી મન તેવે, વિચાર વળી કર્યો;
 કરવું ન એમ મારે, દાઝ્યા પર હામ આશો,
 તેહ પણ મારે હાથ, હાય હાય ના હર્યો!!
 મારે જીવું પાછાં આજ, કરવું ન સુરકાજ,
 કોકિલા ઉપર બાજ ! કારજ એવું વર્યો!! ૮૮
 નિશ્ચય કર્યો વળી ત્યાં, આવો મોહ મન ક્યાંથી,
 દહેતા જોવાનો ધધો, મારા કર્મ માંય છે;
 જો હશે સૂનુમાં એહ, તોજ તોહ તરી જશે,
 બીજા માંહી કદી હશે, લેવા દેવા ક્યાંય છે ?
 એમ મનને મનાવે, તોય કૃત્ય નવ ભાવે,
 અધર્મીને ઉર આવે, ધર્માધર્મી જ્યાંય છે;
 આ તો શુદ્ધ સોના રૂપ, (કે) ધર્મકેશ મૂળ કહો,
 અધર્મ આવે શે ઉર, ખરું ખોટું ત્યાંય છે. ૮૯
 કરે શું ગિચારો એહ, આવી અડી ઘડી એવી,

૮૮ દાઝ્યાપર ઈ—દુઃખી પાંડવોને પરીક્ષા નિગિત દુઃખી કરવા
 એ કેવું ખોટું છે ! અને તે પણ વળી મારેજ હાથે ! ધર્મ યુધિષ્ઠિરનો પિતા
 તથા ધર્મનું પાલન કરનારો હોવાથી તેને હાથે નિરપરાધીને દુઃખી કરવા-
 રૂપ કાંઈ નજ ઘટે. ધૃતિ અને ખેદ ભાવનાં એકત્ર વર્ણન છે.

૮૯ અધર્મી ઈ—જ્યાં ધર્મ તથા અધર્મ બન્ને વશી રહ્યા છે એવા અ-
 ધર્મીના મનમાં એમ આવે કે ધર્મવાળો સુખી થાય અને અધર્મવાળો દુઃખી
 થાય, અથવા અધર્મવાળો મારો પુત્ર હોય તો તે દુઃખી થાય તે ઠીક નહિ,
 અને ધર્મવાળો બીજનો પુત્ર સુખી થાય તે ઠીક નહિ. પણ આ તો શુદ્ધ
 સોના રૂપ, અર્થાત્ અધર્મના ભેળ વિનાનો છે.

માથે પડી વસદેવા, એમ તો કે'વાયછે;
જમરાજ નામ એનું, તેને શેની દયા હોય,
આ તો કરી ટાપટીપ, કવિ એમ ગાયછે;
દુઃખિયાંને દુઃખ દેવા, આઘ્યો જમરાજ ચાલી,
શકે કોણ એને ઝાલી, કાળકેરો રાય છે;
સુણન્તે શ્રાતા લક્ષ્મી, પિતાકેરું ફૂર કર્મ,
બળો બળો એજ ધર્મ, અધર્મ મનાયછે । ૯૦

પાંડવકષ્ટપ્રાપ્તિ.

વનવાસકેરી મધ્ય, દ્રૌપદીનું હણું થયું,
મળું કરી કેંકકેરું, પાછી આણી છે સતી;
પછે પામ્યા આનંદ તે, વશી દૈતવનમાંય,
એ આમોદ હશે કેવો, જાણે સૌ મહામતિ;
સુધી સમય વિચારે, મોદ માને છોટે મોટો,
પાંડુનંદનને તેવો; આનંદ હતો રતિ;
ગતિ કે'વી રતિ મારે, તેવા અવસરકેરી,
મતિ એમ કહે આજ, તો કહું તેનાવતી.. ૯૧

૯૦ બિચારો-ધર્મ (ધર્મને અવશ થઈને પુત્રને કષ્ટ આપવારૂપ કર્મ કરવું પડે છે નાટે બિચારો કહ્યો છે). માથે પડી વસદેવા—જે કામ માથે આવી પડ્યું તે કર્યું છૂટકો, એવો એ કહેવતનો અર્થ છે. વામુદેવ પરથી 'વસદેવા' શબ્દ થયેલો લાગે છે. અર્થાત્ માથે પડ્યું તે વામુદેવને પણ કરવું પડે. આ તો ૪૦-ધર્મને જે અત્યારસુધી વખાણ્યો છે તે તો કવિની ટાપટીપ છે; વસ્તુતઃ ધર્મ એ ચમજ છે, માટે એ એવું નિર્દયતાનું કામ કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

૯૧ કેંક—દુશ્મનો. આમોદ—હર્ષ. સુધી—સારી બુદ્ધિના. મોહ ૪૦—છોટે (થોડે સાંધને) મોટો મોહ (હર્ષ) માને. તેનાવતી—તે. પાંડવોના.

દ્રોપદી હરાયા પછી, સ્થાન બીજું ખોળી અને,
 પાંચેજાણા આવી વશ્યા, દૈતવનભાગમાં;
 કંદમૂળ સ્વાદિષ્ટ જ્યાં, મળે મનમાન્યાં રોજ,
 ચિત્રને વિચિત્ર વૃક્ષ, રમ્ય રૂડા રાગમાં;
 પાણીની અપાર સોઇ, પાંદડાં અથાગ જોઇ,
 પાષાણની હાર હોઇ, ભૂપકેરા ભાગ્યમાં !
 વ્રત ધારી પાંચ રહ્યા, કૃણાહારી તો કે'વાયા,
 પળાહાર જતા રહ્યા, શક્રમસ્થ બાગમાં !!

૯૨

પવિત્ર પદાર્થ જોઇ, ભોજન કરે તે રોજ,
 આનંદ અપાર આણે, એવું મળે છે જદા;
 બ્રાહ્મણનો ભાર રાખે, સુખ લેવા આખર તે,
 ધર્મકેરું ધ્યાન એક, બીજું ન જાણે કદા;
 એવા તપસી વેરાગી, તેવા શિરે પીડ જાગી,
 નહિ નહિ લીધે માગી, ધર્મ કારણે તદા;
 પછે કેવું થયું તેમાં, તેહ તો કહું છું આજ,
 સાંભળજે શાણા થઇ, મોક્ષ મળશે સદા.

૯૩

વતી. રાજ્ય છોડીને વનમાં વસતા પાંડવોને હર્ષ તો શાનો હોય ? તથાપિ
 જે થોડા સંતોષ રૂપ હર્ષ તેમને હતો તે હું તેમનાવતી કહું છું.

૯૨. પાણી ઇ—ભૂપના ભાગ્યમાં દૈતવનમાં પાણી, પાંદડાં અને
 પાષાણ, એ ત્રણની સોઇ હતી. આ વાક્ય કવિએ વિનોદાર્થ કહ્યું છે; અને
 પાંડવના કષ્ટનું સૂચક હોવાથી કંરુણરસનું પોષક છે. પળાહાર—માંસાહાર.

૯૩. વેરાગી—વિષય સુખની લાલચ વિનાના. તેવા ઇ—તેવાને માથે
 પીડા જાગી, એ આશ્ચર્ય છે; એમ એક વાર કહીને પછી તેનો નિષેધ
 કરે છે કે, નહિ નહિ, એ તો પીડા માગી લીધી છે. એવા રીતે એક વાત
 કહીને તેનો નિષેધ કર્યો છે માટે અપેક્ષાનિ અસંકાર.

બ્રાહ્મણનો પાળનાર, યુધિષ્ઠિર રહે જ્યહાં,
 ત્યહાં કહો કમી કરી, વાડવની વાટમાં!
 કરવું અધ્યન અને, યજ્ઞવા અપાર યજ્ઞ,
 કરે કોઈ તો કરાવે, મખ આવી ઘાટમાં;
 બીજું નવ લેવાદેવા, એમ માનતા હતા તે,
 એવા મહરષિ ઘણા, વસતા ત્યાં ઠાઠમાં;
 કરે વેદના ઉચ્ચાર, ગાયન કરે કો તેનું,
 ગાયકા ને નાયકા તે, ભૂલે નૃપ નાટમાં. ૯૪
 બ્રાહ્મણને પાળવાનો, ક્ષત્રીકેરો ધર્મ જેહ,
 એમ મન આણી પાળે, દુઃખમાં કે મુખમાં;
 મહાસંકટથી તારે, મળ્યા દિવ વાર વારે,
 તેથી દુઃખ હોય એમ, આવે કેમ મુખમાં !
 વાંકા હોય વાળંદના, દિવસ તો જ્યારે ત્યારે,
 કોથળી મધ્યથી આવે, સર્પ ચાલી રૂખમાં;
 એવું કાળ આજ થયું, રાજ યુધિષ્ઠિરને તો,
 વાજ આવ્યો વિપ્રચક્રી, દુખાચો તે દુઃખમાં. ૯૫

૯૪ વાડવની—બ્રાહ્મણની. ઘાટમાં આવી—નદી વગેરે તીર્થના ઘાટમાં આવીને. મખ—યજ્ઞ. વેદનું ગાયન વર્ણુ છે: ગાયકા ઇન્—ગાયકા (ગવૈયા) અને નાયકા (નાયનારીઓ) જે નૃપની આગળ નાટ (નૃત્ય) કરે છે, તે પણ આ વેદનું ગાન સાંભળીને પોતાના નાટમાં ભૂલે. પ્રતીપાલકાર. આ કવિતામાં ‘બ્રાહ્મણનો પાળનાર’ વગેરે વાક્યો આગળના કથાસંદર્ભને કેવી રીતે ઉપકારક થાય છે તે કહેતાં વિસ્તાર થઇ જાય તેથી રસગને માટે રહેવા દીધું છે. યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણને પાળનાર હતો માટેજ તેની પરીક્ષા અમુક રીતે કરવી એમ ધર્મ દરાવા શક્યો હતો, એ આગળ વાંચવાથી સમજશે. ૯૫ ફરી પણ એજ અર્થને શ્રોતાના મનમાં ડસાવે છે. બ્રાહ્મણને ઇન્. તેથી ઇન્—બ્રાહ્મણથી યુધિષ્ઠિરને દુઃખ થાય એમ તેના મુખમાં

અગ્નિમંથનકાષ્ઠહરણું.

દિન વસતા અપાર, તેમાંના ત્યાં એકકેર,
 અગ્નીમંથનકાષ્ઠ, અરણીસહ ગયું;
 વૃક્ષ થડ મધ્ય તેહ, દિનવરે જોશી રાખ્યું,
 મૃગ આવ્યો એક ત્યાંહી, તેને મન શું થયું !
 ભાળ ઘસવાનું સૂઝ્યું, જાણે રેષા ભુશી નાખું,
 વનિહકેરા મંથનનું, કાષ્ઠો પૂરું લલ્લું;
 ઘસતામાં ઘસાયું છે, કર્મ ધર્મરાજકેર,
 શૃંગમાં ભરાયું કાષ્ઠ, હાથમાં કશું રહ્યું ! ! ૯૬
 કાષ્ઠકેરો માલિક જે, શુદ્ધ હતો કર્મકાંડી,
 તેણે જોયું જ્યારે એહ, નાઠો મૃગપૂઠ તે;
 ઊભો રહે ઊભો રહે, નીકર હું શાપું આજ,
 લાજ લાવ્ય મન માંહી, દિનવર રૂઠે;

કેમ આવે ?— તેને મોઢે તે એવું કેમ કહે ? આજ્ઞાણતું પાલન કરતાંજ
 સુધિષ્ઠિરને સંકટ આવી પડ્યું હતું, એવો ધ્વનિ ઉપરના વાક્યમાં રહેલો
 છે. તે ધ્વનિ લોકોકિત અલંકારથી પ્રકટ કરે છે: વાંકા ઇં. વાજ આવ્યો—
 હુઃખી થયો.

૯૬ ભાળ ઇં—તે હરણને અગ્નિમંથનકાષ્ઠ અને અરણી જે
 ઝાડના થડમાં ખોશેલાં તેની સાથે કપાળ ઘસવાનું મન થયું ! ઉત્પ્રેક્ષા કરે
 છે: જાણે ઇં—જાણે હું મારા કપાળમાં ઘોળા દીઠા રૂપે હરણપણની
 રેષા લખી છે તે ભુશી નાખું. અથવા યુધિષ્ઠિર હમણા લગાર સુખમાં છે તે
 તેમના સુખની રેષા ભુશી નાખું. કર્મ ઇં—ધર્મરાજનું કર્મ ઘસાયું. અ-
 ર્થાત્ ધર્મરાજને તે અગ્નિકાષ્ઠ આણી આપવાને નિમિત્તે હુઃખમાં પડવાનું
 થયું ! હાથમાં ઇં—હાથમાં કાંઈ રહ્યું નહિ અર્થાત્ હરણ તે અરણીને
 શીંગડે ભરવીને આલવું થયું !

જે અલ્યા અંજલિ લઉં, બાળી ભસ્મ કરું આજ,
કાજ કથળ્યું છે તારું, જાણ્યું નવ ઊઠતે;
જે અલ્યા હું થાકી ગયો, પડી ગયો વારવાર,
વલ્લભ કે' વાંકા દિન, ઊઠે પડે લૂઠતે.

૯૭

શાપું શાપું કે'તાં ગયો, નભ માંહી ફાળ દેતો,
કર્ણ થયા હંચા બેઠે, કાળને શું ખાળવા;
અરૂપરૂ બુવે જાણે, કાળ નવ પડી જાય,
પુરુષને દખાવે અતિ, સર્પાણ સંભાળવા;
જાણે કરે બેડશી એ, હું છું મૃગરાજભક્ષ,
ઊંચું ઊંચું જાય અતિ, કો સમર્થ ટાળવા;
દિન કહે ખખર હું, તારી તો લેછશ અલ્યા,
સામું શિર ધૂણાવે તે, વિપ્ર અરિ ખાળવા.
બ્રાહ્મણભાઈ બિચારા, તેમાં વળી કર્મકાંડી,

૯૮

૯૭ બ્રાહ્મણનો ચપળ સ્વભાવ વર્ણવતાં ઉત્સાહ, ક્રોધ, શ્રમ અને આ-
વેગ ભાવ વર્ણવે છે: કાળકેરો ૪૦. મૃગની પૃઠે નાસવાથી તેનો ઉત્સાહ
વર્ણાયો છે; રહવાથી ક્રોધ વર્ણાયો છે; થાકી જવાથી શ્રમ વર્ણાયો છે; અને
વારંવાર પડી જવું વગેરેથી આવેગ વર્ણાયો છે. લૂઠતે—આબોટતાં આ-
બોટતાં.

૯૮. નમ ૪૦— સ્વભાવોક્તિ અલંકાર. દોડતી વખતે મૃગના
કાન હંચા થવા, આરાપાસ જોવું, પૂછડું દખાવવું, હંચે હંચે છલંગો
મારવી, સામે ઊભા રહીને ગાથામાં અરણી ભરાયાથી તે કાઢી નાખ
વાને માથું ધુણાવવું, એ સર્વ હરણને સ્વાભાવિક છે તેમ છતાં અનુ-
ક્રમે તે જાણે કાળને ખાળવાને, કાળને ન પડી જવા દેવાને, કાળને સંભાળવા-
ને, ગર્વ બતાવવાને, અને વિપ્રને ખાળવાને (સંતાપવાને) કરતું હોય
એવો તર્ક કરેલો છે માટે તે સઘળી ઉત્પ્રેક્ષાઓ છે.

હારી છૂટ્યા નાશી છૂટ્યા, એક મૃગલાયકી;
 આલ્યું નવ કાંધ અને, શોય તો થયો અથાગ,
 ઉત્તર શો ગુરને હું, દધને રહું ટકી;
 નિશ્ચે આજ શાપી મુને, કરશે બાળીને ભસ્મ,
 કહું કશું કારણ હું, જોણે સુણું સુવકી;
 વિચાર તો વારવાર, તોય નવ તેને કાંધ,
 ઉપાય તો હાથ થતો, તેણે થાય શું નકી ? ૯૯
 એવી અવદશા માંહી, એક મળી આઁવ્યો મિત્ર,
 સુણી લીધી વાત તેણે, પછે પથ દાખિયો;
 નૃપ યુધિષ્ઠિર આંહી, વાસ કરીને વશ્યા છે,
 તેની પાસ જઈ માગ્ય, ભાર ભલો ભાખિયો;
 રાજ થયો તેહ ત્યારે, ચર્ણ માંહી નેર આઁવ્યું,
 ચાલિયો ચતુર બની, મહાશોક રાખિયો;
 પરવર્ષો પૂછતો તે, પૂરણેંદુ પાસ ગયો,
 સુખી નૃપ જોઈ થયો, પછે બોલ નાખિયો. ૧૦૦

યુધિષ્ઠિરદર્શન.

દક્ષિણ દિશાએ દક્ષ, ઋષિ મુનિ મહામોટા,
 ધ્યાની માની જ્ઞાની બની, બેઠા છે આનંદમાં;
 પશ્ચિમ દિશાએ ચાર, પાંડુતાણા બેઠા પુત્ર,
 મહાવીર ધીર, નહિ કોઈ મતિમંદમાં;

૯૯ દીનતા નામે ભાવ વર્ણુછે: બ્રહ્મણુ ઇ૦. સુવકી—સારો પ્રસંગ.

૧૦૦ પૂરણેંદુ—પૂર્ણિમાના ચંદ્રરૂપ યુધિષ્ઠિરની પાસે. અભેદતાદૂષ્ય
 ૩૫૬. બોલ નાખિયો—કાર્ય અર્થની ચાચના કહી સંભળાવી.

પ્રાચી દિશા મધ્ય બેઠાં, વનતાણા પ્રાચીવધી,
અંગ રંગ ગયા જેના, છૂટી રહ્યા છંદમાં;
ઉત્તરમાં ઉત્તમ છે, સૂત માગધ તમામ,

(જ) કૂલાવી હૂલાવી નાખે, મોહકેરા ક્ષંદમાં. ૧૦૧

અરધાંગે બેઠી સતી, જોઈ કહે મહામતિ,
ઉભયાશંકર હશે, કે હશે રમાપતિ;
મહામતિ એમ ભૂલે, ત્યાહાં કર્મકાંડીકેરી,
કહો ગતિ કેવી થાય ? વાત તો કરો જતી ! !
કવિકેરો પૂત અહીં, કવીશ્વર નામ ધારી,
સંશય મટાડે આજ, વાત કરીને છતી;
ના'ય ઉમાપતિ ના'ય, રમાપતિ વિજ્ઞા ના'ય,
હોય એજ યુધિષ્ઠિર, દૈવની ગતિવતી. ૧૦૨

૧૦૧ યુધિષ્ઠિરની દ્વૈતવનની સભા વર્ણે છે: દક્ષિણ ઇં. દક્ષ—
ડાહ્યા. નહિ ઇં—અર્થાત્ ચારમાંથી કોઈ પણ મંદ્યુદ્ધિવાળો નથી. પ્રાચી
દિશા—પૂર્વ દિશા. પૂર્વ દિશામાં તે વનના રહેવાશી પ્રાચીવધી (વૃધ્ધ
વયના) અને વૃધ્ધવયને લીધે જેના અંગના રંગ ગયા છે એવા તથા
વિષયાદિકના છંદથી જેઓ છૂટી રહ્યા છે એવા પુરૂષો બેઠા છે. અર્થાત્
ત્યાંના વૃધ્ધ બિદલ રાજા વગેરે બેઠા છે. સૂત—પુરાણવક્તા ભાટ. માગધ—
જશ બોલનારા કે સ્તુતિપાઠક—ચારણ. માગધનું કાર્ય વર્ણે છે: જે ઇં—
જે સ્તુતિ કરીને કૂલાવીને તથા હૂલાવીને મનુષ્યને મોહના ક્ષંદમાં નાખે છે.
આવી રીતે બેઠેલા યુધિષ્ઠિરથી બ્રાહ્મણની અરણીકાષ્ઠ લાવી આપવાની
માગણીની ના કહેવાય નહિ, એવું આ છંદથી કવિ શ્રોતાઓને સૂચવે છે.

૧૦૨ અરધાંગે ઇં—સંદેહાલંકાર. ઉભયાશંકર—પાર્વતી અને શિવ.
રમાપતિ—રમા (લક્ષ્મી) અને તેના પતિ (વિજ્ઞા). કેવી ગતિ થાય એ
પ્રશ્નનું કવિ પોતેજ નિરાકરણ કરે છે: વાત ઇં—એ વાત જવાજ દોની !
અર્થાત્ કર્મકાંડી તો ભૂલેજ, ભૂલે. બ્રાંત્યલંકાર. છતી—પ્રસિદ્ધ. ના'ય ઇં—

હારી છૂટ્યા નાશી છૂટ્યા, એક મૃગલાયકી;
 ચાલ્યું નવ કાંઈ અને, શોચ તો થયો અથાગ,
 ઉત્તર શો ગુરૂને હું, દેઘને રહું ટકી;
 નિશ્ચે આજ શાપી મુને, કરશે બાળીને ભસ્મ,
 કરું કશું કારજ હું, જેણે સુણું સુવકી;
 વિચાર તો વારવાર, તોય નવ તેને કાંઈ,
 ઉપાય તો હાથ થતો, તેણે થાય શું નકી ? ૯૯
 એવી અવદશા માંહી, એક મળી આવ્યો મિત્ર,
 સુણી લીધી વાત તેણે, પછે પથ દાખિયો;
 નૃપ યુધિષ્ઠિર આંહી, વાસ કરીને વશ્યા છે,
 તેની પાસ જઈ માગ્ય, ભાર ભલો ભાખિયો;
 રાજ થયો તેહ ત્યારે, ચર્ણુ માંહી જોર આવ્યું,
 ચાલિયો ચતુર બની, મહાશોક રાખિયો;
 પરવર્ષ પૂછતો તે, પૂરણેંદુ પાસ ગયો,
 સુખી નૃપ જોઈ થયો, પછે બોલ નાખિયો. ૧૦૦

યુધિષ્ઠિરદર્શન.

દક્ષિણ દિશાએ દક્ષ, ઋષિ મુનિ મહામોઠા,
 ધ્યાની માની જ્ઞાની બની, બેઠા છે આનંદમાં;
 પશ્ચિમ દિશાએ ચાર, પાંડુતાણા બેઠા પુત્ર,
 મહાવીર ધીર, નહિ કોઈ મતિમંદમાં;

૯૯ દીનતા નામે ભાવ વર્ણુછે: બ્રાહ્મણ ૪૦. સુવકી—સારો પ્રસંગ.

૧૦૦ પૂરણેંદુ—પ્રણિમાના ચંદ્રરૂપ યુધિષ્ઠિરની પાસે. અભેદતાદૃષ્ટ્ય
 રૂપક. બોલ નાખિયો—કાર્ય અર્થની યાચના કહી સંભળાવી.

- પ્રાચી દિશા મધ્ય બેઠા, વનતાણા પ્રાચીવધી,
અંગ રંગ ગયા જેના, છૂટી રહ્યા છંદમાં;
ઉત્તરમાં ઉત્તમ છે, સૂત માગધ તમામ,
(જ) કૂલાવી હૂલાવી નાખે, મોહકેરા ક્ષંદમાં. ૧૦૧
અરધાંગે બેઠી સતી, નેધ કહે મહામતિ,
ઉમયાશંકર હશે, કે હશે રમાપતિ;
મહામતિ એમ જૂલે, ત્યહાં કર્મકાંડીકેરી,
કહો ગતિ કેવી થાય ? વાત તો કરો જતી ! !
કવિકેરો પૂત અહીં, કવીશ્વર નામ ધારી,
સંશય મટાડે આજ, વાત કરીને છતી;
ના'ય ઉમાપતિ ના'ય, રમાપતિ વિષ્ણુ ના'ય,
હોય એજ યુધિષ્ઠિર, દૈવની ગતિવતી. ૧૦૨

૧૦૧ યુધિષ્ઠિરની દ્વૈતવનની સભા વર્ણુ છે: દક્ષિણ ધ્રુવ. દક્ષ—
ડાહ્યા. નહિ ધ્રુવ—અર્થાત્ આરમાંથી કોઈ પણ મંદ્યુદ્ધિવાળો નથી. પ્રાચી
દિશા—પૂર્વ દિશા. પૂર્વ દિશામાં તે વનના રહેવાશી પ્રાચીવધી (વૃધ્ધ
વયના) અને વૃધ્ધવયને લીધે જેના અંગના રંગ ગયા છે એવા તથા
વિપયાદિકના છંદથી જેઓ છૂટી રહ્યા છે એવા પુરૂષો બેઠા છે. અર્થાત્
ત્યાંના વૃધ્ધ બિદલ રાજ વગેરે બેઠા છે. સૂત—પુરાણવક્તા ભાટ. માગધ—
જશ બોલનારા કે સ્તુતિપાઠક—આરણ. માગધનું કાર્ય વર્ણુ છે: જે ધ્રુવ—
જે સ્તુતિ કરીને કૂલાવીને તથા હૂલાવીને મનુષ્યને મોહના ક્ષંદમાં નાખે છે.
આવી રીતે બેઠેલા યુધિષ્ઠિરથી બ્રાહ્મણની આરણીકાઈ લાવી આપવાની
માગણીની ના કહેવાય નહિ, એવું આ છંદથી કવિ શ્રોતાઓને સૂચવે છે.

૧૦૨ અરધાંગે ધ્રુવ—સંદેહાલંકાર. ઉમયાશંકર—પાર્વતી અને શિવ.
રમાપતિ—રમા (લક્ષ્મી) અને તેના પતિ (વિષ્ણુ). કેવી ગતિ થાય, એ
પ્રશ્નનું કવિ પોતેજ નિરાકરણ કરે છે: વાત ધ્રુવ—એ વાત જવાજ ઘોની !
અર્થાત્ કર્મકાંડી તો જૂલેજ જૂલે. બ્રાંત્યલંકાર. છતી—પ્રસિદ્ધ. ના'ય ધ્રુવ—

એમ ઝાળખાવા પડે, કવિને તો રાજ્યભ્રષ્ટ,
 રાજ્યધારી હોય ત્યારે, કર્મકાંડી શું કરે !
 જાણી લીધા રાજ બ્યારે, પાસે ગયો તેહ ચાલી,
 કહ્યું દુઃખ કાપો દેવ, દિલ અતિશે ડરે;
 પાવકમથનકાષ્ઠ, કુરંગ કપટ કરી,
 હરી ગયો ભરી ગયો, દુઃખદવ હા ! ખરે ! !
 રે જાણે ગુરુજી આજ, શાપી ભસ્મ કરે મુને,
 ઊઠો ઊઠો ધાવ, મૃગ આપથી નિશ્ચે મરે. ૧૦૩
 ચૂંટે શિર કેશ અને, કૂટે હૃદ વાર વાર,
 હાય હાયના ઉચ્ચાર, મુખમાં અપાર છે;
 મને લેઈ ગયો હોત, મૃગલો ને મારવાને,
 થાત નવ કષ્ટ કદી, આ તો મહાભાર છે;
 શાપ દશે ગુરુજી ને, થશે વિદ્યા નષ્ટ મારી,
 સાંચ કરો સાચક લૈ, હજીએ આ પાર છે;
 નથી ઊઠતા નરેશ, દિનનું ન દુઃખ જાણો,

પ્રથમ બ્રાંતિનું દર્શન કરાવીને પછી ખુલાસો કર્યો છે માટે બ્રાંતાપન્હુતિ
 અલંકાર. યુધિષ્ઠિર રાજા છે ત્યારે આવી સ્થિતિમાં કેમ ? તેનું સમાધાન
 આપે છે: દૈવની ઇચ્છા.

૧૦૩ કર્મકાંડીના સંબંધમાં કવિ વિનોદવચન બોલે છે: એમ ઇ—.

પાવકમથનકાષ્ઠ—એક લાકડામાં બીજું લાકડું મૂકીને તેને ફેરવીને અગ્નિ
 ઉત્પન્ન કરવાનું અરણીનું લાકડું. કુરંગ—મૃગ. હરી ગયો—(પાવકમથન-
 કાષ્ઠ). ભરી ગયો—(દુઃખરૂપી દવ—દાવાનલ) . રે ઇ—અરે ! ને મારા
 ગુરુજી એવો મારો પ્રમાદ જાણે તો મને શાપીને ભસ્મ કરે. આ કવિતામાં
 બ્રાહ્મણનાં વચનદ્વારા કવિએ દીનતા નામે આવ વર્ણ્યો છે.

પોકાર કરું છું પૂર, સાંયમાં આભાર છે ! ૧૦૪
 નથી માનતા લગાર, શાપ દેઇ ભસ્મ કરું,
 આવી વશ્યા કોણુ કામ, દૈતવનમાં તમે ?
 રક્ષણુ ન દિજકેરું, થાય તમારાથકી જો,
 ના કહી દો આણી વાર, સત્ય તો મને ગમે;
 ગુરુ શાપ દેઇ બાળે, નૃપ તું સમો ન પાળે,
 જીવી શું કરવું મારે, અંગ અરપું અમે;
 આ શિલાની માંય મારું, મસ્તક ફાડીને મરું,
 હરું નહિ દેહ તબ્બું, ઉપવન તું રમે !! ૧૦૫

સાંત્વન.

ચંદનને આગ લાગે, તવ તે મુગંધ આપે,
 તપાવે કનકને તો, કાંતિ કરે કારમી;
 વીંધે જ્યારે મૌક્તિકને, મૌલ્ય તે અપાર આપે,
 ઘસે ખૂબ વજ્રને તો, હૃદમાં રહે રમી;

૧૦૪ મહાભાર છે—મોહું ભારે કામ છે. શું મારે કામ છે તે કહે છે:
 શાપ છં. સાયક—બાણ. લે—લેધ. આ પાર છે—નદીને આ કાંઠે છે
 (મૃગ). આ છંદમાં કેશ ચૂંટવા, છાતી ફટવી, હાય હાય બોલવું, વગેરે
 કર્ણુરસના અનુભાવ વર્ણવેને બ્રાહ્મણના શોકસ્થાપિભાવને પુષ્ટ કર્યો છે,
 માટે એ કર્ણુરસના અંગરૂપ શોક સ્થાયિતું વર્ણન છે.

૧૦૫ નથી. ઈં. —આ છંદમાં “ શાપ દેઇ ભસ્મ કરું ” વગેરે
 વાક્યોથી બ્રાહ્મણનો ક્રોધ વર્ણવે છે. અને “ જીવી શું કરવું મારે ” વગેરે
 વાક્યોથી નિવેદ નામે ભાવ વર્ણવે છે. એ બે જૂદા જૂદા ભાવો એકલા અંધ-
 સંદર્ભમાં વર્ણવે છે માટે એ રસતું ભાવશબ્દગત નામે અંગ વર્ણાયું છે.
 ઉપવન ઈં.—જે તું મારું દુઃખ સાંભળતાં છતાં પણ આ ઉપવન (પાગ
 જેવા વનના ભાગમાં) રમે—મનને વિનોદ આપે છે તો.

જેમ જેમ ચોળે અને, ચુંથે મલિકાને કોઈ,
 વાસ ને સુવાસ ભલો, અર્પતી દહે દમો;
 તેમ સજ્જન તમામ, કસોટીએ કસ આપે,
 વલ્લભ કે' આ તો હતો, સજ્જનમાં ધારમી. ૧૦૬
 એવે સુણી દિનવાણી, કે ઊઠીને ઊભો થયો,
 ગયો પાસ ચાલી ઝટ, ધૌમ્યને ગમ્યું નહિ;
 બીજા મહામુનિઓને, અવિનય આવ્યો ઉર,
 ભીમ ભડ આંખ કાઢે, નૃપ સું કરે જઈ;
 નમી દિનવરને તે, કહે ભાઈ શાંત થાઓ,
 આશ્રમમાં ખેસો અમે, આવું કાજને લઈ;
 રીઝે ગુરૂ તમારા, યજ્ઞકેરું કર્મ થાય,
 એવું કેરું સર્વ આજ, મૃગની પૂકે ધઈ. ૧૦૭
 વિપ્ર કહે ડાહી ડાહી, વાતો શી કરોછો તમે,
 મૃગલો તો નાઠો જાય, મરવા દીને મને;
 કહે યુધિષ્ઠિર રાય, રથ માંહી ખેશી અમે,
 સત્વર સાહીશું તેહ, ભલે રખડે વને;
 વિપ્ર કહે નહિ આવે, હાથ મુને મરવા દે,
 થાય ન કારજ માઈ, નિશ્ચે કર્યો છે મને;

૧૦૬ યુધિષ્ઠિરને પ્રાક્ષણનાં કડવાં વચન સાંભળીને તેનું હિત કરવાની
 વૃત્તિ થઈ આવી તે પાંચ દૃષ્ટાંતોથી વર્ણવે છે: ચંદનને ધૃ—સ્પર્શ છે.
 વજ્ર—હીરો. ધારમી—ધર્મિષ્ઠ.

૧૦૭ ઊભો થયો—(યુધિષ્ઠિર). ધૌમ્ય—પાંડવોનો પુરોહિત. ‘ ધૌ-
 મ્યને ગમ્યું નહિ ’—એ વાક્યથી ધૌમ્ય ભવિષ્યદર્શી હતા એવો વ્યંગ્યાર્થ
 છે. અવિનય—(પ્રાક્ષણનો). ભીમ ભડ આંખ કાઢે—(પ્રાક્ષણનો અવિ-
 નય જોઈને). યુધિષ્ઠિરની ધાર્મિકતા વર્ણવે છે: ૫૫ ધૃ.

અર્જુન કે' શાંત થાવ, કાબ સહ મૃગ આણું,

અધીરપાણું ધરો શું, ચિંતા નથી એમને.

૧૦૮

દિન કહે તારી નથી, યાંચના મેં કરી કાંઈ,

ધૂરકીને ઘાંટો કાઢે, તેહ નહિ સાંભળું;

(એનાં) પરિયાંને પરવડે, કરે તેણે કાજ માફ,

ના કરે તો અહીં મરું, પાર્થ કે' ત્યારે વળ્યું;

ભીમ કહે કારન એ, કરવાને ઊભા થયા,

પછે આમ શેના લઢો, મન માન્યું તો મળ્યું;

પ્રાહ્મણ કે' ભઠ પડો, અદાતાની પાસ આવ્યો,

ખીણ ખીણ ખુંદી નાખે, દુઃખ તો નહિ ટળ્યું ! ૧૦૯

નકલ ને સહદેવ, કરે પાત્ર આણી સેવ,

તેને કહે દિનદેવ, પૂજા નથી જોઈતી;

ન કરવું કારન તો, કહી દે અલ્યા તું રાય,

આમ સમજવે શેણે, મતિહીણ હોઈ તી;

ઘૌમ્ય કહે જોડાય છે, રથ ઋષિરાજ મોટા,

કહો તમે શાપતાણી, સિદ્ધિ ક્યહાં જોઈતી;

કહે માગણ તે વાર, જરૂર તું બેસી રહે,

૧૦૮ નિશ્ચે ઇ—મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો છે કે મારું કારન થવાનું નથી. એમને—યુધિષ્ઠિરને. આ કવિતામાં વિપ્રની અધીરતા અને યુધિષ્ઠિરની ધૃતિ, એ બે વિરુદ્ધ ભાવોનું એકત્ર સંઘટન કર્યું છે માટે એ ભાવસંધિ નામે અંગનું વર્ણન છે.

૧૦૯ ધર્મની શાંતવૃત્તિ જોતાના મનમાં ઠસાવવાને કવિ પ્રાહ્મણનો અવિનય વર્ણે છે: (દિન ઇ. યાંચના—માગણી. ભઠ પડો—ધિક્કાર હો. (બ્રહ્મનો અપવ્રંશ હશે).

જેમ જેમ ચોળે અને, ચુંથે મલ્લિકાને કોઇ,
વાસ ને સુવાસ ભલો, અર્પતી દહે દમો;
તેમ સજ્જન તમામ, કસોટીએ કસ આપે,
વલ્લભ કે' આ તો હતો, સજ્જનમાં ધારમી. ૧૦૬

એવે સુણી દિજવાણી, કે ઊઠીને ઊભો થયો,
ગયો પાસ ચાલી ઝટ, ધૌમ્યને ગમ્યું નહિ;
બીજા મહામુનિઓને, અવિનય આવ્યો ઉર,
ભીમ ભડ આંખ કાઢે, નૃપ સું કરે જઈ;
નમી દિજવરને તે, કહે ભાઇ શાંત થાઓ,
આશ્રમમાં ખેસો અમે, આવું કાજને લઈ;
રીઝે ગુરૂજી તમારા, યજ્ઞકેરું કર્મ થાય,
એવું કરું સર્વ આજ, મૃગની પૂકે ધઈ. ૧૦૭

વિમ્ર કહે ડાહી ડાહી, વાતો શી કરોછો તમે,
મૃગલો તો નાઠો જાય, મરવા દીજે મને;
કહે યુધિષ્ઠિર રાય, રથ માંડી ખેશી અમો,
સત્વર સાહીશું તેહ, ભલે રખડે વને;
વિમ્ર કહે નહિ આવે, હાથ મુને મરવા દે,
થાય ન કારજ માફ, નિશ્ચે કર્યો છે મને;

૧૦૬ યુધિષ્ઠિરને બ્રાહ્મણનાં કડવાં વચન સાંભળીને તેનું હિત કરવાની
વૃત્તિ થઇ આવી તે પાંચ દૃષ્ટાંતોથી વર્ણવે છે: ચંદનને ધૃ—સ્પષ્ટ છે.
વજ્ર—હીરો. ધારમી—ધર્મિષ્ઠ.

૧૦૭ ઊભો થયો—(યુધિષ્ઠિર). ધૌમ્ય—પાંડવોનો પુરોહિત. ‘ધૌ-
મ્યને ગમ્યું નહિ’—એ વાક્યથી ધૌમ્ય ભવિષ્યદર્શી હતા એવો વ્યંગ્યાર્થ
છે. અવિનય—(બ્રાહ્મણનો). ભીમ ભડ આંખ કાઢે—(બ્રાહ્મણનો અવિ-
નય જોઇને). યુધિષ્ઠિરની ધાર્મિકતા વર્ણવે છે: વૃષ ધૃ.

અર્જુન કે' શાંત થાવ, કાઠ સહ મૃગ આણું,
 અધીરપાણું ધરો શું, ચિંતા નથી એમને. ૧૦૮
 દિન કહે તારી નથી, યાંચના મેં કરી કાંધ,
 ધૂરકીને ઘાંટો કાઢે, તેહ નહિ સાંભળું;
 (એનાં) પરિયાંને પરવડે, કરે તેણે કાજ મારું,
 ના કરે તો અહીં મરું, પાર્થ કે' ત્યારે વળ્યું;
 ભીમ કહે કારજ એ, કરવાને ઊભા થયા,
 પછે આમ શેના લઢો, મન માન્યું તો મળ્યું;
 બ્રાહ્મણ કે' ભઠ પડો, અદાતાની પાસ આવ્યો,
 ખીજ ખીજ ખુંદી નાખે, દુઃખ તો નહિ ટળ્યું ! ૧૦૯
 નકુલ ને સહદેવ, કરે પાત્ર આણી સેવ,
 તેને કહે દિનદેવ, પૂજા નથી જોઈતી;
 ન કરવું કારજ તો, કહી દે અલ્યા તું રાય,
 આમ સમજાવે શેણે, મતિહીણ હોઈ તી;
 ધૌમ્ય કહે જોડાય છે, રથ ઋષિરાજ મોટા,
 કહો તમે શાપતાણી, સિદ્ધિ ક્યહાં જોઈતી;
 કહે માગણ તે વાર, જરઠ તું જોશી રહે,

---

૧૦૮ નિશ્ચે ૪૦—મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો છે કે મારું કારજ થવાનું નથી. એમને—યુધિષ્ઠિરને. આ કવિતામાં વિપ્રની અધીરતા અને યુધિષ્ઠિરની ધૃતિ, એ બે વિરુદ્ધ ભાવોનું એકત્ર સંઘટન કર્યું છે માટે એ ભાવસંધિ નામે અંગનું વર્ણન છે.

૧૦૯ ધર્મેની શાંતવૃત્તિ શ્રોતાના મનમાં ઠસાવવાને કવિ બ્રાહ્મણનો અવિનય વર્ણે છે: (૬જ ૪૦. યાંચના—માગણી. ભઠ પડો—ધિક્કાર હો. (બ્રહ્મનો અપભ્રંશ હશે).

તારે બાપે ધર્મકેરી, કોઈ તુંળી ખોઈતી : ૧૧૦
 અર્જુન કે' વધુ નવ, ખોલવું મા'રાજ અરજ,
 થશે કારજ તમારું, જુઓ રાયની દશા;
 ઊભા સારથીની પાસ, કેટલી ત્વરા કરે એ,
 અમને ન સોંપે કાજ, તમે મનમાં વશ્યા;
 ધૌમ્ય કહે દિવરાજ, કેટલું શીખ્યા છો તમે ?
 સમય છે માટે કહો, હવે જુઓ એ કશ્યા;
 દિને કૂટ્યું માથું, કૂટ્યું કરમ કે આવ્યો અહીં,
 ધરમ તે જોઈ ત્યાંથી, આવિયા ધશ્યામશ્યા. ૧૧૧
 વંદી વિપ્રવરને કે', વાર નથી હવે વધુ,
 બધું આ તૈયાર થયું, ગયું દુઃખ દૂર તો;
 વિપ્ર કહે મરું નિશ્ચે, કારજ ન થાય તુંથી,
 પંથ છે વિશાળ તેને, (તું) એકલો શું પૂરતો;

૧૧૦ પાંડવોની કુલીનતા વર્ણે છે: નકુલ ઇ. પાત્ર-પૂજન કરવાતું
 વાસણ. મતિહીણ ઇ—જે મતિહીણ હોઈ (હોય), તી (તે) આમ
 સમજાવે; પણ તું આમ શેણે સમજાવે છે ? અથવા હોઈતી—છે, થયેલી છે.
 ધૌમ્ય બ્રાહ્મણની કરડાગી કરે છે: કહો ઇ—કહો, તમે શાપ દેવાની સિદ્ધિ
 ક્યાં ખોઈતી કે આજ તે જડી આવવાથી આટલા બધા શાપ દેવાને જા-
 ના નીચા થઈ રહ્યા છો ? એ વ્યંગ્ય. માગણ—બ્રાહ્મણ. જરૂર—ડોસા !
 (ધૌમ્યનું સંબોધન). બ્રાહ્મણ ધૌમ્યનો આક્ષેપ કરે છે: તારે બાપે
 ઇ—તારે બાપે ધર્મની કોઈ તુંળડી વાવી હતી કે શું ! જેથી આટલાં
 બધાં ધર્મનાં તુંળડાં તારી પાસે એકઠાં થયાં છે ! એ વ્યંગ્ય. બ્રાહ્મણને
 તિરસ્કારમાં તુંળડાં કહેછે તે પ્રસિદ્ધ છે,

૧૧૧ દશા—તમારું કામ કરવાની તૈયારીની દશા—ધૌમ્ય બ્રાહ્મણનો
 અવિનય જોઈને તેને તિરસ્કારથી ઠપકારે છે: કેટલું શીખ્યા છો ઇ.
 બ્રાહ્મણ બહુ ચીઠાઈ જાય છે: દિને ઇ. ધર્મની ત્વરા વર્ણી છે માટે
 આવેગ નામે ભાવ.

મૃગ જય આમ ત્યારે, તું તો ધાધ મરૂં આમ,
 કથળે છે કાળ મારૂં, ચિત્ત રહે ચૂર તો;
 કહે ધર્મસૂત્ર તદા, પંચ બંધુ અમે દિન,
 ચાર દિશે ચાર જાઉં, મધ્યે રહે ચૂર તો. ૧૧૨
 ધૌમ્ય કહે કાષ્ટ એને, બીજું અમો આણી દઉં,
 પંચને જવા ન દઉં, દ્રૌપદી ધરી અહીં;
 જયદ્રથ જોવો કોઇ, અન્યાય આવી કરે તો,
 કાષ્ટમાં ગયું શું એનું, બકે છે કંઈ કંઈ;
 દિન કહે નથી મારે, ખપ બીજાનો લગાર,
 પ્રહ્લહત્યા દઉં તને, આજ તો અહીં સહી;
 અન્નતશત્રુ કહે છે, શાંત થાવ દિનરાજ,
 સર્વસ્વ જો જય મારૂં, તોય ના કહું નહિ. ૧૧૩
 ના કહી નહિ તેમાં શું, કારજ થયું અમારૂં,
 શાપ ગુરુદેવકેરો, ટળશે એતાથકી ?
 મરૂં છું મરૂં છું કહે, હસ્ત આલે રાય તેનો,
 વારવાર વારે તેમ, વધારે જાય છકી;
 એવો ન વિચાર કાંઈ, ધરમનંદન કરે,

૧૧૨ પાંચે પાંડવોની પરીક્ષા કરાવવી છે તે એકલા યુધિષ્ઠિરના જવાથી થાય નહિ માટે બીજા આરેને સાથે લેવાના પ્રસંગને ઉત્પન્ન કરનારૂં બીજા આ કવિતામાં વર્ણ્યું છે. પૂરતો ઈ—તું એકલો શું બસ છે? ચૂર ઈ—મારૂં ચિત્ત ચૂર (ચૂરો) થઇને રહે છે. અથવા, તું મારૂં ચિત્ત ચૂરતો રહે છે.

૧૧૩ પંચને—પાંચેને. ધરી—મૂકીને. અન્યાય કરે તો—શું કરીએ ? (અધ્યાદાર). અન્નતશત્રુ—યુધિષ્ઠિર.

(કે') શાંત થાવ શાંત થાવ, કારજ કરું નકી;

ટાઢો પાડી આડો દિજ, રથારૂઠ રાય થયો,

કે આજ્ઞાનુસાર ચાર, રહ્યા રથમાં ટકી.

૧૧૪

વિશ્રામમાં વિશ્રામ લ્યો, કહ્યું એમ દિજને ત્યાં,

પછે કહ્યું ધૌમ્યને, સંભાળજે મહામતિ;

પળ માંહી મારી મૃગ, કાજ લેઈ આણું અમો,

દિજરાજને રીઝાવો, જાળવો પછે સતી;

એમ કહી ગયા પાંચ, ચાર દિશા ચાર વળ્યા,

યુધિષ્ઠિર મધ્ય રહ્યા, જોતા મૃગની ગતિ;

કરંતાં પરોપકાર, દશા કેવી થઈ પડી,

ચઢી ઘડી કેવી આવી, વર્ણવે કવિ રતિ.

૧૧૫

સારંગશોધ.

પશ્ચિમમાં પાર્થ ગયો, જોતો મૃગકેસં ઝુંડ,

કાજવાળું કોઈ નવ, દેખતો હરાણુ તો;

રથારૂઠ ધનુધારો, જોઈ ધીરવીર મૃગ,

નાસે પણ મૂકે નહિ, તુંડનાં તરણુ તો;

મનોરથ થાય જાય, જેમ નિરખળકેસ,

૧૧૪ એતાથકી—એટલાથી—ના ન કહેવાથી. એવો—જેમ જેમ એને વધારે વારીશું તેમ તેમ એ વધારે વધારે આડો થશે એવો. ચાર—બીમાદિ ચાર ભાઈઓ. રથમાં ટકી રહ્યા—અર્થાત્ રથમાં બેઠા.

૧૧૫ વિશ્રામમાં—આશ્રમમાં—પર્ણકુટીમાં. પછે—આ શબ્દથી યુધિષ્ઠિરની સ્વધર્મશીલતાનો અર્થ વ્યંજિત કર્યો છે. ચઢી ઇન્—તેમના ઉપર કેવી ઘડી ચઢી આવી—શી દુર્દશા આવી, તે કવિ રતિ (અર્થાત્ કાંઈક ભાગે) વર્ણવે છે.

- (એમ) કૂદે કુરંગ પડે પા-છાં આવી ધરણુ તો;
 દયા આવે દિલમાંય, અર્જુન મારે ન તેને,
 તોયે સંશયવાળાં પા-મે ઘણાં મરણુ તો. ૧૧૬
- પૂર્વ-માંહી પર્વયો છે, ભીમ ભડ મૃગ જોવા,
 તેણે કર્યો નિશ્ચય તે, હરણુના નાશનો;
 અલ્યાં મૃગલાં તમે શું, શાંતિ અમારીજ ટાળી,
 સંભારી સંભારી એમ, હરે પ્રાણુ ખાસનો;
 કાળિયાર મરે જ્યારે, હરણિયો રડે અતિ,
 અરે હોય કોઈ સ્થળ, દૈવ રૂડી આશનો;
 મારી મૃગ જીએ પછે, રૂંગ માંહી કાળ નથી,
 (કે') મારૂં મૃગ બીજે થાય, દીપ તો પ્રકાશનો. ૧૧૭
- ઉત્તરમાં નકલ તો, નાણી નાણીને જીએ છે,
 તાણી તાણીને હણેછે, તીરથી કુરંગને;
 પાસ જઈ જીએ જ્યારે, કાષ્ટ નવ દષ્ટે શિર,

૧૧૬ સારંગ—હરણુ. ધનુધારી—ધનુષ્યધારી. તુંડના—મોઢામાંનાં. તરણુ—તરણાં. સ્વલ્પાવેક્ષિતિ અલંકાર. કુરંગ—હરણુ. નિર્જળના મનોરથ જોમ ઉપડે છે અને લય થાય છે તેમ હરણુ કૂદે છે અને પાછાં પૃથ્વી પર પડે છે. પૂર્ણપ્રમાણકાર. સંશયવાળાં—હર હોવાથી તેમની પાસે અરણી છે કે નહિ એમ નક્કી કરી શકાય નહિ તેમ તેમને નાશી પણ જવા દેવાય નહિ, માટે અર્જુનના આણુથી તેઓ મરણુ પામે છે. અહીં પણ અર્જુનના મનની દયા અને ક્ષત્રિયને યોગ્ય નિર્દયતા સાથેજ વર્ણને લાવસંધિ બતાવ્યો છે.

૧૧૭ પર્વયો—પરવર્ચો. ‘ભીમે હરણુના નાશનો નિશ્ચય કર્યો’ એ વાક્ય ઉપરથી ભીમની ઉચ્ચતા ધ્વનિત કરી છે. ખાસનો—ખાસ મૃગનો. અરે ઈં—રડતી હરણીઓ કહે છે કે અરે દૈવ! અમારો રૂડી આશનો દિવસ કોઈ સ્થળમાં હોય શું? અર્થાત્ (અમે હરણુ જાતિમાં છીએ માટે) નજ હોય!

(કે') શાંત થાવ શાંત થાવ, કારજ કરું નકી;

ટાઢો પાડી આડો દિજ, રથારૂઢ રાય થયો;

કે આજ્ઞાનુસાર ચાર, રહ્યા રથમાં ટકી.

૧૧૪

વિશ્રામમાં વિશ્રામ લ્યો, કહ્યું એમ દિજને ત્યાં,

પછે કહ્યું ધૌમ્યને, સં-ભાળજે મહામતિ;

પળ માંહી મારી મૃગ, કાષ્ટ લેઈ આવું અમે,

દિજરાજને રીઝાવો, જાળવો પછે સતી;

એમ કહી ગયા પાંચ, ચાર દિશા ચાર વળ્યા,

યુધિષ્ઠિર મધ્ય રહ્યા, જ્ઞેતા મૃગની ગતિ;

કરંતાં પરોપકાર, દશા કેવી થઈ પડી,

ચઢી ઘડી કેવી આવી, વર્ણવે કવિ રતિ.

૧૧૫

સારંગશોધ.

પશ્ચિમમાં પાર્થ ગયો, જ્ઞેતો મૃગકેરં ઝુંડ,

કાષ્ટવાળું કોઈ નવ, દૃખતો હરણ તો;

રથારૂઢ ધનુધારી, જોઈ ધીરવીર મૃગ,

નાસે પણ મૂકે નહિ, તુંડનાં તરણ તો;

મનોરથ થાય જાય, જેમ નિરખળકેર,

૧૧૪ એતાથકી—એટલાથી—ના ન કહેવાથી. એવો—જેમ જેમ એને વધારે વારીશું તેમ તેમ એ વધારે વધારે આડો થશે એવો. ચાર—ભીમાદિ ચાર ભાઈઓ. રથમાં ટકી રહ્યા—અર્થાત્ રથમાં બેઠા.

૧૧૫ વિશ્રામમાં—આશ્રમમાં—પર્ણકુટીમાં. પછે—આ શબ્દથી યુધિષ્ઠિરની સ્વધર્મશીળતાનો અર્થ વ્યંજિત કર્યો છે. ચઢી ઇ—તેમના ઉપર કેવી ઘડી ચઢી આવી—શી દુર્દશા આવી, તે કવિ રતિ (અર્થાત્ કાંઈક ભાગે) વર્ણવે છે.

- (એમ) કૂદે કુરંગ પડે પા-છાં આવી ધરણુ તો;
દયા આવે દિલમાંય, અર્જુન મારે ન તેને,
તોયે સંશયવાળાં પા-મે ઘણાં મરણુ તો. ૧૧૬
- પૂર્વ માંહી પર્વયો છે, ભીમ ભડ મૃગ જોવા,
તેણુ કયો નિશ્ચય તે, હરણુના નાશનો;
અહ્યાં મૃગલાં તમે શું, શાંતિ અમારીજ ઠાળી,
સંભારી સંભારી એમ, હરે પ્રાણુ ખાસનો;
કાળિયાર મરે જ્યારે, હરણિયો રડે અતિ,
અરે હોય કોઈ સ્થળ, દૈવ રૂડી આશનો;
મારી મૃગ જીએ પછે, શૃંગ માંહી કાઢ નથી,
(કે') મારું મૃગ બીજે થાય, દીપ તો પ્રકાશનો. ૧૧૭
- ઉત્તરમાં નકુલ તો, નાણી નાણીને જીએ છે,
તાણી તાણીને હણેછે, તીરથી કુરંગને;
પાસ જઈ જીએ જ્યારે, કાષ્ટ નવ દેખે શિર,

૧૧૬ સારંગ-હરણુ. ધનુધારી-ધનુષ્યધારી. તુંડના-મોઢામાંનાં. તરણુ — તરણાં. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર. કુરંગ-હરણુ. નિર્જનના મનોરથ જેમ ઉપડે છે અને લય થાય છે તેમ હરણુ કૂદે છે અને પાછાં પૃથ્વી પર પડે છે. પૂર્ણાપમાલંકાર. સંશયવાળાં-દૂર હોવાથી તેમની પાસે અરણી છે કે નહિ એમ નક્કી કરી શકાય નહિ તેમ તેમને નાશી પણ જવા દેવાય નહિ, માટે અર્જુનના બાણથી તેઓ મરણુ પામે છે. અહીં પણ અર્જુનના મનની દયા અને ક્ષત્રિયને યોગ્ય નિર્દયતા સાથેજ વર્ણીને લાવસંધિ બતાવ્યો છે.

૧૧૭ પર્વયો-પરવયો. 'ભીમે હરણુના નાશનો નિશ્ચય કયો' એ વાક્ય ઉપરથી ભીમની ઉચ્ચતા ધ્વનિત કરી છે. ખાસનો-ખાસ મૃગનો. અરે ઈ-રડતી હરણીઓ કહે છે કે અરે દૈવ! અમારો રૂડી આશનો દિવસ કોઈ સ્થળમાં હોય શું? અર્થાત્ (અમે હરણુ જાતિમાં છીએ માટે) નજ હોય!

મન કચવાય જરા, થાય આશ ભંગને;
 રથમાંય નાખીલિયો, એમ કરે આગન્યા એ,
 મટમટાવે મુનિજી, થૈયે સુણી દંગને;
 હાય હરાણાં બિચારાં, કોણ વા'ર કરે ખરે,
 અરે હણે પાળનાર, નવરંગ અંગને. ૧૧૮
 દક્ષિણમાં સહદેવ, સાધે દિજ કેરી સેવ,
 હરાણાં માર્યાની ટેવ, જેને પળ પો'રમાં;
 છંદ હતો જેહ તેમાં, પરમાર્થ આવી અડચું,
 મરે માદા મૃગ મળ-તી, પૂછે કો સોરમાં;
 જો ધાર્યું નિશાન વાગે, તો તો મન મગ્ન થાય,
 ચુંથાય છે ચૂકી ગયે, ચિત્ત તો ચકોરમાં;
 કિશોર વયનાં કામ, નામ નૃપધારી તાણાં,
 મનુએ કહ્યાં છે નિશ્ચે, મદિરાના તોરમાં ! ૧૧૯

૧૧૮ નાણી નાણીને-પરીક્ષા કરી કરીને—તપાસી તપાસીને. તાણી તાણીને—(ધતુબધને). આગન્યા—આજ્ઞા. મટમટાવે—દાંત ન હોવાથી મમળાવે. કવિ કહેછે કે, નકુલનાં એવાં વચન સાંભળીને અમો દંગ (આશ્ચર્યભરિત) થઈએ છીએ. નવરંગ ધ્રુવ—નવીન રંગવાળાં અંગને.

૧૧૯ છંદ—વ્યસન. પરમાર્થ—પરોપકારતું કામ. ચુંથાય છે ધ્રુવ—જો નિશાન ચૂકી જાય તો તે ચકોર (તીવ્ર યુદ્ધિવાળા સહદેવ) માં—તેના હૃદયમાં તેનું ચિત્ત ચુંથાય છે. અર્થાત્ ચૂકી જવાથી તે દિલગીર થાય છે. રાજાએએ મૃગયા કરવી એવી મનુની આજ્ઞાને કવિ નિદેશ્યે: કિશોર ધ્રુવ—મનુએ જે નૃપતું નામ ધારણ કરનારનાં કામ કિશોર વયના બાળકો જેવાં ઉચ્છૃંખળ (મૃગયા કરવા વગેરે) કહ્યાં છે તે મને તો લાગે છે કે નિશ્ચય તેણે મદિરાના તોરમાં કહ્યાં હશે! મનુ પણ રાજા હતો માટે તે મધ પીતો હશે એ કવિની કલ્પના સંભવિત છે. અર્થાત્ રન્યાસ.

એમ ચાર તો શિકારી, પુણ્ય બાંધવા ફરે છે,
 મહ જેવાં ત્યાં મરે છે, હરણાં ઘણાં ઘણાં;
 ઠીક કર્મકાંડીને તો, બંધાય છે કર્મ રૂડાં,
 ગુરૂકેરી આગન્યા શી, પાળતાં બહુયાં બહુયાં;
 શિવના સરોદામાંય, કે વિધિના વેદમાંય,
 હણાયાં જે હરણાં તે, જાય ન ગણ્યાં ગણ્યાં !
 તોય અર્થ સધાયો ન, કાજ લાભ લધાયો ન,
 શિવ ! શિવ ! તૂટ્યાં તાન, મૃગસાંતણાં તણાં !! ૧૨૦
 યુધિષ્ઠિર જોતા જાય, મધ્યનો પ્રદેશ જ્યાંય,
 કુરંગ કૂદીને નાસે, જોઈ દયાવાનને !
 નરસાના કૃત્યથકી, સારા નરસામાં ખપે,
 જાણે મૃગયાએ આવ્યા, સારંગ રાજનને;
 જીવ્યાકેરી મૂકે આશ, ભેટે જઈ બાળ પાસ,
 ત્રિવિધનો ધારી ત્રાસ, મૌવરના માનને;
 યુધિષ્ઠિર મહારાજ, કરે ન અકૃત્ય કાજ,
 ખોળે અર્થસિદ્ધિ આવજ, વિહારે ન વાનને. ૧૨૧

૧૨૦ પુણ્ય બાંધવા—(વક્રોક્તિ). અર્થાત્ પાપ કરવા. કર્મકાંડી—
 અરણીકાળક શાધી લાવવાને પાંડવોને મોકલનારો મુનિ. બંધાય છે ઇ—
 (વક્રોક્તિ). અર્થાત્ તે પણ આ પાપકર્મમાં નિમિત્ત કારણ હોવાથી
 પાપનો ભાગી છે. ગુરૂકેરી ઇ—ગુરૂની આજ્ઞા શી છે અને તે પાળતાં શાં કર્મ
 થયાં ? પણ તે તો ‘બન્યા તે બન્યાજ’ અર્થાત્ “કૃતકર્મજ્ઞયોનાસ્તિકલ્પકોદિશ-
 દૈર્ગયિ ” માટે તે તો ચોટયાંજ. શિવના ઇ—શિવસ્વરોદય શાસ્ત્રમાં. નાક-
 માંથી નીકળતા ત્રણ પ્રકારના શ્વાસ ઉપરથી ભાવિ જાણવાનું શાસ્ત્ર સ્વરો-
 દય શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

૧૨૧ સારંગ—(જાણે ક્રિયાપદનો કર્તા). રાજનને—(કર્મ).
 ત્રિવિધનો—(અધ્યાત્મ, અધિદૈવ અને અધિભૂત. મૌવર—મોરલી. માન—

મૃગ જુએ જાળવીને, પછે જુએ શૃંગકાષ્ઠ,
 હોય નવ જ્યારે તેહ, ત્યારે થાય ચાલતા;
 એમ કરતાં ગયા તે, યાજન બે ત્રણ ચાલી,
 તોય નવ કાષ્ઠવાળો, મૃગ કાંઈ ભાજતા;
 રથમાંની કિંકિણી તે, રવ કરે વાર વાર,
 તેહ સુણી મોહ થાય, મૃગ બાજ ટાલતા;
 ભયથી સંતાઇ ઘણા, સુણવાને આવે પાસ,
 વાટ જતા ઊભા રહે, ચક્ષુ આરૂં ઢાળતા.

૧૨૨

રવ રણકાર અતિ, થાય રથની ગતિથી,
 સમ સમ લઈ જાય, સમીર ઉતાવળો;
 સુણી તેહ નાદ અને, સ્વાદ્યકી આવ્યા દોડી,
 જથા મૃગકેરા ઘણા, હવે સહુ સાંભળો;
 હતો તેની માંય એક, શૃંગકાષ્ઠ વાળો મૃગ,

ને—હરણો ગાયનથી આકર્ષાય છે છતાં મોરલીના માનને પણ ત્રિવિધિના ત્રાસ ધારીને ઇં. અર્થસિદ્ધિ ઇં—જે હરણુ પાસે અરણી હોય તેનેજ મારવું, ખીજને નિર્રથક મારવું નહિ એવા હેતુથી. વાન—શરીર.

૧૨૨ યુધિષ્ઠિર શી રીતે અર્થસિદ્ધિ પોણે છે તે કહે છે: મૃગ ઇં—સ્પષ્ટ છે. કિંકિણી—ધૂધરીઓ. રવ—શબ્દ—અવાજ. તેહ ઇં—તે અવાજ સાંભળીને જે મૃગનાં બાજક મોહ પામીને જિભાં રહેતાં તેમને ઢાળતા—છોડી દેતા. ચક્ષુ—નેત્ર. ઢાળતા—મીંચતા (રાગ સાંભળીને). મૃગનાં રાગ સાંભળીને નેત્ર મીંચાવાં, વગેરે વર્ણનથી મૃગોના સાત્ત્વિકભાવની વ્યંજના કરી છે.

નૃપતિએ જોયો ઝટ, સારથીને કે' વજો;
 જોણી દિશા મૃગ હુતો, તેણી દિશા રથ વાજ્યો;
 કે કુરંગ નાઠો ઘણો, છળાવ્યો ન એ છજ્યો. ૧૨૩

આજે મૃગ પૂઠે રાય, એમ બંને ચાલ્યા જાય,
 મૃગ પકડ્યો પકડ્યો, આ પકડ્યો આજ તો;
 એમ આવ્યો હાથ નવ, તવ ધનુ લીધું રાય,
 સાંધી બાણ ને વિચારે, યુધિષ્ઠિર રાજ તો;
 કાષ્ઠકેરું કાજ એક, તેમાં મૃગ હણું શાને,
 ક્રાંદો કરી રાજકેરો, કરી લેઉં કાજ તો;
 એમ ધારી પછે માર્યો, બાણ તો પંચાશ ભૂપ,
 ભરાયો તે મધ્ય તોય, આવ્યો નવ વાજ તો. ૧૨૪

નીકળીને ગયો નાશી, તદા રાય વિચારે છે,
 પાશ કડું બીજે પૂરો, એ બિચારું શું કરે;
 ચારે બાજુ ભીંત કરી, બાણકેરી રાયજીએ,
 પૂરાયો તે મધ્ય મૃગ, રાય શું તેને ધરે;

૧૨૩ રવ ઈ—રથની ગતિથી ધૂધરીઓના રવ(અવાજ)નો રણ-
 કાર અતિશય થાય છે અને તેજ રથના વેગથી સમીર (વાયુ) ઉતાવળો
 સમ સમ જાય છે. શૃંગ ઈ—શીંગડે અરણીકાજ ભરાવેલાં એવો. છળાવ્યો
 ઈ—તેને પકડવાને કપટથી ઘંટા વગેરે વગાડીને છેતર્યો પણ તે છેતરાયો
 નહિ. આ પણ સ્વભાવોક્તિ છે.

૧૨૪ ક્રાંદો—જાળ. વાજ ન આવ્યો—બાણ વાગ્યું નહિ તેથી દુઃખી
 ન થયો, અથવા પકડાયો નહિ. આ કવિતમાં યુધિષ્ઠિરની દયાની વ્યંજનાં
 કરી છે. જુઓ “કાષ્ઠકેરું કાજ એક, તેમાં મૃગ હણું શાને” ઇત્યાદિ
 વચનો.

જન્ય પાસે ઝાલવાને, એવે ઉછળીને પડ્યો,
નિરાશી થયો નૃપાળ, તોય અસુ ના હરે;
માફ શર એક એવું, શૃંગમાંથી પડે કાઠ,
પછે ભલે મૃગ જન્ય, એમ નૃપ ઉચ્ચરે !

૧૨૫

દયાકરો દરિયાવ, શ્રીર વીર પીરહારી,
તકાવતો તીર શિર, હારવા સારંગને;
જાણ બાણ વિદ્યાતણા, આણ જેની અવનિમાં,
પ્રાણને બચાવી લેવા, તાકતો કુરંગને;
જદા મળ્યાં ત્રણ તદા, મુદા થઇ માર્યું તીર,
સદા જન્ય સિદ્ધિએ તે, કુટાયું ફલંગને;
ચૂકે કંઈ એવા શૂર, મૂકે મૃગ જે નિશાન,
રૂકે નહિ રણ મધ્ય, કિન્તુ દૈવભંગને.
સણેણાટ કરી શર, છૂટી ગયું મૃગશિર,
દૈવે કરી વક્રગતિ, કાઠ કાઢવું રહ્યું !

૧૨૬

૧૨૫ અસુ—પ્રાણ. શર—બાણ.

૧૨૬ પીર—પીડા શિર—(મૃગના) માથા ઉપર. પ્રાણને ધન—કુરંગ
(મૃગ) ને, તેના પ્રાણ બચાવી લેવાને તાકતો. અર્થાત્ તેનાં શીંગડાંમાંથી
અરણી માત્ર હાથ આવે અને મૃગ જીવતો રહે એવી રીતે તાકતો. જદા
ધન—જ્યારે દૃષ્ટિ, બાણ અને નિશાની એ ત્રણ એકઠાં મળ્યાં ત્યારે યુધિષ્ઠિરે
મુદા થઇને (હર્ષ પામીને), તીર માર્યું. તે તીર સદૈવ સિદ્ધિએ જન્ય એવું
હતું—કાર્ય કરે એવું હતું, પણ ફલંગ મારીને હરણ કુટાયું—આડું ગયું. ચૂકે
ધન—પણ એના શૂર પુરુષો જે રણમાં (સંગ્રામમાં) રૂકે નહિ (અટકે નહિ)
તે કાંઈ નિશાન ચૂકે છે કે જેથી તે મૃગને મૂકે—જવાહે ? કિન્તુ (પણ)
દૈવભંગને (દૈવે કરેલા તેમના ભંગને) જીજ્ઞાસુ, (એ અધ્યાહાર). અર્થાત્
તેમણે બાણ માર્યું, નિશાન ચૂક્યા નહિ, તથાપિ અરણીનાં કાઠ હાથમાં
આવ્યાં નહિ. કેમ ન આવ્યાં તે પછીના છંદમાં કહેશે.

ફરી ગયું શિર તેણે, વાગ્યું મધ્યમાં જઈને,
પોલાણમાં પેશી ગયું, વિપરીત એ થયું;
મહાશૂરવીરકેરા, બળથકી વાગ્યું એહ,
હિંધું થઈ પડ્યું હર્ણું, તૃપતિએ તે લહ્યું;
અરે રે કહીને રાજ, અશ્વાસન કરે અતિ,
ધરે મતિ કાષ્ઠમાટ, ઊઠીને નાશી ગયું । ।

૧૨૭

રથારૂઢ ફરી થયો, ગયો મૃગ પૂઠ રાજ,
ફંદા કરે ફાવતા તે, મૃગલાને ધરવા;
હાથ નવ આવે તોય, રાય દયા લાવે દિલ,
એવે અરજીન મળ્યો, વાટમાંહી વરવા;
કાષ્ઠવાળો નેયો મૃગ, કે સાંધ્યો સડાકે શર,
પૂઠ પડ્યા નેયા રાજ, લાગ્યો તેથી ડરવા;
થાય ન મા'દવવાળું, એમ પારથે વિચાર્યું,
ચઢાંચો ને બાણ તેણે, મૃગ લાગ્યો હરવા.

૧૨૮

૧૨૭ સણેણાટ ઇ—તે શર (બાણ) સણેણાટ કરીને (સણેણાટ શબ્દ બાણની જોરાવર ગતિની વ્યંજના કરે છે.) છૂટીને મૃગના શિર ઉપર ગયું તો ખરું પણ દૈવે મૃગની ગતિ વઢ (વાંકી) કરી તેથી તેના શિર ઉપરથી જે કાષ્ઠ કાઢવું હતું તે તો એમને એમ રહી ગયું ! પોલાણમાં—એ શીંગડાંના મધ્ય ભાગમાં હરણને પડતું જોઈને યુધિષ્ઠિર દિલગીર થાય છે: અરે રે ઇ. અશ્વાસન—મોઢેથી જોલીને (દ્વરથી). ધરે ઇ—પછી પાસે જઈને લાકડાં લેવાની ખુદ્ધિ જેવે કરેછે તેવે ઊઠીને તે નાશી ગયું ! રત્નભાવોક્તિ.

૧૨૮ વરવા—મૃગને પસંદ કરવા. સાંધ્યો—(અર્જુને). રાજ—યુધિષ્ઠિર. ડરવા લાગ્યો—રખેને યુધિષ્ઠિરે લક્ષ્ય કરેલા મૃગને હું બાણ મારું તેથી

(પછે) ધીમે ધીમે ગયો પૂઠે, રાયને રમાડે મૃગ,

દગવડે જીએ ધીર, વીર મહારાજને;

ચૂકાવે હરાણુ જ્યારે, ત્યારે હસે માર્ય રહ્યો,

ક્રોધી થાય કેતી વાર, જોઇ રાજકાજને;

એવે મળી આવ્યો ભીમ, તેણે જોયો મૃગ ઝડ,

પછે જોયો પૂઠરાજ, રહ્યો આવી વાજને;

એવે અરજીન જોયા, કારજ સંશય ખોયા ?

પૂઠે ચાલ્યો પૂરપણે, દોડાવતો બાજને.

૧૨૯

જેયું જ્યારે રાય કૃત્ય, થયો ત્યારે નિર્ણય તો,

જાણી બૂજી હજી નહિ, યુધિષ્ઠિર મૃગને;

તેમને અપમાન લાગે. મા'દેવવાણું ઇં—જ્યારે અર્જુન તપ કરવા ગયે હતા ત્યારે એક વરાહને લક્ષ્ય કરીને મહાદેવ તેના શિકાર માટે પૂઠણ પડ્યા હતા. તે વરાહ અર્જુન જ્યાં તપ કરતો હતો તે આશ્રમમાં આવીને ભરાયું, તેથી અર્જુને તેને લક્ષ્ય કરીને બાણ માર્યું. તેજ વખતે મહાદેવે પણ તેને બાણ માર્યો હતો. એવી રીતે એક લક્ષ્યને બે બાણ વાગવાથી તે વરાહ મરીગયું એટલે તે પર બે જણ દાવો કરવા લાગ્યા, જેવું પરિણામ એ થયું કે મહાદેવ તથા અર્જુનને ભયંકર દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું. આ પૂર્વે વીતેલી ત્રાત સંભારીને યુધિષ્ઠિરે લક્ષ્ય કરેલા હરાણુને મારવાથી અર્જુન ડર્યો. પણ યુધિષ્ઠિરે જે બાણ છોડી મૂક્યો હતો તેથી હરાણુ મૂઓ કે કેમ ? તે કહે છે: મૃગ ઇં—તે બાણને પોતાના માથા ઉપરનાં શીંગડાંના પોલાણમાં લેઇને મૃગ ચાલવા લાગ્યો.

૧૨૯ હસે—(યુધિષ્ઠિરથી આટલો મૃગ સરખો મરાતો નથી તે જોઇને). અર્જુનના ગર્વ નામે ભાવની વ્યંજના. વાજને ઇં—તે પણ દુઃખથી વાજ આવીને રહ્યો. બાજને—વાજને—ઘોડાને. કવિતામાંના 'ક્રોધી થાય' વગેરે તથા 'રહ્યો આવી વાજને' વગેરે શબ્દોથી યુધિષ્ઠિરની અતિ દયા જોઇને અર્જુન તથા ભીમને ઉપજેલા ક્રોધની વ્યંજના કરી છે.

એના દિલ વિષે દયા, મૃગને કરું હું મયા,
 એમ વદી રાડ પાડી, કરી ઉંચી દગને;
 હગબગિચો હરાણુ, હાય ! આવ્યું મરાણુ આ,
 ધરાણુ પડીને ઊઠ્યો, ચાંપી આવ્યો પગને;
 ધનાઢયના મનોરથ, કે મૃગેંદ્ર જેવી ક્ષાણ,
 મારવા લાગ્યો તે કાળ, શણી જઈ શગને. ૧૩૦
 જોલામાંથી નીકળીને, પડે ચૂલા માંહી જેમ,
 તેમ મૃગને થયું ત્યાં, નકુલ સાગો મળ્યો !
 તેણે કાઢવાળો મૃગ, નેઈ ખોઈ સંશયને,
 ત્યાં શર સંધાણુ કરી, મારતાં ખાંતે ખળ્યો;
 એવે બીજી દિશાએથી, નેયો સહદેવે મૃગ,
 રાજને ન જોયા તેણે, તેથી શું દા'ડો વળ્યો ?
 મારિયું સડાક શર, નો'ય નો'ય મૃગ એ તો,
 મૃગરાજ રાજમણિ, ચૂલા મધ્યેથી ચળ્યો ! ૧૩૧

૧૩૦ જોયું—(જીમે). મયા—કૃપા (વક્રોક્તિ). દગ—નેત્ર. હગ-
 બગિચો—ત્રાસ્યો. ધરાણુ પડીને—જમીન પર પડી જઈને (રાડ સાંભળવા-
 થી). ધનાઢય ઈ—ધનાઢય (ધનવાન)ના મનોરથ બહુ ઉંચા હોય છે
 માટે તે મનોરથ જેવી ઉંચી અથવા મૃગેંદ્ર (સિંહ) જેવી ઉંચી ક્ષાણ તે
 મારવા લાગ્યો. શા માટે મારવા લાગ્યો તે કહે છે: શણી ઇ—શગને (ટેલ્યને-
 ક્રિકિયારીના પરિણામ રૂપ પોતાના મરણને) શણી જઈને (સાંભળીને).

૧૩૧ ખળ્યો—અટક્યો (મૃગ). રાજને ઈ—સહદેવે મૃગને જોયો
 પણ તેની પાછળ પડેલા રાજ (યુધિષ્ઠિર)ને ન જોયા, અને તેથી તેણે
 મૃગને સડાક (અર્થાત્ ત્વરાથી) બાણ માર્યો, પણ તેથી દહાડો શું વળ્યો ?
 અર્થાત્ ધારેલું પાર પડ્યું નહિ. કેમ પાર ન પડ્યું તે કહે છે: નો'ય નો'ય

હજીની ગયો આધો, સે'દવ નિશાન ચૂક્યો,
 નકલે વિચાર્યું મન, રાજને છે ભાવતું;
 તેણે માર્યું તાકી તીર, વ્યર્થ ગયું વાટમાં તે,
 ભીમ ભડે સા'યું શર, અરિને લગ્નવતું;
 વ્યર્થ ગયું તેનું જ્યારે, અર્જુને વિચાર્યું મન,
 શ્રેષ્ઠપણું દાખવું હું, (જો) હાથ નથી આવતું;
 માએ જણ્યો નથી શૂર, સપૂત કે કપૂત કો,
 કાળને ઉલ્લંઘી જાય, કાળ આવ્યે ફાવતું. ૧૩૨
 ક્ષત્રીઓના ધર્મ એ છે, એકે જે નિશાન કર્યું,
 બીજે તે વેધાય નવ, હોય ખેટો આપને;
 સગો ભાઈ કે પિત્રાઈ, કે ભલે હોય મોળાઈ,
 સગાઈ ન સાઈ જઈ, હોય ક્ષત્રી આપને;
 નિશાનમાં મહામાન, તાજું થાય ધર્મતાન,
 જહાનમાં અપમાન, એવો છે એ તાપને;

ઇ૦—એ તો સાધારણ મૃગ નહોતો, પણ રાજમણિ (યુધિષ્ઠિર) રૂપી
 ચૂલામાંથી ચળેલો મૃગરાજ હતો ! અપ-હુતિ અલંકાર.

૧૩૨ રાજને ઇ૦—સહદેવે બાણ માર્યું તથાપિ યુધિષ્ઠિર તેને રોક્યો
 નહિ તેથી નકલે પણ મનમાં વિચાર્યું કે યુધિષ્ઠિરને એ ગમતી વાત
 જણાય છે. ભીમભડે ઇ૦—સહદેવ અને નકુલનાં બાણ વ્યર્થ ગયાં જોઈને
 મૃગને મારવાના હેતુથી ભીમે શર સા'યું—હાથમાં લીધું. અરિને લગ્નવતું-
 અર્થાત્ શત્રુનો નાશ કરે એવું (તીર). કવિ કહે છે કે, જે કાળને ઉલ્લંઘી
 જાય એવો કોઈ વીર નથી; માટે સૌ કોઈનું પરાક્રમ કાળ આવ્યે ફાવે છે.
 આ છંદમાં અર્જુનાદિનાં પરાક્રમ ફાવતાં નથી, એ વિશેષ વાતનું સમર્થન
 'સૌનું' પરાક્રમ કાળ આવ્યે ફાવે છે 'એવી સામાન્ય વાતથી કર્યું છે માટે
 અર્થાંતરનાસાલંકાર.

વિચારી વિચારે એતો, અવિચારી ઉર ખીન્નું,
તાતો માતો થાય દિજ, સિદ્ધિ જડી શાપન્ને. ૧૩૩
એ ધર્મને પાળનાર, મા'દેવને ખાળનાર,
અર્જુને તો તીર તાડ્યું, સ્વાશ્વને સાધવા;
લાંકે મરડીને પછે, કરડી અધર અતિ,
તરડીને તાંત ખેંચી, પરમાર્થ લાધવા;
ગયું શર સૌસરું તે, મૃગે ગતિ વક્ર ધારી,
ચૂકીઓ ચતુર પે'લો, બુદ્ધિબળ વાધવા;
ભીમાદિક હશ્યા ત્યારે, કરુણામાં હાસ્ય એમ,
ઠેર ઠેર મૂકે કવિ, એ રસ આરાધવા ! ૧૩૪
ગંભીર ને ધીર વીર, ધર્મસૂત્ર ધ્યાન ધરી,
પાર્થને કે' પૂર્ણ થયું, મૃગ નથી મારવો;
કારણ છે કાષ્ઠતાણું, હાથ આવે તેજ જેમ,
એવો કે ઉપાય કરો, દાવ નથી હારવો;

૧૩૩ સાધ જાઈ—સાહી જાય—ગ્રહણ કરાય. અર્થાત્ જો આપ
ક્ષત્રિય હોય તો એવી બાબતમાં સગાઈને ગણે નહિ. વિચારી ઇ—એ
તો જે વિચારી (વિચારવાન) હોય તે વિચારે; જે અવિચારી હોય તેના
મનમાં તો ખીન્નું હોય છે. જેમ અરણી માટે આવેલો દિવ્જ એક શાપ રૂપી
સિદ્ધિ જડી એટલામાં તો તાતો માતો થાય છે તેમ. દૃષ્ટાંત.

૧૩૪ એ ધર્મને—ક્ષત્રિયધર્મને. મા'દેવને ખાળનાર—યુધ્ધ કરીને
અટકાવનાર. હશ્યા—(અર્જુન સરખો બાણાવળી પણ ચૂક્યો એમ
ધારીને). અને ત્યારે મહા કરુણામય સ્થિતિમાં છતાં ભીમાદિક હશ્યા ત્યારે
એ કરુણામાં હાસ્ય થયું; તથા ભીમાદિક સરખા પણ કરુણામાં હાસ્ય કરેછે.
ત્યારે હું પણ એ રસની આરાધના કરવાને ઠેર ઠેર કરુણામાં હાસ્યના પ્રસંગ
મૂકેછું (તેમાં હું કાંઈ દોષપાત્ર હતો નથી).

(તેમ) જીતવાનું કરું નથી, કાર્ય વિપ્રકેરું આ તો,

શાંત થઈ સાંધો શર, મૂકો મૃગ કારવો;

મૃગ નથી એહ નિશ્ચે, દેવતા હશે એ કોઈ,

દૂભાવો ન તેને આજ, જ્યાં ત્યાં અર્થ સારવો. ૧૩૫

અર્જુન કે' દેવ હોય, દાનવ માનવ ભલે,

મૃગકેરું રૂપ ધર્યું, તેને ન ઉગારવો;

એમ કહી માર્યું બીજું, સત્વર સાંધીને શર

નથી નથી શારડીથી, શાર એ તો શારવો !!

તો પાણુ ત્યાં વ્યર્થ ગયું, ત્યારે વળી ત્રીજું માર્યું,

તેની દશા તેજ હવી, કૂડો પડ્યો કારવો;

એમ ઘણું બાણ માર્યા, અફળ ગયાં તે સર્વ,

ત્યારે ત્યાં દિવ્યાસ્ત્ર લીધાં, જોયો ધર્મ તારવો ! ૧૩૬

એક મૃગ માત્ર જોઈ, દિવ્યાસ્ત્રને યાદ કીધાં,

પરાક્રમ અંશ જો જો, ધર્મ ધ્યાને ધારતા !

પ્રાપ્ત થયાં જ્યારે પ્રૌઢ, ત્યારે સર્વ દેવે કહ્યું,

ચોજીશ જો અહ્ય વર, થશે તારાં મારતા;

વીસરી ગયા તે ભાઈ, પરાક્રમ પૂર આવ્યે,

બુદ્ધિહિર આવ્યા ધાઈ, પારથને વારતા;

૧૩૫ આ કવિતામાં 'મૃગ નથી એહ નિશ્ચે' ઇત્યાદિ ધર્મનાં વચન વર્ણવે ધર્મની બીજા ભાષ્યો કરતાં દીર્ઘદૃષ્ટિ બતાવી આપીને ઉત્તમતા ધ્વનિત કરી છે.

૧૩૬ નથી નથી ઇ—અર્થાત્ તે બાણ પણુ નિષ્ફળ ગયું ! કારવો —ક્રિયા. લાગ. જોયો ઇ—બ્રાહ્મણનાં અરણીકાષ્ટ આણી આપવા રૂપી ધર્મને તારવો જોઈએ એવી બુદ્ધિથી તેને જોયો. મતલબ કે પ્રતિજ્ઞા પાળવા રૂપ ધર્મને ધ્યાનમાં લીધો.

અલ્પ પરં અલ્પા આશાં, અસ્ત્ર મૂકવાને ખેઠા,
 પ્રયોગ કરતાં કહી, નારદે શી વારતા? ૧૩૭
 વીસરી ગયો તે આજ, માત્ર હસ્યા ભાઈ જોઈ,
 સર્વનો સંહાર થશે, એમ ધર્મ હારતા;
 સ્મર્ણ થઈ આવ્યું ત્યારે, હા રે વાત ખરી એતો!
 ધર્મે તરે સર્વ કોઈ, અધર્મથી હારતા;
 ભીમ ભડ કહે ત્યારે, જય મૃગ ચાલ્યો દૂર,
 ગદા મારું મારી આજ, સંકેટથી હારતા;
 એમ કહી ગદા મારી, હાં હાં કે'તા રહ્યા ધર્મ,
 ગદા તદા વ્યર્થ ગઈ, સદા જે સંભારતા. ૧૩૮
 દેવ બળ જો જો આજ, વાજ આવ્યો યુધિષ્ઠિર,
 નામ અર્થ ગુણ કેવો, મૃગથી તે હારિયો!

૧૩૭ પરાક્રમ ઇન્-કવિ કહે છે કે હે આતાઓ ! જુઓ જુઓ આ ધર્મને ધ્યાનમાં ધરનાર પરાક્રમનો અંશ !—ઈંદ્રનો પુત્ર ! (પાછળ દેવસભામાં વાદ થતી વખતે ઈંદ્રે કહ્યું હતું કે ધર્મ કરતાં પરાક્રમ મોટું, તે વાત જોટી પડે છે એમ સ્મૃતિ આપે છે) પ્રાપ્ત થયાં—પાસે આવ્યાં. પ્રૌઢ-મોટા (દિવ્યાસ્ત્ર). મારતા-મારનાર. અર્થાત્ દિવ્યાસ્ત્ર જો અલ્પ શત્રુ ઉપર મૂકવામાં આવે તો તે મૂકનારનો ક્ષય કરે છે, એવું પુરાણોનું કથન કહી બતાવ્યું છે. ભાઈ—અર્જુન. પરાક્રમ પૂર આવ્યો—પરાક્રમનું પૂર. ઉભરાવાથી. (વક્રોક્તિ). પ્રયોગ ઇન્—દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવા સંબંધી નારદે તને જે વાર્તા કહી હતી, તે શું તું ભૂલી ગયો ?

૧૩૮ સ્મર્ણ ઇન્—સ્મૃતિ અલંકાર. 'ધર્મે તરે સર્વ કોઈ'—આ વાક્યથી કાવ્યના મુખ્ય અર્થનો કવિએ અલ્પવાસ કરી બતાવ્યો છે. કોઈ પણ ગ્રંથમાં જે વિષયનો ઉપક્રમ કર્યો હોય તે વિષયનો ઉપસંહાર થતા સુધી તેનું જે વારંવાર અનેક પ્રકારથી કથન કરવામાં આવે તેને અલ્પવાસ કહે છે. અલ્પવાસ એ ગ્રંથરચનાનું એક મુખ્ય અંગ છે.

પા'ણે પીશી નાખ્યા દૈત્ય, ગદ્દાએ વિડાર્યા દેવ,
 સેવ સાધ્રી દૈવે આજ, ભીમભડ વારિયો !
 ગાંડિવનો ધારનાર, શકુને ડરાવનાર;
 અસુરને મારનાર, પાર્થ પરવારિયો !
 નકુલ ને સહદેવ, કરે કાળ આવી સેવ,
 રહ્યા હારી ઊભા એવ, (શો) મત જય ધારિયો !! ૧૩૯
 કે'વાય ન લે'વાય ન, દૈવકેરી ગતિ એવી,
 નાઠો જય મૃગ એ તો, પછે દેખાતો રહ્યો;
 બાણ માર્યા કરે અતિ, અર્જુન અપાર વાર,
 લાખ્યું નવ એક તેને , ભાર વ્યર્થ તો વહ્યો !
 શબ્દવેધીપણું શીખ્યો, તેણે ખખડાટશબ્દ,
 લક્ષ લાવી લક્ષ માર્યા, તીર તોય ના લહ્યો;
 'જેઈ' એવું ધર્મસૂત્ર, હા ! કહીને સ્તબ્ધ થયા,
 નિરાશીપણામાં ગયા, અરે અર્થ ના ગ્રહ્યો !! ૧૪૦
 શૂરવીર સાચો ધર્મ, તેણે ત્યાં વિચાર કર્યો,
 નિરાશીપણું નકામું, કાયરના કામનું;
 સારથીને કહ્યું ખેડ, રથ પૂર્ણ વેગ માંડી,

૧૩૯ નામ ઇ—તેનું નામ યુધિષ્ઠિર અને તેનો અર્થ 'યુદ્ધમાં સ્થિર
 ટકી રહેનાર' એવો છે. તેનો ગુણ ધર્મશીલતા છે. એવો છતાં તે મૃગથી
 હાર્યો, એ આશ્ચર્ય ! અસંભવાલંકાર. સેવ ઇ—આજ તેમની સેવા
 દૈવે (પ્રતિકૂલ પ્રારબ્ધે) કરી. અર્થાત્ દૈવે પોતાનું બળ વાપર્યું. શક-ઈંદ્ર-
 કરે ઇ—તેમની સેવા પણ કાળ (પ્રતિકૂળ સમય) આવીને કરે છે !

૧૪૦ હા—દુઃખસયક ઉદ્ગાર. સ્તબ્ધ—જડ. નિરાશીપણામાં
 ગયા—નિરાશ થયા. અર્થ ના ગ્રહ્યો—અર્થસિદ્ધ કર્યો નહિ. ધર્મનો ખેડ
 એ કર્ણશૂરસનો સ્થાયિ અને ધર્મની ધર્મશીલતાનો વ્યંજક છે.

ચાર ભાઈને કહ્યું ત્યાં, નીર જાય નામનું;
 એવું કાંઈ કરશે ન, પાંચ મળી પંચ કરું,
 હરણને શોધી કાઢું, નામ લઈ રામનું;
 ચાલ્યા વાળ પૂરપાટ, રાજા ચૈ ઉચ્ચાટ ટાળ્યા,
 ગાજી ઘણા ગર્ગડચા તે, હૈયું કરી હામનું. ૧૪૧
 અશ્વે પુચ્છ ઉંચાં કર્યા, જાણી પાંડુસુત નૃપ,
 ચામરને ધારનાર, નથી જાણી વાટમાં;
 રાયકેરું દુઃખ અતિ, કોઈ સુણનાર નથી,
 એમ જાણી ઉંચાં કર્યા, કર્ણ આવી ઘાટમાં;
 નેકીનો પોકારનાર, નથી જાણ્યું હયે જદા,
 ખુંખારવા લાગ્યા અતિ, ચીસ ચડેડાટમાં;
 આગન્યા નૃપાળકેરી, નથી પાળનાર કોઈ,
 એમ જાણી દોડતા તે, ખવાસના ઠાઠમાં. ૧૪૨
 સારથીનું સાંજે નહિ, કરવા ધણીનું કાજ,
 અમોઘ તે માર ખાય, તોય અટકે નહિ;
 ધાર્યું હોય ધણીએ ત્યાં, વાળ્યા વિણ વળી જાય,
 સારથી સાંચે અપાર, તોય ફટકે સહી;
 ધણીને રીઝાવા માટ, પગને પછાડે અતિ,

૧૪૧ હામ—હિમ્મત. હિમત રૂપી દ્રવ્યનુંજ હૃદય અતાવ્યું ! અર્થાત્
 ધણી હિમ્મત રાખીને ચાલ્યા.

૧૪૨ કર્ણ—કાન. નથી—(નેકી પોકારનાર). આ છંદમાં ઉતાવળે
 ચાલતા રથના ઘોડાઓનું વર્ણન કવિએ જૂદા જૂદા તર્ક કરીને કર્યું છે તથા
 ઘોડાઓનો સ્વાભાવિક ધર્મ વર્ણ્યો છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા અને સ્વભાવોક્તિ
 અલંકારવડે ઘોડાઓની ત્વરિતગતિની વ્યંજના થઇ છે.

જાણે કરું શબ્દ સારા, નૃપને દુઃખી લહી;
 ચાલે છે ચલાય એતું, ધરી ડર દિલ માંય,
 પાણી પાણી કરે અંગ, દીનત્વ દિલે ગ્રહી. ૧૪૩
 ગયો મૃગ જોણી વાટ, તોણી વાટ અશ્વ પળ્યા,
 દૈવકેરી ગતિ જોજો, આવતી જો' આડમાં;
 અશ્વે ત્યાં વિચારી મોઢ, ફીણ કાઢી મુખથકી,
 જોજાંગી જાણું આ વાર, છે શું એ કરાડમાં!!
 પગ ઉંચા કરી કહે, દેખાય ને ગિરિ મોટો,
 તેના પર ચઢું આમ, હિમ્મત છે હાડમાં;
 ધીંગો ધણી ને કે'વાય, ન તે અતિ કષ્ટ આપે,
 કષ્ટ સહે કાયાએ તે, સેવકોના લાડમાં. ૧૪૪

૧૪૩ અમોઘ—સફળ. તે ઘોડાઓ પોતાનું કાર્ય કરવામાં સફળ હતા તથાપિ તે સારથીનો માર ખાતા હતા. ખીજ ગાડીવાળા પણ ઉતાવળ હોય છે સારે ચાલતા ઘોડાને પણ મારે છે. પાણી પાણી—(ઘોડાને પર-સેવો વળવાથી). આ કવિતામાં સ્વભાવોક્તિદ્વારા ઘોડાઓની ઉત્તમતાનો ધ્વનિ ક્યો છે તે સ્પષ્ટ છે.

૧૪૪ જો—જાંડું કોતર. આ કવિતામાં અતિ દોડતા ઘોડાની એકાએક અટકતી વેળાની સ્થિતિ વર્ણન ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. તથા ' ધીંગો ધણી ' ઇત્યાદિ વાક્યોથી અર્થાંતરન્યાસદ્વારા યુધિષ્ઠિરના નીચે ઉતરવાની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. ધીંગો ઇન્-જે સારો ધણી હોય તે પોતાના સેવકોને અતિ કષ્ટ આપતો નથી, પણ પોતાના સેવકોને લાડમાં પાળવાને માટે પોતે કષ્ટ સહે છે. આડી જો આવવાથી રથ લાં અટકી પડ્યો તેથી યુધિષ્ઠિરને નીચે ઉતરવું પડ્યું, તે જાણે ઘોડારૂપ સેવકોને સુખ આપવાને ન ઉતર્યો હોય, એવી કલ્પના એ ઉત્પ્રેક્ષા છે. અને ધીંગોધણી વગેરે વાક્ય ચાલતી કથાને લગતું નથી માટે તે અપ્રસ્તુત વાક્ય છે; એ અપ્રસ્તુત વાક્યવડે પ્રસ્તુત

એ માંહેલા હતા પાંચ, આંચ નવ દીધી તેથી,
 ઉતરી તે હેઠા પડ્યા, ધનુ લેઈ હાથમાં;
 ઉતરે અપારવાર, અને ચઢે વારવાર,
 દૈવકેરી ગતિ જોજો, રાખ્યું ન કો સાથમાં !
 સારથી રહ્યા ત્યાં ઊભા, મૃગકાળ મા'રથી જો,
 ચરણે ચાલીને જાય, તીર મારી બાથમાં;
 ઝાડ પા'ડ જીએ જ્યાં ત્યાં, નવાઈમાં જો વિશાળ,
 ચાલતાં ચૂકે જો રજ, વાગે વૃક્ષ માથમાં. ૧૪૫
 શૂરા સહે શસ્ત્ર પાણ, કાયર એ કાંઠાથકી,
 ઠેસ મારી લાંબે રથ, પાણ પડે ઠેસથી;
 રથ માંહે જોતર્યા તે, જોએ હય ભાર અતિ,
 જોજો નાજો પીઠપર, નૂર ચૂકે કલેશથી;
 સવારી કરે જો એક, તો તે કાળ કરે સારું,
 ઘણા જણ ચઢી જોસે, વગોવાય વેશથી;
 તેવા શૂરવીર આ તો, ચોગ્ય સ્થળે કામ આવે,
 જોખીઆ નથી કે સહે, માર્ગકળ પેશથી. ૧૪૬

(જે યુધિષ્ઠિરનું ઉતરવું) અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે માટે એ અર્થોત્તર-
 ન્યાસ અલંકાર છે.

૧૪૫ એ માંહેલા— ધીંગાધણી માંહેના. પાંચ—પાંડવો. આંચ—
 દુઃખ. ઉતરે—(જોમાં). ચઢે—(ટેકરા કે પર્વતો ઉપર). ત્યાં—(જ્યાં ઘોડા
 ચડક્યા ત્યાં). મા'રથી—પાંડવો. નવાઈનાં—નવાઈજેવાં—અદ્ભુત. માથમાં
 —માથામાં.

૧૪૬ પર્વતની ઝાડીમાં પાંડવોને ધણું કળ પડે છે એમ વર્ણુ છે:
 શૂરા ઇ. ૦. દૃષ્ટાંત આપે છે: રથ ઇ. ૦. પેશથી—પેશા (ધંધાથી). અર્થાત્
 જોખીઆનો ધંધો નથી કરતા કે જેથી તેઓ માર્ગકળ સહી શકે !

તોય ધીર વીર કેરું, દુઃખ ન રડાય ભાઈ,
 માથે પડ્યું સર્વ સહે, નારી નથી કે રડે !
 દૈવને દેવું છે કષ્ટ, આડું આવે વારવાર,
 લાવ્યું તે અપાર ઝાડી, સૂઝ કાંઈ ના પડે;
 અર્જુને વિચારી મત, શર સાંધી માર્યું કટ,
 કર્યું ત્યાં પાધર ઝટ, શૂર એવા શું અડે !!
 સવિતા દેખાચો ત્યારે, કવિતા હું તેની કરું,
 રાહ થયા સૂર્ય જોઈ, સહુ પાર્યનીવડે !

૧૪૭

બાર બાર ગાઉ લગી, ઝાડનું રહ્યું ન નામ,
 હામ આવી હાથ મધ્ય, શોધું હાવાં શોધને;
 સૂર્યે દાવ જોયો ઝટ, મારા સુતકેરા અરિ,
 બાળી આજ ભસ્મ કરું, એમ કયો ક્રોધને;
 પક્ષ કરે સુરરાજ, અર્જુનની વારવાર,
 દાવમાં ન આવે પાંચ, લલા આવ્યા રોધને;
 કિરણ જે સર્વ તેને, તપ્ત કરીને તપાવ્યાં,
 મારવા બિચારા માંડ્યા, એવા ધારી બોધને.

૧૪૮

૧૪૭ આડું—અર્થાત અડચણ. લાવ્યું—(દૈવ, કર્તા). આ છંદમાં 'દૈવને દેવું છે કષ્ટ આડું આવે વારવાર' એ શબ્દોથી પાંડવો જે યત્ન અનુકૂળ ધારીને કરે છે તે તે પ્રતિકૂળ થાય છે એમ સૂચના કરી છે. અને તે ઉપરથી હવે પછીની કવિતામાં કરેલા સૂર્યના પ્રખર તાપની પીડાની પણ વ્યંજના થાય છે.

૧૪૮ મારા સુતકેરા—કર્ણના. (કર્ણ સૂર્યનો પુત્ર હોઇને કૌરવોના પક્ષમાં હતો તેથી પાંડવોને તેના અરિ કહ્યા છે). સુરરાજ—ઈંદ્ર. (અર્જુન પોતાનો પુત્ર હોવાથી). રોધને—અટકાવમાં—અડચણમાં. એવા ધ્રુ—એવી સમજણ લાવીને.

બાણી ગયો ઇંદ્ર વાત, પ્રેયો તેણે પવનને,
 શાંતિ કરય સુતને તું, વાઈ ત્રણ રૂપમાં;
 વાર કહી લાગ્યો વાવા, આલ્યું નવ સૂર્ય આગે,
 સુલટ ઉલટ થાય, કર્મ ગયે કૂપમાં;
 વાયે સુસવાટ કરી, બળે પાંચ તેણે અતિ,
 કર્યો ઉપકાર ઇંદ્ર, થઈને તદ્રૂપમાં;
 મરો હોય મોટાકેરો, તેણે ઉઘડાં પડીને,
 કારજ ન થાય તોય, ધરી દયા ભૂપમાં. ૧૪૯
 ગયો ઇંદ્ર ગુપ્તપણે, પાંચકેરા પિંડ માંય,
 એક વિના બીજો નવ, જીવે એવું બાણીને;
 અમી ભરી અંગ તેણે, ઉપરથી તાપ પડ્યો,
 અમી નાહી નીકળી ત્યાં, અન્ય રૂપ આણીને;
 થયા ઝેઝેઝેળ તેના, ઉલટા પલાળી નાખ્યા,
 રજ આવી ચોટે અંગ, પ્રાક્રમ પ્રમાણીને;
 વાંકા આવે જ્યારે દિન, સુલટ ઉલટ થાય,

૧૪૯ સુતને—અર્જુનને. ત્રણરૂપમાં—મંદ, મુગંધી, અને શીતળ.
 સુલટ ઉલટ—મંદ વગેરે ગુણવાળો હતો તે ઉતાવળો, દુર્ગંધવાળો અને
 તપેલો થયો. સૂર્યના તાપથી પવન હલકો તથા ગરમ થાય છે એ તો પ્રસિધ્ધ-
 જ છે; અને અતિશય તાપથી ભૂમિપરના લીલા પદાર્થો કોહી તેનું પૃથક્ક-
 રણ જલદી થવાથી તેનાં પરમાણુ તાપમાં મળે છે માટે તે દુર્ગંધવાળો પણ
 થાય છે. કર્યો ઇં—પાંડવોને અને વિશેષે કરીને અર્જુનને સુખ થવાને
 ખોતે યોજેલો ઉપાય વ્યર્થ થવાથી ઇંદ્રે ફરી ઉપકાર કર્યો તે કહે છે: કર્યો
 ઇં. તદ્રૂપમાં—તેમના રૂપ થઈને. અર્થાત્ તેમના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને.
 ઇંદ્ર સરખાએ પાંડવોને આવે પ્રસંગે મદદ કરવી એ કેટલી કઠણ વાત છે, તે
 અર્થાંતરન્યાસ દ્વારા વર્ણુ છે: મરો ઇં. ભૂપમાં—યુધિષ્ઠિર ઉપર.

વિચારીને જુઓ અહીં, મતિપડે માણીને. ૧૫૦
 સે'વાયુ' ન ભીમથકી, કષ્ટ અતિ કાયાતાણું,
 સૂતો રહે સોડતાણી, વિપ્ર તો મુકામમાં;
 પરમાર્થ અર્થ મારે, ભાઈ નથી જોઈતો એ,
 તાપથી તપેછે તન, હિંમત ન હામમાં;
 વડ બ્રાત તમે અતિ, દુષ્પિઆને દુઃખ દવા,
 સરજિયા સત્ય કહું, વ્યર્થ ચોળે કામમાં;
 વૈદ્યકેરા કુંવર જે, એથી ઓછું કાંઈ જોડ્યા,
 પાર્થ થઈ રહ્યો સુમ, નૂર ગ્રહી નામમાં. ૧૫૧
 વીસર્યો તે વિદ્યા સર્વ, દુઃખમાંહી એમ થાય,
 નીકર શું વારિતાણું, અસ્ત્ર નો'તું ધ્યાનમાં;
 તાપે તન તપ્ત થયું, આખર તે જોડી ઉઠ્યો,
 વડ બ્રાતા જ્ઞશે જીવ, ધર્મ અભિમાનમાં;
 અતિ સારું નવ કાંઈ, ઘણું થયું દિવ માટે,
 મળુ વજો પાછા હવે, મહતા છે માનમાં;
 પાછાવળુ ધર્મ કહે, તો દુઃખ અપાર પામું,
 દુષ્પાય ઓ દુમ આધું, સમજવ્યું સાનમાં. ૧૫૨

૧૫૦ અર્જુન એકલો ઈંદ્રનો પુત્ર હતો અને ધર્માદિકનો તો તે પ્રતિપક્ષી હતો એમ છતાં શામાટે પાએના પિંડમાં ઈંદ્ર ગયો તેનું કારણ કહે છે: એક ઇં. અન્ય રૂપ-પરસેવાનું રૂપ. તાપથી પાડવોને અતિ-શય પરસેવો થતો હતો, એ ધ્વનિ છે. પ્રાક્રમ—પરાક્રમ.

૧૫૧ સૂતો રહે—ભલે સ્વપ્ન રહેતો. વૈદ્યકેરા કુંવર—અશ્વિનીકુમાર. એથી ઇં—ભીમ કરતા કાંઈક થોડું જોડ્યા. સુમ—જોડ્યા વગરનો. ભીમાદિકની વાણી પરથી તેમની ધર્મનિષ્ઠા ચલિત થયાની વ્યંજના કરી છે.

૧૫૨ તે—અર્જુન. અર્જુનની પણ ધર્મનિષ્ઠા ચલિત કરે છે: વડ બ્રાતા ઇં. દુમ—ઝાડ.

કાચકી બાઝી છે કંઠ, કોઠથી બોલાય નહિ,
 કાર્ય તો બોલાય નહિ, યુધિષ્ઠિર મનથી;
 નકુલ ને સહદેવ, તાપવડે તતડયા ત્યાં,
 પડયા ભૂમિ મધ્ય ભાઈ, તર્ષ વેઠી તનથી;
 ભીમે સાહી લીધા તેહ, જાય જ્યાં ત્યાં કરી ચાલ્યા,
 બોલાતું નો'તું તે ઠીક, બચ્યા રાય વનથી;
 ભાંડત નહિ તો ભીમ, શૃંગ માંડી રે'ત ઊભો,
 આકળો અર્જુન થાત, (શું) સે'વાત રાજ નથી ? ૧૫૩
 એવું દુઃખ પડ્યું તોય, ધર્મસતુ ધ્યાનકેરી,
 ચૂક્યો નહિ ચાલ્ય રજ, કષ્ટકેરા કારથી;
 અંગરગ બળી ગયો, ત્યારે આવ્યું વૃક્ષ પાસ,
 ભામ ભડ ગયો વેગે, હૈયાતણી હારથી;
 બે બાંધુને મૂકી નીચે, શીતળ છાયામાં બેઠો,
 વેગે આવી અનુન ત્યાં, રહ્યા તાપ મારથી;
 યુધિષ્ઠિર આવ્યા પછે, બેસી ગયા કષ્ટથકી,
 દિવદુઃખ લાગ્યું દિલ. ધ્યાન એક ધારથી. ૧૫૪
 કેટલીક વાર બેઠા, પામ્યા પછે શુદ્ધિ ચાર,
 ધર્મ વીરે શુદ્ધિ આપી, નિરંતર રાંચને;
 શીતળતા મળી જ્યારે, તૃષ્ણા તો જાણાઈ ત્યારે,
 (જો) પીવા મળે પાણી આજ, કષ્ટ ટળે કાયને;
 સુઝે ન ઉપાય એક, દુઃખે વીસર્યો વિવેક,
 અરૂપરૂ બ્રુએ પાણી, પત્ર લેઈ ખાયને;

---

૧૫૩ કાર્ય ઇન્—આજ્ઞાણતું કાર્ય કરવા રૂપી અગ્નિ યુધિષ્ઠિરના મન-
 થી બોલાતો નથી. એ વાક્યથી યુધિષ્ઠિરની ધર્મવૃત્તિ સ્થિર વર્ણવી બ-
 તાવી છે. ૧૫૪ કારથી—કાર્યથી.

બળી મરશે બિચારા, હેઠે રહ્યા ભાઈ મારા,
 દા'ડા જીઓ કેવા સારા ? પડતાં ઓછી પડી !
 હેઠળથી પૂછે ઊભા, પાણી છે પાણી છે લુભ્યા,
 અરે દૈવ કેવા દુભ્યા, છત તેં નાખી છડી ! ! ૧૫૯

સ્વર થયા અતિ જડા, ઉચ્ચાર જયછે આડા,
 પડ્યા બિહામણા ખાડા, ખોલે અતિ બળથી;
 નકલ તે સુણે નહિ, પાણી જીએ નહિ કંઈ,
 દવકેરું દુઃખ દૂણું, લાગ્યે વળ્યો વળથી;
 ઉતરવા લાગ્યો વેલો, એવે અનાયાસે ગઈ,
 નજર દક્ષિણ ભણી, જોઈ ગીઝ્યો જળથી;
 ઊભો રહી જીએ જેવે, સરોવર દીકું તેવે,
 કારંડવ હંસ ઉડે, કરે કિલ કળથી. ૧૬૦

૧૫૯ દા'ડા ઈં—(વક્રોક્તિ). અર્થાત્ નબળા દહાડા આવ્યા છે.
 ઓછી પડી—(આપદ). મતલબ કે ધણી આપદ પડી છે ! લુભ્યા—લો-
 ભાષ્ટને. છત ઇં—અર્થાત્ અમારો વૈભવ તેં નાશ કર્યો ! ! અથવા છત
 (પાણીનું)—હોવાપણું તેં નાશ કર્યું !

૧૬૦ સ્વર ઇં—(તરસથી ગળું સૂકાઈ જવાને લીધે). ઉચ્ચાર ઇં
 —કંઈને ઠેકાણે કંઈ ખોલાઈ જાય છે (તરસની વેદનાથી ઈંદ્રિયો વિકળ
 થઈ ગઈ છે માટે). પડ્યા ઇં—આંખો ઊંડી પેશી ગઈ છે. ખોલે ઇં—
 (અતિ નિર્બળ થઈ ગયા છે માટે). નકલ ઇં—(તેની પલ્લુ એજ સ્થિતિ
 હતી તેથી). પાણી ઇં—કાંઈ જગાએ પાણી દેખાતું નથી. દવ ઇં—
 ઉતર દિશામાં દીઠેલો દવ જોઈને રખેને તે આ તરફ ફરી વળીને આપણને
 આળીને ભરમ કરી નાખે, એવી શંકાથી દૂણું (બમણું) દુઃખ લાગ્યાથી
 વળ જોઈને (ઉતરવાનો લાગ જોઈને) વળ્યો (નીચે ઉતરવા મંડ્યો).
 અનાયાસે—વગર મહેનતે—એની મેળે—દૈવયોગથી. જળથી—તે દિશામાં
 જળ જણાયું તેથી. કારંડવ—એક જાતનું જળચર પક્ષી (ઢેક ?) કિલ
 —'કિલ કિલ' એવો અવાજ. કળથી—અરપપટ પલ્લુ મધુર ઉચ્ચારથી.

કહ્યું વે'લાં વે'લાં તેણે, સરોવર છે છે અહીં,
 દક્ષિણ દિશામાં દીસે, દિવ્વ ઘણા ઉડતા;
 શાંત થાઓ લાવું પાણી, દુઃખ ગયું લેજો જાણી,
 બચ્યા બચ્યા પાંડુતન, મોતથકી ખૂડતા !
 થયો આનંદ સહુને, ઉતર્યો નકુલ હેઠો,
 અરે હરે પ્રભુ જીઓ, કાળકેરી ફૂડતા;
 દુઃખ પામેછે અપાર, ધર્મ ધારે ધ્યાન ને ને,
 સુખ કે' પૂઠળ થાય, ખરું ખોટું જૂડતા !! ૧૬૧
 નીચે આવી નકુલ કે', જોઈ ત્રણ દિશા મેં તો,
 જળ નવ જોયું કાંઈ, નિરાશ થયો અતિ;
 ઉત્તરમાં આજ્ય લાગે, પ્રાચી ન પશ્ચિમ તેવી,
 જળ વિના જોઈ દિશા, કુંઠિત થઈ મતિ;
 દક્ષિણ દિશામાં એક, સરોવર દીસે પાસ,
 આશ આવી ત્યારે મને, ગરવી થઈ ગતિ;
 આહા ! સરોવર કેવું, દુમ પરથી દખાય,
 ચેખાય છે પાણી શુદ્ધ, જોઈને વાઘે રતિ. ૧૬૨
 ત્યારે યુધિષ્ઠિર ખોલ્યા, તોલ વેણુકેરા તોલ્યા,

૧૬૧ દિવ્વ—પક્ષી. કવિ કહે છે: અરે ઇ—અરે ! હરે ! પ્રભુ ! —
 (ખેદવાચક ઉદ્દગાર). કાળકેરી ફૂડતા (ફૂડાપણું) જીઓ ! ફૂડાપણું
 વર્ણવે છે: દુઃખ ઇ—ને ને પુરૂષો ધર્મને ધ્યાનમાં ધારે છે તે પુરૂષો
 અપાર દુઃખ પામે છે અને (શાસ્ત્રકર્તાઓ) કહે છે કે તેથી પૂઠળ (પ-
 છીથી) સુખ થાય છે. એવું તેઓ ખરું કે ખોટું જૂડતા !—એ ખરું હશે
 કે ખોટું તે તો કાણ જાણે !

૧૬૨ પ્રાચી—પૂર્વ. કુંઠિત—ગતિ વિનાની. દુમ—ઝાડ. રતિ—પ્રીતિ.

દુઃખમાં દક્ષિણ દિશા, દરશે જ્યારે ભલી;
 જાણવું જે વિદ્ય મોટું, પાસે આવ્યું ચાલી જાણ,
 હાણ થાય હંસકેરી, કથા એવી સાંભળી;
 એનો પરિહાર વળી, એવો સાંભળ્યો છે અમે,
 તજવી ત્યારે તે દિશા, સુખની આશે મળી;
 માટે પાણી પીવું નથી, ગુણો ચઢી અન્ય દિશ,
 વીશવસા દુઃખ થશે, ગતિ જય ના કળી !! ૧૬૩
 ભીમ ભડ કહે ભાઈ, પાણી લાવી પીઓ સહુ,
 ખહુ થયું કહ્યું હવે, દુઃખની સીમા લહી;
 પિંડને ન મળે પાણી, બંધ થવા આવી વાણી,
 નીકળી જશે આ પ્રાણી, સાચી વાત મેં કહી;
 અર્જુન કે' અવસાન-વેળા આવે જોણી વાર,
 તેણી વાર તજવા જે, ધર્મના નિશ્ચે સહી;
 એવું શાસ્ત્ર પુરાણમાં, અમે સુણ્યું ઠેરઠેર,
 કેર કરવાની વાત, તમે તો કહો નહિ. ૧૬૪

૧૬૩ યુધિષ્ઠિર શાકુનશાસ્ત્ર ઉપરથી અનુમાન કરે છે: દુઃખમાં
 ધૃ—જ્યારે દુઃખના સમયમાં દક્ષિણ દિશા ભલી (સુખકર) દેખાય
 ત્યારે એમ જાણવું કે કોઈક મોટું વિદ્ય ચાલીને પાસે આવ્યું છે ! શુ
 વિદ્ય તે કહે છે: હાણ ધૃ. હંસ—પ્રાણ. સાંભળી—(શાકુનશાસ્ત્રીઓના
 સુખથી). પરિહાર—ત્યાગ (વિદ્યનો). એ વિદ્ય તજવાનો ઉપાય. તજવી
 ધૃ—ત્યારે સુખની આશે મળીને (સુખની આશા રાખીને) તે દિશા
 તજવી (તે દિશાએથી મળતું સુખ લેવું નહિ). દુઃખ થશે—(દક્ષિણ
 દિશાએ જવાથી). ગતિ—(દૈવની).

૧૬૪ પ્રાણી—પ્રાણ. અવસાનવેળા—આખરનો વખત. કેર ઈ—
 ધર્મને અર્જુન કહે છે કે તમે આ કેર કરવાની વાત હવે કહેશો નહિ !

ખેસો લઇ આવું પાણી, એવું ખાલ્યો જ્યારે જાણી,
 રાય વધા ત્યારે વાણી, ઊઝય સહદેવ તું;
 ભાથાકેરા ચર્મમાંહી, ભરી લાવ્ય પાણી જઈ,
 થાય સહુ પીને રાજી, લહું ભારે ભેવ હું;
 આગન્યા ચઢાવી શીરા, ન જાણ્યું ભુકું ભવિષ્ય,
 ચાલ્યો જળ લેવા જેવે, કહું કરે દેવ શું;
 થાયે અપશુકન ને, ઝુઝાય અતિશે મન,
 તૃપાતુર સજે નહિ, ભૂલ્યા શાસ્ત્ર સેવ છું.

૧૬૫

સહદેવગમન.

સમજે છે સહદેવ, થાય અપશુકન આ,
 લોક કહે ભવિષ્યની, વાતના ખે જાણતા;
 પણ પૂછે કોઈ ત્યારે, કહી તો શકાય જાણ,
 પૂજ્યા વિના ભાળે ત્યારે, દુઃખ થાય આશ્રુતા;
 આઠ એવી પાંડ જેવી, પછે કહો કેમ કરે,

અરેખરં સંકટ માયે આવે છે ત્યારે ધીર પુરૂષો પણ ધર્મની વાણીની અવ-
 ના કરે છે, એ વ્યંજના છે.

૧૬૫ સુધિછિરે જાણ્યું કે આપણું હવે કોઈ માનનાર નથી, તેથી
 તે શાકુનશાસ્ત્રને જાણનાર સહદેવને પ્રથમ પાણી લેવા મોકલેછે: રાય
 ઇ. ચર્મ—ચામડાની ખોખ. (ભાથો ચામડાની ખોખ જેવો હોયછે).
 લહું ઇ—હું આ અપશુકનનો જે ભારે ભેવ (મર્મ) છે તેને લહું—જાણું
 તો ખરો. કહું ઇ—કવિ કહેછે કે દેવ (દૈવ-પ્રભુ) હવે શું કરેછે તે કહું છું.
 તૃપાતુર ઇ—પણ તૃપાતુર હોવાથી તે અપશુકન સ્વજતા નથી. સહદેવ
 મનમાં વિચારે છે કે, અમે શાસ્ત્રની સેવા ભૂલ્યા છું (તરસથી વ્યાકુળ
 થવાને લીધે).

જાણે છે અનિષ્ટ પણ, શોચ નથી આણતા;
 ચાલ્યા જાય સહદેવ, શિર ઘેઠા કાંક કાઢી,
 ફરકે છે ચક્ષુ તેને, વાર વાર તાણતા. ૧૬૬
 લખલખે પગ અને, સરોવર આવે નહિ,
 જાણે જાય આઘું ચાલી, દુઃખ દેવા શૂરને;
 જોષી હતો જાણી ગયો, જાઉં મોતકેરે મુખ,
 દુઃખ તેને થાય કેવું, પામું નહિ પૂરને !!
 કંપે જેમ તરૂં પત્ર, તેમ અરૂં પર કંપે,
 ચંપે ચિત્તું અંપે વળી, ઠામ લખી દૂરને;
 લાગે ઠેસ પો'ચે પેશ, છૂટે કેશ તૂટે વેશ,
 લવલેશ નહિ શેષ, કૃત્ય કાળ દૂરને. ૧૬૭
 મરતાંની આગમચ, પુણ્યશાળી પ્રાણીને તો,
 થાયછે કાંઈક મુખ, કોઈને અપાર તો;
 તેમ થયું સર અને, આવી ઠંડી લે'ર તેથી,
 મુખી થયો સહદેવ, દુઃખથી તે વારતો;

૧૬૬ એ—સહદેવ અને નકુલ. પણ ઇ—તેમને એવો પ્રતિબંધ હતો કે કોઈ પૂછે ત્યારે તે કહી શકાય; પૂછ્યા વિના કહે તો મોટું સંકટ આવે. આડ—અડચણ. શિર ઇ—માથે કાગડા આવીને એસે તેને ઊરાડીને. (માથે કાગડા એસવા એ મત્યુસૂચક અરિષ્ટ છે.) તાણતા—(સ્થિર કરીને જોવાને).

૧૬૭ બીજાં અનિષ્ટ સૂચવે છે. લખલખે ઇ. લખલખે—કંપે છે. પામું ઇ—તે દુઃખના પૂરને પામું (જાણું) નહિ. અર્થાત્ તે અગાધ દુઃખ હતું તરૂં પત્ર—ઝાડતું પાંદડું. ચંપે ઇ—ચિત્ત દબાઈ જાય ત્યારે તે અંપે (શાંત થાય). લવલેશ ઇ—દૂર કાળને કોઈ પણ કૃત્ય લવલેશ (લગાર) પણ શેષ રાખવું નથી.

દૂરથી જાણાય પાણી, ખાપો ઢાળી મૂકી જાણે,
 લે'રિયાં લે'કાય તેથી, દીસે નવી નાર તો;
 જળચર નીકળે છે, જાય છે પાછાં તે તળે,
 જાણે શ્વાસ લેતી નારી, એવી દર્શે ખા'ર તો. ૧૬૮
 પાળ તેની પૂર્ણ હતી, માણુક મુક્તાથી જડી,
 હંસકેરે કાજ એવી, કરી રાખી સોઈ તો;
 કારંડવ કોયલ ને, મુનિ જેવા બગલા ત્યાં,
 દીઠા ત્યારે માનસર—કેરી શંકા ખોઈ તો;
 પાળે હગી રહી ઝૂકી, વનસ્પતિ સર્વજનત,
 અઢારભારની ખ્યાત, જાત જાત જોઈ તો;
 વિશ્વયાં સે'દેવ પછે, જોષથી ભવિષ્ય જોવાં,
 વે'લા વે'લા આન્યા આલી, રિદ્ધિ જેની રોઈ તો. ૧૬૯

૧૬૮ સહદેવ સરોવરની પાસે આવે છે તેથી તેનું કેટલુંક દુઃખ ઓછું થાય છે તે અર્થાંતરન્યાસથી વર્ણુ છે: મરતાંની ઇં. સર—તળાવ. દુઃખથી ઇં—દુઃખથી તે (પોતાને) વારતો. અર્થાત્ દુઃખ દૂર થયું. સરોવરને સ્ત્રીરૂપે વર્ણુ છે: લે'રિયાં ઇં—લેહેરિયાં—લેહેરે (સરોવર પક્ષે), અને લેહેરિયું નામે સ્ત્રીઓને પેહેરવાનું વસ્ત્ર. નવી—નવોઢા અથવા નવીન યૌવના. ખા'ર—ખાહાર—શોભા.

૧૬૯ હંસકેરે ઇં—(કેમકે હંસ મોતી ખાયછે). માનસરકેરી ઇં—આ માનસસરોવર હશે કે નહિ એવી શંકા ખોઈ અને નિશ્ચય કર્યો કે આ માનસસરોવરજ છે. અથવા બગલા વગેરે સાધારણ પ્રાણીઓને જ્યારે જોયા ત્યારેજ સહદેવને સમજાયું કે આ માનસસરોવર નથી; નહિ તો તેને પ્રથમ માનસસરોવરની બ્રાંતિ થઇ હતી. સં'દેહ અને બ્રાંતિ અલંકાર. રિદ્ધિ ઇં—અર્થાત્ જેની સંપત્તિ નાશ પામી હતી. (મૃત્યુ પાસે આવવાથી).

ઘણા ફરે મૃગ ત્યાંહી, કોઈથકી ડરે નહિ,
 ચારને તો ચરે નહિ, ખાય ફળફૂલને;
 સહુદેવ પાસે આવે, ગેઝ કરે ઘે'લાં થઇ,
 એવે જોયો મૃગ પેલો, સા'ચું ઝટ શૂલને;
 વળી મનમાં વિચાર્યું, પી લઉં હું પાણી પે'લું,
 પછી એને હણી કરી, ટાળું દુઃખમૂળને;
 નજરે પડ્યો ન મૂકું, ચૂકું નવ ચોટ હવાં,
 તાતો માતો થઇ જઇ, ધોઇ નાખું ધૂળને.

૧૭૦

પાનીયપાન.

જોઇ મૂંઝો મૃગ જોને—કાળે દુઃખી થયા ઘણા,
 જળ પીને મારવાનું, નડકી કરી મનમાં;
 તટ હતું દૂર તેથી, ધનુષાણુ જોયાં ધારી,
 સારી શોધ કરી રાખ્યું, શર શુભ દનમાં;
 વૃક્ષ ક્ષુદ્રા નીચ ઘણી, વીસરાવે ધર્મમણિ,
 કર્મતાણી કૂડી ગતિ, થાય લાગ્યે તનમાં;
 એ જગતપ્રવૃત્ત ન્યાય, સહુદેવે તે સ્વીકાર્યો,
 ધ્યાન મધ્યે ધાર્યો દહ, હોમાયો હવનમાં !

૧૭૧

૧૭૦ સરોવરની આસપાસની ભૂમિતી ફળદ્રુપતા વર્ણુ છે: ચારને
 ઈં. ધોઇ ઈં—મારા શરીર પર જે રસ્તે રખડાવાથી પરસેવો થઈ ધૂળ
 ચોટી છે તે ધોઇ નાખું અથવા અરણીવાળા હરણને મારીને તેની ધૂળ
 ખંખેરી નાખું !

૧૭૧ પાનીયપાન—પાણી પીવું. જોઈ મૂંઝો—જોઈને મૂકી દીધો.
 દનમાં—દિનમાં—સારા દિવસમાં. અર્થાત્ સહુદેવ જોઈ હોતો ગાટે દિવસના

અક્રવાક મારે હાક, હંસ રમે તટ સાથ,
 કૃષ્ણનાથ કરવા ત્યાં, ગયો જળપાનને;
 જળકેરી સોઇ જોઇ, દુઃખની ઘડીને જોઇ,
 કોઇને તો કોઇ મળી, આવે શુદ્ધ સાનને;
 એવું થયું આજ મારે, જળ મળ્યું જોવા જેવું,
 દુઃખ દિન જોવા જેવું, પામ્યો ભૂલ્યા ભાનને;
 એમ આનંદને પામી, ગોવિંદને સ્મરી ઘણા,
 ખીવા લાગ્યો પાણી એવે, કહુ લાગ્યું જ્ઞાનને. ૧૭૨

યક્ષવચન.

પીશ નહિ પીશ અલ્યા, પાણી હાંતું પીશ નહિ,
 આ તડાગ છે અમારું, પાણી દઈ ડ્યાહ રે;

સારા યોગમાં આણુને શોધીને રાખ્યું! ધર્મમણિ—ધર્મરૂપી મણિને. લાગ્યે (ક્ષુધા તૃપ્તા) લાગવાથી. એ ઇન્—ભૂખ તરસ ધર્મને વીસરાવે છે અને તેથી કર્મની કૂડી ગતિ થાયછે, એવો જગત્માં પ્રવૃત્ત થયેલો ન્યાય સદેહેવે સ્વીકાર્યો—અર્થાત્ તરસ ભાગવાના લોભથી ધર્મને વીસારી દીધો. ધ્યાન ઇન્—એ ધર્મને મનમાં દંઢ ધાર્યો અને પછી મત્યુરૂપ હવનમાં હોમાયો. મત્યુ તો પાણી પીધા પછી થવાનું છે, તેમ છતાં કવિએ પાણી પીધા પેહેલાંજ મત્યુ રૂપેલું વર્ણવ્યું છે માટે અત્યંતાતિશયોક્તિ અવકાર.

૧૭૨ કૃષ્ણનાથ—દ્રૌપદીનો પતિ સદેહેવ. આગળ ઉપર કવિ પાંડવોના મરણ નિમિત્ત દ્રૌપદીનો શોક વર્ણવવાનો છે માટે અહીં બીજભૂત કૃષ્ણા શબ્દ મૂક્યો છે. કોઇને ઇન્—સદેહેવ પાણીને જોઇને વિચારે છે કે શુદ્ધ સાનને (શુદ્ધસાન—સમજણુપાળાને) “ કોઇને કોઈ પણ મળી આવે છે” એ કહેવત પ્રમાણે મને આ તળાવ મળ્યું. લોકોક્તિ. પામ્યો ઇન્—ભૂલી ગયેલા ભાનને ફરીને પામ્યો. કહુ ઇન્—એવામાં જ્ઞાનને કહુ લાગ્યું—જ્ઞાને અણુગમતાં વચન સંભળાયાં.

આપે મારા પ્રશ્નતાણા, ઉત્તર જે પેરવીથી,
 પીએ પાણી તેહ છાંતું, કહ્યું કરે જ્યાહરે;
 અમારું ન માને કદી, મારી નાખું મર્ણુ વિના,
 સગાં રે'શે રડી તારાં, વિમાશીશ ત્યાહરે;
 પાણી દુખ્યું સારું પણ, પરભાર્યું જાણ્યું નહિ !
 પીવા આવ્યા લેવા આવ્યા, શા છે અર્થી વાહરે ! [૧૭૩
 સહદેવ દંગ થઈ, જંગ કરવાને ઊભો,
 ભંગ કરું ભુંડા તારો, મને નથી જાણતો !
 યક્ષ કહે જાણું અહ્યા, પક્ષ તારે પ્રૌઢ હશે,
 લક્ષ હશે રક્ષવાળ, ભય નથી આણતો;
 સહદેવ કહે શેણે, ઘણીઆપું કરી ધાય,
 અરણ્યમાં છે તડાગ, નથી જોઈ જાણુ તો;
 ધર્મયક્ષ ધીરજથી, કહે મારું પોતિકું છે,
 પાણી પીતાં થશે મર્ણુ, તદા તાણ્યું જાણુ તો. ૧૭૪

સહદેવમરણ.

માર્યાં દશ વીશ જાણુ, થઈ નહિ કોની હાણુ,
 તલપેછે પ્રાણ અતિ, પાણી વિના શૂરના;

૧૭૩ શાં કડવાં વચન સંભળાયાં તે કહેછે: પીશ ઇન્—ઉમરા ઉપરના
 'દીવાની પેઠે 'નહિ' અવ્યયનો બન્ને તરફ અન્વય કરવો. છાંતું—અહિયાતું
 તડાગ—તળાવ. મર્ણુવિના—વગર મોતે. અથવા ખેરેખરું. મરણુ કર્યા વિના
 મારી નાખું—મૂર્છિત કરું. અર્થી—ગરબુ.

૧૭૪ દંગ—આશ્ચર્યભરિત. જંગ—લડાઈ. ઘણીઆપું—ઘણીપણું.
 નથી ઇન્—તેં તો જાણુ નથી જોઈ ! ધર્મયક્ષ—યક્ષનું રૂપ ધરેલું એવો
 ધર્મ. તાણ્યું—(સહદેવે).

પછે કરી નિર્ણયને, સાંચું ખર્જી કરમાંય,
 ફરવે ઉઘાડું કરી, પટા ખેલી પૂરના;
 ખીજા કરે લેછે જળ, પીધું રક્ષા અંગ સર્પ,
 લય નવ દીઠો તવ, તબ્યા સંશે દૂરના;
 પીધું પાણી પોશ ભરી, ભરી લીધું હાથે કરી,
 ઊતર્યો ન ઊંડો તેહ, ખોલ મુણી ફૂરના. ૧૭૫
 જ્યાં સારા કિનારા પર, પૈ મુત આવ્યો વર,
 કે નિમિત્ત વિના કર, સાહી લીધો કાળ રે;
 કેવાય છે દુનિયામાં, કાળ ઘણો ફૂર પાણ,
 નિમિત્ત વિના ન મારે, ફેગટ તો ફાળ રે;
 માથું દુખ્યું આવ્યો તાવ, સાવ રહ્યું ખાવાનું તો,
 ભાવ હતો એતું જમ્યો, તેણે તૂટ્યો તાળ રે;
 ઠોકર વાગી ને મુઓ, વાઘ વડ્યે વિડાર્યો,
 માર્યો એમ મારે વળી, સંસાર સંભાળ રે. ૧૭૬
 એમાંનું ન કાંઈ કર્યું, નિમિત્ત આગે ન ધર્યું,
 હર્યું શૂરકેરું નૂર, પાડિયો પલકમાં;
 પાણી ઢળી ગયું અને, રહ્યું હર્ણ મારવું તો.

૧૭૫ રક્ષી—રખેને મને પાણી પીતો જોઈને પાછળથી બાણ મારીને
 હણે, એવા વિચારથી પોતાનું રક્ષણ કરીને. સંશે—સંશય. ફૂરના—લાંબા લાં-
 બા તર્ક કરવાથી ઉપજેલા. પોશ—(સં. ‘પ્રસૂતિ’ ઉપરથી). ઊંડો—(જળ-
 માં). ફૂરના—ફૂર ચક્ષના.

૧૭૬ નિમિત્ત ઇ—કાંઈ પણ બાહ્યાના વગર તે ફેગટ (અમસ્તોજ)
 ફાળ મારતો નથી. તે નિમિત્ત કહેછે: માથું ઇ. સાવ—સમૂળશું. માર્યો
 ઇ—તેને માર મારીને મારી નાખ્યો, એમ કહેવાયછે. આખા સંસારને
 સંભાળી જો, બધે એવું ને એવું જ જણાયો.

ડારણું રહ્યું રે મુખ, ઝાઝેરી ઝલકમાં;
 મારતા જે યક્ષને તે, ભક્ષ થઈ તેના પડ્યા,
 ધર્મ કર્મ ધારતાં આ, ખોયું છે ખલકમાં;
 જેહ અંગે અવનવાં, તેલને કૂલેલ લાગ્યાં,
 આવે દોડી દાસ દાસી, હાં કેરા હલકમાં. ૧૭૭
 પડ્યા પૃથ્વીમાંહી તેહ, નથી કોઈ જન પાસે,
 માત જાત મુત દારા, નથી નથી કોઈ રે;
 આંગળીથી નખ ઘણા, જેમ વેગળા અપાર,
 તેમ કરે વડોઆ તો, સાચે માચી સોઈ રે !
 પડ્યા અંગને તપાવે, વર્મથડી ચર્મ બાળે,
 ધર્મ કર્મ ધ્યાને ધરો, આચરજો જોઈ રે;
 વજ્રનું હૃદય કરી, ભરીએ આગળ પગ,
 રડે રંગે રંગ પાણુ, હોનાઈ તે હોઈ રે !! ૧૭૮

૧૭૭ ડારણું—(યક્ષને). જેહ ધૃ—આ છેલ્લી બે લીટીનો સંબંધ
 ૧૭૮ મા છંદ સાથે છે.

૧૭૮ આંગળીથી ધૃ—“આંગળીથી નખ વેગળા તેટલા વેગળા” એ
 કહેવત પ્રમાણે સહદેવનો વડોઆ સૂર્ય (અશ્વિનીકુમારનો બાપ હોવાથી)
 તેની સાચેમાચી સોઈ કરે છે ! અર્થાત્ તાપ પણુ અતિશય પડે છે. લૌકિક
 બાપ પણુ પોતાના પ્રત્યક્ષ દીકરા કરતાં દીકરાના દીકરાપર ઓછો ભાવ
 રાખે છે, તેમ સૂર્ય પણુ પોતાના પ્રત્યક્ષ પુત્ર કર્ણાદિક કરતાં તે કર્ણાદિકના
 શત્રુ પાંડવો ઉપર ઓછો પ્રેમ રાખે એ સ્પષ્ટજ છે. વર્મથડી ધૃ—
 કવચને તપાવીને તેવડે શરીરની ચામડીને બાળે છે. કવિ કહે છે: હે
 ભાઈઓ ! ધર્મ આચરવાને આવેલા આ સહદેવની ગતિ જોઈને હવે
 તમે ધર્મ કર્મ આચરો તો જોઈ તપાસીને આચરજો ! વજ્રનું ઈ—
 સહદેવનું મરણુ કહેવા પછી બીજા ત્રણ પાંડવોનું મરણુ કહેવાનું છે,
 તે કહેવું બહુ દુઃસહ છે, તથાપિ વજ્રનું હૃદય કરીને હવે અમે આગળ

સહદેવશોચ.

યુધિષ્ઠિર કહે ભાઈ, નવ સહદેવ આવ્યો,
 લાવ્યો નવ પાણી અને, વાર તો ઘણી થઈ;
 નકલ કે' હશે દૂર, ઊંચેથી જાણાય કને,
 આવશે અધુના એહ, જળ જળવી લઈ;
 બોલાય ન મુજથકી, પાણુ પૂછું પ્રશ્ન એક,
 ઉત્તર દેને દયાળ, ભુગતી જાણી જઈ;
 યુધિષ્ઠિર કહે વાર, પવિત્ર મનેથી પૂછો,
 કાળક્ષેપ થાય અને, બ્રાત તો આવે સહી. ૧૭૯
 તૃપાતુર તેણે કરી, ક્રોધ આણી મન મધ્ય,
 યુધિષ્ઠિરને નકલે, પૂછિયું તેણી ઘડી;
 ધર્મ તથા અર્થદેરો, લોપ કદા થતો નથી,
 આપણા કુળની માંય, વાત નથી એ વડી;
 જાણે કે અજાણે આવે, ભૂતમાણી કાર્ય માટે,
 વાટે ઘાટે દ્રુતી તેની, ટાળીએ પીડા પડી;
 મર્ણુ થાય તે સ્વીકારી, નકાર ન કલો કોને,

ડાલું ભરીએ છીએ; અમારી રગેરગ રહે છે, પણ શું કરીએ ? જે
 થવાનું છે, તે થશેજ !

૧૭૯ સહદેવશોચ — સહદેવ સંબંધી શોચના. યુધિષ્ઠિર ધૃ—ચિંતા
 નામે ભાવવર્ણના. કાળક્ષેપ ધૃ—સહદેવની વાટ જોતાં બેઠેલા પાંડવોનો
 સમય કેમ વીતતો હતો તે બતાવવાને તથા સંકટમાં પડેલા મનુષ્યો ધર્મના
 વચનની કેવી અવગણના કરે છે તે બતાવવાને હવે પછી ત્રણ છંદથી આ
 પ્રસંગ વર્ણ્યો છે.

તોય કેમ બ્રહ્મકર્મ, લોપની દશા અહીં ?

૧૮૦

યુધિષ્ઠિર કહે તદા, થાય આપત્તિ જો પ્રાપ્ત,

મર્યાદા નિમિત્ત નવ, કારણ ગણે કંઈ;

માત્ર પુણ્ય પાપકેરા, કર્મફળનો વિભાગ,

દૈવ કરે હરે નહિ, પ્રાપ્તિ એથી છે સહી;

ભીમ કહે ભલું નહિ, આપનું કે'વું મનાય,

સુયોધને સતી તેડી, સ્વનારી રૂપે કહી;

પ્રાતિકામી કૃષ્ણા લાવ્યો, સુયોધનના કે'વાથી,

માર્ગ નવ યેય મેં તો, આ ઘડી એણે લહી !

૧૮૧

૧૮૦ તૃષાતુર—(નકુલ). ભૂત પ્રાણી—હરકોઈ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વગેરે. તોય ઇ—એટલી એટલી રીતે ધર્મ સાચવીએ છીએ તથાપિ બ્રહ્મકર્મનો લોપ થવાની દશા કેમ આવી પડી ? અરણીકાષ્ઠ હાથમાં ન આવવાથી બ્રાહ્મણનું અગ્નિહોત્રકર્મ અટકશે, તેથી કર્મનો લોપ થશે, એ દશા શામાટે આવી ? શામાટે અરણીકાષ્ઠ હાથમાં ન આવ્યું ? આ છંદમાં ધ્વનિ એ છે કે યુધિષ્ઠિરે ધર્મ સાચવવાને માટે મૃગને ન મારતાં અરણી કાઢી લેવાની આજ્ઞા કરી તથા એવીજ રીતે બીજી જગોએ પણ ધર્મ સાચવવાને કષ્ટ સહેવાતું કબૂલ કર્યું, માટેજ અમારી આજ પ્રાણી વગર પ્રાણ જવાની દશા આવીછે—તમેજ અમને દુઃખ દેનારા છો.

૧૮૧ આપણને આવી આપત્તિ કેમ પ્રાપ્ત થઈ ? એવો. નકુલનો પૂછવાનો આશય છે એમ સમજીને તે વિષે યુધિષ્ઠિર હુંકામાં—ગંભીર અને શાસ્ત્રોએ પ્રમાણ કરેલો ઉત્તર આપે છે: યુધિષ્ઠિર ઇ—યુધિષ્ઠિર કહે છે કે જો આપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો તે પ્રાપ્ત થવાનું કાંઈ મર્યાદા રૂપ કારણ નથી કે નિમિત્ત રૂપ કારણ પણ નથી. અર્થાત્ પડેલી આપત્તિ આટલે સુધીજ પડવી જોઈએ એવો કાંઈ દરાવ કરી મૂકેલો નથી; તેમ અમુક નિમિત્તને લીધેજ અમુક આપત્તિ આવી પડી એમ પણ કંઈ નિશ્ચય નથી. ત્યારે શું કારણ છે ? માત્ર ઇ—માત્ર પૂર્વે કરેલા પુણ્ય કે પાપના કર્મ ફળનો વિભાગ દૈવ કરેછે—પુણ્ય

પાર્થ કહે પાણી ગયું; કણે જ્યારે કયાં વેણ,
 તીવ્ર અતિ હતાં તે તો, અંગ હાડ ભેદકાં;
 રહ્યો હું તે સાંભળીને, નીચેથી ઉંચું ન જાયું,
 કારણ એ કપ્પરે, સુખમૂળ છેદકાં;
 નકુલ કે' જાણ્યું અમે, જાણ્યું જગપતિ સર્વ,
 શકુનિને પૂછ્યું નહિ, અલ્યા તારું મેદ કયાં ?
 ઘૂતશાળામાંહી ભાળ્યા, પાસા આશાવાળા એના,
 હણ્યો નહિ એજ કષ્ટ, ખોટું કહે વેદ કાં ? ૧૮૨

કર્મને લીધે દૈવ (પ્રારબ્ધ) સુખ રૂપ થાયછે અને પાપ કર્મને લીધે દૈવ દુઃખ રૂપ થાયછે. એવો પુણ્ય પાપનો સુખદુઃખાત્મક વિભાગ કરવામાં દૈવને કોઈનો ડર લાગતો નથી. આ છેલ્લા વાક્યથી નકુલને એમ સૂચવ્યું કે ગમે તો તું કોઈ થા કે ન થા, પણ ધર્મતું ફળ સુખ અને અધર્મતું ફળ દુઃખ એ તો નિશ્ચય છેજ; તાત્કાલિક દુઃખનો પ્રતીકાર તે સહન કરવા-વડે ન કરતાં અધર્મ કરીને તું કરીશ તો પરભવના દુઃખથી તું બચવાનો નથી. ભીમને પણ કોઈના આવેશમાં ધર્મતું આ વચન ન રચવાથી તે બોલી ઊઠ્યોઃ ભીમ કહે ઇં. સુયોધને—દુર્યોધને. સતી—દ્રૌપદી. પ્રાતિ-કામી—દુર્યોધનનો દૂત જે દ્રૌપદીને સભામાં લાવ્યો હતો તે.

૧૮૨ અર્જુન પણ ભીમ અને નકુલના મતમાં મળી જાય છેઃ પાર્થ ઈં. પાણી ગયું—શસ્ત્ર નાશ પામ્યું ! કારણ—યુધિષ્ઠિરના કહેવા પ્રમાણે ધર્મ-રક્ષણ કર્યું તે. નકુલ દૈવનો અર્થ પરમેશ્વર માનીને યુધિષ્ઠિરના ઉત્તરનો પ્રત્યુત્તર આપેછેઃ નકુલ કહેછે કે જગપતિએ સર્વ જાણ્યું તે અમે જાણ્યું—અતુ-ભવ્ય ! અર્થાત્ ધર્મ, ચાલનારને તે કેવું સુખ આપે છે તે અમે અનુભવ્યું છે ! (વક્રોક્તિ). અમે શકુનિને પાસા રમતી વખતે એમ ન પૂછ્યું કે, અલ્યા શકુનિ ! તારું મેદ (ચરખી) કયાં છે ? એજ અમારી ભૂલ છે ! ખોટું ઇં— આ વાત ખોટી છે એમ વેદ પણ કાં (શામાટે) કહે ! અર્થાત્ હું કહું છું તે પ્રમાણ છે, અને યુધિષ્ઠિર સરળ મનના ભોળા તથા સમજણ વગરના છે ! એ દ્વનિ. ઘૂતશાળા—પાસા રમવાની જગા.

નકુલગમન.

એમ ત્રણ તપી જઇ, ધર્મથી વિરૂદ્ધ બોલ્યા,
 ધર્મસૂત્ર વધા ત્યારે, ભાઇ તો આવ્યો નહિ !
 દુઃખમાંથી દુઃખ વળી, અવનવું આજ જાગ્યું,
 વાર કેમ લાગી એન, કોઇ જુઓને જઇ;
 દશા સહુની સરખી, પરખી પૃથ્વીશ કહે,
 નકુલ તું જો ને જઇ, રહ્યા તે એવું કહી;
 તરી ઉતર્યા જો હોયે, તરીલાં તાણીને ભલે,
 તોય મરવું ન રૂચે, વૈતરૂં મરે વહી.

૧૮૩

આ તો આશા ભર્યો હતો, તેને રૂચે કેમ જવું,
 તોય ગયો ધર્મકાજ, જાણતો અજાણતો;
 સહદેવકેરી જેવી, શુકનાદિ મધ્ય દશા,
 તેવી તેની થઇ ત્યાંહી, (તોય) નથી જોડું જાણતો;
 જ્યાં ત્યાં કરી ગયો ચાલી, શીતળ સમીર ભાળી,
 તટ પાસ આવી પો'ર્યા, વચન પ્રમાણતો;
 જોયો એવે તેણે મૃગ, આર્ણી સહ કાષ્ઠવાળો,

૧૮૩ ધર્મ ત્રણેને કોઢી થયેલા જોઇને પ્રસંગ બદલવાને કહે છે:
 ભાઈ ઇ—હજી આપણો ભાઈ સહદેવ તો આવ્યો નહિ ! “તમે બધા ધર્મની
 અવજ્ઞા કરો છો તેવુંજ આ ક્ષણ છે કે હજી સહદેવ આવ્યો નહિ” એ ધ્વનિ
 છે. પૃથ્વીશ—રાજા—યુધિષ્ઠિર. તરી ઇ—તરીલાં તાણીને તરી ઉતર્યા
 હોય—ધરડા થઇ ગયા હોય, તથાપિ મરવું કોઇને રૂચે નહિ અને વૈતરૂં
 વહી મરે, એવો સંસારનો મારગ છે. અર્થાંતરન્યાસ. નકુલ જોશે
 હોવાથી ત્યાં જતાં મરણ થશે એમ જાણતો હતો માટે જવાને ઝટ તત્પર
 ન થયો, એ ધ્વનિ.

મારવા વિચાર કરી, તીર તર્ત તાણતો. ૧૮૪
 વળી જોઈ જળ પાસ, પાન કરવા વિચાર્યું,
 ધાર્યું ધ્યાન માંહી એવું, પછે મારું મૃગને;
 એવે બીજી પાસ જોતાં, લઘુબ્રાત પડ્યો દીઠો,
 હાય ! કરી ગયો પાસે, થઈ હુગબગને;
 જોયું અંગોઅંગ માંહી, ક્ષત નવ દીકું કાંઈ,
 હાંકો મારી પછે ઘણી, ઉંચી કરી દગને;
 બોલ્યો નહિ તોય જ્યારે, ત્યારે દુઃખ ટાળવાને,
 પાણી પી સંભાળવાને, ચલાવતો પગને. ૧૮૫

નકુલમરણ.

પાણી પીને આવું વેલો, પછે કારણ વિચારું,
 બ્રાત મુઓ કયી વિધિ, એકાએક આજ રે;
 ગયો પાણી પાસ ચાલી, અરૂપ જોતો ન્યાળી,
 કંપે ઘણી વાર કાય, આવી પો'ચ્યો પાજ રે;
 ખખડે જો પાનું છાનું, આવી કોઈ સા'ય મુને,
 ઉંચું કરી અસ્ત્ર અને, ભય કરે તાજ રે;
 ઘરમાં જો પડ્યું હોય, શબ થઈ સ્નેહી કોઈ,
 જોઈ ભય લાગે અતિ, કેવું વનકાજ રે ! ! ૧૮૬

૧૮૪ જાણતો ધૃ—જાણતો છતાં અજાણતો થઈને. નથી ધૃ—
 (દુઃખને લીધે). સમીર—વન. વચન પ્રમાણતો—ધર્મનું વચન માન્ય
 કરીને. ૧૮૫ હુગબગ—જડપ—કર્તવ્યશૂન્ય. ક્ષત—ઘા.

૧૮૬ પાજ—પાળ (ઉપર). આ છંદમાં નકુલની શંકાતુર અવસ્થા
 વર્ણવેલી સ્થિતિમાંથી વર્ણન કર્યું છે.

જ્યાં ત્યાં કરી પાણી મધ્ય, ઉતરીને પીએ પાણી,
 સારું થવાકેરું જાણી, ભરતો તે પોશ રે;
 શબ્દ થયો પીશ નહિ, પીશ નહિ પાણી અલ્યા !
 આ તળાવ છે અમારું, રખે ટાળે શોષ રે;
 પૂછું અમે પ્રશ્ન તેના, ઉત્તર જે આપી જાય,
 પીએ પાણી તેહ, કરું, બીજા પર રોષ રે;
 અચંખો થયો અપાર, કહ્યું ધરત્ય ધીરજ તું,
 પ્રશ્નના ઉત્તર આપું, વીંધી તારો કોશ રે.

૧૮૭

પાણી તું પીવા દે મુને, પછી સમજાવું તુંને,
 જોગખે ન અલ્યા હુંને, આજ જોગખાવુ છું;
 એમ કહી પીધું પાણી, ધનુ લીધું પછે તાણી,
 વાણી બોલી ફૂર અને, કહ્યું અલ્યા આવું છું;
 દીધો મરણે જવાબ, હરી લેઉં તારૂં આબ,
 સા'બ આજ રૂઠ્યા તેણે, અતિ મને ભાવું છું;
 તકાવીને મારું તીર, એવે પડ્યો ધીર વીર,
 નકલનું જે શરીર, કાળ કહે ખાઉં છું.

૧૮૮

પાણી લેતાં પીતાં પડ્યો, નકલ પડાવ્યો જેહ,
 ભલા એકથકી બેય, સુખ જ્યારે પામવું;

૧૮૭ શબ્દ થયો—(યક્ષનો). વીંધી ઇન્—તારો અન્નમયકોશ—દેહ
 વીંધીને તને ઉત્તર આપું છું—અર્થાત્ તેં મારા ભાઈને માર્યો છે માટે હું
 પાણી પીને પછી તને હણ્યાવિના રહેવાનો નથી.

૧૮૮ દીધો ઇન્—પણ એટલામાં તો તે મરી ગયો, એ ભાવાર્થ છે.
 આબ—પાણી—તેજ. સા'બ—સાહેબ—ઈશ્વર. તને પરમેશ્વર. રૂઠ્યા છે
 તેથી તું મને અતિશય પસંદ પડી ગયો છે (મરણ વાક્ય). તીર—(મૃત્યુ
 રૂપી).

આ તો વિપરીત થયું, ખે મળે ન દુઃખ ગયું,
કાળની ગતિ છે કૂડી, શીર્ષ તેને નામવું !!
નકુલને ગયે જ્યારે, વધુ પાર થઇ ગઇ,
ત્યારે ધર્મમૂનુએ તો, વાડ કર્યું વામવું !
નકુલ ન આવ્યો માટે, અર્જુન તું જાને જોવા,
હોવાનું તે હશે ભાઇ, સાડં લાગ્યું શામવું !! ૧૮૯

ગાંડિવધરગમન,

ઊઠતામાં છીંક થાતી, હૃદયની હામ જાતી,
ધબકતી ધબ છાતી, કોઇ દિન ના થયું !
લખલખે પગ અને, ઢગ થઇ ખેસું એવું,
રંગેરંગ કહે જાણે, શૂરત્વ નાશો ગયું !!
તોય ખરા શૂરવીર, ગણે ન એવું શરોર,
ધીર ધરી ચાલતા તે, થયું એમ તો ર'યું !
શીતલ ને મંદ આવ્યો, સુગંધિને સાથ લાવ્યો,
(શુ) મર્ણુ માટે તેહ ભાવ્યો, કવિએ સાચું ક'યું. ૧૯૦
જાયે જેવે જળપાસ, લલ્હો દુઃખનો પ્રકાશ,

૧૮૯ શીર્ષ—માથું. ત્યારે ઈં— યુધિષ્ઠિરે જે વાડ (સાડં—શુભ)
હતું તેને વામવું (તજવું) કર્યું અર્થાત્ શુભ આશાનો લાગ કર્યો. સાડં
ઇં—ધર્મને પણ આ કષ્ટ જોઇને શામવું—શમી જવું અર્થાત્ મરવું
સાડં લાગ્યું !!

૧૯૦ થયું ઇં—એમ (પગ લખલખવા—છાતી ધબકવી વગેરે
ચિન્હ) તો જે થયું હતું તે તો રહ્યું—ચાલું રહ્યું. શું મર્ણુ ઇં—કવિએ
જે એમ કહ્યું કે “શીતળ, મંદ, અને સુગંધીવાળો વાયુ અર્જુનને સારો
લાગ્યો, તે મરવાને માટેજ” એ વાત સાચી છે ? સંદેહાલંકાર.

જ્યાં ત્યાં કરી પાણી મધ્ય, ઉતરીને પીએ પાણી,
સારું થવાકેરું જાણી, ભરતો તે પોશ રે;
શબ્દ થયો પીશ નહિ, પીશ નહિ પાણી અલ્યા !
આ તળાવ છે અમારું, રખે ટાળે શોષ રે;

પૂછું અમે પ્રશ્ન તેના, ઉત્તર જે આપી જાય,
પીએ પાણી તેહ, કરું, બીજા પર રોષ રે;
અચંખો થયો અપાર, કહ્યું ધરત્ર ધીરજ તું,
પ્રશ્નના ઉત્તર આપું, વીંધી તારો કોશ રે.

૧૮૭

પાણી તું પીવા દે મુને, પછી સમજાવું તુંને,
ઝાળખે ન અલ્યા હુંને, આજ ઝાળખાવુ છું;
એમ કહી પીધું પાણી, ધનુ લીધું પછે તાણી,
વાણી બોલી ફૂર અને, કહ્યું અલ્યા આવું છું;
દીધો મરણે જવાબ, હરી લેઉં તારૂં આખ,
સા'બ આજ રૂઠ્યા તેણે, અતિ મને ભાવું છું;
તકાવીને માર્યું તીર, એવે પડ્યો ધીર વીર,
નકુલનું જે શરીર, કાળ કહે ખાઉં છું.

૧૮૮

પાણી લેતાં પીતાં પડ્યો, નકુલ પઠાવ્યો જેહ,
ભલા એકથકી ખેય, મુખ જ્યારે પામવું;

૧૮૭ શબ્દ થયો—(યક્ષનો). વીંધી ઇન્-તારો અન્નમયકોશ—દેહ
વીંધીને તને ઉત્તર આપું છું—અર્થાત્ તે મારા ભાઈને માર્યો છે માટે હું
પાણી પીને પછી તને હણ્યાવિના રહેવાનો નથી.

૧૮૮ દીધો ઇન્—પણ એટલામાં તો તે મરી ગયો, એ ભાવાર્થ છે.
આખ—પાણી—તેજ. સા'બ—સાહેબ—ઈશ્વર. તને પરમેશ્વર. રૂઠ્યા છે
લેથી તું મને અતિશય પસંદ પડી ગયો છે (મરણ વાક્ય). તીર—(મૃત્યુ
રૂપી).

આ તો વિપરીત થયું, જે મળે ન દુઃખ ગયું,
કાળની ગતિ છે કૂડી, શીર્ષ તેને નામવું !!
નકુલને ગયે જ્યારે, વધુ પાર થઇ ગઇ,
ત્યારે ધર્મસૂત્રએ તો, વાર કયું વામવું !
નકુલ ન આવ્યો માટે, અર્જુન તું જાને જોવા,
હોવાનું તે હશે ભાઇ, સારું લાગ્યું શામવું !! ૧૮૯

ગાંડિવધરગમન,

ઊઠતામાં છીંક થાતી. હૃદયની હામ જાતી,
ધબકતી ધબ જાતી, કોઇ દિન ના થયું !
લખલખે પગ અને, ઢગ થઇ ખેસું એવું,
રગેરગ કહે જાણે. શૂરત્વ નાશા ગયું !!
તોય ખરા શૂરવીર, ગાણે ન એવું શરોર,
ધીર ધરી ચાલતા તે, થયું એમ તો ર'યું !
શીતલ ને મંદ આવ્યો, મુગંધિને સાથ લાવ્યો,
(શું) મર્ણુ માટે તેહ ભાવ્યો, કવિએ સાચું ક'યું. ૧૯૦
જાએ જેવે જળપાસ, લલ્હો દુઃખનો પ્રકાશ,

૧૮૯ શીર્ષ—માયું. ત્યારે ઇં— યુધિષ્ઠિરે જે વાર (સારું—શુભ)
હતું તેને વામવું (તજવું) કયું અર્થાત્ શુભ આશાના લાગ કયો. સારું
ઇં—ધર્મને પણ આ કષ્ટ જોઇને શામવું—શમી જવું અર્થાત્ મરવું
સારું લાગ્યું !!

૧૯૦ થયું ઇં—એમ (પગ લખલખવા—જાતી ધબકવી વગેરે
ચિન્હ) તો જે થયું હતું તે તો રહ્યું—ચાલું રહ્યું. શું મર્ણુ ઇં—કવિએ
જે એમ કહ્યું કે “શીતળ, મંદ, અને મુગંધીવાળો વાયુ અર્જુનને સારો
લાગ્યો, તે મરવાને માટેજ” એ વાત સાચી છે ? સંદેહાલંકાર.

આશ તજ હાશ કડે, એવું ત્યાં ગણાયું છે;
 નકુલને સહદેવ, સેવ સાધી મર્ણકેરી,
 ધર્મમાં તો પડ્યા જોયા, દુઃખ ન ગણાયું છે;
 અરે ધીર વીર તમે, કંઈ પેર મુઆ અહીં,
 મારનાર દીસે નહિ, તાણતે તણાયું છે;
 અરે પ્રભુ હાય હાય ! એમ કે'તાં કંપી કાય,
 શાવધ ત્યાં પાર્થ થાય, મન બે ભરાયું છે. ૧૯૧
 તાણ્યાં ત્યારે તીર તર્ત, ધનુષ્ય ને સજ કરી,
 કર ધરી સમશેર, ઉઘાડી ઘાડી ઘડી;
 પછે કૂચો આમ તેમ, વે'મ કેમે ગયો નહિ,
 તેમ તેમ તર્ફડયો તે, ઉપાડી પાડી પડી;
 પોલાવે છે વાર વાર, ડોલાવે સ્મરાવી દાર,
 તોલાવે તુલાની ધાર, ઉનાડી નાડી નડી;
 તોય બેસે નવ તાલ, કૂટે હા ! કહી કપાળ,
 ઝાળ તો જાગી તે કાળ, ઊખાડી ખાડી ખડી. ૧૯૨

૧૯૧ હાશ—દુઃખના નિસાસાનો લાંબો ઉચ્ચાર. દુઃખ ઇ—એ દુઃખ ન ગણાય એવું છે. તાણતે તણાયું છે—દુઃખમાં દુઃખ પડે છે. બે—ભય.

૧૯૨ ઉઘાડી ઇ—જે સમશેર ઘાડી (જડી) ઘડી હતી (ભારે થવાને માટે) તેને ઉઘાડી. ઉપાડી ઇ—બે ભાઈઓના શબને ઉપાડીને, તેમને નીચે પાડીને અને તેની પાસે આડા પડીને (કાનમાં જૂમ પાડીને દહેવા માટે). દાર—દ્રૌપદી. દ્રૌપદીતું સ્મરણ આપીને તેમને ધંધોળે છે. તોલાવે ઇ—તેમને પોતાના હાથ ઉપર ત્રાજવાની પેઠે લેખીને તોલાવે છે—તોળે છે. (એવા વિચારથી કે કદાપિ મૂર્છિત થયા હોય તો એમ કરતાંય જાગે છે !) ધાર—માફક—પેઠે ઉનાડી તેમને ઉનાડીને—જાત કરવાનો યત્ન કરીને. પણ તે જાત કેમ ન થયા ? નાડી ઇ—તેમની નાડી નડી (અટકી ગઈ) હતી. ઉખાડી ઇ—તે ઝાળ દેહ રૂપી ખાડીને ઉખાડીને ખડી (દુઃખાગ્નિરૂપે) મોઢા આગળ ઊભી રહી ! અથવા ખડી (સીધી) ખાડી (નાડીરૂપી)ને ઉખાડી (ઉંડી ખોદી—ઉંડી ઉતારી દાધી) અર્થાત્ નાશ કરી.

એવે કાષ્ઠવાળો મૃગ, જોયો અરજુને ઝટ,
 કે સા'યું ત્યાં બાણ કટ, ફટ ફટ કે' સુખે;
 મારું તને તો આ વાર, એમ કહી નાખ્યું તીર,
 ધીર ધરી નાહોં તેડ, રજ આવ્યો ના દુઃખે;
 ધાચો તેની પૂઠ પાર્ય, તેમ તેમ પળે તેડ,
 તડાગથી દૂર ગયા, મૃગ નાસતો સુખે;
 જ્યારે એવું જોયું ત્યારે, અર્જુને વિચારી મત,
 ગત આ ગાંડી મેં ધરી, તૃષ્ણતુર છું ભૂખે! ૧૯૩
 વળી મળું પામી પડ્યા, ધણું વિષે લલુ બંધુ,
 સંધુ ધર્મકાજ થશે, પ્રથમે તૃષ્ણ હણું;
 એમ તે વિચાર કરી, આવ્યો પડ્યા જ્યાંહી બંધુ,
 પાણી પીવા ગયો પછે, બનતું શું તેતાણું;
 યક્ષે ત્યાં ક્યો વિચાર, યક્ષ ગંધર્વ કે દેવ,
 ન એવું કે'વાય હુ'થી, જય પાણી આપણું;
 દિવ્યાસ્ત્ર સાંધાને મારે, દેવાદિક જાણે જ્યારે,
 પછે કે'વું કશું તે તો, ચિત્તમાં રાખી ચણું. ૧૯૪
 પાણીકેરા સ્થળ માંય, પેશી જેવે પાણી પીએ;
 પીશ નહિ પીશ નહિ, એવી સુણી વાણુને;
 પાણી આણી વાર પીશ, તો ચઢશે મુને રીસ,

---

૧૯૩ ધર્મ જાઈઓની પાસેથી અર્જુનને દૂર ખસેડી પાણી પાવાની લાલચ ઉત્પન્ન કરેછે: એવે ઇ— સ્પષ્ટાર્થ.

૧૯૪ ધર્મકાજ--અરણીકાષ્ઠ આણવા વગેરે. પાણી--નર--તેજ. પાણી જવાનું કારણ કહે છે: દિવ્યાસ્ત્ર ઇં. યજ્યુ--અર્થાત વિચારી નક્કી કર્યું. કવિતાના ઉત્તરાર્ધમાં અર્જુનની શૂરવીરતાનો વ્યન્નિ રહેલો છે.

વીશ વસા શીશ હાણી, કંઈ પૂરા પ્રાણને;
 આ તડાગ છે અમારું, અમે એમ તો વિચાર્યું,
 પ્રશ્ન સુખ લાગ્યું પ્યારું, કંઈ શું વખાણને;
 ઉત્તર ને આપો તમે, તો તો પાણી દઈ અમે,
 અન્ય રીતે નવ તરો, પ્રાણતણી હાણને. ૧૯૫

માધવમિત્રમરણ.

મારનાર કોણ અલ્યા ? મારનાર પડ્યાતણો,
 ઉગારનાર તારો કો ? ઉગારનાર અમે;
 દ્વિજજાતિ હાય બચે ! દ્વિજજાતિ એ ન રહે,
 લક્ષ શું કરેછે ભુંડા ? લક્ષ તારું તો ગમે;
 માછલાં શું પ્રાણ પાણી ? માછલાં નિત્યનો આર,
 સેવા લક્ષ શિર તીર ! સેવાલ ચંચુ શમે;
 બગલો જાતિનો છે શું ? બગલોમાં તુંશા વીર !
 વારિ પી વલે કરું છું ! વારી તારી તો ભમે !! ૧૯૬

૧૯૫ પ્રશ્નસુખ ઇ—હું બીજાને પ્રશ્ન પૂછું અને તે મને ઉત્તર આપે તો હું રાજ થાઉં એમ છે. અન્ય ઇ—બીજી રીતે તમારા પ્રાણની હાણને તમે તરો—મટાડી શકો એમ નથી. અર્થાત્ વગર ઉત્તર આપવે પાણી પીધાથી તમે મરશો.

૧૯૬ માધવમિત્ર—અર્જુન. અર્જુન યક્ષનો શબ્દ સાંભળીને કવિતના એક વિરામથી તેને પ્રશ્ન કરે છે અને તેની જોડેના વિરામથી તેજ શબ્દોમાં ધર્મ તેને ઉત્તર આપે છે: જેમ,—

અર્જુન—અલ્યા તું મને મારનાર કોણ ?

યક્ષ—આ પડેલા તારા ભાઈઓનો જે મારનાર તેજ હું.

પાર્થ કહે પ્રત્યક્ષ તું, યોલ્ય બગલા આવીને,
ખાત્રી ઘટ જેવી કરે, ગર્જના શા કામની ?

અર્જુન—(પણ તને હું મારીશ ત્યારે) તારો ઉગારનાર કોણ છે ?

યક્ષ—તને પણ ઉગારનાર અમેજ છીએ. અર્થાત્ તને હું માફં તો પછી કોઈ બીજો તારો ઉગારનાર નથી. (ધર્મથીજ તારું રક્ષણ થશે એ ધ્વનિ છે).

અર્જુન—જે તું દ્વિજન્મતિ (બ્રાહ્મણ) હોય તો મારાથી બચે. (હું ક્ષાત્રધર્મને અનુવર્તનારો છું, એ ધ્વનિ).

યક્ષ—દ્વિજન્મતિ (ક્ષત્રિય) તો છીએ, પણ એ (તારી દયાથી) બચવું નથી રૂચતું. અર્થાત્ તું મને શું કરનારો છે !

અર્જુન—(દ્વિજન્મતિનો અર્થ પક્ષી સમજીને) અરે ભુંડા ! તું દ્વિજ છે ત્યારે અહીં ભક્ષ શો કરે છે ! અથવા ભુંડા (પારધિ આદિક) તારો ભક્ષ કરે છે શું ? (અર્થાત્ તું પારધીઓને હાથે મરાય એવો અધમ છે તો મારા આગળ તું શી વિસાતમાં છે !)

યક્ષ—મને તો તારું ભક્ષ (કરવું) પસંદ છે.

અર્જુન—મા (એમ મા બોલ). તારાં પ્રાણ રૂપી પાણી છલાં (છલ્યાં) (ઉભરાઇ આલ્યાં છે કે) શું !—મરવાનો થયો છે કે શું ?

યક્ષ—(અર્જુનના પેહેલા ત્રણ અક્ષરને ઉદ્દેશીને) માછલાં તો મારો નિત્યનો આહાર છે. (માછલાં, માછલાં, શું કર્યા કરે છે ?)

અર્જુન—(ગમે તેમ બોલ પણ), મારા લક્ષ તીર તારે શિરપર સેહેવા પડશે.

યક્ષ—(પેહેલા ત્રણ અક્ષરને ઉદ્દેશીને) એ શેવાળ તો મારી ચાંચમાં શમી જાય છે.

અર્જુન—(તેને માછલાં ખાનાર, ચાંચવાળો પક્ષી જાણીને) જાતિનો બગલો છે કે શું ?

યક્ષ—તારા જેવા વીર મારી બગલોમાં ભરાઇ રહ્યા છે ?

અર્જુન—હવે હું વારિ (પાણી) પીને પછી તારી વલેકફં છું.

યક્ષ—તારી તો (મોતની) વારી બમે છે ! !

પ્રશ્નોત્તરખંડશ્લેષ-ચિત્રાલંકાર.

ભલે દેવ દાનવ ક્રે, માનવ જાતિનો હોય,
 પશુ હોય પક્ષી હોય, કીર્તિ કરચ નામની;
 ચોર જેવો સંતાઇ શુ, ખેડશી મારીને બોલે,
 શબ્દવેધી વિદ્યાવડે, રડે તારી કામની;
 એમ કહી માર્યા બાણ, શબ્દ અનુલક્ષી બાણ,
 ધરમે વિચારી હાણ, મારી કાળ વામની ! ૧૯૭
 એમ ત્યાં અનેક શર, મારી વિયત ને પૂર્યું,
 વિચારતો પછે વાત, પક્ષીથકી આ મરે;—
 એમ તો મનાય નહિ, દુષ્ટ પક્ષી કોક હશે,
 વિષવાણું કર્યું જળ, વિષ શોધે તે તરે;
 એમ ત્યાં વિચાર કરી, માર્યું વિષશોધ અસ્ત્ર,
 સરીસૃપ વિષવાળા, જીવિત ગુણા ભરે;
 દોષ હોય સજ્જનનો, દબાઇ જાય તે જેમ,
 દુર્જનની દશા બેસે, એમ તો થયું ખરે ! ૧૯૮
 એમ વિષશુદ્ધ જળ, કરી પાણી પીએ પાર્થ,

૧૯૭ ખાલી—ખાલી ઘડા જેવી. શબ્દવેધી વિદ્યા—શબ્દ સાંભળીને
 નિશાન મારવાની વિદ્યા. તારી કામની રડે—અર્થાત્ તું મરી જાય. અતિ-
 શયોક્તિ અલંકાર. મારી કાળ—અર્થાત્ કૂદીને આધો પડ્યો.

૧૯૮ વિયત—આકાશ. પક્ષીથકી—તે એમ વિચારવા લાગ્યો કે
 પક્ષીથકી આ (મારા બે ભાઈઓ) મરે, એમ તો કાંઈ મનાય નહિ;
 પણ કોઈ દુષ્ટ પક્ષી હશે તેણે જળને વિષવાણું કર્યું છે. માટે જે પુરુષ એ
 જળનું વિષ શોધે (શુદ્ધ કરે) તે તરે (બચે). વિષશોધઅસ્ત્ર—ઝેરને
 મટાડનારું અસ્ત્ર. સરીસૃપ ઇન્—(સરોવરમાં) જે વિષવાળા સરીસૃપ
 (સાપ વગેરે પેટે ચાલનારા પ્રાણી) હતા તેમનું જીવિત ગુણા ભરે છે—
 અર્થાત્ તેઓ નાંશ પામ્યા. દોષ ઇન્—ધર્મના દોષથી સર્પાદિ દુર્જનની
 દુર્દશા થઇ. અર્થાંતર ન્યાસ.

યક્ષવાણી થઇ એવે, શ્રમ આ શોણે કરે;
 પ્રશ્નતાણા ઉત્તર નો, અર્જુન આપીશ આજ,
 કાજ થશે રેંગો રાજ, ધ્યાનમાં શે ના ધરે;
 અર્જુન કે' ક્ષત્રિયને, પ્રશ્નને ઉત્તર હોય,
 તે તો અમે આપ્યાં બાણ, વળી આપું ઉપરે;
 પીવા દે તું પાણી મને, પછે ઉત્તર દેખાડું,
 એમ કહી પીને પાણી, લેઇ કેતુ સંચરે. ૧૯૯
 પાણી લઇ પડ્યા બંધુ, ઉપર હું છાંડું આજ,
 મૂરછા મધ્યેથી ઊઠે, પાણી પાણી અંખતા;
 પછે મારું પક્ષીને હું, ભલે દેવ દાનવ એ,
 પચાવી પાવક પૂરું, ભુંડી એની ભંખતા;
 હાથ મધ્ય લેઇ પાણી, જેવે છાંટે બંધુને તે,
 એવે તો છંટાઇ ગઇ, સ્વચ્છવિત બંખતા;
 મળ્યું ત્રાણ ત્રેખળ ત્યાં, હળમેખળ ન હુલું,
 દૈવકેરી ગતિ, ન્યારી, શ્રીભક્તાને શંખતા ! ૨૦૦

૧૯૯ કેતુ—કેટલુંક (પાણી). ૨૦૦ પચાવી ઇ—તેને પાવકમાં
 પચાવીને (અર્થાત્ બાણી નાખીને) તેની ભુંડી ભંખતા (વાણી) પૂરી
 કરે ! બંખતા—ખાંખત. છવતરતી ખાંખત છંટાઇ ગઇ. અર્થાત્ મરી
 ગયો. શ્રીભક્તા ઇ— (લક્ષ્મી)નો ભક્તા (ધારણ કરનાર) છતાં તેને
 શંખતા (શંખ પ્રાપ્તિ), કરનારા દૈવની ગતિ ન્યારીજ છે ! શંખ
 નામે નિધિના ગુણ ધનહીનતા વગેરે છે, માટે જ્યાં શંખ હોય ત્યાં શ્રી
 ન હોવી જોઇએ; એમ છતાં દૈવે વિધણુને બન્નેવાનાં પ્રાપ્ત કરી આપ્યાં છે !
 અહીં પરસ્પર અનનુરૂપ પદાર્થોનો સંબંધ વર્ણવ્યો છે માટે [વિષમાલ]
 કાર. 'શ્રીબ્રાતા'એવો પાઠ હોય તો લક્ષ્મીનો ભાઇ છતાં શંખ રહ્યો ઇ.

ગંધર્વને પાડનાર, મત્સ્યને વિડારનાર,
 કૌરવને ડારનાર, અર્જુન આહા મુઓ !
 ખાંડવને જાળનાર, મયને ઊગારનાર,
 ઇંદ્રને હરાવનાર, જીવ વિણ આ જીઓ !
 શકસભા સ્થાપનાર, જૂડને ઉઢારનાર,
 યાદવ હંક્રાવનાર, હતો નો'તો આ હુઓ !
 રાજસૂ કરાવનાર, ભીમભડ વારનાર,
 હરશુ ઝંપાવનાર, મુઓ રડવું રૂઓ !! ૨૦૧
 વાર લાગી ઘણી અને, અર્જુન તો આવ્યો નહિ,
 ધર્મસૂનુ ત્યારે વધા, ભીમ આ કે'વાય શું !
 ને જાય તે આવે નહિ, એ તે કેર કેવો કહું,
 વેર દૈવ હીક લેછે, હવે તો જીવાય શું !!
 ભીમ કહે પુણ્ય સહુ, આપના ચરણતાણાં,
 હવે હારા યેસવું ન, વેઠિયો વ'વાય શું ?
 વાટ નેધ યેશી રહે, તેને લાગે કાળ મોટો,

---

૨૦૧ અર્જુનનાં પરાક્રમ સંભારીને તેના મરણનો શોક કરે છે: ગંધર્વ-
 ને—(ચિત્રરથ સાથેના યુધ્ધમાં). મત્સ્યને—(દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં). કૌરવને
 —(પરાણીને દ્રૌપદીને ઘેર લેઈ આવતાં). પાંડવને—(અગ્નિ તૃપ્ત કરવા
 માટે). મયને—(ખાંડવદાહ વખતે). ઇંદ્રને—(ખાંડવદાહ વખતે).
 શકસભા—(ઇંદ્રપ્રસ્થમાં). જૂડને—(પંચતીર્થ દ્વરતી વખતે). યાદવ—
 (સુભદ્રાહરણ વખતે). રાજસૂ (રાજસૂય)—(દિગ્વિજય કરી ધન આણીને).
 ભીમભડ—(દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ સમયે કૌરવને હણતાં). હરશુ—(તપ
 કરવા ગયો ત્યારે). એકમાં અનેક ક્રિયાઓનું અનુક્રમે કથન છે માટે કારક-
 હીપકા લંકાર.

પળતે પ્રહર જાણે, એતામાં અવાય શું ? ૨૦૨
 અજતઅરિ કહે છે, દિલ મારૂં ડરી રે'છે,
 જાંધને તું જોઈ આવ્ય, લેઈ આવ્ય ભાંધને;
 મળી આવ્યો મૃગ હોય, કાઠ તો લાંધને આવો,
 વે'લા આવ્યે સહુ ભાવો, ભેટું જોઈ ધાંધને;
 મૃગ જાય ડાળા ઘણા, પક્ષી કોલાહલ કરે,
 ગભરાઈ ગીધ જોઈ, જા તું અસ્ત્ર સાંધને;
 એવું કહ્યું કેતી વાર, મહાશ્રમે ત્યારે ઊઠ્યો,
 બોલાવીને આવું વે'લો, બેસો થાક ખાંધને । ૨૦૩
 ધર્મસૂત્ર વાર વાર, ધીરજ તજીને કહે,
 વે'લો વે'લો વળને તું, લઈ સહુ સાંધને;
 એક ઘડી મારે ભાંધ, જીગ સરખી તું ધારે,
 વારે વારે હું શું વદું, ક્યારે સાહું હાથને ?
 ભીમ ભડ મા'દ્યાણ, તેણે ભાંધ સામું ભાળ્યું,
 ટાળું દુઃખ તર્તઘડી, આલિંગી લો બાંધને;
 જાઈ છું હું બેસો તમે, બ્રાતપાણી લાડું સહુ,

૨૦૨ ભીમ કટાક્ષથી કહેછે: પુણ્ય ધર્મ—એ સહુ નથી આવતા તે
 આપના ચરણનાંજ પુણ્ય છે । (અર્થાત્ તમેજ સૌને નડતા આવ્યાછો ।)
 વક્રોક્તિ, વેડીઓ—આપનો વેડીઓ ભીમ શું છેતરાવતો છે ? અર્થાત્
 હું તેમની ભાળ જરૂર કાઢી લાવીશ. તેઓ ન આવ્યા તેના કારણની ભીમ
 કલ્પના કરેછે: વાટ ધર્મ.

૨૦૩ અજતઅરિ—શત્રુ વિનાના—યુધિષ્ઠિર. બોલાવીને ધર્મ—ભીમ કહે છે
 કે હું બોલાવીને વેહેલો આવું છું; તમે થાક ખાંધને બેસો. વક્રોક્તિ, અર્થાત્
 તમે તમારે નિરાંતે બેસી રહોની ।

ગંધર્વને પાડનાર, મત્સ્યને વિહારનાર,
 કૌરવને હારનાર, અર્જુન આહા મુઓ !
 ખાંડવને જાળનાર, મયને ઊગારનાર,
 ઈંદ્રને હરાવનાર, જીવ વિણ આ જીઓ !
 શકસભા સ્થાપનાર, ઝૂડને ઉદ્ધારનાર,
 યાદવ હંકારનાર, હુતો ના'તો આ હુઓ !
 રાજસૂ કરાવનાર, ભીમભડ વારનાર,
 હરશુ અંપાવનાર, મુઓ રડવું રૂઓ !! ૨૦૧
 વાર લાગી ઘણી અને, અર્જુન તો આવ્યો નહિ,
 ધર્મસૂત્ર ત્યારે વધા, ભીમ આ કે'વાય શું !
 જે જાય તે આવે નહિ, એ તે કેર કેવો કહું,
 વેર દૈવ હીક લેછે, હવે તો જીવાય શું !!
 ભીમ કહે પ્રણય સહુ, આપના ચરણતાળાં,
 હવે હારો ખેસવું ન, વેઠિયો વ'વાય શું ?
 પાટ જોઈ ખેશી રહે, તેને લાગે કાળ મોટો,

---

૨૦૧ અર્જુનનાં પરાક્રમ સંભારીને તેના મરણનો શોક કરે છે: ગંધર્વ-
 ને—(ચિત્રરથ સાથેના યુધ્ધમાં). મત્સ્યને—(દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં). કૌરવને
 —(પરણીને દ્રૌપદીને ઘેર લેખ આવતાં). પાંડવને—(અગ્નિ તૃપ્ત કરવા
 માટે). મયને—(ખાંડવદાહ વખતે). ઈંદ્રને—(ખાંડવદાહ વખતે).
 શકસભા—(ઇંદ્રપ્રસ્થમાં). ઝૂડને—(પંચતીર્થ ફરતી વખતે). યાદવ—
 (સુભદ્રાહરણ વખતે). રાજસૂ (રાજસૂય)—(દિગ્વિજય કરી ધન આણીને).
 ભીમભડ—(દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ સમયે કૌરવને હણતાં). હરશુ—(તપ
 કરવા ગયો ત્યારે). એકમાં અનેક ક્રિયાઓનું અતુકમે કથન છે માટે કારક-
 દીપકા લંકાર.

પળતે મહર જાણે, એતામાં અવાય શું ? ૨૦૨
 અજતઅરિ કહે છે, દિલ મારૂં ડરી રે'છે,
 જાંધને તું જોઈ આવ્ય, લેઈ આવ્ય ભાંધને;
 મળી આવ્યો મૃગ હોય, કાષ્ઠ તો લાંધને આવો,
 વે'લા આવ્યે સહુ ભાવો, ભેટું જોઈ ધાંધને;
 મૃગ જાય ડાખા ઘણા, પક્ષી કોલાહલ કરે,
 ગભરાઈ ગીધ જોઈ, જા તું અસ્ત્ર સાંધને;
 એવું કહ્યું કેતી વાર, મહાશ્રમે ત્યારે ઊઠ્યો,
 બોલાવીને આવું વે'લો, બેસો થાક ખાંધને ! ૨૦૩
 ધર્મસૂત્ર વાર વાર, ધીરજ તજીને કહે,
 વે'લો વે'લો વળજે તું, લઈ સહુ સાથને;
 એક ઘડી મારે ભાઈ, જુગ સરખી તું ધારે,
 વારે વારે હું શું વદું, ક્યારે સાહું હાથને ?
 ભીમ ભડ મા'દ્યાળ, તેણે ભાઈ સામું ભાજ્યું,
 ટાળું દુઃખ તર્તઘડી, આલિંગી લો ખાથને;
 જાઈ છું હું બેસો તમે, બ્રાતપાણી લાવું સહુ,

૨૦૨ ભીમ કટાક્ષથી કહેછે: પુણ્ય ઇં—જો સહુ નથી આવતા તે આપના ચરણનાંજ પુણ્ય છે ! (અર્થાત્ તમેજ સૌને નડતા આવ્યાછો !) વક્રોક્તિ. વેડીઓ—આપનો વેડીઓ ભીમ શું છેતરાવતો છે ? અર્થાત્ હું તેમની ભાળ જરૂર કાઢી લાવીશ. તેઓ ન આવ્યા તેના કારણની ભીમ કલ્પના કરેછે: વાટ ઇં.

૨૦૩ અજતઅરિ—શત્રુ વિનાના—યુધિષ્ઠિર. બોલાવીને ઇં—ભીમ કહે છે કે હું બોલાવીને વેહેલો આવું છું; તમે થાક ખાંધને બેસો. વક્રોક્તિ. અર્થાત્ તમે તમારે નિરાંતે બેશી રહોની !

કરશે ન આવો ધર્મ, પીડા પડે માથને.

૨૦૪

ભીમગમન.

આગળ આગળ મૂકે, પગ પડે પાછા તોય,
હોનારું તે હોય ભલે. ભીમ કાંઈ તે ગણે !
ભીમથી અપાર મોટો, ભીમ જેવા ખાધા ઘણા,
તોય લઘુ ભીમથકી, કાળને ટાળ્યો ભણે !!
એવાની જો એમ વાત, ભીમની ભણાય કેવી,
લાંબે પગે ગયો ચાલી, ઘાટમાં આવ્યો ઘણે;
વાયુએ વિચારી સોઈ, સારો નવ વાચો જોઈ,
કોઈ કરે કંઈ પણ, કાળ તો ગણે કણે ! ૨૦૫
આવ્યો વેગે વાયુસૂનુ, નિરખ્યું તેણે ત્યાં સૂનું,
પડ્યા મર્ણુ પામી ભાઈ— વિના નથી કોઈ ત્યાં !
આંખ ફાડી અરૂપરૂ, જીએ સંશે ખુએ નહિ,
મારનાર કોણ આનો ? ખોટ નાખી ખોઈ જ્યાં;
આ શું અરજીન પડ્યો ! હોય નહિ ખરી વાત !
ખ્યાત જેની સ્વર્ગમાંહી, ઘડી આવી જોઈ ક્યાં !!

૨૦૪ બ્રાતપાણી—ભાઈને અને પાણીને. જતાં જતાં ભીમ વળી ઠપકો આપે છે ! કરશે ઇ—હવે તમે એવો ધર્મ ન કરશે કે જેથી પોતાનેજ માથે પીડા આવી પડે !

૨૦૫ ભીમથી ઇ—કાળ ભીમથી અપાર મોટો છે અને તેણે ભીમ જેવા ઘણાને ખાધા છે તોય જે પુરૂષો ભીમથી લઘુ (નાના—હલકા) હોય છે તે એમ ભણે છે કે અમે કાળને ટાળ્યો છે ! એવાની ઇ—સ્પષ્ટાર્થ છે. ઘાટમાં ઇ—રસ્તે જતાં ઘણા ઘણા વિચાર થયા ! વાયુએ ઇ—(તેનો આપ વાયુ હોવાથી તેને ચેતાવવાને). ગણે કણે—ઘણે ઘણે ગણે છે ! અર્થાત્ થળ થળની ખબર સંજો છે.

ભ્રમ થતો હશે મુને, વૃષણાતુર તેણે જોમ,
 કેમ થાય આબુ' કદી ? સાચી નથી સોઇ હ્યાં. ૨૦૬
 નકુલ ને સહદેવ, અસુહીણ થઇ પડ્યા,
 નો'ય નો'ય નો'ય માટે, જોડ' હું કને જઈ;
 જઈ ફરવે છે હાથ, પાર્થ લઈ હૃદ સાથ,
 બાથમાં નકુલ સાહી, ત્રાસતો ખરું લહી;
 સહદેવને હલાવ્યો, મીઠડાં કરી મલાવ્યો,
 આવ્યો શેણે આંહી ભાઈ ! મુઝાચો એવું કહી;
 કાળવત કાયા દીઠી, માઠી થઈ દશા ત્યારે,
 વલ્લભ કે' થયું કેવું, તેમાંનું કહું કંઈ. ૨૦૭

૨૦૬ વાયુસૂત્ર—ભીમ. પડ્યા ઇ—મરણ પામીને પડેલા ભાઈ વિના
 ત્યાં બીજું કોઈ નથી ! અરપર જુએ—મારનારને શોધવાને. ખોટ ઇ—
 આ મરી ગયેલા મારા ભાઈજ છે એવી ખોટ (ભૂલ) બ્યાં તેણે ખોઈ
 નાખી—એ વાતનો બ્યારે નિર્ણય થયો ત્યારે ભીમ વિચારવા લાગ્યો
 કે આનો (આ મારા ભાઈઓનો) મારનાર કોણ છે ? આ શું ઇ—સંદે-
 હાલંકાર, ભ્રમ—ભ્રાંતિ. હું તરસ્યો છું માટે મને એવો ભ્રમ થતો હશે.
 સાચી ઇ—આ મારા ભાઈને મારવાની સાચી સોઈ (સગવડ) અહીં
 નથી ! અથવા આ જગો ખરેખર અગવડવાળી છે ! આ છદ્દમાં પ્રથમ
 ભાઈઓને મરેલા પડેલા દેખીને આસપાસ જોવા રૂપ વિતર્ક ભાવ વર્ણુઓ
 છે, અને પછી ખોટ ઇ—શબ્દોથી તે ભાવની શાંતિ કરી છે; વળી આ શું
 અર્જુન પડ્યો એ વાક્યથી વિતર્ક વર્ણુને 'હાય નહિ' એ વાક્યથી તેની
 શાંતિ કરીછે; વળી ભ્રમ ઇ થી વિભ્રમ ભાવ વર્ણુને સાચી ઇ થી તેની
 શાંતિ કરીછે. એવી રીતે વારંવાર ભાવોદય અને ભાવશાંતિ એકજ રચનામાં
 વર્ણુને લાવશબ્દગતતા બતાવીછે.

૨૦૭ અસુહીણ—પ્રાણ રહિત. નો'ય ઇ—(ત્રણ જણા મરેલા પડેલા
 છે માટે ત્રણ વાર 'નોય' કહ્યા છે), પાર્થ—અર્જુનને. ખરું—ખરું મરણ

અભ્રે આવી ઢાંક્યો સૂર્ય, વે'વા લાગ્યું વારિ વળી,
 ચંદ્ર જેવી કાયા થઇ, અર્ક કર્ક ધરમાં;
 વાત ન મનાય એવી, કવિ કહે થઇ તેવી,
 ભીમ તો ઢંકાઇ ગયો, દુઃખકેશ દરમાં;
 અસુરનો ખાય માર, મારતો અપાર તેન,
 મર્ણુ જેવી મૂરછાને, સાહી રાખે કરમાં;
 તેવા તણી આંખમાંથી, પાણી તો અપાર વહે,
 શીત આવ્યાં, ક્રોધતપ્ત, અંગ રંગ વરમાં. ૨૦૯

થયેલું જોઇને. મીઠાં ૪૦—લાડની નિશાનીઓ કરીને મીઠાં વચન કહ્યાં. મૂઝાયો—વાણી બંધ થવાથી. આ કવિતામાં ભીમનો શોક એ સ્થાયીભાવ છે. બાંધવોનું મરણ એ આલંબન છે; તેમના પરાક્રમનું સ્મરણ એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે; ભીમનું મૂઝાવું, માઠી દશા થવી, વગેરે અનુભાવ છે; ત્રાસ એ વ્યભિચારી ભાવ છે; એ સર્વથી કર્ણુરસ પ્રકટ થાય છે. એવીજ રીતે આગળ ઉપર પણ ન્યાં ન્યાં કર્ણુ આદિક રસની વ્યંજના કરી હોય ત્યાં ત્યાં વાચક રસજ્ઞોએ સમજી લેવું: અંથવિસ્તારભયથી એની એજ બાબત વારં-વાર કહેવાનું બની શકે નહિ.

૨૦૮ કર્ણુના અનુભાવ વર્ણુ છે: અભ્રે ૪૦—અભ્રે (વાદળાંએ) આવીને સૂર્ય ઢાંક્યો હોય, તેમ ભીમ શોકથી છવાઈ ગયો; જેમ વાદળાં-માંથી વારિ વહેવા લાગ્યું હોય તેમ તેના નેત્રમાંથી આંસુ ચાલવા લાગ્યાં; જેવો ચંદ્ર શીતળ હોય તેવી તેની કાયા શીત આવવાથી ઠંડી થઇ ગઇ; અને કર્કના ધરમાં (કર્ક સંક્રાંતિમાં) આવેલો અર્ક જેમ તપે છે તેમ ભીમનું મન ક્રોધથી તપી ગયું અથવા કર્કનો અર્ક જેમ વાદળાંથી મલિન હોય તેમ ભીમ દુઃખથી મલિન થઇ ગયો । (કર્ક સંક્રાંતિ બહુધા જેઠ કે આષાઢ માસમાં આવે છે તે વખતે સૂર્ય ધણો તપે છે તેમ વાદળાંથી મલિન પણ હોય છે એ પ્રસિધ્ધ છે). વાત ૪૦—કવિ કહે છે કે જેમ આ ઉનાળાના વખતમાં એકાએક એગાસું બની જાય એ વાત ન મનાય એવી છે તેમ ભીમ સરખા સાહસિક અને ધીર વીરની શોકથી આ દશા થવી, એ

પછે ધરી ધીર ઉઠ્યો, વિચાર તો ઊભો રહી,
 દાનવ કે યક્ષ કોઈ, મારનાર આમનો;
 હોય નવ ણીજે કોઈ, દાનવે આ સોઈ જોઈ,
 જોઈ ઘડી સુખની ને, થશે ગાજ સામનો;
 એમ કરીને વિચાર, પૂર પાણી મધ્ય પેઠા,
 (કે') એવે પેલો મૃગ દીઠો, હાલ નથી કામનો;
 લાવ્ય પી લેઈ હું પાણી, એમ ધારી પોશ ભરી,
 એવે જોલી ઉઠ્યો યક્ષ, માગતો શું રામનો । ૨૦૯

ભીમમરણ.

પરભાઈ પાણી છે આ, પાન ન કરાય તુંથી,
 પ્રશ્નોત્તર કહે જેહ, તેહ પાણી પી શકે;
 અવિચારે ભરી હામ, કામ કરવા વિચારે,
 નામ જશે પાંડુતાઈ, ટેક તારો ના ટકે !
 જો અર્જુન ભાઈ તારો, નકુલાદિકેરો વારો,
 ધારો છે નાધારો મારો, જોલવું એકે હકે;

પણ ન મનાય એવી વાત છે. અથવા એકજ ભીમ ચંદ્ર જેવો શીતળ
 અને કર્કતા સૂર્ય જેવો તપેલો હોવો એ વાત પણ ન મનાય એવી છે.
 ભીમ કેવો છે તે વર્ણ છે: અસુરનો ધૃ—તે અસુર (દૈત્યોનો) માર પણ
 ખાય (સહન કરી શકે એવો છે) તથા તેમને પણ અપાર મારતો. અંગ
 ધૃ—વર (ઉત્તમ) અંગના રંગમાં (શીત આવ્યાં વગેરે). વિશેષાભાસ
 અલંકાર.

૨૦૯ સામનો—લડાઈ. માગતો—(યક્ષનું વિશેષણ). જાણે કરજ
 ધીરીને વ્યાજ માગતો હોયતી શું ?

ભીમ ભડ કહે ભૂર, ઉડે આકતૂરવત;

શૂર નથી ભાજ્યા તેણે, બાયલા જેવું બકે !! ૨૧૦

એમ કહી પીધું પાણી, પછે બોલ્યો મુખ વાણી,

ફરી બોલ્ય તાણી હવે, સ્મરાવું હું મા'વને;

ફૂટ્યા ઢોલવત વદે, વ્યથ મદે આવી મૂઠ,

ફંદમુંડ કરી નાખું, રાજ્યા તારા રાવને !

બોલતો નથી શું બેલ ! મેલ ચઢ્યો ગદાને બે,

વેલતંતુ પેર તોડું, અંગ તારા સાવને;

બોલે નહિ તોય મારું, ડોલે નહિ તોય તારું—

તોલે તોલ ગદા મારું, ભૂલે નહિ ભાવને. ૨૧૧

એમ ગરજને ઘણો, સરોવર રહ્યો બોલે,

પ્રતિધ્વનિ થાય તેણે, કંપે ધ્રુવ કાય તો;

મારે ગદા અહીં રહ્યો, તદા કરવું શું મારે,

પાડી દઉં પાણીમાં એ, ગદા બ્યારે સા'ય તો;

પડ્યા ભાઈકેરા ઘાવ, ઘણા લાગ્યા તેણે કરી,

બોલ્યો બા'ર આવી મારું, ગદા લેઈ ધાય તો;

૨૧૦ યક્ષ ભીમને કહે છે: પરભાર્યું ઇં. નામ ઇં—તમારા બધાના મરી જવાથી પાંડુવું નામ જશે. ધારો ઇં—મારો ધારો (નિયમ) તો-ધારો (કોઈ જુદાજ પ્રકારનો) છે.

૨૧૧ મા'વને—પરમેશ્વરને (યાદ કરાવું). મદે આવી—મદોન્મત થઈને. રાજ્યા ઇં—(તેને દૈત્ય જાણીને) તારા રાવ(રાજ)ને પણ રાજ્યા, (એમ જાણુ). બેલ—બળધિયા ! વેલતંતુ—વેલાના તાંતણા. તોલે ઇં—તું ડોલે નહિ તોય આ મારી ગદા તારું મારું તોલ તોલે—ગદા ઉપર ચઢાવીને તને ફેંકી દેજી ! ભાવને ઇં—ગદા પોતાના મારવા રૂપ ભાવને (સ્વભાવને) નહિ ભૂલે.

કરે કશું શૂરવીર, શરીર આ કાળતાણું,
 કર્યું ઘણું ઘણું તોય, થઈ હાય હાય તો !! ૨૧૨
 લીધેા જ્ઞેરાળાને ઝાલી, સોડ ભાઇની ન ભાળી,
 તટ પાસે દહ ટાળી, રમી ગયા રામ રે;
 મુઆ હોત એકઠા તો. ત્યાં ચારે પૂરાત ચોક,
 લોક એવું લવે પણુ, કાળ કરે કામ રે;
 ફાટી પડ્યો પાટડાશો, તેણે પાળ્યના પાષાણુ,
 ચગદાઈ ચૂર થયા, પડ્યો ! પડ્યો ! આમ રે;
 ધર્મરાજતણી ધૃતિ, થશે ત્યાં ચલિત કેવી,
 કેમ કરી કે'વું મારે, હબકી છે હામ રે !! ૨૧૩

અજ્ઞાતઅરિશોચન.

ભીમ થાય ટાઢો હિમ, નીમ એ અનીમ જેવો,
 સીમ સમઝાય નહિ, આજ મારા કુઃખની;
 ચાર દિશા મધ્ય ગયા, ચાર મૃગ શોધ કાજ,
 આવી મળ્યા તોય મને, એવી આશ મુખની;
 આજ ગયા ચાર ચાલી, એક તો દિશની માંય,

૨૧૨ સરોવર—સરોવરમાં. પ્રતિધ્વનિ—પડધા. ધર્મ—યક્ષ રૂપધારી
 ધર્મ દેવ. કવિ કહે છે: શૂરવીર ભીમ દોડ્યો તો ખરો, પણ જ્યાં આ શરીર-
 ન કાળતું છે ત્યાં તે શું કરે ? થઈ ઇં—અર્થાત્ તે પણ મરી ગયો ! !

૨૧૩ સોડ ઇં—અર્થાત્ મરી ગયેલા ભાઇની પાસે પણ પડવા ન
 પામ્યો ! એકઠા—એક જગોએ. ચારે ચોક પૂરાત—એટલે ‘પછી પાંચમો
 મરવા ન પામત !’ એ લોકોકિતમાં રહેલો ધ્વનિ છે. કાળ ઇં—પણ
 કાળ તો તેનું કામ ગમે તે જગાએ કર્યાજ કરે છે. ધર્મરાજ—યુધિષ્ઠિર. ધૃતિ
 —ધીરજ.

એક નથી આવતો એ, વાત કોના મુખની !

દૈવ તારૂં ડા'પણ આ, ઠાકરપણ કરી લે,

અર્પણ આ દેહ કરું, રીત જોઈ રૂખની.

૨૧૪

(શું) ભોમે કહ્યું તેમ થાય, થોડાંની ઘણી જણાય,

વેળા કવેળા ગણાય, નથી નથી સાચ એ;

સવિતા હતો જે સિર, એક હાથ ગયો આધો,

એહ ડાઘો પડ્યો દિલ, સહુ સાચમાચ એ;

હવે કરવું શું મારે, વાર વાર એ વિચારે,

હરભડે હૈયું ત્યારે, થાય બંધ વાચ એ;

જાઉં શોધવાને જ્યારે, ઉદ્દિશેથી આવે ત્યારે,

મન એવું શે વિચારે, કથીર ને કાચ એ !

૨૧૫

૨૧૪ અન્નતઅરિ-યુધિષ્ઠિર. શોચન-શોક. વૃક્ષ નીચે રહેલા યુધિષ્ઠિર ભીમની વાટ જોતાં જોતાં વિચારે છે: ભીમ ઇં. ટાઢો હિમ-વાર લગાડે એવો. ભીમ ઇં-એવો જે નિયમ હોય તો તે નિયમ એ નિયમ નથી. અર્થાત્ એ તો ન બનવા જેવી વાત છે સીમ-સીમા-મર્યાદા. ચાર ઇં-મારા ચાર ભાઈઓ જૂદી જૂદી ચાર દિશાઓમાં હરણને શોધવાને ગયા હતા તોપણ તે મને આવી મળ્યા હતા, તો, આજ તો એકજ દિશામાં ચાર ગયા છે તે કેમ ન આવે ? એવી રીતે વિતર્કે ભાવનો ઉદય વર્ણ્યા પછી તેની શાંતિ કરે છે: દૈવ ઇં-હે દૈવ ! આ બધું તારું જ હડાપણ છે ! અર્થાત્ તારું જ કાંઈ કાવતરું છે: તારે જે ઠાકરપણ કરવું હોય તે કરી લે. રીત ઇં-તારી રૂખ(ઇચ્છા)ની આ રીત જોઈને-તારી આવી રીતની ઇચ્છા જોઈને.

૨૧૫ ભીમે પાછળ કહ્યું હતું કે એક જગોએ વાટ જોઈને બેશી રહે-નારને વખત લાંબો જણાય છે, તે ઉપર યુધિષ્ઠિર તર્ક કરે છે: શું ઇં-થોડાની ઘણી-થોડા વખતની ઘણી વખત. પણ એ સાચું નથી; કેમકે વેળાની કવેળા ગણાય (યદ્યપિ). કવેળા બતાવે છે: સવિતા ઇં. સહુ ઇં-કાંઈક વિદ્ય છે એ સહુ સાચેસાચી વાત છે. બંધવાચ-અર્થાત્ તેનાથી બોલી-

‘જલવું’ શોધવાને કાજ, દૃઢ મન રાજ કરી,
 વૃક્ષને તો ત્યાજ કરી, ચાલવાને લાગિયા;
 ડાખા ઉતરે કુરંગ, દક્ષિણથી વળે કોઈ,
 એમ શુભ ને અશુભ, શુકન તો ત્યાગિયા;
 જે ક્રિયાઓ એક સ્થળે, જોઈ રાય અતિ બળે,
 કળે ન કશુંજ ત્યાંહી, પગ તેણે ભાગિયા;
 ચાલે તો ચલાય નહિ, હાલે તો હલાય નહિ,
 માલે તો મલાય નહિ, હાય! શા અભાગિયા!! ૨૧૬
 નરકેરો શબ્દ કંઈ, શ્રવણે સુણાય નહિ,
 એવા વન મધ્ય રાય, સુખિયારો ક્યાં થકી?
 વરાહ ન આપે રાહ, પક્ષી અક્ષિ કાઢવા કે’,
 રૂં સામા થાય ઘણા, તોય રે’ દુઃખે ટકી;
 સેવેલું અમારું વન, સામાં ધસે એમ કહી,
 યુધિષ્ઠિર પૂછે તેને, ભાઈની લહો વકી?
 કાળાં ભમરશાં પાન, ભ્રમર કરે ત્યાં રવ,

શકાય નહિ, ઉદ્દિશેથી ધૃ—હું કોઈક દિશામાં જાઉં અને તેઓ કોઈ બીજી દિશામાંથી આવે તો? મન ધૃ—પણુ અરે મન! હવે એવો વિચાર શું કરવા કરેછે? એ સર્વે વિચાર કથીર અને કાચ રૂપ છે! અર્થાત્ માલ-વિનાના છે.

૨૧૬ રાજ-રાજ. ત્યાજ-ત્યાગ. ડાખા ધૃ-પ્રયાણ કરતી વખતે હરણુ ડાખા હોય તો સારા નહિ અને જમણા હોય તો સારા, એવું શાકુન-શાસ્ત્રનું વચન છે; પણુ યુધિષ્ઠિરને તો બ્રાતૃમરણુ રૂપ અશુભ અને તેમના પુત્રરજ્જિવન રૂપ શુભ, બન્ને કળ થવાનાં હોવાથી બન્ને પ્રકારના શકુન થયા. ત્યાગિયા—પછવાડે મૂક્યા.

એવાં દ્રૂમ જોઈ રોઈ, છળથી મરે છકી ! !

૨૧૭

સુવર્ણશા વર્ણવાળા, તંતુએ શોભાયમાન,
એવા ઘણા વેલા ત્યાંહી, જોતામાં જણાય છે;

વિશ્વકરમાએ કરી, રચના આ વનકેરી,

એમ કદી કદી મન, રાયનું તણાયછે;

પક્ષિની સમૂહવડે, યુક્ત જોઈ સરોવર,

દ્વાણુ દુઃખ થઈ આવે, ભવિષ્ય ભણાય છે;

કરવીર કેતકી ને, તૃણાંકુર દીપે ઘણા;

અશ્વત્થ અપાર ઊગ્યા, વટ કેં ગણાય છે !

૨૧૮

એવું ત્યાં તડાગ લહી, નાગ ભાળી નીચું જુએ,

પાગમાંથી લાગે લાય, જોઈ કેપે કાય રે !

પૂરા હોત પાંચ અહીં, કાષ્ટ આવ્યું હોત કર,

થાત કેમ આવું મને, એમ જોએ રાય રે

ચાર ભાઈ ગયા કંઈ, તૃણા ધરી કૃષ્ણા રહી,

રખડું હું અહીં તહીં, વ્યાધ શે ન ખાય રે ?

એમ કરે જોચન ને, મોચન કરે છે કાંઈ,

૨૧૭ વનનું મહાનપણું વર્ણુછે: વરાહ ૪૦-૨૧૬ ન આપે—અર્થાત્
ધણું હતાં. અક્ષિ કાઢવા—આંખો ફેડવા. ૩૩—કાળિયાર જાતના હરણ.
ભયાનક.

૨૧૮ સરોવરની નજીકના ભાગનું સૌંદર્ય વર્ણુ છે; સુવર્ણ ૪૦. સુવર્ણ—
સોનું. વર્ણુ—રંગ. તંતુ—તાંતણા. વેલા—(અંતરવેલના). પક્ષિની-
સમૂહ—કમળોનો સમુદાય. સારા પદાર્થોને જોઈને દુઃખ થઈ આવવાનું
કારણ કહેછે; ભવિષ્ય ૪૦—એ ભૂંડા ભવિષ્યની સૂચના આપનાર ચિન્હ છે.
કરવીર—કરેણુ. કેતકી—કેવડો. તૃણાંકુર—ઘાસના અંકુર. અશ્વત્થ—
પીપળા. વટ—વડ.

શોચનનો ચઢે દિન, કવિ એમ ગાય રે.

૨૧૯

શબદર્શન.

ધીમે ધીમે ચાલતાં તો, લાંબો પંથ થાય ઢુંકો,
 ઢુંકો આવ્યો રાય તેમ, મુઆ પડ્યા ભાઈ જ્યાં;
 અરૂપર જુએ અને, શોચ કરે મન અતિ,
 ભાઈને તો ભાળે નહિ, કહો મરે ધાઈ ક્યાં ?
 એવે તટ ભણી જોયું, ઝટપટ સહુ ખોયું,
 અટપટું આ તો અહીં, જોઈ ગયો રોઈ ત્યાં;
 જુએ તો પડ્યા છે અંધુ, સંધુ જોણે ત્યાગ કર્યું,
 યુગાંતે શું લોકપાળ, પડ્યાતણી સોઈ હ્યાં ?

૨૨૦

૨૧૯ નાગ ઇ—તડાગ (તળાવ) જોઈને પછી નાગ(સાપ)ને
 બાળીને નીચું જુએ છે. અર્થાત્ તળાવ તરફ જતાં સાપ આડો ઉતરે
 છે. આ દુઃખને બદલે સુખ ક્યારે થાત તે વિચારે છે: પૂરા ઇ—જો
 અમે પૂરે પૂરા પાંચે જણુ અહીં હોત, અને બ્રાહ્મણનું અરણીકાષ્ઠ અગારા
 હાથમાં આવ્યું હોત, તો મારા મનમાં આ જગોએ કેવું (સાઈ) થાત !
 તૃણા—મળવાની ઈચ્છા. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. રહી-ઘેર (મુકામ પર).
 મોચન—મુક્ત, આશા ભર્યા વિચારથી મનને કાંઈક દુઃખમાંથી મુક્ત
 કરે છે; પણ શોચન(શોક)નો દિવસ ચઢે છે—ચઢતો છે.

૨૨૦ સહુ ખોયું—સર્વસ્વ નાશ પામ્યું ! અથવા સધળા સંશય,
 તર્ક, વિતર્ક, સમાધાન પામી ગયા ! (ભાઈઓ મરેલા પડેલા જોવાથી).
 સંધુ ઇ—જો ભાઈઓએ સંધુ (સકળ—વિશ્વ) ત્યાગ કર્યું છે—તમામ
 સુખ દુઃખ, આશા તૃણા, વગેરે તજ્યું છે. યુગાંતે ઇ—યુગને અંતે (પ્ર-
 લયસમયે) શું લોકપાળ(ચાર દિશાના ચાર દેવો)ને પડવાની સોઈ અહીં-
 આંજ છે ! પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશાના રક્ષણકર્તા દેવો અનુક્રમે
 ઇંદ્ર, યમ, વરુણ અને કૃષ્ણેર છે, તે તો અહીં બીમાદિ રૂપ ધારીને નથી પડ્યા
 શું ?

ગૌર વર્ણ ચારકરો, તેથી જાણે ઈંદ્ર પડ્યા,
 વાસવ તો એક અને, આ તો ચાર જાણુ છે;
 વિભથ્થુનાં અપાર રૂપ, ભાઈ ઈંદ્ર તેના ભલો,
 તેણે કરી ચાર રૂપ-ધર ઈંદ્ર પણ છે;
 ઈંદ્ર નવ સૂતા હોય, આ તો સૂતા સોડ તાણી,
 ઉપમા ઘટે ન એવી, ચોગ્યપણા વાણુ છે,
 ભૂમિશયી સાથ સૂતા, ઉંઘતાં જાણાય એવા,
 ઘટે એમ ઘટાવું તો, (પણ) ઘટાવાતું પણ છે. ૨૨૧
 વાસવ વાયુને વનિહ, કાર્તિકેય સ્વામી જેમ,
 દાનવના યુદ્ધ માંહી, મૂરછા ખાઈ પડે;
 અસ્ત્ર ને વેરાય શસ્ત્ર, એમ વેરાઈ પડ્યાં છે,
 અમરને મૂરછા શી, અવળું એ તો અડે !
 એમ યુધિષ્ઠિર મન, તર્ક ને વિતર્ક કરે,
 હાથ ચાર પર ધરે, હાય ! હતો આવડે ! !
 શીત ઋતુ જેવી સોઈ, સર્વ અંગકેરી જોઈ,
 એષ્ટા પડ્યા સર્વ જોઈ, નિશ્ચય મને ઘડે. ૨૨૨

૨૨૧ ચાર ભાઈઓને મરેલા પડેલા જોઈને તથા તેમનાં તેજસ્વી રૂપ જોઈને યુધિષ્ઠિર તર્ક કરેછે: ગૌર ઇં. વાસવ-ઈંદ્ર. ચાર રૂપ ધર—ચાર રૂપ ધરી શકે એવો. ભૂમિશયી—પૃથ્વી રૂપી ઈંદ્રાણી. ઘટે ઇં—એવી ઉપમા ઘટાવું તો પણ ઘટી શકે એમ છે; પણ અહીં તો પણ (પાણી—નૂર) ઘટાવવાતું—ઓછું કરવાતું છે. (યુધિષ્ઠિરના શોકના વર્ણનમાં આ વાણી વિલાસ છાજતો નથી માટે). કારણમાળા અને અપહ્રુતિનો સંકર.

૨૨૨ ખીજી ઉપમા ઘટાવે છે. વાસવ ઇં. વનિહ—અગ્નિદેવ. કાર્તિકેય-સ્વામી—કાર્તિકસ્વામી. અવળું ઇં—એ તર્ક અવળો હોવાથી અટકે છે.

એજ ભાઈ ! એજ મુઆ ! સંશયની વાત નથી,
પડ્યા પો'ળા થઇ ચાર, હાય હાય શું કરે ! !

મહાધીર ધર્મ ધારી, ઉપદેશ રીતસારી,
જાણે તોય તે વિસારી, રડવું માન્યું ખરું;
નેત્રમાંથી નીર ચાલી, અશ્રુ શ્મશ્રુને ભીંજાવે,
અંગોઅંગને સીઝાવે, પ્રાણ કે' અમો હરે;
નિઃશ્વાસનો શ્વાસ કંઈ, ઉંચકીને નાખે હેઠે,
દુઃખમાંહી દુઃખ એક, સુખને કરે પર. ૨૨૩

ચિંતા થકી ચાર ઘણી, કોઈ કહે લક્ષ ઘણી,
માની જાણી ખેના ખેય, એવી ચિંતા આવતી;
થાકને તો કાઢ્યો મારી, હાકને તો પેટી પૂરી,
વાક વાન હરી લેઈ, સ્વરૂપ ભળવતી;
વ્યાપી ચાર દિશા મધ્ય, અવધ્ય ને વધ્ય કરી,
બદ્ધ કરી બાપડાને, શોકાબ્ધિમાં લાવતી;
ચતુરાઈ ચૂલે નાખી, પચવવા ખેડી ચિંતા,
હાય ! નથી લાજતી શે, ભુંડી કોને ભાવતી ! ૨૨૪

હાય-છં—હાય ! આ ચારવડે હું હતો ! નિશ્ચય છં—મનમાં નિશ્ચય કરે
છે (કે એ મરી ગયા છે !)

૨૨૩ તે—ઉપદેશની રીત. શ્મશ્રુ—દાહી મૂછ. પ્રાણ છં—પ્રાણ
કહેછે કે અશ્રુએ સીઝાવેલાં અંગમાં રહેતાં અમે ડરીએ છીએ—અર્થાત્
પ્રાણ નીકળી જવા તત્પર થાયછે. ઉંચકીને છં—અર્થાત્ એવા નેરથી
નિઃશ્વાસ મૂકેછે કે જેથી યુધિષ્ઠિરનું શરીર પડી જાયછે ! કદણના
અનુભાવ.

૨૨૪ હાક—સાદ. અર્થાત્ ઘાંટા અંધ થયો. વાક છં—વાન(શરીર)–

વિલાપ જે ભાઈ એના, તેને ઉશકેરી કહ્યું,
હવે બેઠી બેઠું હું ને, કરચ તું થી થાય તે;
ગયાપી વિલાપ ગયો ત્યાં, આગન્યા સુણી કે તર્ત,
ગર્તમાંહી ગાડી દેધ, બેતો બેભો રાય એ;
સંતાપ જે ભાઈ તેના, તેણે રાય શેકવાનું,
કામ લીધું માથે કરી, મારી નવ ખાય શે ?
હાય હાય રે બિચારો, એક નિષ્ઠાવાન મરે !
વિલાપ બેભો ત્યાં કરે, સુમ થયો કાય જે.

૨૨૫

પ્રતિજ્ઞાદિસ્મરણ.

અહો મહાબાહુ ભીમ ! વૃકોદર બળસીમ !
નીમ શો કર્યો તો ભાઈ, બૂલી ગયો કેમ રે !
તેં કહ્યું હતું મને જે, આજ હું સ્મરણું તને,
બેઠી બેઠો થજે પછે, પાળવાને નેમ રે;
સુચોદન સાથબને, ભેદવાને ભાઈ કહ્યું,
નિશ્ચિંત થયું તું મારું, મન બાણી ક્ષેમ રે.

નો વાક (કસ) હરી લેખને—ચિંતા (કર્તા). અવધ્ય—(પાંડવો). બદ્ધ કરી—બાંધીને. શોકાબ્ધિમાં—શોકના સમુદ્રમાં. પચવવાને—રાંધવાને.

૨૨૫ વિલાપ ધૃં—ચિંતાનો ભાઈ જે વિલાપ, તેને ઉશકેરીને ચિંતા-એ કહ્યું કે હવે (મારું કાર્ય કરી રહીને) હું બેઠી બેઠી બેઠું છું માટે તારાથી જે થાય તે તું કર. ગર્ત ધૃં—રાયને ગર્ત (દુઃખરૂપી ખાડા)માં ગાડી દેખને (દાટી દેખને) તેને બેતો એ (વિલાપ) બેભો રહ્યો, મારી ધૃં—કવિ કહે છે કે હવે એ ચિંતાદિ ત્રણે રાજને મારી પણ શામાટે ન ખાય ? વિલાપ ધૃં—અત્યાર સુધી જે કાયામાં સુમ થયો હતો તે બેભો બેભો ત્યાં વિલાપ કરે છે !

આજ તું પડ્યો ન ઊઠે, કાજ માફ વ્યર્થ થયું,
 રાજ્ય ગયું રવડીને, હા ! એમને એમ રે !! ૨૨૬
 મહાબાહો ! કુરુકળ-કેરી કીરતિની વૃદ્ધિ,
 તુંથી થવાની હતી તે, પડતાં જતી રહી !
 કે'તા તારા સંબંધી જે, વાક્ય જ્યકેરાં ઘણાં,
 સંતને મહંત તેહ, જૂઠા રહ્યા શું થઈ !!
 તારે વિષે સાંભળ્યું મેં, તે થાય અવળું આજ,
 કથળેછે કાજ માફ, જુએ કુંકને જઇ;
 અરે દેવ દિવ્ય વાણી, ભીમના સંબંધી કરી,
 જોરા થયા તમે શું, વ્યાસજી ગયા કંઈ. ૨૨૭
 ધનંજય સુતો શું તું, સોડમાં લઇ બે બંધુ,
 સંધુ કરી જોડું આમ, કરવું તને ઘટે !
 દેવતા ! સ્મરાવું આજ, દેવતા ન લાગ્યો મને !
 વાણી કરી કેવી તમે, આહા અંતરપટે;
 થયું ન જનનાશૌચ, ધનંજય જન્મ થઇ,
 કહી વાણી કેવી દેવ ! હૈયું તેણે ના હટે !!
 માતા કુંતીને કહ્યું કે, આ સુત તમારો જેહ,
 ઈંદ્ર જેવો થશે એહ, કો' કષ્ટ શેણે મટે ! ૨૨૮

૨૨૬ મહાબાહુ—બળવાન. બળસીમ—જેતા બળથી હદ આવી રહી છે એવો. ક્ષેમ—કલ્યાણ—શુભ.

૨૨૭ જુએ ઈન્—એમ કહીને પાસે જઈને યુધિષ્ઠિર તેને જુએછે. (માફ સાંભળીને ઉઠ્યો તો નથી શું? એવા વિચારથી).

૨૨૮ જોડું—મિથ્યા. આમ કરવું—મરવું. દેવતા ! —હે દેવો ! સ્મરાવું—સંભારી આપું (તમોએ કહેલી વાણી). દેવતા ન લાગ્યો—બળી શે

ઉત્તરપારિયાત્રમાં, ભૂત પ્રાણી માત્રે કહ્યું,
 અર્જુન અડગ થશે, યુદ્ધમાંહી એકલો;
 જીતે નહિ એને કોઇ, એથી રહે સહુ રોધ,
 સમૃદ્ધિ પ્રાક્ષણુતણી, લાવશે એ તો ભલો;
 એવું દેવે મળી કહ્યું, મહંત માનવે લહ્યું,
 દાનવે તો ખરું સહ્યું, સમરમાં જ્યાં મળ્યા;
 ખોટું કરે તે શે આજ, કાજ મારું કથાળીને,
 લાજ લાગે મોઠાને એ, રાજ્ય કરવું કજો ! ૨૨૯
 માર્ય પૃથ્વી માંહી પોઢ્યે, આશાપાશ છૂટે મારા,
 મને થતાં એવું તને, ઉંઘ કેમ આવડી ?
 બંધુ ! આશ્રયેજ તારે, વનજન્ય કષ્ટ સહ્યાં,
 સ્વર્ગમાંથી આવી મળી, રૂચિ તને આ ઘડી !!
 યુદ્ધમાં મદોનમત્ત, મહાશૂરવીર સાચા,
 કાચા કરે શત્રુને તુ, આવી દશા આ પડી !

ન ગયો ! અંતરપટે—આકાશમાં અદૃશ્ય રહીને. થયું ધૃ—ધનંજયનો જન્મ
 થયા પછી તેતું જનનાશૈય (જન્મ થયા સંબંધી સૂતક) થયું (પડ્યું)
 નહોતું, તેટલામાંજ હે દેવ તમે કેવી વાણી કરી હતી ! (જન્મ થયા પછી
 નાળછેદન થયું ન હોય ત્યાં સુધી વૃદ્ધિસૂતક લાગતું નથી, એ શાસ્ત્રને
 ઉદ્દેશીને એ વચન કહ્યું છે). હટે—હટે !! અર્થાત્ હટેજ. દેવ વાણી કહી
 બતાવે છે: માતા ધૃ. કો' ધૃ—એ વચન સત્ય થયું નહિ તો કહો કે હવે
 મારું કષ્ટ શાથી મટે ?

૨૨૯ ઉત્તરપારિયાત્રમાં—ઉત્તર દિશામાં દિગ્વિજય કરવા ગયો ત્યાં.
 ભૂત પ્રાણી માત્રે—સચરાચર વિશ્વે. સમૃદ્ધિ—પ્રાક્ષણુતું જે ધન વગેરે
 અસુરાદિ હરી ગયા હશે તે પાછું લાવીને આપશે. મહંત માનવે—દેવર્ષિ,
 રાજર્ષિ, અને બ્રહ્મર્ષિઓએ. સહ્યું—(સંગ્રામમાં). રાજ ધૃ—હજી તો
 આપણે રાજ્ય કરવું છે તે સમજો !

શસ્ત્રાસ્ત્ર સદ્ગુણ તારાં, તેણે હૈડાં વેધે મારાં;
 ઘણું થયું પડ્યાં ધારાં, પીડ આવી આ અડી!! ૨૩૦
 અર્જુન ને ભીમ આં શું, પૃથ્વીમાં પડ્યા હું ભાળું!
 અસ્ત્ર શસ્ત્ર હાથ નથી, સૂતા તેજ શે કહું?
 આળકને વશ થાય, નથી એવા તેજ આ તો,
 કેમ શત્રૂકેરે વશ, થયા હું કોને કહું?
 પાપાણને વજ્રથકી, કઠિન છે હૃદ મારું,
 તાપથી તૂટે છે બેય, આ તૂટે ન શું રહું!
 તૃષા લાગી મૃષા મને, પાણી જમપુર પીઉં,
 ચારકેરો સાથ કરી, વેલો વાટમાં વહું! ૨૩૧
 માદ્રિસૂતુ નકલ ને, સહદેવ પડ્યા જોઇ,

૨૩૦ આશાપાશ—આશા રૂપી બંધનો. વનજન્ય—વનથી ઉત્પન્ન થયેલાં. સ્વર્ગમાંથી ઈન્દ્ર—સ્વર્ગમાંથી આવીને તું અમને મળ્યો અને તે પછી હવે તને આ ધડી (મરણ રૂપી) તને રૂચિ—પસંદ પડી? આવી ઈન્દ્ર—તેને આ દશા આવી પડી!! શસ્ત્રાસ્ત્ર ઇન્દ્ર—અર્થાત્ તારાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર સદ્ગુણ હોવાથી તારો વધ કોઈથી બની શકે નહિ; એમ છતાં તું મરણ પામ્યો છે તેથી મારું હૈયું વેધાય છે. ધારાં—છિદ્રો.

૨૩૧ અસ્ત્ર ઇન્દ્ર—તેમના હાથમાં અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર નથી (દૂર પડી ગયેલાં હોવાથી), અથવા તેમના ઉપર કોઈએ અસ્ત્ર કે શસ્ત્રનો હાથ કરેલો જણાતો નથી, એમ છતાં એ તેજ ઘોડા જેવા સૂતા છે એમ હું શાથી જાણું છું! અર્થાત્ એ મરે એ તે અસંભવ જેવું છે! કોઈએ શસ્ત્રથી સલાડી દીધા હશે એમ કલ્પના કરીને તેનો પરિહાર કરે છે: આળકને ઇન્દ્ર—એ તેજ એવા નથી કે આળકને વશ થાય! બેય—પાપાણ અને વજ્ર. મૃષા—મિથ્યા. તાત્પર્ય કે ભાષ્યોના મંરણની વેદના આગળ તરસની વેદના પણ યુધિષ્ઠિરને મોટી લાગતી નથી! વાટમાં—જમપુરીના રસ્તામાં અર્થાત્ હું પણ મરણ પામું.

હૃદય ફાટી ન જાય, ઉપરનો પ્રેમ એ !
 અરે હા ! નકુલ કરી, હાંક મારે વારવાર,
 સહદેવને પોકારે, કહો સુણે કેમ એ ?
 હોઠ માંહી બર્બડે તે, ચારમાંના એક કરે,
 ચારથી ન એક ખોલે, દૈવકેરી રે'મ એ !!

ઉભયને કહે ભાઈ, દેશકાળશાસ્ત્રતાણા,
 જાણનાર સૂઈ રહ્યા, નહારો છે નેમ એ.

૨૩૨

ક્રિયાવાન ધર્મચારી, પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ તમે,
 કરવા જોગ ન કર્યું, પરાક્રમ પૂર તો;
 પછે સૂવાય ન ભાઈ, સાલ રહે સ્વર્ગ માંહી,
 રડીમરે કુંતીમાઈ, કૃત્ય છે આ કૂર તો;
 માદ્રિમર્ણુ થયું જ્યારે, કુંતીને સૌખ્યા'તા ત્યારે,
 માતાએ મારે હવાલે, કર્યા સાચા શૂર તો;
 તેને વનમાં સૂવાર્યા ! ખેડા અમે થાક્યા હાર્યા !

પ્રભુ ! ત્યારે શે જીવાડયા ! થાય છે અસૂર તો !! ૨૩૩

૨૩૨ માદ્રિસૂતુ—માદ્રિના પુત્ર—નકુલ અને સહદેવ. હોઠ ઇન્—યુધિ-
 ષ્ઠિર જે કદાપિ હોઠમાં બરબડે—ઘણુ ધીમેથી કાંઈ આજ્ઞા કરે, તો તે ચાર-
 માંના ગમે તે એક જણુ કરે; પણ જ્યારે ચારમાંથી એક જણુ પણ આટલું
 આટલું કહેતાંય ખોલે નહિ, ત્યારે એ દૈવનીજ રે'મ (કૃપા) સમજવી !
 (વક્રોક્તિ). અર્થાત્ દૈવનીજ અવકૃપા જાણવી ! ઉભયને—નકુલ સહદેવને.
 દેશ ઇન્—તમે દેશ, કાળ, અને શાસ્ત્રને જાણનારા છો (જોશી હોવાથી),
 તો આ નિર્જન દેશમાં, આપકાળમાં અને શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલા દિવસના
 સમયમાં અહીં કેમ સૂઈ રહ્યા છો ?

૨૩૩ પછે—(પરાક્રમ કર્યા વિના). થાક્યા હાર્યા—અર્થાત્ અમારાથી
 તેમને જીવાડવાનું કાંઈ પરાક્રમ બની શકતું નથી. અને એમ છે તો હે પ્રભુ !

અંગોઅંગ નેઈ કહે, રંગના રૂપાળા રાજ !
 ક્ષત કંઈ થયાં નથી, કેમ તબ્યા પ્રાણુ રે !
 કોઈથી પરજન્ય ન, પામ્યા પૂર સમરમાં,
 આખર છે અમરમાં, ત્રિલોકીમાં જાણુ રે;
 પર્વતનાં શિખર જે, પડ્યા પછી દીસે આમ,
 એવી હામ ઉપમાની, ભરે કથી વાણુ રે;
 નિદ્રિત થયા છો ભાઈ. ઠગવા મને ન બોલો,
 કોલાવ્યા ન કોલો એથી, થશે મારી હાણુ રે !! ૨૩૪
 તોય નવ બોલ્યા ત્યારે, મારે એવો બોળવાને,
 ધર્મસૂત્રુ ધ્યાન ધરે, કષ્ટ આવી સા'ય રે;
 ધ્યાનને ભમાવે અને, જુક્તિ ન જમાવે કદી,
 જ્ઞાનને શમાવે વળી, નમાવે કે' નાય રે;
 ખેસાડે ને ખેહક તો, ઉઠવાનું મન કદી,
 થાય કે ઉઠાય નહિ, ઘણી કપે કાય રે;
 હાય ! દૈવ હાય ! ભુંડા, રૂડા રાયને શું કીધું,

અમને એકલાને જીવતા શું કરવા રાખ્યા ? હવે જલદી અમારો અંત આણો
 કેમકે ભાઈઓને મળવા જવાને અસૂર થાયછે !

૨૩૪ રંગના રૂપાળા રાજ !—(નકુળ સહદેવનું સંબોધન). ક્ષત થયાં
 નથી—ધાવાડ્યા નથી. સમરમાં—સંગ્રામમાં. અમરમાં—દેવ લોકોમાં. પર્વત-
 નાં ઇ—પર્વતનાં શિખરો પડ્યા પછી આમ (તમારા જેવાં) દીસે છે,
 એવી ઉપમા આપવાની કથી વાણી હામ ભરે ! અર્થાત્ તમે પર્વતના
 શિખરની પેઠે પડીને જડ પથરા થઇ ગયા છો એમ મારી જીભથી શો.
 રીતે કહેવાય ? ત્યારે શું કદી શકાય ! નિદ્રિત-ઈ નિદ્રિત—ઉઠેલા
 મારી હાણુ હશે—હું મૃત્યુ પામીશ.

ન્યાય ને અન્યાય અલ્યા, એક આરે પાયરે!! ૨૩૫

એમ મહાકૂર વીર, થઈ રણધીર નડ્યો,
વિલાપે વગોવ્યો રાય, ધીરજના ધામમાં;
મારમાર કરી આવે, તેને મારવા દે જ્યારે,
ત્યારે તે મારે ન કાંઈ, વાર્યે વહે હામમાં;
તેમ સહુ ધર્મરાજ, વિલાપે કર્યું જે કૃત્ય,
પછે ગયો થાકી હારી, રહ્યો વશી હામમાં;
ચિંતા થઈ રહી નારી, નર વિલાપાદિ સહુ,
હાર્યા ધર્મસૂનુથકી, મોટાઇની મામમાં.

૨૩૬

૨૩૫ મારે એવો—આર ભાઇઓને. મારનારને. ધ્યાન ધરે—એકા-
ગ્રચિત્ત કરીને જીએ — વિચારે. પણ તે ધ્યાન જામતું નથી તેનું
કારણ કહે છે: કષ્ટ ઇં—કષ્ટ આવીને તેમને પકડે છે—દુઃખથી મન
વ્યગ્ર થઈ જાય છે. નમાવે ઇં—જો ધ્યાનમાંથી વ્યગ્ર કરવાના કષ્ટના આ
પ્રયત્નની યુધિષ્ઠિર ના કહે—તે ન માનતાં પણ ધ્યાન કરે, તો તેને નમાવે
—હરવી દે. અથવા યુધિષ્ઠિરને મન એકાગ્ર કરવાના પ્રયત્નમાં નમાવે—
હરાવે અને તેને ના કહે—ધ્યાન થવા નહિ દેઉં એમ કહે. યુધિષ્ઠિરને નમાવે
એટલું તેનું શુ બળ છે તે વર્ણે છે: એસાડે ઇં. થાય—(ઉઠવાનું મન)
થાય નહિ કે ઉઠાય નહિ. કવિ દૈવને ઠપકો આપે છે: હાય ઇં. ન્યાય
ઇં— અલ્યા દૈવ ! તું ન્યાય અને અન્યાય સર્વને એકજ આરે પાણી પાય
છે ! અધર્મીને અને ધર્મશીળને—સૌને સરખુંજ દુઃખ આપે છે !

૨૩૬ એમ ઇં—એવી રીતે મોટા કૂર વીર જે વિલાપ તે રણધીર થઇ-
ને યુધિષ્ઠિરને નડ્યો—યુધિષ્ઠિરે જહુ વિલાપ કર્યા. વિલાપે ઇં—તે વિલાપે
રાજાને ધીરજના ધામમાં વગોવ્યો—તેની ધીરજ નાશ કરી. મારમાર ઇં—
જેમ કોઇ માણસ મારમાર કરતો આવતો હોય તેને મારવા દે—તેનો સાંમનો
કરે નહિ, ત્યારે તે કાંઈ મારે નહિ; પણ તેને જો કોઇ વારે (મારતાં અટ-
કાવે) તો તે પોતાની હામમાં વહે—વધારે હીમ્મતવાળો થાય. એજ ન્યાયધર્મ-

કબ્જ કહે નબ્જ કરું, યુધિષ્ઠિર આજ હું તો,
 વ્યાકુલતા નારી સાથ, વસું એના દેહમાં;
 નપુંસક એ બિચારું, વ્યાકુલતા નારી તેની,
 ટકી રહે કપીપેર, યુધિષ્ઠિર ગેહમાં;
 તોય મૂઝા સાપ કંઈ, અપશુકનેથો જાય,
 રાય કાય કષ્ટે દહે, નવાઈ શું તેહમાં !
 એમ સરવે મળીને, દુઃખી કર્યો રાય ઘણો,
 હેવાલ જે તેહતણો, વરાણું શું એહમાં ?
 એમ માનસી વિકારો, સર્વ મળી દુઃખ દેતા,
 કે'તા નવ મારો કોઈ, મારો ચિત્ત ધારતા;
 સર્વ હોય સરખું તો, વિશ્વ ચાલે કેઈ પેર ?
 વેરકેર કરે કોઈ, કોઈ ભલી વારતા;
 એમ રાહ દુનિઆનો, તેણું થયું રાયને ત્યાં,
 જોયું એક વીરે ઝટ, શકે રાય હારતા;
 વિચાર નામે તે હતો, નર મહા૩પધારી,

૨૩૭

રાજને લાગુ પાડે છે. તેમ ઇ. દામમાં—અધનમાં—લગામમાં. ચિંતા પણ
 હારી ગઈ તે કહે છે: ચિંતા ઇ—તે તો નારો થઈનેજ રહી. (નારીપણું
 પ્રાપ્ત થયે પરાક્રમ નાશ પામે છે એ ઉદાહરણ છે). આ છંદથી ધર્મરાજની
 સહનશીલતાની તથા ધૃતિ નામે ભાવની વ્યંજના કરી છે. અર્થાત્તર-
 ન્યાસ.

૨૩૭ નપુંસક—('કબ્જ' શબ્દ નાન્યતર જાતિનો હોવાથી). નપુંસકથી
 તો યુધિષ્ઠિરનો નાશ કરવાને ન ટકી રહેવાય પણ વ્યાકુળતાએ નાશ કર્યો
 કે કેમ ? તે કહે છે; નારો ઇ—તે તો નપુંસકની નારી છે; અર્થાત્ત તેનાથી તો
 પરાક્રમ થઈ ન શકે ! યુધિષ્ઠિર ગેહમાં—યુધિષ્ઠિરના શરીર ૩૫૫ ઘરમાં.
 ત્યારે તો કષ્ટ અને વ્યાકુળતાથી યુધિષ્ઠિરને કાંઈ ખીડા નહિ થઈ હોય ! તો
 તેમ નથી; તોય મૂઝા સાપ ઇ. લોકોક્તિ અને ૩૫૫લંકાર.

સા'ય કરી આવી સારી, વિપત્ત વિસારતા.

૨૩૮

ધ્યાન મધ્ય ધસી ગયો, જ્યારે તો વિચાર વીર,

ત્યારે તો ત્યાં ધર્મસૂત્ર, વિચારવા લાગિયા;

દુનિઆની રીત આ તો, પસરી રહી છે પૂર્ણ,

આવે અને જાય જન, દેહ ગેહ ત્યાગિયા;

કરું હું વિચાર કોના, મારી ગતિ થશે એવી,

સેવા ધર્મની ન સેવી, હા ! એવા અભાગિયા !

હવે હું વિજય કરી, આ મૂઆ એમ હું મરી,

તરી જાઉં નિંદાથકી, એમ અનુરાગિયા.

૨૩૯

આપઘાત કરું કદી, સજ્જન કે' મૂઢ હતો,

માટે મૂઆ એહ જેમ, તેમ તોડું તનને;

વિચારતા પાર પાર, મહામતિમાન ધર્મ,

આ તે હશે કોનું કર્મ ! નિંદુ સુરજનને;

મહાબાહુ જાણતા તે, દેશ કાળના વિભાગ,

તોય નવ તોણી વાર, નિશ્ચે થતું મનને;

આમ કદી થયું હોય, સમાધાન આમ તેનું,

૨૩૮ હજી રૂપક ચાલુ રાખે છે. એમ ઇ. કે'તા ઇ. —કેટલાક માનસી વિકારો એમ કહેતા કે યુધિષ્ઠિરના ચિત્તને ન મારશે અને કેટલાક કહેતા કે મારશે. વે-કેર-વેર અને કેર કે વેરનો કેર. એક વીરે—'વિચાર' નામે વીરે. વિસારતા—વિસરાવનારી.

૨૩૯ આ ઇ. —મરી ગયેલાના વિલાપ કરવા એ તો દુનિઆની રીત છે, કેમકે તેથી મરનારનું કાંઈ હિત થતું નથી ! દેહગેહ—દેહ અને ઘર અથવા દેહરૂપી ઘર. વિજય કરી—મારા બંધુઓને મારનાર ઉપર જય મેળવીને.

થાય ન વિચાર દઢ, નિંદતા તે વનને. ૨૪૦
 વળી સા'ય આવી પાછા, વિલાપ સંતાપ મળી,
 વિચાર તો કાઢે તેને, શાંતિના ઉપાયથી;
 મારા ભાઈતણા કોણ, મારનાર હજો એમ,
 વાર વાર તો વિચારે, જંપીકંપી કાયથી;
 શસ્ત્રક્ષત નથી આંગ, પાદ પડ્યો નથી કોના,
 હરાયાં ન હોસાન તો, શ્વરકેરી સા'યથી;
 આમ છે માટે મનાય, ચિત્તમાં એવું ચણાય,
 હશે કોઈ મહાપ્રાણી, જીત્યો આવા રાયથી. ૨૪૧

૨૪૦ માટે ઇ—માટે જેવી રીતે મારા ભાઈઓ મરી ગયા છે તેવી રીતે હું પણ તનને (શરીરને) તોડું (નાશ કરું). અર્થાત્ તેઓ કેમ મરી ગયા તે નક્કી કરીને પછી તે રીતે હું મરું. તે નક્કી કરવાને માટે, વિચારતા ઇ. નિંદું ઇ—હું તે સુર(દેવ)ને નિંદું કે જન(મનુષ્ય)-ને નિંદું ! સંદેહ તથા વિતર્ક. મહાપ્રાણી ઇ—તે મહાપ્રાણી (યુધિષ્ઠિર) દેશ અને કાળના વિભાગને જાણતા હતા—અમુક દેશમાં અને અમુક કાળમાં આવું કૃત્ય બની શકે એમ જાણતા હતા, તોય તેણીવાર (આ પ્રસંગ) મનમાં નિશ્ચય થયો નહિ. નિશ્ચય કેવી રીતે નથી, થતો તે મનના સંકલ્પ વિકલ્પદ્વારા વર્ણુ છે: આમ ઇ—જે કદાપિ આમ થયું હોય—આવી રીતે મુઆ હોય, તો તેનું સમાધાન આ રીતે થાય છે—આવું કારણ હોવાથી એ બનવા જોગ નથી, એવી રીતે તર્કાવતર્ક થતાં વિચાર દઢ થતો નથી.

૨૪૧ સા'ય—પકડે. જંપી ઇ—જંપેલી (શાંત થયેલી) કાયથી (એકાએક) કંપીને. શસ્ત્રત—હથિયારનો ઘા. પાદ ઇ—જે શત્રુએ આવીને માર્યા હોય તો તેનાં પગલાં પડવાં જોઈએ, પરંતુ તે પણ નથી. હરાયાં ઇ—એમનાં હોસાન (હોંસકોંસ—મુખ ઉપરનું તેજ) હરાયાં (હરાણુ કરી લીધેલાં) નથી. શ્વરકેરી—શ્વરત્વની. મહાપ્રાણી—મહાસત્ત્વ—

હૃદમાં વિચાર થાય, કંઠ બાર આવે ન તે,
 પાણી પી વિચાર કરું, એવે મન આવતું;
 મને પાણી પાવા માટે, ચાર પડ્યા છતાં પાટ,
 બળો દહ પાણી-વિના, કેમ કરું ભાવતું !
 તૃષ્ણા તણ એણી પેર, વિચારવા લાગ્યા વળી,
 દુર્યોધન કરે આવું, કુંદીને એ કાવતું;
 શકુનિને શીખવે એ, વા શકુનિ શીખવે તો,
 કૃત્ય કૂડું થાય આવું, નામને લખવતું !! ૨૪૨
 શંકા આવે એવું એક, સ્થળ તો થાય છે નિશ્ચે,
 કારણસહ એ લાગે, આગે કર્યું નેહને;
 કરવાને યોગ્ય અને, ન કરવા યોગ્ય કશું,
 એવું શીખ્યા નથી એહ, ક્ષત્રીધર્મ ઓધને;
 દુષ્ટચતુષ્ટય મળી, કપટથી વાત કળી,
 આવ્યા હોય સાંભળી એ, નેહ રૂડી સોધને;
 ચારને પઠાવી કર્યા, સંયોગથી પ્રયોગને,
 વિયોગથી વાટમાંહી, હણો કલ્પ કોધને. ૨૪૩

મોટા બળવાળું અલૌકિક પ્રાણી. જીવો ધ૦—કે જે આવા રાયથી (રાય-
 ક્ષત્રિય સાથે યુદ્ધ કરીને) જીવો.

૨૪૨. કંઠ ધ૦—પણુ તે કંઠની બાહાર ન આવે—એટલી બતાવાય
 નહિ. (તરસથી ગળું બેસી ગયેલું હોવાથી). આવું —(મારા ભાઈઓને
 મારવા રૂપ કૃત્ય). કુંદી—કપટ કરનારો. સ્મૃતિ નામે આવતી વ્યંજના
 કરી છે.

૨૪૩ યુધિષ્ઠિરના મનમાં દુર્યોધન સંબંધી વિચાર ઉત્પન્ન કરીને કવિ
 તેને પુષ્ટ કરે છે: શંકા ઈત્—દુર્યોધન એ એક શંકા આવે એવું સ્થળ છે એ -

એમ તો વિચાર કરે, ધારે આવા મરે કેમ ?
 દૃઢ થાય એવે એક, મન મધ્ય વારતા;
 શકુનિ પઠાવી અહીં, જળ માંહી નાખ્યું વિષ,
 મૂઆ તેણે ભાઈ મારા, એમ ધર્મ ધારતા;
 નક્કી નક્કી એમ હશે, ક્ષત વિણ મૂઆ તેણે,
 હૃદ વારતા ન આવી, હવે લલો મારતા;
 નિશ્ચય થયા તે ઠીક, લાવ્ય મરું પાણી પી હું,
 અરે હાય ! નથી કોઈ, ઉભયનો વારતા !! ૨૪૪
 ઊડી પછે ધર્મરાજ, નીરતીર કને ગયા,
 ત્યાં વળી વિચાર થયા, વિચારીના ભોગ એ !

મ નિશ્ચય થાય છે, અને તેમણે આગળ (પૂર્વે) જે ઝેર ખવરાવીને, જળ-
 માં ડૂબાડીને, લાક્ષ્મણકામાં બાળીને, અને એવાજ બીજા પ્રકારથી અમરે
 મારવાના યત્ન કર્યા હતા તે જોઈને (વિચારીને) એ શંકા કારણસહ (સ-
 કારણ) લાગે છે. ક્ષત્રિય થઈને એ આવું અધમ કૃત્ય કેમ કરે ? તે વિષે
 કહે છે: કરવાને ઇન્. વાર તેઓ આપણને અહીં શી રીતે બાળી શકે ? તે
 વિષે કહે છે: દુષ્ટચતુષ્ટય ઇન્. દુષ્ટચતુષ્ટય—(દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ
 અને કૃણુ એ) ચાર દુષ્ટોની ટોળી. કદાપિ આપણી ભાજ તો લાગે, પણ
 ચારે શી રીતે ? ચારને ઇન્—ચાર(દૂત)ને પઠાવી(મોકલી)ને તેમના
 સંયોગથી (તેમણે આવીને પાછી ખજાર આવી જવાથી કોઈ પ્રયોગ (યો-
 જના) કર્યા હોય તેથી અથવા આપણા પરસ્પરના વિયોગથી (એકલા પ-
 ડી જવાથી) વાટમાં કોઈને કહ્યું હોય કે એમને હણો ! અથવા ચારને મોક-
 લીને તેમના સંયોગથી કોઈ પ્રયોગ (અભિચાર-મારણ) વગેરે કર્યા હોય
 તેથી વાટમાં એકલા જોઈને મારો એમ કહ્યું હોય.

૨૪૪ આવા—આવા શુરવીર. હૃદ ઇન્—મને પ્રથમ એ વારતા મ-
 નમાં ન આવી ! મારતા—મારનારો. અરે ઇન્—કવિ કહે છે કે અરે
 હાય ! યુધિષ્ઠિર મરે કે જીવે એ બેમાંથી એકે બાળતનો વારતા (અટકા-
 વનાર) કોઈ નથી !!

નીર-વિષવાણું કંઈ, દૂષિત લે'વાતું નથી,
 કાંઈ તો કે'વાતું નથી, જૂઠું સહુ જોગ એ ! !
 મરણ પામીને પડ્યા, ધરણમાં ભાઈ મારા,
 વરણમાં વાર દિસે, ના'ય ના'ય રોગ એ;
 વિકૃતિ જણાય નવ, આકૃતિ કળાય રૂડી,
 રે કૃતિ આ કોની ત્યારે, વિચાર તો ફોગ એ ! ! ૨૪૫
 હસતાં જણાય મુખ, દુઃખ ન ગણાય રજ,
 વિષવેરી કેમ ચૂકે, વિકૃતિના કામમાં;
 ભીમ ભડને ન લાગે, વિષ મહાશેષકેરૂં,
 અર્જુન પડે ન એથી, ગયો ઈંદ્રધામમાં;
 નકુલ ને મહદેવ, જાણી જાય તતજેવ,
 ત્યારે હવે કેમ થયું, રહ્યું ક્રિયા નામમાં !
 પાળનારે પૂરા કર્યા ! ધારનારે ધર્યા નહિ !
 વારનારે વાર્યા નહિ, ગયા નહિ ગામમાં ! ! ૨૪૬

૨૪૫ વિચારી—વિચારવાળા. વિચારવાળાના એ જોગ છે કે જ્યાં
 જાય ત્યાં તેને વિચાર થાય ! જૂઠું ઈં—નીર વિષથી દૂષિત થયું છે એવો
 જોગ જે મેં માન્યો હતો તે સહુ જૂઠું છે ! જેર નથી તેની સાબિતી આપે-
 છે: વરણ ઇં—એમનો વર્ણ (કાંતિ) વાર (સુંદર—સારી) દેખાય છે,
 માટે એ વિષરોગ તો નથીજ ! વિકૃતિ—વિકાર (દેહાદિકમાં). રે ઇં—
 અરે ત્યારે હવે આ કોની કૃતિ હશે ! ! એ (પાછળ જે કર્યો (તે) વિચાર
 તો ફોગ (મિથ્યા) છે.

૨૪૬ વિષ ચઢવાથી ભાઈઓ મરી ગયા નથી તેનાં બીજાં કારણ
 આપે છે: હસતાં ઇં. ભીમને વિષ ન ચઢવાતું કારણ કહે છે: ભીમ
 ઇં—દુર્યોધન વગેરેએ ભીમને જેરના લાહુ ખવરાવીને ગંગાના પા-
 ણીમાં નાખી દીધો હતો, ત્યાંથી તે નાગલોકમાં ગયો હતો. નાગલોકની
 મુપાથી તેનું વિષ હતરી ગયું તથા હવે પછી તેને કોઈ પ્રકારનું વિષ

આવા સૂરવીરને કો, મારનાર નથી નથી,
એક વિણ એમનો ન, દાંડો આવે દાંડ તો;
કાળ જે વિકાળ આવ્ય, ખલક ને ખેળી ખેળી,
મારનાર એ મરોડી, તંત બાજી તોડ તો;
મોટી માત મૂકી કરી, લઘુ મુત ખાઈ જાય.
પિતા રહે પડ્યા અને, બાળકાને ઓડ તો;
તેમ મૂકી મને અને, ગયો ગોટો વાળી ગામ,
ભુંડા ! થયું કામ તારું, હવે છાલ છોડ તો. ૨૪૭
માન્ય તું વિનતિ મારી, આ કાદાને કરચ તારી,
ખાતાં નહિ લાગે ખારી, ખાઈ જીને ખાંતથી;
રહે એવા ઘણા તેને, કાળ ન ગણે કદીએ,

ચઢે નહિ માટે અમૃતપાન પણ કરાવ્યું હતું. માટે યુધિષ્ઠિર કહે છે કે
મોટો શેષ નાગ હોય તો તેનું પણ વિષ ભીમને ચઢે નહિ તો બીજા
અલ્પ વિપને તો દોણ પૂછે છે ! અર્જુનને વિષ ન ચઢે તેનું કારણ કહે
છે. ગયો ઇંદ્રધામમાં ઈન્દ્ર—અર્જુન સ્વર્ગ લોકમાં ગયો હતો ત્યાં અમૃત
પાન કરેલું હોવાથી તેને પણ વિષ ન ચઢે. નકુલ સહદેવને પણ વિષ
ન ચઢવાનું કારણ કહે છે: જાણી જાય ઇન્દ્ર—તે જોયો હોવાથી તત્કાળ
જાણી જાય કે આ પાણી વિષવાળું છે માટે ખીચા યોગ્ય નથી; ત્યારે હવે
શું કારણ હશે તે નિર્વેદ પામીને કહે છે: પાળનારે ઇન્દ્ર—જે મનુષ્યનો
પાળનાર ઇન્દ્ર છે તેણેજ એમને પૂરા કર્યા ! ધારનારે ઇન્દ્ર—જે આખા
જગતનું ધારણ કરનારો છે તેણે એમને ધારણ કર્યા નહિ તથા જે સા
દાકનો વારનાર છે તેણે એમને મરતાં વાર્યા નહિ ! અને તેથી તેઓ
ગામમાં (અર્થાત્ પોતાના સ્થળમાં) ગયા નહિ ! !

૨૪૭ તંત ઇન્દ્ર—જે તંત બાજી હોય (જે એક બીજાના અવસાનથી
ટકી રહેવાપણું હોય) તેને કાળ તોડનો. ઓડનો—જેંચનો. ગામ—પોતાને
ગામ (યમપુરીમાં). છાલ—કેડો.

ગણુતાં ન કાજ થાય, (ને) ભમે એવી બ્રાંતથો;
 એવા માંહી એક નવું, હવું જોયું રાયે ઝટ,
 કષ્ટવાળો મૃગ પીએ, સલિલ તે શાંતથી;
 જોતાં માંહી આવ્યું ઝટ, તીર રણધીર થઈ,
 કાષ્ટ હરી લઈ આજ, છૂટું પે'લા દાંતથી. ૨૪૮
 એવો જ્યાં વિચાર કરે, પાણી પી રહ્યો તે મૃગ,
 ગઈ દગ ભાઈ ભણી, અરે હાય શું કરું !
 મૂઆ મૂકી જઈ કેમ, વાઘ વરૂ જાય ખેંચી,
 અરે પ્રભુ ! કેમ કરું, ધ્યાનમાં કયું ધરું ?
 બંધુ ન હોડાય હુંથી, વિજ કાજ કેમ છોડું,
 અરે પ્રભુ હાય જોડું, વખોડતાં હું કરું;
 શિવ ! શિવ ! કહી પડ્યો, ઉડ્યો ઝટપટ કરી,
 હાય ! નાશી જશે મૃગ, કાષ્ટ ન શોણે હરું ! ! ૨૪૯
 પાછા પડ્યા જોઈ ભાઈ, રોઈ ગયો રાય ઘણું,
 કરું શું કરું શું કહી, કૂટ્યું અતિ ભાળને !
 મૃગ ધીમે ધીમે ચાલે, વાર વાર જુએ વળી,
 આવ્ય આવ્ય કાષ્ટ આપું, એવા કરી તાલને !
 જોઈ એવું ધર્મસૂત્રુ ધ્યાનને દઢાવે ઝટ,

૨૪૮ તારી કરચ-અર્થાત્ મારી નાખ. ગણુતાં ઇ—જો એવી બ્રાંત-
 થી ભમે-જો ડાળને બોલાવે તેને આવીને લેઈ જાય, તો તેનું કાજ થાય
 નહિ-તેના ધારવા પ્રમાણે નિયમ રહે નહિ. સલિલ-પાણી. પે'લા ઇ—
 પેહેલાં તો તે દાંત (ઇંદ્રિય દમન કરવાવાળા આઠાણ) ના ઝણુથી છૂટું !

૨૪૯ દગ—દષ્ટિ. કયું—અરણીકાષ્ટ લાવવાનું કે ભાઈના મરણ-
 નો શોક કરવાનું ? વખોડતો ઇ—હે પ્રભુ ! તને વખોડતાં મને ડર લાગે છે.
 (અન્યથા તારાં કામ તો વખોડવા જેવાંજ છે !)

ઉભયથી એક ધારે, શાંત કરી જાળને;
 પારકાનું જોઈ પે'લું, સ્વાસ્થ્યની સોઈ તજ,
 રાયકેરો ધર્મ એવો, વીસરાવે જાળને. ૨૫૦
 મારે મરવાનું નિશ્ચે. મરી પડ્યા જંધુ સાથ,
 ત્યારે ધર્મ શોણે તજું, છેલ્લેલો હુંય તો;
 જીવતા રક્ષાયા નહિ, મૂઆ ત્યારે પાસ નહિ,
 કેમ મૂઆ જાણું નહિ, રહી કરું શુંય તો ?
 જ્યારે આવી રહે કાળ, ત્યારે મરવાનું મારે,
 પ્રભુ કરું વિનતિ હું, જાળવજે તુંય તો;
 મૂઆ મારે નિમિત્તે તો, મૂી જાઉં ધર્મકાળ,
 આહા ! દૈવ આ કરવા, એક તુંજ છુંય તો ! ૨૫૧
 કાંઈ ધર્મ પાડ્યો હોય, મેં કદી આ જીવિતમાં,
 તો તો પ્રભુ રક્ષજે એ, જઈ આવું જ્યાં સુધી;

૨૫૦ પાછા—ફરીને. પડ્યા—(ભૂમિ ઉપર). વીસરાવે ધૃ—રાગની
 એવો ધર્મ છે, તે તો જે જાળક (મૂર્ખ) હોય તેજ ભૂલી જાય ! અથવા એ
 ધર્મ એવો છે કે પોતાના જાળ (પુત્ર)ને ભૂલાવે (પારકાનું ભણું કરવાના
 ધર્મવડે).

૨૫૧ કેમ ધૃ—હું ધર્મનેઅર્થે મૃગની પાછળ પડી અરણી કાઢ લેવાને
 જાઉં તો ખરો પણ આ મારા બાધ મરેલા એકલા પડ્યા છે તેમને હું કેમ
 જાણું નહિ ? અર્થાત્ તેમને હું એકલા મૂકીને કેમ જઈ શકું ? કદાચિત્ હું
 આંસી રહું તો રહીને પણ શું કરું ? અર્થાત્ ધર્મકાર્ય કરવા માટે જતું જો-
 ધએ. જ્યારે ધૃ—જ્યારે મારો કાળ આવી પોહોયશે (ધર્મકાર્ય પૂરું કરી
 રહીશ) ત્યારે મારે પણ મારા બાધઓની સાથે મરવાનું છેજ; પણ ત્યાં
 સુધી, હે પ્રભુ ! તું તેમને જાળવજે, એવી હું તારી વિનતિ કરું છું. આ-
 હા ! ધૃ—હે દૈવ ! મરેલા બાધને પડ્યા મૂકીને ધર્મ-સંભાળવા જવાની
 મને ફરજ પાડનાર તું એકજ છે !

ખીજી ન ખોડાય હુંથી, નમું દૈવ તને આજ,
કાજ એટલું કરે તો, કહું તને મા'સુધી;
નથી જાણતો હું ધર્મ, કર્મ મારાં કૂડ અતિ,
જેજે દૈવ તોય સામું, પિતૃં થઇ કુધી;
સંપ ત્યાંહી જંપ ખને, સંપે સુખી થાય સર્વ,
સંપ એવો શવને હું, કરાવા કરું બુદ્ધિ.

૨૫૨

ભીમભડ મારાથડી, ઉંચલી શકાય નવ,
મોટે પડયા ત્રણને હું, દાણું એની પાસ રે;
અગ્નિથી બચાવ્યા જેણે, તેડી ક્યો વનમાંય,
સાચવશે જૂતો તેહ, એની ધરં અ.શ રે;
નિર્ણય એવો કરી ત્યાં, જઇ સા'ચા સહદેવ,
હજવે હેઠો મૂકે તં, કેવો માયા પાશ રે !

નકુલને લાવી એમ, ભીમ પાસે તો સૂતાડયા;
આહા ! દૈવ કેવી ઘડી, કાંઈ કરચ ક્યાસ રે !!

૨૫૩

કાષ્ઠવાળો મૃગ જેહ, જાણે રહ્યો ઊભો જોવા,
લાગે રાયને શું રોવા, એમ સ્થિર થૈ રહ્યો.

નૃપાળ કે' ધન્ય પ્રભુ, દુઃખમાં આ સુખ લહું,

૧૨માર્થ કાજ કરી, વારિમાં જઈ વહ્યો !

૨૫૨ ભાઈઓતું રક્ષણ કરવાને હરિની પ્રાર્થના કરી અણુ દે કે: કાંઈ
ધ.ં એ—આર ભાઈઓને. મા'સુધી—મોટો બુદ્ધિમાન કુધી—નકારી.
બુદ્ધિવાળો. શવને—મડદાને. અર્થાત્ ભાઈઓનાં મડદાંને એક જગોએ
લાવીને મૂકું.

૨૫૩ ત્રણને—અર્જુનાદિ ત્રણને. ભીમની મહાવીરતા સંભારેછે:
અગ્નિથી ધ.ં. કાંઈ ઈ.ં—યુધિષ્ઠિરના દુઃખનો કાંઈક તો ક્યાસ (તર્ક) કર.

અર્જુન તું ઉઠ્ય ઉઠ્ય, ભાઈ ને આ ઉભો મૃગ,

દિવ્યદેવ થાય કાજ, આપું ખોલ મેં કહ્યા;

નથી ઉડતો નરેશ, નોરા કરે નામ લઈ,

હા ! કહીને સા'ચો પછે, ગુડાકેશ તો ગ્રહો. ૨૫૪

ઈંદ્ર પડ્યો અવનિમાં, તેને મહામતિ ગુર,

બૃહસ્પતિ ઉંચલે શું, એવું ત્યાં લેખાય છે;

જળવે છે શય ઘણું, વાગે એમ મૂકે નહિ,

ગાંડિવને ચૂકે નહિ, લક્ષણ લેખાય છે;

લથડિયાં આવે તોય, જળવી જળવી ચાલે,

દેવ ખેઠા સહુ ભાળે, શી રૂડી રેખાય છે !

ધર્મ ધ્યાન ચૂકે નહિ, મારા કહ્યા મૂકે નહિ,

અધર્મમાં ઢુંકે નહિ, પૂર્ણ આ પેખાય છે !! ૨૫૫

૨૫૪ પરમાર્થ કાજ—(બ્રાહ્મણનું અરણીકાદ આણી આપવા રૂપ).
વારિમાં ઇં—અર્થાત્ રૂપી મરં. આપું ઇં—મેં બ્રાહ્મણને અરણી કાજ
' આણી આપું ' એમ ખોલ કહ્યોછે તે પાળવો જોઈએ. નોરા—કાલાવાલા.
નામ લઈ—હે અર્જુન ! એમ હાકો મારીને. ગુડાકેશ—અર્જુન(ને).
ગ્રહો—ઉંચડ્યો (ભીમની પાસે સ્વાડયાને.)

૨૫૫ અર્જુનને ઉપાડતા ધર્મ વિષે કવિ કલ્પના કરે છે: ઇંદ્ર ઇં.
ગાંડિવ—અર્જુનનું ધનુષ્ય. શામાટે ચૂકે નહિ ? લક્ષણ ઇં—એ તો
'ક્ષત્રિયનું' અને ખાસ કરીને અર્જુનનું લક્ષણ ગણાય છે માટે. ગાંડિ-
વધારી નામ અર્જુનનેજ લાગુ પડે છે. એ પ્રસિદ્ધ છે. લથડિયાં આવે
---(તરસ થાક, ભૂખ, શોક, અને ઉપાડેલા ભારને લીધે). દેવલોકો
સ્વર્ગમાં રહીને યુધિષ્ઠિરનું આ કૃત્ય જોઈ તેની પ્રશંસા કરે છે: દેવ ઇં.
શી ઇં—યુધિષ્ઠિરની ભાગ્યની રેખા શી રૂડી છે ! (ધર્મ રક્ષણ કરવા તરફ
દૃઢ મનોવૃત્તિ હોવી એ મોટા ભાગ્યની નિશાની છે). અથવા, વક્રોક્તિ
અર્થાત્ આટલો બધો ધર્મશીલ છતાં એને આવું કૃપા ભોગવવું સરજિત

સ્ત્રીઓ કહે પુરૂષનાં, હૈયાં વજ્રકેરાં કર્યાં,
 એ તો વાત ખરી કરી, ધર્મનંદને અહીં;
 રાય ધર્મ પાળવાને, માનવ્યા મૂકીને જંધુ,
 ચાલવા અતુર લાગ્યો, બાકી શું રહ્યું તહીં ! !
 નકુલ ને સહદેવ, પછે પાર્થને સૂવાડી,
 ધનુષ્યાણ હાય લઇ, ચાલતો થયો સહી;
 નિશાન જે મૃગ તેને, જુએ ધારી રાય તેવે,
 સ્મરી આવે ભાઇ પડયા, ત્યારે જુએ હા ! કહી. ૨૫૬.
 એમ જુએ આમ અને, વળી જુએ આમ તેણે,
 ધાર્યું કે નિશાન પડે, આશ કરવી કશી;
 દમયંતી ત્યાગ અને, નાસવાનો રાગ જેમ,
 નળ મહાભાગ ધારે, વૃત્તિ ત્યાં એવી વશી;
 તોય ક્યું નજે જેમ, તેમ આ અનળ કરે,
 કળિ તેની પૂડ અને, ધર્મ જુએ આ કશી;
 નગથી અધિક આ તો, મૂળ મૂકી જાય ચાલ્યો,

છે માટે એનું ભાગ્ય શું દુઃખદ છે ! વળી પ્રશંસા કરે દેઃ ધર્મધ્યાન
 ૬૦—ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું ધ્યાન ચૂકતો નથી; જેમને મારા કહ્યા, તેમને
 મરણાંતે છોડતો તથી; અને અધર્મ તરફ જોતો નથી; માટે આ તો
 પૂર્ણ (ધર્માચરણમાં) પેંખાય છે ! !

૨૫૬ યુધિષ્ઠિરે જે ધર્મ આચર્યો તે અત્યંત કઠણ હતો. એમ લોકોક્તિ-
 થી કહી બતાવેછે: રામ ૬૦. સ્ત્રીઓ ૬૦. એ વાત શી રીતે ખરી કરી તે
 વર્ણુ છે: રાય ૬૦. નકુળ ૬૦—નકુળ, સહદેવ અને પછી પાર્થ (અર્જુન)
 એ ત્રણેને ભીમની પાસે સૂવાડીને. આ છંદમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષનાં હૈયાંને વજ્ર
 જેવાં કહેછે, એ વાત ખરી, પણ તેનો પ્રથમ વક્તા જણાતો નથી માટે
 ઐતિહાસકાર.

કળિ ક્યાં ને ધર્મ ક્યહાં, ધ્યાનમાં જુઓ ધરી. ૨૫૭
મૃગ ધીમે ધીમે ચાલે, મર્ણુની ન બીક ભાળે,
રાય મન વાળે તોય, જય તે પાછું ચરી;
કાષ્ટ મારે લેવું એ કે, સંભાળવા પડ્યા બંધુ,
અરે હા ! આ ગીધ આવ્યો ! કેમ જાઉં હું ખરી ?
ખોતરી ખાશે જો આંખ, પાંખ મારી તૂટી જશે,
માંખ બેઠી ઘણી મુખ, સમડી તડે તરી !
અરે દૈવ આવું દુઃખ, મારા કર્મમાં લખ્યું શું,
મૃગ લાવ્ય દયા કંઈ, સંપાળી શે ના કરી !! ૨૫૮

૨૫૭ યુધિષ્ઠિરની દ્વિધા ચિત્તવૃત્તિ વર્ણુ છે: એમ ઇ. દૃષ્ટાંત આપે છે: દમયંતી ત્યાગ ઇ. રાગ-પ્રીતિ મહાભાગ-મોટા ભાગ્યવાળો. તોય ઇ— તથાપિ જેમ નળે ક્યું (છેવટે દમયંતીને એકલી પડી મૂકીને ચાલતો થયો), તે આ અનળ (નળ નથી તે પણ—યુધિષ્ઠિર) પણ કરે છે (ભાષ્યોને પડ્યા મૂકીને ચાલતો થાય છે). બન્નેની સમાનતા વર્ણુ છે: કળિ ઇ— નળની પૂઠે કળિ પડેલો હતો અને યુધિષ્ઠિરની પછવાડે ધર્મ પડ્યો હતો ! કળિ અધર્મરૂપ છે, માટે અધર્મ કરતાં, ધર્મ પૂઠે પડે ત્યારે કાંઈક વિશેષતા થવી જોઈએ, તે વિશેષતા વર્ણુ છે: નળથી ઇ—નળ તો શુભતી દમયંતીને મૂકીને ચાલ્યો ગયો હતો, પણ આ તો મૂએલા ભાષ્યને મૂકીને ચાલ્યો જાય છે ! શામાટે એમ ? કળિ ઇ—કળિ ક્યાં અને ધર્મ ક્યાં ? અર્થાત્ કળિ ધર્મ કરતાં ઉતરતો હોવાથી થોડું પરાક્રમ કરે અને ધર્મ તો તેનાથી ઊંચે માટે મારે પરાક્રમ કરે ! ! જદના પેહેલા પાદમાં ધર્મકાર્ય કરવાની હિત્સુકતા વર્ણુ— ને ઔત્સુક્ય નામે ભાવવર્ણુ છે તથા ભાષ્યો તરફની પ્રીતિવર્ણુને ‘ ભ્રા-તૃવિષયારતિ’ ભાવ વર્ણુ છે. આ બન્ને ભાવોની સ્પર્શ કરાવના અંગરૂપે વર્ણુ છે માટે ભાવસંધિ અલંકાર. બીજા પાદમાં નળનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે માટે દૃષ્ટાંતાલંકાર. છેલ્લા પાદમાં નળથી યુધિષ્ઠિરની અને કળીથી ધર્મની અધિકતા વર્ણુ છે માટે વિષમાલંકાર.

૨૫૮ પડ્યા—પડેલા. પાંખ ઇ—અર્થાત્ મદદગાર નાશ પામશે ! ભાઈને મૂરી ગયેલા જાણીને વળી તેને વિષે શુભતા મનુષ્યના જેવી સંભાવના

મૃગ ! રહ્યા પે'લાં ઊભો, તેમ રહે જરા ઊભો,
 ઝો'રાડી આણું હું વસત્ર, વાએ જે પડું કર્યું;
 એવે ગીધ અર્જુનને, ચાંચ મારવાને ધાય,
 હો ! હો ! કરે ધર્મરાય, ઝોસાન એણે હર્યું !!
 મૃગ હિતાવળો ચાલે, આગે આવે ઝાડી ઘણી;
 ચૂકે ચોટ વારવાર, દ્વિધા મને શું સર્યું ?
 કવિ અલ્યા ! કહી દે તું, શીદ શ્રોતાને રડાવે,
 રડાવશે વ્યાપ તારો, પણ જેણે એ ધર્યું !! ૨૫૯
 કહો કવિરાજ ! તમે, શબ્દ રક્ષ્યાં ભાઈકેરાં,
 કે હરાણુ પૂઠે ગયા, નૃપ ધર્મરાજ તો;
 કવિમણિ કવીશ્વર, કહે મહાધર્મધારી,
 મૃગ પૂઠે ગયા દોડી, છોડી સ્વયકાજ તો;
 પડયો ધીમે મૃગ એવે, પાછું વાળી નેત્રું નેવે,
 તેવે પક્ષી નેત્રાં ઘણા, મહાકૂર બાજ તો;
 મહાપવનથી જેમ, પતંગ પડે ન ચડે,

કરીછે-જેમ, ને આંખ ખોતરી ખાશે તો મારી પાંખ (સહાય) તૂટી જશે
 ઇ૦. એ સંભવાના અલંકાર છે.

૨૫૯ પૃ—દૂર. ઝોસાન ઇ૦—એણે (ગીધના એ કર્મે) યુધિષ્ઠિરનું
 ઝોસાન (હોંસકોંસ) હર્યું ! કવિ ઇ૦—શ્રોતા જાણે કવિને કહેછે કે, અલ્યા
 કવિ ! હવે શું થયું ?—મૃગ પકડાયો કે નહિ ? તે જલદી કહી દે. તું શ્રોતા-
 ઝોને શું કરવા રડાવે છે? એ તો તારો વ્યાપ (પ્રેમાનંદ) જેણે એ (રડાવાતું)
 પણ ધર્યું છે તે ઘણાય રડાવશે ! અર્થાત્ કરણા રસનું યથાવત્ વર્ણન તો
 પ્રેમાનંદજ કરેછે અને વક્ત્રમને એ રસ જમાવવો દુષ્કર લાગેછે, એ કવિનિ.
 દ્વિધા—એ તરફ રહેલું.

તેમ પડે ઉડે બાજ, લેવા નૃપ લાજ તો. ૨૬૦
 એવે જ્ઞેય પર્વણીને, ઉડે સાગરતરંગ,
 એમ મૃગ ઉછળીને, પેઠા ઝાડી માંહી તો;
 ગીધ બાજ કાગ કૂડા, શૃગાલ ને વરૂ જતા,
 જુએ રાય બંધુ સા'તા, કશું કરે ત્યાંહી તો;
 રાંડ જેવાં રોદણાં ન, રડી જાણ્યાં કહે અરિ,
 માટે ડરી કવિ કહે, કથાભાગ આંહી તો;
 માનણ્યા મૂકીને બંધુ, સંધુ સુખતણ નૃપ,
 ધરી ગયો મૃગ પૂઠે, જ્ઞેય ઝાડી જ્યાંહી તો. ૨૬૧
 આણુ દીધેલી વિચારી, પછે ધર્મરાજ ધરી,
 મનને અતિશે મારી, પડ્યો મૃગ પૂઠે;
 તોય જે સગાઇ તેને, વીસરે ન રાધ રજ,
 ભાઇ જુએ પાછા ભાળી, મૃગ જાય ! શું વળે ?
 શકે દેવ ઉંચાં કરે, શબ્દ ભૂમિમાં પડ્યાં જે,

---

૨૬૦ શ્રોતાઓનો પ્રશ્ન કહે છે: કહો ઇં. કવિરાજ—વલ્લભ. નૃપલાજ—
 યુધિષ્ઠિરની પ્રતિષ્ઠા (ભાઈઓનું રક્ષણ ન થયું માટે).

૨૬૧ પર્વણી—પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા. એ દિવસે સમુદ્રમાં મોટી
 ભરતી આવે છે તેથી મોજાં પણ મોટાં મોટાં થાય છે હરણુની છલંગો-
 ને એ મોજાં સાથે સરખાવી છે. ઉપમાલંકાર. શૃગાળ-શિયાળ. સા'તા-
 પકડતા (મૂએલા ભાઈઓને). કવિ કહે છે કે હવે પછીનો કથાભાગ
 એટલો કૃષ્ણામય છે કે તે મારાથી તો વર્ણવાય એમ પણ નથી, પરંતુ
 મારા અરિઓ એમ કહેશે કે વલ્લભ રાંડ જેવાં રોદણાં રડી જાણુતો
 નથી—કૃષ્ણ વર્ણુવી શકતો નથી. તેથી તેમની નિંદાથી ડરીને જુઝાડીનો કથા-
 ભાગ અહીં કહ્યું છે. તે કથાભાગ કહે છે: માનણ્યા ઇં.

રાય ને જણાય જ્યાં ત્યાં, મૃગલો ઊભો કરે;
 આણું આણું થાય તહીં, કવિ કહો કશું કરે !!
 રડવું હોયે તે રડે, કવીશ્વર શું ખજે !! ૨૬૨
 ગયા ઝાડી મધ્ય ખેય, મૃગ ને નૃપાળ પોતે,
 મારે ઘણાં બાણ તાણી, મૃગને ન વાગતું;
 મારવો ન મૃગ એમ, નૃપમનમાં વિચારે,
 પિતા જેમ દુષ્ટ પાળે, તેમ આને લાગતું;
 કવિમણિ કરે કશું, ત્યારે કહે થયું તથું,
 રંગ્યું રશ્યું દેતાં મૂકી, ભૂપ ભાગ્ય ભાગતું;
 ખાડામાંહી આડા પડે, ટેકરા ટીંબામાં અડે,
 ઘાટ કર્મે લખ્યા ઘડે, ભોગવવું માગતું ! ૨૬૩

૨૬૨ ભાષ—ભાષને. મૃગ જય—મૃગ તો દોડ્યોજ જય છે ! રાજા
 દૂર જય છે તથાપિ તેની દૃષ્ટિએ ભાષનાં શય જણાય છે તે વિષે કહે છે.
 શકે ઇ. વલ્લભ કહે છે કે મારે તો કરણુરસમય વર્ણન નથી કરવાનું તથાપિ
 કરણાનનક બનાવ બન્યાજ કરે છે ત્યારે હું (કવિ) શું કરું ! અર્થાત્
 એની મેળે કરણા વર્ણાન જ જય છે—અને એમ છે ત્યારે જેને રડવું હોય
 તે રડે ! કવીશ્વર શું એવો ભય રાખીને વર્ણન કરતાં અટકવાનો છે !

૨૬૩ પિતા ઇ—જેમ પિતા પોતાના દુષ્ટ છોકરાને પણ પાળેછે, તેમ
 આ યુધિષ્ઠિર પણ દુષ્ટ (પોતાને દુઃખ દેનારો હોવાથી) મૃગને પાળે. (રક્ષે)
 છે. (તેને ન મારતાં અરણીકાક્ર મેળવવાનો યત્ન કરતો હતો માટે). કવિ
 મણિ ઇ—કવિ કહેછે કે કવિઓમાં મણિરૂપ વલ્લભ હવે શું કરે ?
 અર્થાત્ આ દુઃખનું વર્ણન શી રીતે કરે ? અને તેથી તે થયું તથું (જેવું
 થયુંછે તેવુંજ છે) કહેછે. હવે તે રંગ્યું રશ્યું મૂકી દેતાં—અલંકાર વગરની
 સાદી વાણીનો ઉપયોગ કરતાં કહેછે કે, ભૂપ (યુધિષ્ઠિર) તું ભાગ્ય ભાગતું
 (નબળું) જણાયું. શી રીતે ? ખાડા ઇ. ભોગવવું ઇ—પૂર્વ જન્મનું
 માગતું (દેવું) હોય તે ભોગવવુંજ પડે !

ઝાડ મૂળમાં ભરાય, ધનુ ઉંચું લે તણાય,
 મૃગ જોતાં ન જાણાય, કરે હાય હાય રે !
 કાંઠા લાગ્યા ન ગણાય, કેશ તૂટ્યા ન ભણાય,
 કે'વાં કષ્ટ શુ' ઘણાય, કંપે કાય કાય રે;
 ભુંડા ભાળ્યને જરાય, તુંથી સારું ન કરાય ?
 મૃગ દયાળું વદાય, આવું થાય થાય રે;
 દૈવે દયા ન ધરાય, તેમ અસુ ન હરાય,
 એતો ઘણેરો અન્યાય, કવિ ગાય ગાય રે. ૨૬૪
 મૃગ આવે નવ હાથ, કૂંભણનાથ અકૂળાય,
 કૂટાછ કે વારવાર, અરે કષ્ટ આ વડું !
 ધરી વળી ધીર મન, સ્મરે કષ્ટ અન્ય કેરાં,
 એવે આવ્યા યાદ વીર, હૂંપ્યું મારું નાવડું !!

૨૬૪ મૃગની પાછળ જતાં યુધિષ્ઠિરની શી દુર્દશા થઇ તે વર્ણુ છે: ઝાડ
 ઇં. ધનુ—ધનુષ્ય. ધનુષ્ય નીચું રાખે તો ઝાડના મૂળમાં ભરાઇ જાય છે
 માટે ખેંચી શકાતું નથી; જો તેને ઉંચું લે તો તે તણાય (ખેંચાય). આવા
 કષ્ટથી કાયર થઇને યુધિષ્ઠિર દૈવને પ્રાર્થના કરે છે: ભુંડા ઇં—હે ભુંડા !
 (દૈવ !) લગાર તો સામું જો; તારાથી શું કાંઇ સારું કામ બને એમ ન-
 થી ? અથવા તારાથી કાઇતું સારું તો નજ થાય ! તું કહેશે કે એ તો મૃગ
 દુઃખ દે છે તેમ છતાં મને કાં ઠપકો આપો છો ? તો, મૃગ ઇં—મૃગજાતિ
 તો દયાળુ કહેવાય છે. માટે તેનાથી કાંઇ આવું થાય ? અર્થાત્ નજ થાય;
 પ્રરંતુ આ તો એવું થાય છેજ થાય છે, માટે આ દૈવતુજ કૃત્ય છે. અથવા,
 ભુંડા ! (હે મૃગ !) જરાક તો મારા દુઃખ સામું જો; શું તારાથી મારું
 સારું નથી કરી શકતું ? લોકોમાં મૃગ તો દયાળુ વદાય છે એમ છતાં તા-
 રાથી આવું થાય ? અર્થાત્ એ અત્યંત અધઠિત છે. કવિ દૈવને ઉદ્દેશીને
 કહે છે: દૈવે ઇં—દૈવથી દયા ન ધરાય અને તેનાથી પ્રાણ પણ ન લેવાય
 એ તો મોટા અન્યાય છે ! ધર્મશીલ યુધિષ્ઠિરને પ્રાણાંત કષ્ટ થયું હતું એ
 ક્વનિ છે.

ક્ષત્રીધર્મ કેમ કહું, ધિકાર છે આજ તને,
 મૂઆ ભાઈ મૂકી આણ્યો, એહ પણ ના વડું !!
 એમ દુઃખ આણી કરી, ક્ષત્રીધર્મ ધારી કરી,
 સમજ ને સારી કરી, કહ્યું વડું આવડું ! ૨૬૫
 પછે ધરી ધીર અને, વીર વડહથ થતો,
 ધનુ માંડી યાણુ ધારી, યોલિયો એવું મુખે;
 ને કદી મેં ધર્મકર્મ, કાંઈ આચર્યાંજ હોય,
 તો આ શર હરે કાઠ, ક્યારનો આવું દુઃખે !
 આચર્યાં ન કર્મ રૂડાં, ધર્યો નહિ ધર્મ કદી,
 તો તો જન્ને યાણુ વ્યર્થ, હવે આશ શી મુખે !
 કુધાતુર તૃષાતુર, કષ્ટાતુર શૂર અતિ,
 તેણે તેવી પ્રતિજ્ઞા ત્યાં, કરી આવીને રૂખે. ૨૬૬
 મૃગ પણ દૈવી હતો, તેણે વાત બાણી ઝટ,

૨૬૫ કૃષ્ણનાથ—દ્રૌપદીનાસ્વામી (યુધિષ્ઠિર). વડું—મોટું. અન્ય-
 નળ વગેરે. નળ વગેરેનાં કષ્ટને સંભારીને ધીરજ ધરી. વીર—ભાષાઓ.
 નાવડું—નાવ. મારું સંસારરૂપી નાવ રૂખ્યું. રમૃતિ અલંકાર. ક્ષત્રીધર્મ
 ઇં—હે ક્ષત્રીધર્મ ! તને ધિકાર છે એમ હું આજ કેમ કહું ? એ ક્ષત્રિ-
 યધર્મ એવો છે કે જેણે મારા મૂએલા ભાઈને મૂકીને (પડયા મૂકીને)
 અહીં (તેમનાથી દૂર) આણ્યો છે ! એહ ઇં—ક્ષત્રિય ધર્મનું એ કૃત્ય
 પણ શું વડું નથી ! અર્થાત્ છેજ. કહ્યું ઇં—યુધિષ્ઠિરે પોતે પોતાની
 મેજે કહ્યું કે હું જે આ બોલું છું તે આવડું (આવળું—વગર વિચાર્યું અને
 ધણું) વડું છું. અર્થાત્ ક્ષત્રિયધર્મ સંબંધી હું જે આક્ષેપ કરું છું તે
 ઠીક નથી.

૨૬૬ વડહથ—મહાબાહુ (મોટા હાથવાળો, અર્થાત્ બળવાન).
 મતલબ કે ધીરજ ધરીને હોશિયાર થયો. કાઠ—મૃગના માથામાંથી. ક્યારનો
 ઇં—ક્યારનો દુઃખી થાઉં છું. હવે ઇં—હવે મુખને વિષે શી આશા
 રાખવી ! રૂખે આવીને—હઠ ધારીને.

કે નાઠો નૃપાળયકી, તીર જોઈ તાણિયું;
 મારે શર જેવે શૂર, તેવે સાગરને પૂર,
 ગુપ્તી રજકણ થાય, તેમ મૃગે માણિયું;
 નહિ ઘાડી ઝાડી કંઈ, પા'ડી આવી આડી નહિ,
 તડી તોય નાશી ગયો, નામ ન પ્રમાણિયું !
 કરે શું બિચારો એહ, દેહ અવશેષ એક,
 તેવડે કરેછે ધર્મ, દૈવે કબ્જ આણિયું !! ૨૬૭
 આગળ જોયો અપાર, પાછળનો પાર નહિ,
 આબુખાબુ વાર વાર, જોઈને દુઃખી થયો;
 મૃગલો ન દીઠો કંઈ, ત્યારે તો નિરાશ થયો,
 હા ગંચો ગયો શુ મૃગ, એમ કહી તે રહ્યો;
 કાર્યકેરી સિદ્ધિ જોઈ, આવે અંગમાંહી બળ,
 અસિદ્ધિએ અબળ તો, ઇંદ્ર સરખો લલો;
 પછે યુધિષ્ઠિરતાણી, દશા કે'વી થઈ રહી,
 ગઈ ગઈ સહુ શક્તિ, હા ! બોલ મુખે કહ્યો !! ૨૬૮
 પડ્યો પૃથ્વીપાળ પૃથ્વી, કોઈ નથી પાસ જેને,
 ઘસે હાથ પગ અતિ, બેશુદ્ધ થાયે વળી;
 નિશ્ચે યમરાજ કૂડો, પુત્રને દે આવું દુઃખ,

૨૬૭ દૈવી—દિવ્ય (દેવે મૃગનું સ્વરૂપ લીધેલું હોવાથી). શર—ખાણ.
 તેવે ધૃ—જેમ સાગરના પૂરમાં રજકણ ગુપ્ત થઈ જાય તેમ મૃગે માણિયું
 —આચર્યું. અર્થાત્ મૃગ અદર્શ થઈ ગયો ? નહિ ધૃ. પા'ડી—પહાડની
 હારો. નામ ધૃ—યુધિષ્ઠિરે પોતાનું નામ પ્રમાણ કર્યું નહિ કે મૃગે
 યુધિષ્ઠિરનું નામ ન પ્રમાણ્યું ! અવશેષ—આડી.

૨૬૮ અસિદ્ધિ ધૃ—પણ કાર્ય સિદ્ધિ થાય નહિ ત્યારે તો ઇંદ્ર સરખો
 પણ નિર્બળ થઈ જાય !

રૂઠો એને કહે કોણ, બાપ મરો એ બળી ! !

ઘટિકા થઈ બે ચાર, તોય શુદ્ધિ આવી નહિ,

પડકો થયો પો'ર ત્યારે, આવી મૂરછા વળી;

આંખને ઊઘાડી કરી, સૂતાં સૂતાં સહુ જોયું,

કોઈ નથી હવે મારું, હોય તો આવે મળી. ૨૬૯

લાવ્ય તારે જાઉં ઊઠી, ભાઈ ભેગો થાઉં તહીં,

અહીં આવી હજુ કોઈ, ત્યારે મળે ભાઈ ક્યાં ?

એમ કરો ઊઠ્યો રાય, ચાલતાં કંપે છે કાય,

હાય ક્ષત્રીધર્મ જાય ! (એ) કષ્ટ મનમાંહી જ્યાં;

નમતો નૃપાળ દિન, નમતો થયો છે દિન,

ન મતા રહીજ અંગ, કોણ કરે સાહી છાં ?

ચિંતા પ્રકટી છે પૂર, રખે પડી જાય રાત,

બ્રાતતણી કોણ વલે, શુભ નથી દાંધ ત્યાં ! ! ૨૭૦

એવી ચિંતા ધરી ચાલે, ચાલતાં ન પંથ ખૂટે,

વેગે ચાલે કેમ કરી, વિચારો જુઓ મને;

મેર ખેડો દિન એમ, જાણાયે નૃપાળને તે,

ઝાંઝવાના પાણી જેવું, દેવ કરતા વને;

અતિ દુખી જુઓ રાય, ત્યારે સૂર્ય તપે ઓછો,

અદ્ય દુખી જુઓ જ્યારે, પ્રખર તાપે તને;

(એમ) પાળનાર જો પ્રજાને, તેના કર કોણ ઝાલે,

કરુણને કેમ ટાળે, કશું કવિની કને ? ૨૭૧

૨૬૯ આવી—જે મૂછા આવી હતી તે વળી. ૨૭૦ નમતો—દુઃખથી નીચો વળી જતો. ન ઇ—અંગમાં મતા (માલ—શક્તિ) રહી નથી. સાહી—સાલ.

૨૭૧ મેર ખેડો—આથમ્યો. ઝાંઝવાના પાણી જેવું—ઝાંઝવાનાં પાણી જેમ પાણી ન હોય ત્યાં દેખાય છે તેવોજ ભ્રમ સૂર્ય આથમ્યા સંબંધી પણ

માથે પડ્યું સે'વું કષ્ટ, નષ્ટ થતા સુધી નડે,
 સૃષ્ટતાણી સીધી રીત, સ્પષ્ટ કરી જાણુ ને;
 એમ એ બિચારો સારો, સહે કષ્ટ કહે કેને,
 દહે અંગ, રહે દુઃખી, લાહે કશું લાણુ ને ?
 લેવાનું ને દુઃખ હોય, દોડી ને લઇએ ઝટ,
 લેવાનું નથી કંઈ એ, તપે તેણુ પ્રાણુ ને;
 દુઃખ કહી કહી કંઈ, વિચારીએ ઓછું થવા,
 બીજું કશું કરીએ કો', મન મધ્ય આણુ ને. ૨૭૨

આવ્યો જેણે રાહ નૃપ, તે ચૂકી ગયો ચતુર,
 ક્ષુધાતુર તૃષ્ણાતુર, ધરે કેમ ભાનને ?
 નગરમાં ફર્યો નહિ, નગરપતિ કે'વાયો,
 નગ રતિ રૂઠ્યે જીએ, સુણે ફૂર ગાનને;
 ચાલતાં ચાલે ન પગ, એવે અટપટું આવે,
 રાહ તે યે ચાર જીએ, ખુએ તવ સાનને;
 તર્ક ને વિતર્ક જેના, મંદ થઈ ગયા અતિ,

દેવોએ યુધિષ્ઠિરને ઉત્તર કર્યો. પ્રખર—અત્યંત તીવ્ર. કશું ઇ—કવિની કતે કશું છે વાર ? અર્થાત્ કશું થતોજ હોય ત્યાં તેને ન થવાને કવિની પાસે કંઈ સાધન નથી, નહિ તો ઓતા ઉપર દયા લાવીને તે કશું થવા દેત નહિ !

૨૭૨ નષ્ટ ઇ—એ કષ્ટ દેહ નષ્ટ થાય ત્યાં સુધી નડેછે. મુઆ પછી કષ્ટ રહેતું નથી. સૃષ્ટતાણી—સરજેલા પદાર્થોની અથવા સૃષ્ટિની. રહે ઇ—ને કશું લાણુ તે લહે (જીએ) તો તે દુઃખો રહે વાર ? અર્થાત્ નજ રહે. દુઃખ ઓછું થવાનો માર્ગ વર્ણેછે: દુઃખ ઇ—દુઃખ કહી કહીને કંઈક ઓછું થવાનો વિચાર કરીએ છીએ.

ઉનમાર્ગે જાય તેણે, લહે મહારાનને.

૨૭૩

કોક પથે જઈ કરી, ફરી પાછો આવે તહીં,

એમ ન ઉકેલે પંથ, રાય રહે છે અતિ !

અહો મારા ભાઈકેરાં, શવ મૂકી આવ્યો કહીં,

હવે ન જવાય હુંથી, રૂંધાઈ મારી ગતિ;

પાપ કથ્યાં કર્યાં પ્રભુ, સામું ન જુએ તું વિભુ !

શંભુ ભજ્યા નવ રજ, વિલપે મહામતિ !

પ્રભુ પંથ દે બતાવી, મળું મારા ભાઈને હું,

બળું ભેગો જાઈને હું, પીડા શી કરે છતી !

૨૭૪

પછે યેસી એક સ્થળ, કયો કયાં સુધી વિચાર,

વળી ઉઠી આવ્યો વીર, વીર પડ્યા જોળતો;

વાટે ચાલતાં વિચાર, એવો આવ્યો તેણી વાર,

કપટ આ હશે કોનું, ઘાલ્યું ધરાવેજી તો !

મેં પણ કરી છે ભૂલ્ય, પડ્યા આઘા ભાઈ આણી,

તટપર ધર્યાં મેં એ, તોલ્યો નહિ તોલ તો;

હાય ! જળચર કોઇ, ખેંચી જશે જળ માંહી,

૨૭૩ માર્ગ કેમ ભૂલ્યો તેનું કારણ કહે છે: ક્ષુધાતુર ધૃં. નગરમાં ધૃં—યુધિષ્ઠિર જે કે નગરપતિ (રાજા) કહેવાયો છે તથાપિ તે હમણા નગરમાં ફર્યો નહિ. ત્યારે કયાં ફર્યો ? નગ ધૃં—જ્યારે તેની રતિ (ભાગ્ય-ની) રહી ત્યારે (હમણા) તે નગ (પર્વત) ને જુએ છે અને પશુઓના કૂર ગાનને સુણે છે ! 'નગર' એ અક્ષરોની જૂદા જૂદા અર્થે આવૃત્તિ છે માટે યમકાનુપ્રાસ. ઉનમાર્ગે (ઉનમાર્ગે) ઉવાટે.

૨૭૪ કોક—કોક, પથે—માર્ગે. મહામતિ—મોટી બુદ્ધિવાળો. છતી-

પ્રકાશ.

કરીશ હું કશું ત્યારે, વાળ્યો મેંજ રોળ તો ! ! ૨૭૫
 મકર ગળી જશે કો, મકર મારશે કોઇ,
 મ કર પ્રભુ તું એવું, વિનવું વળી વળી;
 હાય ! મૂઆ ભાઈતાણાં, શબ કદી નેહં નહિ,
 તો તો જીવ જાય તર્ત, ઉછર્યા હળી મળી ! !
 આઠલાયી થયું પૂરું, દૈવ ન દઈશ દુઃખ,
 સુખ લીધું સાંભરી તેં, મરું હું બળી બળી ! !
 ભૂલો પડી અફળાઈ, મૂઆ ભાઈકેરું મુખ,
 વિમુખ થાયછે મુને, જાઉં હું છળી છળી ! ! ૨૭૬
 એમ વાતો યાદ કરી, હા ! હા ! કહી કૂટે શિર,
 પડે પૃથ્વી પર પોતે, રોતે રોતે ઊઠતો;
 ભૂલો પડે ત્યારે કાંઈ, ભાનને ઠેકાણે લાવે,
 અરે થાય આમ કેમ, કહી કર્મ કૂટતો ! !
 મહાકૂર દૈવ તેને, કોઈની દયા ન આવે,
 રડતાં ને એ રડાવે, રંગ નેહ રૂઠતો;

૨૭૫ ક્યાં સુધી—ધણી વાર સુધી. કપટ ઇ—જો આ કોઈનું કપટ હશે તો તો મેં ધરાઓળ ધાલ્યું !—મોટો અનર્થ ક્યો ! શો અનર્થ ક્યો તે બતાવે છે: મેં પણ ઇ—મારા ભાઈ પાણીથી આધા પડેલા હતા તેમને મેં પાણીના તટપર લાવીને ધર્યા પણ લગાર તોલ તોલ્યો નહિ !—વિચાર કરી જોયો નહિ ! શો વિચાર તે કહે છે: હાય ! ઇ. રોળ—ગજળ.

૨૭૬ શો રોળ વાળ્યો તે કહે છે: મકર ઇ—કોઈ મકર (મગર) ગળી જશે અથવા કોઈ મકર (મકર—મુકર)—નક્કી મારશે; હે પ્રભુ ! હું તને વળી વળી વિનવું છું કે તું એવું મ કર (માકર)—ન કર. તર્તજીવ જવાનું કારણ કહે છે: ઉછર્યા ઇ. મૂઆ ભાઈ ઇ—મારા મરી ગયેલા ભાઈઓનાં મુખ મને વિમુખ (ઉલટાં) થાય છે—(નહિ મળવાથી).

એમ મહાદુઃખે પાપે, ચાલતાં ચાલતાં ભૂપે,
 આડા જતા નાગ જ્ઞેયા, થયો દિગમૂઢ તો. ૨૭૭
 અપશુકન શમાવી, વગી આગે ચાલ્યો ભૂપ,
 રૂપરંગ ગયાં જેનાં, ભાઇ ભાઇ અંખ તો;
 એવે થયું સુખ જાણે, ઉડતાં દેખાય પક્ષી,
 નિશ્ચે સરતટ આવ્યે, તૂટ્યો દુઃખ દંખ તો;
 એવા સુખ માંહી દુઃખ, વિચાર વડેરો લાવ્યો,
 હાય ! શું જે ઉડે પક્ષી, કરી ખાલી ખંખ તો;
 સુણી છે મેં એવી વાત, ગીધાદિક પક્ષી જેહ;
 મૂંઝા હસ્તી એક દિને, ખાય ધારી ધંખ તો ! ૨૭૮
 તો આ ચાર માનવીનાં, મૃતક ખાતાં શી વાર,
 હાય હાય ધિક્ક મુને, ગયો મૂકી શેય તો !
 હવે વિચાર્યથી કશું, અસુ હીણ પડ્યા બંધુ,
 સંધુ સૂઘ ગયું મારે, કોણ મારો કે'ય તો;
 એમ કબ્જ કરતો તે, દિલ દુઃખ ધરતો તે,
 વાર વાર રડતો તે, દુઃખ કશું લે'ય તો;
 જ્ઞેયા આઘેથકી તેણે, પડ્યા બંધુ પાધરમાં,
 અડ્યા પક્ષી માંસ ખાવા, ધર્મ જીએ તેય તો. ૨૭૯
 ધનુષ્યને બાણ ઠોકી, ઉરાડવા લાગ્યો ભૂપ,
 જ્ઞેયા કેરું ઝેર કેવું, જો જો સહુ આજ તો;

૨૭૭ દિગમૂઢ—દિગમૂઢ. ૨૭૮ સરતટ—તળાવનો કિનારો. ખાલી
 ખંખ—(ભાઇઓનાં મડદાંને). ગીધાદિક—ગીધ વગેરે માંસાહારી પક્ષી.
 ધંખ—ધંખના—વિચાર. (ખાવાના).

૨૭૯ મૃતક—મડાં. અસુહીણ—પ્રાણ વિનાના. કોણ ઈ—હવે મને
 ‘મારો’ એ પ્રમાણે કોણ કહેશે !

નેણે મેઘના ધડાકા, સુણ્યા ઘણી વાર મોટા,
 ધનુષ્યના ઠોકા તેને, લાગે કે'તાં લાજ તો;
 તો પણ જે આંખતાણી, શરમ ધરે છે સહુ,
 તેણું કર્યું પક્ષીએ ત્યાં, ઊડી નાઝ બાજ તો;
 પડતો આખડતો તે, આવી પો'ચ્યા વેગે કરી,
 મૂઆ ભાઈને આલિંગ્યો, બાણે થયું કાજ તો ! ૨૮૦
 નૃપ કે'તો ધન્ય ધન્ય, મલુ ! જોયું પાછું વાળી,
 રાખ્યા રક્ષી બંધુ મારા, દુઃખમાં આ સુખ છે !
 એવે પાર્યહાય ભણી, નજર ગઈ તે ઘડી,
 હાય ! કોચી ખાધો શુંએ, હજી મોટું દુઃખ છે ! !
 એવે વૃકોદરકેરા, ઉદરને જીએ રાય,
 હાય હાય કોચી ખાધું, કાળને શી ભૂખ છે !
 નકુલ ને સહદેવ, સાચું ન જોવાય હુંથી,
 અરે કર્યું આવું દૈવ ! કાળું મારું મુખ છે ! ! ૨૮૧
 કહું શું મલુ પોકાર, બતાવું શું કરે કરા,
 શ્રવણ ને નેત્ર તારાં, જીએ સરો જીએ છે !
 મારા પર દેર કર્યો, વેર આવું લેઈ મલુ !
 મે'ર તારી મૂલગી ન, આવી દૃષ્ટે જીએ છે !
 તને ગમ્યું તેજ ખરું, કરચ હજી કાંઈ વધું !
 બધું કર્યા પૂઠે મલુ ! તુંય મુળે સૂએ છે ! !

---

૨૮૦ નેણે—જે પક્ષીઓએ. તેને લાગે ઇન્—તેને અસર કરે, એમ કહેતાં મને લાજ લાગે છે ! અર્થાત્ ધનુષ્યનો અવાજ સાંભળીને તે પક્ષીઓ કાંઈ બીઠે એવા નહોતા. ત્યારે કેમ ઊડી ગયા ? તોપણ ઇન્. ૨૮૧ પાછું વાળી જોયું—દરજા કરી. વૃકોદર—બીમ.

એમ પ્રભુ દૈવને તે, કે'તાં કે'તાં ડરી જાય,
 ડરી જાય ઠંડ વિના, ગાઢે સ્વર રૂએ છે । ૨૮૨
 વૃષાતાણું દુઃખ અતિ, તેણે પૂરું રહાય ન,
 ઉભરો શમે ન તેથી, અમુઝાએ મનમાં;
 પાણી પાસે હતું પણ, ભાઈ વિના પીએ કેમ,
 નેમધર નેમ તજે, કોણ કહે જનમાં?
 દુઃખીઓ બિચારો રાય, મરે તોય સાફ થાય ।
 જાય દુઃખ દૂર અને, આવે શુભ દિનમાં;
 પણ કૂડો કાળ ઘણો, ન મારવા તેને મારે,
 પુત્રશ્રાદ્ધ પિતા સારે, તૂટી મરે તનમાં. ૨૮૩
 તેવું થયું આને અહીં, દુઃખ દુઃખ જહીં તહીં,
 મૂઆ ભાઈ ખૂરે હાલ, જોઇને રે'વું ટકી;

૨૮૨ શ્રવણ ધૃ—હે પ્રભુ ! તારા શ્રવણ સર્વત્ર સાંભળે છે તેથી હું
 પોકાર શું કરું અને તારાં નેત્ર સર્વત્ર જુએછે તો હું કરે કરીને (હાથવડે)
 શું બતાવું ? એ જોઇને તથા સાંભળીને તું સંશે (સંશય) ખુએ છે—
 તને નિશ્ચય થાય છે. આવી ધૃ—હે પ્રભુ ! તું મને આવી દૃષ્ટિથી જ જુએ
 છે । બધું ધૃ—મારું બધું અનિષ્ટ કર્યા પૂડે હે પ્રભુ ! તું પણ હવે સુખે સુખે
 છે ? ડરી જાય—દુઃખના ભયથી—હવે મારું શું થશે એ ભયથી. ડરી જાય
 —તેનાં ગાત્ર ટ:ઢાં થઈ જાય.

૨૮૩ નેમધર ધૃ—ભાઈઓને મૂકીને પાણી પીવું નહિ એવા નિયમને
 ધરનારો નિયમ તજે એમ કોણ કહેશે ? કવિ કહે છે: દુઃખીઓ ધૃ—દિનમાં
 —દિનમાં. શુભ દિનમાં આવે— તેના દિવસ સારા થાય. (મૂઆ પછી
 દુઃખ થતું નથી માટે). ન મારવા ધૃ—જેને ન મારવા જોઈએ તેને. પુત્ર-
 શ્રાદ્ધ ધૃ—પિતા પુત્રનું શ્રાદ્ધ સારે અર્થાત્ પિતા પેહેલાં પુત્ર મરી જાય
 અને તેથી પિતા પોતાના શરીરમાં તૂટી મરે—પિતાનું શરીર દુઃખી થાય,
 એવું કૃત્ય પણ કાળ કરે છે ।

વિચાવંત છે પોતે, આપઘાત કરે કેમ,
 દુઃખ દારકરં કેવું, માતે સુણી ના વકી !
 અરે પ્રભુ હાય હાય ! કવિ કેઇ પેર ગાય !
 કૃષ્ણ ! કૃપા કરચ કંઈ, (કેમ) સેવાય તારાથકી ?
 દુઃખીઓ બિચારો ધર્મ, સુખ નથી જોયું લેશ,
 નરેશ એ નામતણો, કષ્ટ શકટી ધકી. ૨૮૪
 ન્યાય કરનારે જ્યારે, અન્યાય તો ઉર આણ્યો,
 ત્યારે કવિતાણું કોણ, સાચે સાચું સાંભળે ?
 પણ કવિ આખરને, જોયા વિના કહે નહિ,
 રાય ખેઠો રહે નહિ, અગતી વિના બળે;
 રહી થાક્યો કૂટી થાક્યો, ત્યાર પછે પડ્યો પૃથ્વી,
 હવે જોઈવું ન મારે, પ્રભુ ! કષ્ટ ના કરે;
 મૂરછા લગાડી મીઠી, આંખ બંધ મુરે દીઠી,
 લાગી યમને અંગીઠી, પોઢી ગયો તે પળે. ૨૮૫

૨૮૪ આને—ધર્મને. દુઃખ ધ૦—દાર (દ્રૌપદી)નું દુઃખ કેવું હશે તથા પોતાની વકી (અર્થાત્ સમાચાર) માતે સૂણી નથી તે વિષે વિચાર કરનારો રાજા આપઘાત કેમ કરે ? કષ્ટશકટી ધ૦—તેના ઉપર કષ્ટની શગડી ધકી રહી છે !

૨૮૫ ન્યાય ઈ૦—ન્યાય કરનાર જે ધર્મ દેવ તેણે જ્યારે આવે અન્યાય કરવાનો (વિચાર) ઉરમાં આણ્યો (ધર્મવાનને દુઃખદેવા રૂપ) ત્યારે કવિનું કથન સાચેસાચું હશે તથાપિ કોણ સાંભળે ? અર્થાત્ ધર્મસરખો યુધિષ્ઠિરને અન્યાય આપે છે ત્યારે ઓતાઓ મારી વાત ખોટી ઠરાવીને મને પણ અન્યાય આપે એમાં નવાઇ નથી ! પણ કવિ તો તેની આખર અવસ્થાને જોયાવિના કહે નહિ—આવું વર્ણવે નહિ. ખેઠો રહે નહિ—તેનાથી બેસી શકાતું નથી (અતિ દુઃખને) લીધે. પ્રજ્ઞ ધ૦—હે પ્રજ્ઞ ! તું જો મારું કષ્ટ નથી

નિર્જરવિચાર.

એવું દેવે જોયું જદા, તદા તરશ્યા તે ઘણા,
 હરખ્યા ધર્માણું મન, ધર્મધારી જોઇને;
 થયું એનું ઉલટ ત્યાં, યુક્તિ સૂઝ્યાથકી તો,
 તરશ્યા તે હરખ્યા સૌ, રહ્યા હર્ખ્યા રોઇને;
 રોયાનું કારણ કહે, કવિમણિ કવીશ્વર,
 ધર્મ ધારે તેને દુઃખ, નહિ પાપી કોઇને;
 આગળ આવી કે' ઈંદ્ર, હજી ન પરીક્ષા થઇ,
 એટલું તો કરે સહુ, નાખો સંશે જોઇને. ૨૮૬
 મારો મુત અર્જુન જે, અજ્યો નવ ઉર્વશીથી,
 ઋષિ મુનિ અજે જોણે, ભાઈકાજે એ ખજ્યો !
 એમાંનું આને ન કાંઇ, હજી થયું નથી ભાઈ,

કળતો(સમજતો) તો. લગાડી મીઠી—મીઠી માની. અર્થાત મૂઠા થઇ !
 યમને—ધર્મદેવને (રખેને ખરેખર પ્રાણત્યાગ કરે નહિ, એવા ભયથી.) કપી
 વખતે યમને અંગીઠી લાગી ? પોઢી ગયો છું—જ્યારે તે મૂર્છિત થઇને પડ્યો
 ત્યારે. અંગીઠી—શગડી (બળતરા).

૨૮૬ દેવે—ઈંદ્ર પક્ષના દેવોએ. તરશ્યા—ત્રાસ પામ્યા. ધર્માણું—
 ધર્મ દેવની પક્ષના દેવો—યુ' જોઇને હર્ખ્યા ? ધર્મધારી છું—યુધિષ્ઠિરને
 ધર્મ ધારણ કરનારો જોઇને. થયું છું—પણ ધર્મની હજી વધારે પરીક્ષા
 કરવાની યુક્તિ ઈંદ્રને સૂઝી આવવાથી એનું ઉલટ થયું, તે કહે છે: તર-
 શ્યા છું. ધર્મ છું—જે કોઇ ધર્મને ધારણ કરે છે તેને દુઃખ થાય છે અને
 કોઇ પાપીને દુઃખ થતું નથી, એમ જાણીને ધર્માણું દેવો ત્રાસ પામ્યા
 અને યુધિષ્ઠિરને ધર્મથી ચળાવવાની યુક્તિ ઈંદ્રે શોધી કાઢી તેથી પોતાના
 પક્ષનો જય માનીને ઈંદ્રપક્ષી દેવો હર્ખ્યા. એટલું તો—યુધિષ્ઠિરે કયું
 તેટલું.

દ્રૌપદીને લાવો આંહી, સુણતાં યમ છળ્યો !!
 હાય ! હજી મારે રહ્યું, બાકી કરવાનું આજ,
 (ધિક ધર્મકાજ આતાં, પાવકે શે ના બળ્યો !
 ઇંદ્ર કહે જઇ ધર્મ ! દ્રૌપદીને તેડી લાવો,
 ત્યારે તો પરીક્ષા થાય, અર્થ આથી ના વળ્યો !! ૨૮૭
 લાગ્યું અતિ દુઃખ તેણે, બોલી શક્યા નવ ધર્મ,
 ત્યારે વાસવ કે' ઊઠ્ય, વાયુ થા ઉતાવળો;
 જઇ કહે દ્રૌપદીને, તારા પતિ ચાર માર્યા,
 બાંધવાને ધર્મકર્મ, રહ્યો રાજા એકલો;
 વાર શી વાયુ કહેછે, એમ કહી લાગ્યો વાવા,
 વાયુ વાત લેઇ જાય, તેમ લેઇને વળ્યો;
 હા ! સતી બિચારી રોશે, નિર્ઝર નાકેથી જશે,
 હોનારું તે નિશ્ચે હોશે, પડો ટાઢા કે બળો ! ૨૮૮

૨૮૭ ઇંદ્રની યુક્તિ કહે છે: મારો ઇન્દ્ર—ઇન્દ્ર કહે છે કે જેનાથી
 ઋષિ અને મુનિઓ ચળે એવી ઉર્વશીથી મારો સુત (અર્જુન) ચળ્યો નથી
 પણ ભાઇને કાળે ખળ્યો હતો. (સ્વર્ગમાંથી પાછા આવી બાઈઓને
 મળ્યા પછીજ ભોગ ભોગવવા એવો તેનો નિશ્ચય હોવાથી) એમાંનું ઇન્દ્ર—
 અર્થાત્ એવી રીતે યુધિષ્ઠિરની પરીક્ષા થઇ નથી ! યમ છળ્યો—યમને
 ભય લાગ્યો (દ્રૌપદીને સંકટમાં નાખવા રૂપ કર્મ મારે કરવું પડશે !
 એવા વિચારથી). આથી—આટલું કરવાથી.

૨૮૮ બાંધવાને ઇન્દ્ર—ધર્મ રૂપી કર્મનો ગાંસડો બાંધવાને રાજા-
 (યુધિષ્ઠિર) એકલો રહ્યો છે ! નિર્ઝર—દેવ. નાકેથી—સ્વર્ગમાંથી. કવિ શ્રોતાને
 કહેછે: હોનારું ઇન્દ્ર—ગમે તો તમે ટાઢા પડો કે બળો (દુઃખી થાઓ), પણ
 જે હોનારું છે તે તો નિશ્ચય હોશે—યશેજ.

દ્રૌપદીશોચ.

પળ વિપળમાં આવે, હરિ વ્યાધ હણી કરી,
 અસુર જે શૂર મોટા, જોતાં જોતાં મારિયા;
 તે શુંએક મૃગ હણી, કાષ્ટ લાવતાં લગાડે,
 વાર શે આટલી આજ, વે'મ કૈંક ધારિયા !
 હાય ! દૈવ તેં કરાવ્યું, હરણ મારું તો અધ્યા !
 હરાવે હવે શું પતિ, ઘા રૂઝ્યા ન કરી આ;
 ફરકેછે ડાખી આંખ, ધરકેછે છાતી મારી,
 ઉધરકે ઉદર શે, દૈવ ગતિ તારી આ !! ૨૮૯
 કંપે કેમ અંગ મારું, ચંપે કેમ સહુ સારું,
 અશુભ પતિને ધારું, હાય ! હાય ! શું હશે ?
 વાર વાર શું વિચારું, લાગે સહુ શે અકારું,
 મનને શી પેર વાર ? વસ્ત્ર મારું શે ખસે ?
 મુખ થઇ ગયું ખારું, લૂણ લાગ્યું પડ્યે ઘારું,
 વિશ્વમાં ન કાંઈ ચારું, ધૌમ્ય ગુરુ ક્યાં વસે ?
 ઠીક કરીને હું ઠારું, પેંલાં મારું મન મારું,
 મળશે મુનિનું લારું, જાણી કોઈ જો જશે ! ૨૯૦

૨૮૯ હરિ—સિંહ. વે'મ ઈ—દ્રૌપદીએ એ વિષે કંઈ કંઈ વેહેમ
 ધાર્યા. હરાવે ઈ—હવે શું મારા પતિનું હરણ કરાવે છે ? આ મારા કરી
 ઘા હજી રૂઝ્યા નથી ! ધરકે છે—ધડકે છે. ઉધરકે—ઉછળે.

૨૯૦ ચંપે—દબાઇ જાય. લૂણ ઈ—આવાં આવાં અશુભ ચિન્હ
 મારા જોવામાં આવે છે તે જાણે ધારું પડ્યા પછી તેમાં લૂણ (મીઠું)
 લાગે તેવાં વેદનાકારક છે. ચાર—સુદર. ક્યાં વસે !—અર્થાત્ ક્યાં ગયા !
 ઠીક—સ્થિર કરે. મન મારું—મનને વશ કરે. મનને વશ કરવાનું કારણ

કોઇને ખોલાવા તણો, કૃષ્ણા જો કરે વિચાર,
એકની અનેક આવે, બાધ સાળ ! સાળ ! કૈ;
અરે ! કે'તાં જી ! જી ! સામા, અનેકના સુણે શબ્દ,
મૌક્તિક છે એનું એજ, દૈવે લીધું આળ કૈ;
એવીકેરા કર્મમાંહી, ગિરિ ગુહા ગર્જર શાં ?
વિધિ કિંચે હાથ લખ્યાં, ઠંડ આક્રતાળ કૈ;
પડતાં ઝીલાય જેના, ખોલ તોલ થાય તર્ત,
મુખ માગ્યું ખાય તેને, સામાતણી રાળ કૈ ? ૨૯૧
હાય હાય આવ્યું એવું, તેવું પણ રાખવાની,
ફૂર દૈવતણે મન, ઇચ્છા હવે ક્યાંય છે ?
જેને ઉઠવું હાથે તો, એક બે દાસી ઉઠાડે,
લડથડતી તે ઊઠી, ગઈ ગુરૂ જ્યાંય છે;
નમી આચાર્યને જઈ, મનવાત માંડી કહી,
પ્રભુ ! શે ન આવ્યા પતિ, મારો જીવ ત્યાંય છે;
બેશી રહ્યા દિવસજ, હતા જેહ કાષ્ટકાજ,

કહે છે: મળશે ઇન્-જે કોઈ મારા મનનો ગમરાટ જાણી જશે તો મુનિ-
ઓનું લા'રૂં એકલું મળશે.

૨૯૧ દ્રૌપદીની પૂર્વ સ્થિતિ વર્ણવે તેની હાલની સ્થિતિ તેની સાથે
સરખાવે છે: કોઇને ઇન્. કૈ—કહી. મૌક્તિક ઇન્-મેતી તો એનું એજ
છે, પણ તેનું આળ (પાણી) દૈવે કૈ (કાંઈક અથવા કહી ક) લેઈ લીધું
છે । દૃષ્ટાંતાલંકાર ગિરિ-પર્વત. ગુહા—ગુફા. ગર્જર—વિકટ જંગલ.
વિધિ ઇન્—હે વિધિ । એવી સ્ત્રીના નસિયમાં ઠંડ અને આક્રતાળ (સૂર્ય-
ગરમી) કયે હાથે તે લખ્યાં છે । અર્થાત્ એવીનું નસિય ક્યાં અને ઠંડ
તથા આક્રતાળ કૈ (ક્યાં) । વિપમાલંકાર. સામાતણી—સામે નામે ધાન્યની.

તેમને ન દેખું આજ, શું તે બેઠાં આંધ છે ? ૨૯૨

ગભરાય છે અતિશે, જીવ મારો જંપે નહિ,
અરિષ્ટનાં ચિન્હ દેખું, હાય ! હાય ! શું કરું !!

પ્રભુ ! મારા પતિ કહી, એમ ગગળી થઈ કે,
જીવ મારો જતો રે'શે, અસત્ય ન ઉચ્ચરું !

આલો જૈએ જોવા ગુરૂ, ઉર કંપે ઝૂર અતિ,
હાય ! હાય ! કહું કેને, કર રે કોના ધરું !!

ગુરૂ કેમ બોલો નહિ, ગુ'ચવાઈ હું અતિશે,
નક્કી કેશપાશ કરી, મરતાં નહિ હરું !! ૨૯૩

સધ્યા કરતા'તા સિદ્ધ, સાયંકાળ વેળા જોઈ,
નીમને ત્યાં નાખ્યો બોઈ, રડતી જોઈ સતી;
દ્રૌપદી ! શું આમ કરે ? આવશે અધુના ગયા;
અમને ન થાય ચિંતા, વિચાર્ય મહામતિ !

સંધ્યા કરી લેઉં પછે, શિષ્યને પઠાવું જોવા,
વે'મ તારો થયો બોવા, શુભ છે ત્રે'ની ગતિ.

એમ વદી નાક સા'થ, એવે વાચો ઘણો વાય,
શબ્દ તે માંહીથી થાય, વર્ણવું એકે રતિ !! ૨૯૪

૨૯૨ આચાર્યને—ઘૌમ્યને. અરણીકાષ્ટ માગવા આવેલો દિવ જણાતો
નથી તે જોઈને તેની ખગર પૂછે છે: બેસી રહ્યા છો. ૨૯૩ ઉર કંપે—
અતિશય કંપથી. કેશપાશ—માયાના વાળનો ફાંસો.

૨૯૪—અધુના—હમણા. ગયા છે તે હમણાં આવશે. અમને છો—
હે મહામતિ ! (મોટી બુદ્ધિવાળી દ્રૌપદી) ! તું વિચાર કે તને એકલીને
ચિંતા થાય છે અને શું અમને ચિંતા થતાં નથી ? વર્ણવું છું—તે
શબ્દની એક રતિ વર્ણવું છું. અર્થાત્ તે હંકામાં કહું છું.

ઇંદ્રે કહ્યું જેવું, તેવું કે'વાને સમર્થ કોણ,
 સાચી સતી બાળી કરે, ભસ્મ મોટા દેવને;
 તોય રૂપ પાલટીને, આહું કહ્યું તેણે કાંક,
 રાંક રામાને રડાવે, પૂજે કોણ એવને?
 કૃષ્ણા ! તારા ચાર પતિ, પડ્યા આ તડાગતીર,
 દક્ષિણમાં જ્ઞેને જઈ, સાધવી જ્ઞે સેવને;
 સુણી શબ્દ તજી નાક, ગુરૂ ગભરાઈ જીએ,
 હાય ! કહી સતી રૂએ, લહી ભુંડા બેવને ! ! ૨૯૫
 મૂર્ચ્છિત મહિલા થઈ, શુદ્ધિ ગઈ સર્વ જ્યારે,
 શબ્દ વાયુકેરે સુણ્યો, ઘાતકી ને પાતકી;
 શુદ્ધિ આવે તોય શ્યામા, હા ! હા ! કહી વિલાપે છે,
 આશવાળા દિન ગયા, યૈ નિરાશી ચાતકી ! !
 ખોલે કોઈ વાર ત્યારે, એટલું પડે છે કર્ણ,
 હાય ભુંડા કાળ ! આ શું, કૃત્ય કર્યું ઘાતકી !
 હવે ન ઉપાય બીજો, મારે જવું પતિ જહીં,
 સહગમન કરે' હું, સુખ નાખી જાતકી. ૨૯૬

૨૯૫ રૂપ પાલટીને—કહેવાના શબ્દો બદલીને. એવને—એવાને.
 વાયુમાં શો શબ્દ થયો તે કહેછે: કૃષ્ણા ઇં—હે કૃષ્ણા ! તારા ચાર પતિઓ
 તડાગતીર (તળાવના કાંઠા ઉપર) પડ્યા છે. સાધવી ઇં—જ્ઞે તારે તેમ
 ની સેવા સાધવી હોય તો. નાક—સંધ્યા કરતાં પ્રાણાયામ માટે ઝાલેલું નાક
 બેવને—ભેદને. ભુંડા ભેદ છે એમ જાણીને.

૨૯૬ મૂર્ચ્છિત ઇં—જ્યારે વાયુનો ઘાતકી અને પાતકી (પાપ ભરેલો)
 શબ્દ સુણ્યો ત્યારે તે મહિલા (સ્ત્રી-દ્રૌપદી) મૂર્ચ્છિત થઈ અને તેની સર્વ
 શુદ્ધિ જતી રહી શુદ્ધિ ઇં—એને શુદ્ધિ આવે છે ત્યારે પણ તે બીજું
 કાંઈ કામ કરતી નથી પણ હા ! હા ! કહીને વિલાપ કરે છે. જ્ઞેમ ચાતકી

તપોવનશોક.

વાયુ લેઈ ગયો વાત, ઘેરે ઘેર ફેર ફેરી,
 પેરે પેર નિપિ પત્ની, ઠેરે ઠેરથી મળી;
 કોઈ કહે મૂઆ પાંચ, પાંડુતણા સર્વ સુત,
 કોઈ કહે કુંતી પણ, વાત સુણી ગૈ બળી;
 કોઈ કહે વિદુર જે, એમના ભલામાં રાજ,
 મરી ગયા તેહ પણ, વાત એવી તો કળી;
 કોઈ કહે સતી શેની, દ્રૌપદીને કહે લોક ?
 રહી શોક કરે ખેડી, સુતની આશે વળી ! ૨૯૭
 કોઈ કહે એમ નહિ, અમે સુણી બીજી વાત,
 કૃષ્ણા પણ બળી મોઢ, કેમ જીવે એ સતી !
 કોઈ કહે તમે સુણ્યું, જોઈ અમે જાતે જઈ,
 મજળી પાવક વિના, ધન્ય છે એની રતિ !
 કોઈ એવે આવી કહે, ગળડાવો ગોળા કેવા,

(ચાતક પક્ષીની માદા)ને વર્ષાદત્તા પાણીની આશા હોય છે પણ વર્ષાઋતુના દિવસ જતા રહે છે ત્યારે તે નિરાશ થઈ જાય છે તેમ દ્રૌપદીને પણ સ્વામી ઘેર આવવાની આશા હતી, પણ વાયુના શબ્દમાં તેમની દુઃસ્થિતિ સાંભળવાથી તે નિરાશ થઈ ગઈ ! એણે ઇ—તે બીજું કાંઈજ બોલતી નથી પણ એણે છે ત્યારે ‘ હાય હુડા ઇ ’ માત્ર બોલે છે ! સહગમન—પતિની સાથે બળી મરવું તે. જાતકી—જાટકી—બ ગેરી. અર્થાત્ સુખને તજ દેખતે-આ છંદમાં દ્રૌપદીના શોક સ્થાયિભાવને વિલાપ વગેરે કરાવના અનુભાવથી પુષ્ટ કરી કરાવરસ ઉપજાવ્યો છે.

૨૯૭ કોઈ પણ અનાવની વાત લોકોમાં કેવે પ્રકારે ફેલાય છે તે વર્ણવે છે : વાયુ ઇ. કળી—અર્થાત્ સાંભળી. સુતની આશે—જેમ પાંડુ મરી ગયા પછી કુંતીએ છોકરા ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેમ પાંડવો મરી ગયા પછી છોકરા ઉત્પન્ન કરવાની આશાએ

જીવંત છે પાંચ ભાઇ, સતી સહ મા'મતિ ।
 વાત આવી ઉરાડી છે, દુર્યોધન દુષ્ટે આ તો,
 રહો કરંતાં એ વાતો, ખ્યાત ખોટા એ હતી ! ૨૯૮
 કોઇ તેને કહે જૂઠું, કોઇ કહે સાચું હશે,
 કોઈ કહે જમ્યે જોવા, માનીએ શે પરનું ?
 આવી વાત પાગ વિના, પસરે ન કોઇ દિન,
 ચાલો જોવા જૈએ માટે, શુભ વાંચી વરનું;
 કોઈ કહે દાખી હાથ, ખોલતો રે' મોટે થકી,
 કોઇ જોઇ રાત કરે, સ્મરું હરિ હરનું;
 એવે જોયું તેમણે તે, અવનવું લાખ્યું ઘણું,
 હાય ! ભાઇ કેવી કેવી, નામ નથી ડરનું !! ૨૯૯

સતીસરગમન.

તૃણા તજ સર્વ આત્મી, કૃણા કૃણુનિશિ મધ્યે,
 કૃણુ કૃણુ કહે મુખ, કોઈનું ન સાંભળે;
 ધૌમ્ય ધાઇ ધાઇ કહે, બાઇ આ કપટ વાત;

૨૯૮ રતિ—પ્રીતિ અથવા ભાગ્ય. રહો—અટકો. ખ્યાત—અદવા.
 ૨૯૯ પાગ વિના—અર્થાત્ મૂળમાં કાંઈ પણ સત્ય હોવા વિના. વરનું
 —શ્રેષ્ઠ પાંડવોનું. દાખી હાથ—બીજીને હાથ દબાવીને. અર્થાત્ જાણે
 બીજીને હાથ દાખીને કહેતી હોય કે, છાની રહેની, એ તો આમની વાત
 આમ છે । કોઇ ઇ—કોઇ રાત્રી પડી ગઇ છે એમ જોઇને હરિહરનું
 સ્મરણ કરે છે (કેહે હરિહર । પાંડવોને ઉગારજો) ! તે વખતે રાત્રી પડી ગઇ
 હતી, એવું પણ કવિએ સૂચવ્યું છે. દ્રૌપદીની શોકથી થયેલી ઉન્મત્તાવસ્થા
 વર્ણુ છે: હાય ઇ—બીજી સ્ત્રીએ અતિ શોકથી ઉન્મત્ત થઇને નીડર બનેલી
 દ્રૌપદીને જોઈને તેની ખરી સ્થિતિ ન સમજતાં કહે છે કે હાય બાઇ ! એને
 તે કેવી કહેવી ? કે જેને આટલું થતાં ડરનું નામે નથી ।

રાત મહાઘાત જેવી, શેણે ન પાછી વળે ?

કોઈ દુષ્ટ દાનવે આ, શબ્દ તને સુણાવ્યો છે,

સમજી જા કાંક સતી ! શાણી શું તું ના કળે ?

માન માન મારું સતી, સવારે કરું હું શોધ,

બોધ માને નહિ મારો, પીયૂષ પૃથ્વી ઢળે !

૩૦૦

જેવા મળ્યા તેવા ઘણા, ઋષિ મુનિ સિદ્ધ વારે,

તાપસીઓ વૃદ્ધ ત્યારે, સમજાવે શાણીને;

ચંદ્રમુખી ચંદ્ર જેવી, ગતિ કરે બોલ્યા વિણ,

અહ શું પૂઠે તણાય, મલિનતા માણીને;

ચંદ્રથી ચતુરા ઘાંણી, દુઃખ માંહી ચઢતી તે,

અભ્ર શશી ઢાંકે કદી, કષ્ટ સદા રાણીને;

અહાદિક ચાલે પાણુ, વારે નવ ચંદ્રને કો,

વારનાર આને અતિ, જાતિ ભિન્ન જાણીને.

૩૦૧

૩૦૦ સરગમન—તળાવ તરફ જવું. સર્વ—(તૃણા). કૃષ્ણા—
દ્રૌપદી. કૃષ્ણનિશિ—કાળી રાત. બાધ ઇ—હે બાધ ! પાંડવો (‘પડ્યા છે’)
એ તો કપટની વાત છે. શેણે—શા માટે?—કેમ ? શાણી ! તું શુ આ સમ-
જતી નથી ? ‘શાણી’ એ વિશેષણ સાભિપ્રાય મૂક્યું છે માટે પરિકરાલ-
કાર. પીયૂષ ઇ—મારાં પીયૂષ (અમૃત) સરખાં વચ્ચે પૃથ્વી ઢળે છે—નકામાં
જાય છે !

૩૦૧ વારે—અટકાવે—ના કહે. એ વાત દૃષ્ટાંતથી વર્ણે છે: ચંદ્રમુખી
ઇ—જેમ ચંદ્ર આકાશમાં બોલ્યા વગર ગતિ કરે છે અને તેની પછ-
વાડે બીજા અહો (અર્થાત્ નક્ષત્રો વગેરે અથવા રાહુ આદિ અહો)
મલિનતા આણીને (ચંદ્રના તેજથી ઢંકાયલા હોવાથી નિસ્તેજ થઇને)
તણાય છે—તણાયા આવે છે, તેમ આ ચંદ્રમુખી દ્રૌપદી પણ વગર
બોલ્યે ગતિ કરે છે—ચાલી જાય છે અને ઘૌમ્યાદિ અહો તેની પૂઠે શોકથી

એમ જોઈ ચંદ્ર શકે, ચતુરાને ચઢતી ત્યાં,
ત્યારે તે સ્વદુઃખ ભૂલ્યો, ક્ષય કેરું શું ગળું !
મારું દુઃખ આની આગે, અલ્પ ન ભણાય કદી,
સ્વલ્પ માંહી સ્વલ્પ આ તો, હરિ ન દે એ ભનું;
તોય લાગ્યો ભય તેથી, કે લખઈ ગયો તેણે,
મુખ તો દેખાડ્યું નહિ, કરું સતી તો રનું;
ધૌમ્ય કહે માન માન, સીતા જેવું થાય આ તો,
પાછી વળ્ય પાછી વળ્ય, પ્રાણ મારા હું તનું ! ૩૦૨
કુળણ કાંઈ જોલે નવ, તોલ કાંઈ તોલે નવ,
મન ચઢ્યું જોલે નવ, લગની લાગી રહી;

નિસ્તેજ થઈને તણાયા જાય છે. ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા. અથ્ર ઇ—
અથ્ર (વાદળ) શશિ (ચંદ્રને) ઢાંકે છે તેમ કૃષ્ણપી વાદળ રાણી
(દ્રૌપદી)ને ઢાંકે છે અધિકતા બતાવે છે: અહાદિક ઇ—અહો ચંદ્રની પૃથ્વ
આલે છે ખરા પણ કોઈ તેને વારતા નથી. (ચંદ્ર મુદ્દા બધા અહ
હોવાથી સન્મતીય જાણીને વારતા નથી). પણ આને (આ દ્રૌપદીને)
તો મિન્ન જાતિ (સ્ત્રી હોવાથી) જાણીને અતિ (ઘણા) જણ વારનાર
છે. અધિકાલંકાર.

૩૦૨ એમ ઇ—શકે (જાણે કે) ચંદ્ર ચતુરાને પોતાના કરતાં દુઃખમાં
એમ ચઢતી જોઈ ત્યારે તે પોતાનું દુઃખ ભૂલ્યો કે, મારા ક્ષય રોગના
દુઃખનું તે આના દુઃખ આગળ શું ગળું છે ? મારું દુઃખ આની આગળ
હું અલ્પ કહું તો તેમ પણ નથી; એ તો સ્વલ્પમાં પણ સ્વલ્પ છે. માટે હે હરિ!
હું તને ભનું છું (તારી પ્રાર્થના કરું છું) કે તું મને એના જેવું દુઃખ ન
આપીશ. ચંદ્રનું દુઃખ અલ્પ વર્ણુ છે માટે અલ્પાલંકાર રાત્રીએ ચંદ્ર
જણાતો નથી તેની ખીજ રીતે ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે: તોય ઇ. કવિ કહે છે કે,
હવે શ્રાતાઓની આગળ હું સતી (સતીની હકીકતને) રજુ કરું છું. પ્રાણ
મારા હું તનું—(તું પાછી ન વળે તો).

ઘોમ્ય કહે સાથ આવું, વસ્ત્ર લેવા દે મને કે,
 સંધ્યા કરતાં હું ઊઠ્યો, થાડ્યા એ એવું કહી;
 તોય તેણે માન્યું નવ, ત્યારે પૂઠ લેતા તેહ,
 શિષ્ય ચાલ્યા સાથ ઘણા, સતીને જતી લહી;
 વેગ વધુ હોય નકી, દુઃખતણા દુનિઆમાં,
 સમજમાં વૃદ્ધિ તેની, કવીશ કહે સહી.

૩૦૩

દુઃખ તો અપાર હતું, સમજતું ઘર સતી,
 પછે વેગ વધુ વધે, તે માંહી નવાઇ શી;
 ચાલે સહુ આગે સતી, પૂઠેથી ગુરૂ પુકારે,
 કાચકી બંધાઇ કંઠ, લાય લાગી રાઈ શી;
 તેણે તો બોલાય નહિ, કેમ ન બોલે નહિ તો,
 સતી સમજે છે સહુ. જેવી તેવી બાઇ શી !
 કરે શું બિચારી કૂબળા, તૂળા ગઇ તૂટી જેની,
 ધૂળા એક લાગી રહી, સરી થઇ બાઇ શી.

૩૦૪

થાડી ગયા સર્વ પાણ. કૂબળાને ન થાક રતિ,
 થાક લાગી રહ્યા એના, પતિ સંગ કાજમાં;

૩૦૩ મન ઇ—અર્થાત્ તેનું મન સ્વામીને મળવામાં સ્થિર હતું.
 પૂઠ લેતા—પાછળ પાછળ જતા. વેગ ઇ—દુઃખનો વેગ સુખ કરતાં
 વધુ (વધારે) હોય છે અને જેમ જેમ સમજણ વધારે તેમ તેમ દુઃખનો
 વેગ પણ વધારે હોય છે.

૩૦૪ સમજતું ઘર—અર્થાત્ સમજણવાળી. કાચકી ઇ—સતીને
 દુઃખને લીધે કંઠે શોપ પડવાથી કાચકી બંધાઇ અને તેમાં રાઇ વાટીને
 ચોપડી હોય તેવી લાય લાગી. તેણે—તેથી કરીને. જેવી તેવી ઇ—એ શું
 જેવી તેવી બાઇના જેવી છે? ધૂળા-દુઃખનો ધસારો. એના મનમાં પતિઓ
 સંબંધી દુઃખનો એક ધસારોજ લાગી રહ્યો છે અને તેથી તે સરી
 (નદી) જેવી હતી તે બાઇ (ખાડી) સરખી થઇ ગઇ !

ઘૌમ્ય કહે સતી ! શાંત-થઇને, તું આલ્ય હવાં,
 સરકેરો માર્ગે જુલ્યે, આવી જૈશું વાજમાં;
 દક્ષિણ દિશામાં ચાલું, ગ્રહવડે ક્યું નકી,
 તોય થઇ આવે ભ્રમ, આલ્ય તું સમાજમાં;
 ઇચ્છા તારી અમો પૂરું, પણ રાહ કેરું પાણી,
 રાહ માંહી ચાલવા દે, કશું પિંડ તાજમાં ? ૩૦૫

તેના પણ ઉત્તર ન, આપતી સતી તદ્દા ત્યાં,
 ચાલવાનું એક ચિત્ત, પતિના મેળાપનું;
 શિષ્યો સમજવે ઘણા, માને નવ તેનું રતિ,
 એ દશા છે એવી દુઃખ, મપાય ન માપનું ।
 બીજા ગુરૂ આદિક જે, તેની દશા એવી નહિ,
 તેણે થાક તૃષ્ણ લાગે, બા'નું કાઢે શાપનું;
 હાલ્યાને જે હર હોય, તે કે તેવો ગાંડાને ન,
 એવી દશા પામી કૃપણ, વેણ માને તાપનું ? ૩૦૬

૩૦૫ થાક ઇ—એનો થાક (હંડો—મનની વૃત્તિએનું પરિણામ)
 પતિની સંગે બળી મરવા રૂપ કાજ કરવામાં લાગી રહ્યો છે । સરકેરો—
 સરોવરનો. વાજમાં—દુઃખમાં. ગ્રહ વડે—આકાશના તારા જોઈને. સમાજ-
 માં—ટોળામાં. અર્થાત્ એકલી એકલી આગળ શું દોડે છે ? પણ ઇ—
 પણ રસ્તાનું પાણી રસ્તામાં જવા દે. અર્થાત્ જે રીતે ધીરજથી આપણે
 તેમની પાસે જવું જોઈએ તે રીતે ચાલ. કશું ઇ—પિંડ (દેહ) તજવામાં
 કશું (શું) લેવા જવું છે ? અથવા આમ ચાલોને દેહ ત્યાગ કરીશ તેથી
 શું ફળ છે ?

૩૦૬ ચાલવાનું ઇ—જેને પતિના મેળાપનું જ એક ચિત્ત છે તેને
 ચાલવાનું જ એક ચિત્ત છે. અર્થાત્ પતિના મેળાપમાં તેનું ચિત્ત હોવાથી
 ચાલવાવિના બીજું કંઈ તેના મનમાં આવતું જ નથી. એ દશા—ઉન્મત્ત

ધૌમ્ય કહે ઊભી રહે, ન ચલાય મારાથકી,
 વૃદ્ધ વિપ્રકેરી દયા, તને નથી આવતી !
 મારનાર પાંડવને, પૃથ્વીમાંહી કોઈ નથી,
 શંકરશુ બાથ ભીડી, વાત એ ન ભાવતી ?
 સુરરાયને હરાવ્યો, સમગ્ર સુરના જોતાં,
 કુબેરને કંપાવ્યો એ, કીરત લખવતી !
 જ્યદ્રથકેરી ગતિ, નેત્ર તારે નિરખી છે;
 લાક્ષાગૃહથકી બચ્યા, ભવિષ્ય ભૂલાવતી !
 એવું ત્યાં અનેક કહ્યું, તંહ ગયું વે'તું સહુ,
 પછે રહ્યા ઊભા દિવ, મનમાં વિચારીને;
 કેટલે લગી એ જાય, જોઈએ આપણ વિના,
 વારતાં વંડેછે વાત, ધરી એવી બારીને;
 કેટલીક વાર ખેડા, સતીએ ન જોયું તેહ,
 જુએ ક્યાંથી ? જોવાનું તો, સરતીરે ધારીને;
 ગઈ જ્યારે થોડે દૂર, ત્યારે પડઘા ન સુણ્યો,

૩૦૭

દશા. એવી ધૃ—ગુરુ આદિકની દશા કાંઈ એવી (દ્રૌપદી જેવી ઉન્મત્ત)
 નહોતી તેથી તેમને થાક અને તરસ લાગતી હતી ત્યારે તેઓ કેમ ચાલ-
 તા. હતા ? બાનુ ધૃ—દ્રૌપદી શાપ દેશે એવું બાનુ કાઢીને તેઓ ચાલતા
 હતા. અથવા ' હે દ્રૌપદી ! તું ઊભી નહિ રહે તો અમો તને શાપ દેઈશું '
 એવું બાનું કાઢતા હતા. એ શાપના બાનાથી કરીને દ્રૌપદી ઊભી રહેતી
 હતી ? કાણને ધૃ. વેણુ ધૃ—તે શું શાપરૂપી તાપનું વેણુ માને કે ?
 અર્થાત્ તે કશાને ન સાંભળતાં ચાલીજ નતી હતી.

૩૦૭ સુરરાયને—ઈંદ્રને (અર્જુનને). કુબેરને—(ભીમે). કીરત ઈં
 —એ કીર્તિને તું લખવે છે! ભવિષ્ય ધૃ—વ્યાસાદિ ઋષિ મુનિઓએ
 ભવિષ્યવાદ કહ્યા છે તેને પણ તું ભૂલાવી દે છે શું ?

ઘૌમ્ય ગુરૂ ઊઠ્યા ત્યારે, સોંપેલી સંભારીને. ૩૦૮

આઠ દશ દિન સાથે, લાગ્યા ચાલવા તે ઘડી,
કૃષ્ણા ! કૃષ્ણા ! વદે મુખ, કૃષ્ણારાત્રિ જાણીને;
કૃષ્ણા નામતાણી જેહ, કૃષ્ણ રાત્રિ તેને કરી,
કૃષ્ણ રાત્રિ થઇ ગઇ, રે' રો એ પ્રમાણીને;

(શુ) એમ થયું તેણે કરી, દ્રૌપદી ન ઉત્તર દ ?

ગયું એમ કે'વું પડે, આજ મારે તાણીને;
ખોલાવીને થાક્યા પછી, ગભરાયા ગુરૂદેવ,
શિષ્યને કે' દાડો સહુ, કાઢી દીર્ઘ વાણીને ! ૩૦૯

તેમ કરતા ત્યાં દિન, તોય નવ કોઇ ખોલે,
ઘૌમ્ય ગુરૂ ધાય ત્યારે, હાય ! હાય ! ભાખીને !!

એવે ત્રણ માર્ગ દીઠા, અરે અરે ગઇ કિયે ?
હવે શું કરવું અહીં, પ્રભુ ! પૂરે સાખીને !!

વિચારે છે ઊભા રહી, કરવું એકે ન સૂઝે,
કયે પંથે જવું આજ, કબે ગઇ નાખીને;
વેદિયા હતા બિચારા, પગી નવ સાથ કોઇ,

૩૦૮ બારીને—અર્થાત્ લગાર બેસીને થાક ખાઇ લેવાની એ એક બારી (તક) છે એમ ધારીને સરતીરે—સરોવરના કાંઠા ઉપર. સોંપેલી ઇ—દ્રૌપદીની સુપરત પોતાને કરી હતી તે સંભારીને.

૩૦૯ કૃષ્ણરાત્રિ—કાળી રાત (રખેને અંધારે કહીં એ ભૂલી પડે નહિ, એમ ધારીને.) કૃષ્ણા ઇ—પણ જેવું નામજ કૃષ્ણા (કાળી) છે તેને કાળી રાત રી વિસાતમાં છે ? અને પોતાના ભાગ્યની કૃષ્ણ રાત્રિ (કાળી રાત—અંધારું ધગ) થઇ ગઇ એમ પ્રમાણીને પછી કોણ ઉભી રહે ! ગયું ઇ—એનું ભાગ્ય અથવા સર્વદેવ ગયું છે, એમ આજ મારે (કવિને) તાણીને કહેવું પડે છે.

પગલું જોઇને જાય, રડવાનું રાખીને !

૩૧૦

પછે તર્ક કરી સહુ, મધ્ય પંથે જવા તણી,

શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કાઢી, ચાલવાને લાગિયા !

કૃષ્ણા ! ઊભી રહે રહે, એમ શ્વાસ ખાધા વિણ,

પોકાર પોકાર કરે, દુઃખ દિન જાગિયા !!

પડે ગુરુદેવ તેને, સાહી ઉઠાડે શિષ્ય,

કૃષ્ણા ! કહી ઊઠે ગુરુ, કૃષ્ણ અનુરાગિયા;

કવીશ્વર કરુણાનો, અનુરાગી હતો તેણે,

ત્યાગ કર્યા ધૌમ્ય ગુરુ, કાઢે કાં । વાગિયા.

૩૧૧

ત્રણ પંથ હતા જહીં, તે મધ્યન પેલે પંથ,

ઉનમત્ત મત્ત કૃષ્ણા, તૃષ્ણા ધરી ચાલતી;

૩૧૦ કિયે—કયે રસ્તે ? પ્રભુ ધૃ—હે પ્રભુ ! હવે તું એ રસ્તાની સાખ પૂરે ત્યારે. વેદિયા—લૌકિક વ્યવહારથી અમાણુ હોઈને ન ઘટે ત્યાં પણ શાસ્ત્રીય તર્ક કરનારા હતા, એ વ્યંગ્ય છે. પગી—પગલું શોધી કાઢનાર રાખીને—ખંધ કરીને

૩૧૧ વેદિયાપણું વણું છે: પછે ધૃ—ખરી જોતી વાતનો સંદેહ પડે ત્યાં મધ્યમ માર્ગે જવું એવું શાસ્ત્રનું વચન સંભારીને ત્રણ રસ્તામાંથી મધ્યમ માર્ગે દ્રૌપદી ગણ હશે એવો તર્ક કર્યો ! જેમ, દ્રૌપદી મધ્યમ માર્ગે ગણ હોવી જોઈએ; કેમકે તે સંશય પડે ત્યાં શાસ્ત્રોક્ત મધ્યમ માર્ગને અનુસરનારી છે માટે; જે જે મનુષ્ય એવું હોય છે તે તે મધ્યમ માર્ગે જાય છે; દ્રૌપદી પણ એવી છે માટે એ પણ મધ્યમ માર્ગે ગયેલી છે ! કૃષ્ણ અનુરાગિયા—કૃષ્ણ ભગવાન ઉપર પ્રીતિ રાખનારા. કવીશ્વર ધૃ—વલ્લભ કવીશ્વર કરુણારસનો અનુરાગી હતો તેણે (તેથી કરીને) ધૌમ્યગુરુને ત્યાગ કર્યો—પડતા મુક્યા (વિષયાંતર થઈ જવાના ભયથી); અને હવે (દ્રૌપદીને) જે કાંટા વાગ્યા છે તે કાઢે છે ! અર્થાત્ દ્રૌપદી અધારી રાતે કાંટાવાળા જંગલમાં ભટકે છે તેનું વર્ણન કરે છે ! !

હા ! રહ્યા ક્યાં પિતાબંધુ, રડતી રે' સાસુ કયહાં,
 સખા ચીર પૂરનાર, સામું નથી આજતી !!
 ઉદિશાયે જ્ય ગુરુ, તપોવન રહ્યું કહીં,
 બાણતી નથી તે કાંઇ. વેગ નથી ટાળતી;
 આહા ! એવું મન કેવું, એક પાત માંહી લાગ્યું,
 એને દુઃખ શીદ જાગ્યું, ધર્મને સંભાળતા !! ૩૧૨
 ચાલતી ચતુરા અતિ. મનતણા વેગ જાણે,
 કષ્ટ દ્રુમ કંઠકનાં, ખાળના કરે ઘણું;
 ચીર થાય સંગી તેવું, જાણે મળી જ્ય મુનિ,
 તણ દ તે ચીર સતી, દુઃખ એવું શું બાણું !
 રહ્યું પછે એક વસ્ત્ર, પોરિયું જે અંગમાંહી,
 તેવું થયું દિધા ચિત્ત, ક્રિયા અંકથી ગાણું;
 તજ્યું ન તેણે તન, શર્મ પડી સાણીતાડી.
 ચીંચરાતું રૂપ ધરી, રે'વું પડતું હું સાણું. ૩૧૩

૩૧૨ વેદિયાઓનો તર્ક ખોટો કરી બતાવેછે. ત્રણ પંથ ૪૦. પે'લે
 પંથ—'ધૌમ્ય ગુરુ દ્રૌપદીને મળી શક્યા નથી એવો આ શબ્દમાં ધ્વનિ
 રહેલો છે. કેમકે ધૌમ્ય વગેરે મધ્યમ માર્ગે ગયા હતા એ પાછળ કહેવામાં
 આવ્યું છે। ઉત્તમ—ગાંડી. ગાંડા જેવી—મત્ત—ભાન ભૂલેલી. તૃણા—
 (પોતાના સ્વામીઓને મળવાની). સખા—(કૃષ્ણ). વેગ—(ચાલવાનો).
 એને ૪૦—ધર્મને સંભાળતી એવી દ્રૌપદીને દુઃખ શાને ઉત્પન્ન થયું ।

૩૧૩ દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર કાંટાનાં ઝાડમાં ભરાઇ રહેછે તે વિષે કવિ
 ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે: ચીર ૪૦ તેવું—ઝાડતું. કેવા હેતુથી સંગી થાય છે । જાણે
 ૪૦—જાણે એમ કરી હું દ્રૌપદીને અટકાવી રાખું તેથી પાછળ આવવા
 નીકળેલા મુનિ તેને મળી જ્ય છે વાર? હેતુપ્રેક્ષા. તેવું ૪૦—તે
 વસ્ત્રતું મન દિધા (જે પ્રકારતું) થયું; એવું કે, હું પોતાને એક, બે,
 ત્રણ, ચાર, ઇત્યાદિ અંગમાંથી કયા અંકથી ગણું । અર્થાત્ કેટલે પ્રકારે

અરે રે બિચારી સતી, મારાં મારાં કહ્યાં તેં જો,
 તે ન થયાં તારાં કોઇ, રૂપ બદલી ગયાં ! !
 એક તારી કોટ માંહી, મંગળ સૂતર હતું,
 અરિથી ન લેવાયું તે, વેણ તો ઘણાં કહ્યાં ! !
 દુષ્ટનું ન આલ્યું ત્યારે, રાખિયું તું જેહ દેહ,
 દુષ્ટ કંટકઅરિએ, નિરખ્યું રહ્યાં રહ્યાં;
 જોતાં જોતાં માંહી તેણે, ઝપેટીને તાણી લીધું,
 ઘાવ કર્યો ઘણા કંઠ, રૂધિર વહ્યાં વહ્યાં ! ! ૬૧૪
 મંગળ સૂતર ! અલ્યા, તને કાંઈ સ્માણું આવે,
 કાષિ મુનિએ પે'રાવ્યું, તને કિંચે કારણે ?
 ભુંડા કંઈ સ્નેહ તણો, ઉજેહ નથી તારામાં,
 ખાધું પીધું નવ કદી, તારા ધ્યાન ધારણે;
 મહામતિ પતિ પાસે, તારા વિના ગદ્ય નહિ,
 વધુ કે'વા માંહિ કશું, પગ મૂક્યો આરણે ?
 નફરત ન લાજ તને, કવિરાજ કરે કશું ?
 સતી નવ સાચું જુએ, જય કોણ વારણે. ૩૧૫

નિભાગ પામું ! અથવા કવિ કહે છે કે દ્રૌપદીનું દુઃખ હતું એક ગાણું, બે
 ગાણું, એમ કેટલાં ગાણું કહ્યું ? ચીંમરાનું ૩૫ ધરી—અર્થાત્ તેનું એક રહેલું
 વસ્ત્ર પણ દ્રાહીને ચીંથરાં જેવું થઈ ગયું ? હું શાણું એવું હું પુરાણોમાં
 સાંભળું છું ! !

૩૧૪ વસ્ત્રાદિ કાંટામાં ગયાં તે વિષે કહેછે: અરેરે ૪૦. મંગળસૂતર—
 મંગળસૂત્ર (લગ્ન કરતી વખતે પેહેરાવેલો સૌભાગ્ય સૂચક અલંકાર.
 અરિથી—(કૌરવોથી). તાણી લીધું—અર્થાત્ તે પણ કાંટામાં ભરાઈ
 રહ્યું !

૩૧૫ તારા ધ્યાન ધારણે—તારું ધ્યાન અને તારી ધારણા કરીને.
 અર્થાત્ ખાત્રી પીના આદિકત્તું કોઈ કાર્ય તારાવિના કર્યું નથી ! પગ ૪૦—

મહા મહા દુઃખ માંહી, જેહ કેશ જળવીને,
 બાંધી રૂંધી રાખ્યા ઘણા, યેપરવા થૈ ગયા;
 દુષ્ટ અરિકંઠક જે, લાગિયા તેને રૂપાળા,
 કંઠોકટ બાઝે તૂટી, ખરા હતા તે રહ્યા;
 અરે કેશને શું કહીએ, નાડાછડી નારી જેહ,
 નાથ સતી મૂકી ગઈ, કંઠક જ્યારે લલ્યા;
 છૂટી ગઈ વેણી તહીં, મૃગનેણી ન જાણે કેં,
 રેણીએ તો રીઝ માની, કંઠક ખુશી થયા. ૩૧૬
 ભક્ષ મળ્યું તેમને તો, છૂટી જોઈ વેણી જ્યારે,
 ઝખોઝખ નીચા નમી, ઝાલવાને દાડિયા;
 દુષ્ટતાણી દુનિઆમાં, ખોટ નવ હોય કદી,
 એમની તો થાય વૃદ્ધિ, લાખોએ વખોડિયા;
 દયા એમને ન ઉર, રજકણ જેટલી તો,
 એવા ઘણા પડ્યા તૂટી, અણિયાળા ખોડિયા;
 વેણી સાહી ખેંચતાં તે, મૃગનેણીને રડાવે,

વિશેષ તો શું, પણ તારાવિના ઘરથી બારણે પગ મૂક્યો હોય તો કહે ?
 રાત્રી ધૃ—પણ હવે તે સતીજ તારા સામું જોતી નથી તો પછી બીજું
 કોણ તારે વારણે (વારણ કરવાને—અટકાવવાને) બળ ?

૩૧૬ કાંટામાં કેશ ભરાવાથી જે ગતિ થઈ તે વર્ણુ છે: મહામહા
 ધૃ. યેપરવા—અર્થાત્ દ્રૌપદીની ગરજ વિનાના તેને—કેશને. ખરા—સાચા
 (સ્નેહી). નાથ ધૃ—તે નાડાછડી રૂપી સતી કેશરૂપી નાથને મૂકીને
 કંઠકરૂપી જરની સાથે ગઈ! મૃગનેણી ધૃ—તે મૃગનેણી રેણીએ (રાત્રીએ)
 પોતાની વેણી છૂટી ગઈ તે જાણતી નથી; પણ તેથી રીઝ માનીને
 કંઠક ખુશી થયા !

કે'ણી દશા તણી તજી, હાથ સતી જોડિયા । ૩૧૭
 જેમ મહા સાગરને, મળવા સરિતા જાય,
 રોકી રાખે તેને કોઈ, ત્યારે ખમચી રહે;
 અબળા બિચારી તેમ, ઘણા મળી વારે ત્યારે,
 ઊભી રહે પણ પો'ર, નાસે પથ જ્યાં લહે;
 એમ જાય આમ અને, તેમ કંઈ ચાલે ઘણું,
 તોય કંટકારિ કષ્ટ, વધુ છે વધુ કહે;
 વેણીના વિશાળ કેશ, કરડી ખાધા કરાજે !
 અહો મરાજેજ બાજે, કવીશ્વર ક્યાં વહે ।। ૩૧૮
 હવાં રહ્યું એક તેને, લેવા નિરલજ ઊભા,
 સતી કહે ના ના ઘણું, પતિ પતિ ઉચરી;
 કોણ પતિ ! કોણ સતી ! દુષ્ટને ન દયા રતિ !
 ગતિ કરી લાંબી ઘણી, મતિ હીણ ચૈ ધરી ।।
 સતીના પ્રતાપબળે, આગળ અવાયું નહિ,

૩૧૭ લાખોએ ધૃ—દુષ્ટ લોકોને લાખો જણોએ વખોડ્યા છે અને
 દુષ્ટ કાંટાઓને લાખો જણોએ ખોદી નાખ્યા છે તથાપિ તેમની તો વૃદ્ધિજ
 થયા કરે છે ! અહીં વર્ણનીય કાંટા તથા અવર્ણનીય દુષ્ટની વૃદ્ધિ થવા રૂપ
 એક ધર્મ વણ્યો છે માટે તુલ્યચોગિતાલંકાર. અણિયાળા અને ખોડિ-
 યા—(કાંટાતું વિશેષણ). કે'ણી ધૃ—કાંટામાં કેશ ભરાયા ત્યારે તેણે પોતાની
 ઉન્મત્ત દશાની કે'ણી તજીને હાથ જોડ્યા—એ હાથે કેશ આડ્યા (છૂટા
 કરવાને).

૩૧૮ કંટકારિ—કંટકરૂપી અરિ (શત્રુ). વધુ—વધારે. કરાજે—કરાળ
 (વિક્રાળ) દૈવે ! કવિ દ્રૌપદીને સંબોધન કરીને કહે છે કે, અહો ! મરાજે
 (હંસગમની !) હે બાજે ! હવે તારી આવી વેદના જોઈને કવીશ્વર ક્યાં
 જતો રહે ! અર્થાત્ દ્રૌપદીતું દુઃખ કવિથી પણ વર્ણાય એવું નથી ।। રૂપ-
 કાતિશયોક્તિ.

પાછળથી સાહી ઝટ, બંધ પકડી કરી;
 જોઈ સતીએ એવી જ્યાં, અસતી કંચુકી થઈ,
 ત્યાગ કર્યો તેનો ત્યારે, અરિએ ગ્રહી વરી!! ૩૧૯
 સીતા કેરું દુઃખ કહો, વાલ્મીકિ આદિ મુનિ,
 દમયંતી દુઃખ રડે, પ્રેમાનંદ પાંચરો!!
 પણ આણું દુઃખ નહિ, પડ્યું હોય તેમને તો,
 પડ્યું હોય ગાયું હોય, ગાનાર શે ના મરો!!
 પત્ની પાંચ પાંડવની, સખી શાણા કૃષ્ણતાણી,
 કંઠકારિ મળી લુંટે, દુઃખનો આછો ધરો!
 હાય ! શું રડે ગિચારી, અંગોઅંગ ઝરે વારિ,
 ચક્ષુકાર્ય અંગ કરે, ફેર ફેંક છે ખરો!! ૩૨૦

૩૧૯ આ છંદમાં ત્રણ ચરણનું વર્ણન એવું છે કે તે જેમ વર્ણ્ય કંચુ-
 કીને લાગુ પડે છે તેમ અવર્ણ્ય દ્રૌપદીને પણ લાગુ પડે છે; પણ છેલ્લા
 ચરણમાં તેનો ખુલાસો થઈ જાય છે કે એ તો કાંટામાં કાંચળી બરાબરહી
 ત્યારે દ્રૌપદીએ તેને કાઢી નાખી અને અરિ(કાંટા)એ તેને પકડી રાખી !
 માટે છેકાપનહુતિઅલંકાર.

૩૨૦ પણ ઇ—પણ એવું દુઃખ તેમને (સીતા, દમયંતી, વગેરેને)
 પડ્યું નહિ હોય, અને તેમ છતાં જો ગાયું હોય તો તે દુઃખ ગાનાર શે
 (શામાટે) ના મરો ? નહિ મરવા જોઈએ ? (અસત્ય કથન કરનારા હોવાથી)
 અને જો એવું દુઃખ પડ્યું હોય અને ગાયું હોય તો તે દુઃખ ગાનાર
 શેના (શા માટે) મરો ? અર્થાત્ નજ મરવા જોઈએ—અમર રહો !
 શ્લેષચિત્રાલંકાર. વારિ— (અમથી પરસેવાનું). ચક્ષુકાર્ય ઇ—
 આંખોએ જે અશ્વ મૂકવાનું કાર્ય કરવું જોઈએ તે કાર્ય તો અંગ કરે છે
 (તેમાંથી પાણી રૂપ અશ્વ નીકળતાં હોવાથી). ફેર ઇ—પણ તેમાં
 કાંઈક ફેર છે ખરો ? અંગમાંથી તો કાંટાના ઉઝરડા થવાથી લેહી પણ નીકળે
 છે ! એટલે ફેર છે ! સંખ્યાધાતિશયોક્તિ અલંકાર.

એમ વચ્ચેની કરી, તોય છાત્ર મૂકે નવ,
 કબ્લ દેવા ચૂકે નવ, પેશી જઈ પાગમાં;
 શૂળ જેવી લાગે શૂળ, ખેંચી કાઢનાર કોણ,
 બેસવાનું મન કરે, બેસે કયી જગમાં ?
 પડી જાય કોઈ વાર, ત્યારે અંગોઅંગ લાગે,
 અકારા કાંટા અપાર, બાકી દેહ ત્યાગમાં;
 હાય ! શાણી સતીને શું, કબ્લ પતિ વિના પડે,
 નાહ્ય નાહ્ય કરે મુખ, પતિ અનુરાગમાં ! ! ૩૨૧
 એવા દુઃખે પાપે જ્યારે, થવા આવી અર્થ રાત્રિ,
 ત્યારે સતી દુઃખ ન સે'—વાયું, વનપશુથી;
 ઉલૂકે જાણ્યું આહા ! શું, કષ્ટ આને આવી પડ્યું !
 સા'ય મારે કરવી કેં, ઉગારવી અમુથી;
 મૂઓ મૂઓ દૈવ એવું, બાલવા લાગ્યો તે ઘડી,
 જોઈ રહ્યો સતીને તે, ચર્યા વિણ તમુથી;
 સ્ત્રીબડીએ જોઈ જ્યારે, એક જાતિ ઉભયની,
 ત્યારે કે' પોકાર કરી, અલપ દૈવ જમુથી. ૩૨૨

૩૨૧ છાત્ર (ખ્યાત્ર)—કેટો. શૂળ જેવી—શૂળ નામે વ્યાધિ જેવી
 દુઃખકારક, અથવા શૂળ (ભાલા) જેવી શૂળ લાગે (પગમાં). કયી
 જગમાં ?—(સઘળે કાંટા હોવાથી). બાકી ઈન્—આયું કષ્ટ વેડ્યા પછી
 માત્ર દેહ ત્યાગ કરવો એટલુંજ બાકી હતું. પતિ અનુરાગમાં—પતિ ઉપર
 પ્રીતિ કરનામાં—પ્રીતિ કરવાને લીધે !

૩૨૨ ન સે'વાયું—અર્થાત્ જાણે ન સહેવાયું હોય તેમ. ઉલૂકે—ધૂડે.
 અમુથી—પ્રાણથી. અર્થાત્ પ્રાણ જતાં જ્યાંવે, ધૂડ જે ' મૂઓ મૂઓ '
 એ શબ્દોને મળતો આવે એવો ઉચ્ચાર કરે છે તેને ઉત્પ્રેક્ષે છે: મૂઓ ઇન્.

એમ વિહંગમ'પે'લાં, સતી દુઃખ રડવાને,
 ઊડી આવ્યાં જહીં સતી, ચાલી જાય વાટમાં;
 સે'વાય ન દુઃખ જ્યારે, સતીતાણું તેમનાથી,
 ત્યારે પડે ઉપર તે, તૂટીને ઉચ્ચાટમાં;
 વાંકા હોય દિન જેને, તેને વા'લ કરે કોઈ,
 કાળ જેવું લાગે સહુ, મહાસુખઘાટમાં;
 આને હતું મહાકષ્ટ, તેને એવું લાગે કેવું,
 વિચારી કરી તે જુએ, પડે ચતાપાટમાં.
 જ્યારે વા'લ કરે કોઈ, તેને ન હિંસાએ ગણે,
 ત્યારે અસિંધ ધરે, વા'લ કરનાર તો;
 એમ સહુ વિહંગમે, કરવાને માંડ્યું પછે,
 ઉલૂકાદિ પડ્યા તૂટી, અસંખ્ય અપાર તો;

૩૨૩

અશ્વાવિણ તમુથી—અર્થાત્ એક તમુ પણ પોતાની જગોએ ખશ્યાવિના
 એક જાતિ ઇં—ઉભયની (પોતાની અને દ્રૌપદીની જન્મેની) એક જાતિ
 —જી જાતિ જોઈ ત્યારે તે પોકાર કરીને કહેવા લાગી કે અરે આ સ્ત્રીતું
 દૈવ તો જસુ (જેસુ—ધૂળ) થી પણ અદ્ય (અધમ) દેખાય છે ! આ
 હંદમાં ઉલૂક ' મૂઝા મૂઝા ' બોલે છે તે તથા ચીખડી કોઈ અન્ય પ્રાણીને
 જોઈને બોલે છે તે સ્વાભાવિક છે તેમ છતાં તે જન્મે દ્રૌપદીને અર્થે દુઃખની
 લાગણી થવાથી બોલે છે એમ કલ્પ્યું છે, માટે અસિંધવિષયાહેતુપ્રે-
 ક્ષાલંકાર.

૩૨૩ વિહંગમ-પક્ષી. આમાચીડિયાં, વગોલો, વગેરે રાત્રિનાં પક્ષીઓ
 જમતાં જમતાં દ્રૌપદીની સાથે અદ્વિગાય છે તે વિષે કવિ કલ્પના કરે છે કે,
 સતીતું દુઃખ તેમનાથી સહેવાતું નથી તેથી તેઓ તૂટી પડે છે ! દ્રૌપદીને
 એમ પક્ષીઓ નડે છે તે હીક લાગતું નથી તેને કવિ બીજે પ્રકારે કલ્પે છે:
 વાંકા ઇં આહીં પણ અસિંધવિષયાહેતુપ્રેક્ષા અને અર્થાતરન્યાસ
 અલંકાર છે.

ચાંચ મારે કોઇ અને, કોઇ પક્ષ મારી પડે,
પક્ષ કોણુ કરે તેની, સહે પક્ષી માર તો;
અક્ષિ કાઢવાને કંઈ, મુખ આગે ફરી વળે,
રક્ષી કરવડે રત્ન, કરતી પોકાર તો.

૩૨૪

કંટકારિએ કર્યું છે, હરાય તે સૌ હર્યું છે,
ઉઘાડું અંગ નર્યું છે, ફૂર પક્ષી કામનું;
મારે તેમાં ચાંચ કોઇ, ભુંડા દેવ રહે જોઇ,
સતી ગાઢ સ્વર રોઇ, નામ લેતી સ્વામનું;
કે'વતને ભૂલી તેણે, દેહ સુદ્ધાં-દૂલી શું તે,
સુખે સોનીડાનું અને, દુઃખે નામ રામનું !
રામ રોળવાને ખેડો, તેનું નામ શેણુ લે એ,
સતીને તો પતિ પ્રભુ, ભલે દુઃખ વામનું !

૩૨૫

૩૨૪ તૂટી પડ્યા—દ્રૌપદી ઉપર (તેને ભક્ષ જાણી ખાઇ જવાને).
પક્ષ—પાંખ. પક્ષ કોણુ કરે—સાહાય કોણુ કરે ? રત્ન—આંખની કીકા અ-
થવા આંખ રૂપી રત્ન.

૩૨૫ ભુંડા દેવ ઈ—દ્રૌપદીને આટલું બધું દુઃખ પડે છે અને તે ભુંડા
દેવો જોઈ રહે છે ! અહીં દેવનો પ્રસંગ મૂકવાવડે કવિએ શ્રોતાઓના મનમાં
દેવ વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરી જુગુપ્સા ભાવ ધ્વનિત કર્યો છે, અને કરણ
રસમાં જુગુપ્સા વર્ણવવાથી કાંઈક અંશે રસાંતર થાય છે. સ્વામનું—પોતાના
સ્વામીનું. કે'વતને ઈ—દ્રૌપદી આવા દુઃખની વખતે રામનું નામ ન
લેતાં પોતાના પતિનું જ નામ લે છે તે ઉપર કવિ કલ્પના કરે છે કે તે લોક-
પ્રસિદ્ધ કહેવત, એવી કે, 'સુખે સાંમરે સોનાર અને દુઃખે સાંમરે રામ,'
તેને ભૂલી ગઇ તેથી અમને લાગે છે તે પોતાના દેહ સુદ્ધાંને ફરી ગઇ કે
શું ?—પોતાના દેહને પણ ભૂલી ગઇ કે શું ? રામ ઈ—પણ રામ તો
દુઃખ દેવાને ખેડો છે માટે તેનું નામ એ શું કરવા લે ? અપ-હુતિ અલંકાર.
ભલે ઈ—ભલેને દુઃખ એક વામ જોઈ લાંબુ હોય—અર્થાત્ ગમે તેટલું
મોટું દુઃખ હોય તથાપિ સતીને તો પતિ એજ પ્રભુ છે !

ઉરાડતાં રડતાં ન, પક્ષી કંઈ થયા આઘા,
શૃગાલે ત્યારે વિચાર્યું, કષ્ટ પામે આ સતી;
હુઆ હુઆ કરી ઘણી, કર્ણકટુ રાડ નાખી,
દયા દિલ માંય રાખી, સાખી પ્રભુ મા'ભતિ !
કંપિયાં પક્ષી અપાર. વેનદેવી એજ નકી,
છૂટે નાશી નીકર તો, કરશે કૂડી ગતિ !

એમ ભય લાવી મન, ઊડી ગયાં જ્યારે પક્ષી,
શૃગાલ તે સોઇ જોઇ, કેટલી થતી છતી.

૩૨૬

પાસે જઇ ઊભી રહે, આમ તેમ જુએ ઘણું,
ફાવે ન તો દે ફલંગ, ચીસ નાખી કારમી;
ઉષ્ટ્રકેરા અધરની, આશાએ મરે કૂટાઈ,
તેહ પિંડ પાસે જોઇ, થાય કદી ધારમી ?
સો પંચાસ મળી આવી, તોય કંઈ ફાંચું નહિ,
ત્યારે ચીસો નાખી ઘણી, વનમાં તે વારમી;
કષ્ટ જોઇ છે અપાર, મૂઆ પતિતાણું તેને,
એજ દારણે કહો ને, અસુ ગયા ના રમી ! !-

૩૨૭

૩૨૬ શૃગાલે—શિયાળે. કર્ણકટુ—કાનને કડવી લાગે એવી. શિયાળ
જે મધ્યરાત્રે સ્વાભાવિક બોલે છે તેમના બોલવાની અન્યથા કલ્પના કરે છે:
દયા ધૃ—તેઓ તો દિલમાં સતી ઉપર દયા રાખીને બોલતાં હતાં, એ વાત-
ના મોટી મતિવાળા પ્રભુ સાક્ષી છે ! કેટલી ઈ—કેટલીક શિયાળો છતી
(પ્રકટ) થઇ—દ્રૌપદીની પાસે આવી.

૩૨૭ ઉષ્ટ્રકેરા ધૃ—ઊંટનો નીચલો ગોઠ લાંબો હોવાથી નીચે
લટકતો હોયછે. તેને જોઇને કોઇ શિયાળે ધાર્યું કે આ તૂટી પડે એવો
જણાય છે માટે એ જ્યારે ત્યારે તૂટી પડશે અને હું તેને ખાઇ જઈશ.
એવીને એવી આશાએ તે ઊંટના મોઢા નીચે ગોઠ સામે મોઢું ફરી બાથોડિયાં

શૃગાલની જાત મહા-સંપીલ્લી ગાણુય સૌમાં,
 તેણે ત્યાં વિચારી મત, આપણું ન ચાલતું;
 ચીસો ચડેડાટ પાડી, હડકાઇ તેડવાને,
 શૃગાલ જે કોઇ હોય, કોણુ તેને ખાળતું ?
 ખાવાનું છે કહી તોડે, ભૂખ્યું નવ આવે કોણુ ?
 હડકૈ શિયાળ આવી, મન કરી માલતું;
 જોઇ તેણે કૃષ્ણાને ત્યાં, કે ધરી તૃણાને ધરી,
 એ ચારેક લાવાં લીધાં કોણુ કષ્ટ ભાળતું ! ! ૩૨૮
 હડકૈ શિયાળ કુંડે, હડકવા દ્રૌપદીને,
 હાલ્યો ઘણો ઘણો ત્યારે, પતિના મેળાપનો;
 શૃગાલ જે આવે પાસ, તેને કુંડવાને ધસે,
 મલુ ઉગ્યાં કષ્ટશૃંગ, સંતોષ ન આપના ! !
 ભાન ભૂલી ગઇ સહુ, વનપશુ જેવી થઈ,
 નાહિ ! નાહિ ! ભુંડા દૈવ, તાપ કરચ માપના;

ભારતી હતી અને ઊંટના પગમાં અંટવાયા કરતી હતી. આવી
 એક દૃષ્ટાંત રૂપ કહેવતને શિયાળોને સ્વભાવિક ધર્મ દર્શાવે કવિ કહેછે કે,
 જે ઊંટના અધર (ઝોઠ)ની આશાએ કૂટાઇ મરે તે શિયાળ પોતાની
 પાસે આવેલો માંસનો પિડ (દ્રૌપદીના શરીર રૂપી) જોઈ કદી ધારમી
 (ધર્મિષ્ઠ) થાય વાર ?—તેના ઉપર દયા રાખે વાર ?—તેને ખાઈ ગયા
 વિના રહે શુ ? તે વારમી—તે વારે. આ દ્રૌપદીને કાંઈ ભય કેમ લાગ્યો
 નહિ તે વિષે કલ્પના કરેછે: કષ્ટ ધન. અસુ ધન—તેથી તેના પ્રાણુ રમી ગયા
 નહિ—તે મરી ગઈ નહિ ! !

૩૨૮ હડકઈ—હડકાઈ શિયાળને. કોઈ ધન—કોઈ હડકાઈ શિયાળ
 હોય તો તેને પણ અહીં આવવાને કોણુ રોકે એમ છે ? કે ધન—કે તૃણાને
 ધરીને ધરી અને એ ચારેક લાવાં લીધાં—અચકાં ભયાં !

લડથડિયાં આવે ને, અફળાય અતિ અતિ,
 કૂટાય છે કર્મ ઘણું, હાલ આ સંતાપનો ।। ૩૨૯
 શૃગાલની કિલકારી, થતી સુણી વ્યાધ ત્યાંહી,
 ખેચારેક દોડી આવ્યા, ખાવાકેરું જાણીને;
 સફળ તે મારે ફાળ હાલે નવ પત્ર કંઈ,
 લોભી એક બેને ધરી, જય નાશી તાણીને;
 ગાડરાંની ગત નહિ, એક પૂઠે બીજું જય,
 ચાર દિશાકેરી માંય, ચાર હણે પ્રાણીને;
 ઠીક કર્યું પ્રભુ આ તો, હર્યું સતીકેરું કષ્ટ,
 હાય હાય દૈવે ! નવું, કર્યું કૃષ્ણ રાણીને. ૩૩૦
 સામી દિશા મધ્ય એક, વ્યાધ લપાઇને બેઠો,
 નાશી જય જે શૃગાલ, તેમને તો ખાવાને;
 દ્રૌપદીની પાસથકી, ભય લહી નાશી ગયા,

૩૨૯ હડકવા હાલ્યો—વેગ પ્રકટ થયો. કવિ દ્રૌપદીના દુઃખથી ખેદ પામી પ્રભુને વિનવિ કરેછે: પ્રભુ! ઇ—હે પ્રભુ! હવે દ્રૌપદીને માથે કષ્ટનાં શીંગડાં ઉગ્યાં છે—અતિશય કષ્ટ થયું છે, તથાપિ આપને તેથી સંતાપ થતો નથી! ત્રાહિ ઇ—હે ભુવંદેવ, ત્રાહિ! ત્રાહિ!—તોખા છે તોખા છે! (‘ત્રાહિ’નો અર્થ ‘રક્ષણ કર’ એવો થાય છે, તથાપિ તે ત્રાસસૂચક અવ્યયના અર્થમાં રૂઢ થઇ ગયેલો છે માટે એવો અર્થ કર્યો છે). તાપ ઇ—તું કાંઈ માપનો તાપ કર!—તેને તાપ ઉત્પન્ન કરતાં માપ રાખ! હાલ—દશા.

૩૩૦ સફળ ઇ—તે જે ફાળ મારે તે તો સફળ—ફળવાનજ હોય. અર્થાત્ તેમનો સપાટો ખાલી જય નહિ. તેમની ગુપ્તરૂપ આવવાની કૃતિ વર્ણવે: હાલે ઇ—કંઈ પાંદડું સરખું પણ તેમના આવવાથી હાલતું નથી! લોભી—શિયાળા(ને) ઠીક ઇ—દૈવે આ શિયાળાનાં રૂપી સતીતું કષ્ટ હર્યું, એ તો ઠીક કર્યું, પણ (સ્મરણ આણીને) હાય હાય! દૈવે વળી કૃષ્ણ રાણીને નવું કષ્ટ કર્યું! (વાદ રૂપી). સ્મૃતિ અલંકાર.

શૃગાલ જે આવ્યા હતા, કષ્ટ ઉપજવાને;
 ચીસ નવ પાડે કોઇ, હુઆ હુઆ થતું જોઇ,
 શાંત વન થયું ત્યારે, સતી લાગી જવાને;
 તેણે જોયા દીવા એવે, મહાજ્યોતિવાળા ઝગે,
 ભાન આવ્યું સતીને ત્યાં, સંભારતી મા'વાને । ૩૩°
 ધન્ય પ્રભુ ધન્ય તને, મને આણી મનમાં તેં,
 નગર નિકટ મૂકી, સંગી કોઇ હોવાને;
 એમ ભણ હરિ પછે, પીડા દૂર કરી ચાલી,
 દૈવે ત્યાં હર્ષાણુ ભાળી, વફ લાગ્યો જવાને ।
 દીપકેરી આશ કરી, પાસે ગઇ જેવી ચાલી,
 હાય હાય ! દીપ નાથ, કહી લાગી રોવાને;
 ધૂ ધૂ ગરજને ધાચો, વ્યાઘ્ર નવ હૃથતણો,
 અરે રે વિચારી જાય, કયાંહી કષ્ટ ઝોવાને ।।
 પડી ચતાપાટ જોઇ, ધાચો વ્યાઘ્ર હણવાને,
 એવે દોડી આવ્યો બીજો, ધૂ ધૂ કરીને ઘણું;

૩૩૧ ચીસ કેમ નથી પાડત: તે વિષે કલ્પના કરે છે: હુઆ હુઆ ઇ—
 શિયાળોએ વિચાર્યું કે જે હુઆ તે હુઆ (થયું તે થયું), હવે એ વિષે
 કાંઈ વિશેષ યોલવા જઈશું તો ઉલટી હાનિ થશે; એમ જોઇ (વિચારીને)
 કોઇ શિયાળ ચીમ પાડતુ નહોતું. દીવા—(વાઘની આંખોફી)
 અહીં વાઘની આંખો રૂપ ઉપમેયનુ વર્ણન ન કરતાં દીવાફી ઉપમાનતુંજ
 વર્ણન કરી દ્રોપદીને બ્રાંતિ ઉપજવી છે માટે રૂપકાનિશ્ચયોક્તિ અલંકાર.
 જ્યોતિવાળા—તેજવાળા. મા'વાને—ગમવાનને. (કષ્ટમાંથી છૂટી એમ
 માનીને)

૩૩૨ વફ ઇ—તેથી દૈવ તેના તરફ વાંકી નજરે (ક્રોધ કટાક્ષથી)
 જોવા લાગ્યો ! વાઘની આંખોમાં દીપની બ્રાંતિ ઉપજેલી વર્ણી છે માટે,
 પ્રાંત્યલંકાર.

પ્રભુ સારું કર્યું એ તો, હર્યું એનું જ્ઞાન સકુ,
નીકર જોવાત નહિ, કવિ કયે શું ભણું;
પાધરો છે પ્રભુ એને, તેણે લઢવ્યા બે વ્યાધ,
લોહી ખાત ચૂસી જેહ, ચૂસાયું હા ! તેતાણું;
દૈવ લઢી પ્રભુ સામો, આવ્યો ઝટપટ તહીં,
ફરવી શક્યો ન કર્યું, તોય કે' કબે હણું !!

૩૩૩

લઢે મહાવ્યાધ મોઝો, તડે ખાવા કૃષ્ણને તે,
ઝાલે દાવ આવે જ્યાંથી, બીજે જય મારવા;
મૂકી દ્રૌપદીને તોહ, લઢવાને જય વળી,
એમ એકમેક જોએ, સ્વયં અર્થ સારવા;
ઝરે રે ણિચારી કૃષ્ણા, તૃષ્ણા તણ આશી પડી !
ખાધ જશે કદી વાધ, રે'શે શું સંભારવા ! !

પ્રભુથી પરી નથી એ, તેણે લઢ્યા વ્યાધ ઘણા,

પછે લાગ્યા અન્યો અન્ય, એકમેક ડારવા.

૩૩૪

એમ લઢતાં લઢતાં, એક જો વિશાળ આવી,

૩૩૩ એનું—દ્રૌપદીનું. દ્રૌપદી જેભાન થઈ ગઈ એ ધ્વનિ છે. વળી જેભાન થવા રૂપ અનુભાવ વર્ણને લેખાનકની વ્યંજના કરી છે. તે તણું—તે બે વાધોનું (અરરપરસ લઢ્યા માટે). દૈવ ઈ—દ્રૌપદીને વાધનું લક્ષ થઈ જતો ચટકાવી પ્રભુએ દૈવની ધારણા પાર પડવા દીધી નહિ તેથી દૈવ પ્રભુ સામો લઢીને પાડો ઝટપટ તહીં (દ્રૌપદી પાસે) આવ્યો; અને જો કે તે પ્રભુનું કરેણું (દ્રૌપદીને બચાવવા રૂપ કાર્ય) તો ફેરવી શક્યો નહિ તથાપિ એમ કહેવા લાગ્યો કે એને કંઈ કરીને હણું તો ખરોજ !

૩૩૪ કવિ કહેછે: એ દ્રૌપદી પ્રભુથી પરી દૂર નથી—પ્રભુ એનું રક્ષણ કરે છે તેથી વ્યાધ ઘણા લઢ્યા. અર્થાત્ દ્રૌપદીને ખાધ જવાનો અવકાશ બેમાંથી એકને મળ્યો નહિ !

પડ્યો પે'લો એક અને, બીજો પડ્યો પૂછે;
 દેવને પ્રભુ છે એક, બાકી રહ્યું દુઃખ દેવું,
 શું કરવા મારે સતી, છોને એ ટળવળે !
 ત્યારે કવિ કરે કશું, હૃદ હાથ ધરી રહે,
 ઘણું દુઃખ ઘણું કહે, દા'ડો શું તેણે વળે ?
 મહાદુઃખ થયું ઓછું, આંખ ત્યારે કૃષ્ણાતણી,
 ઉઘડવા લાગી કૈંક, કે' પતિ ક્યાંહી મળે ! ૩૩૫
 કેટલોક સમય ત્યાં, એવા દુઃખ માંહી વીત્યો,
 અગંત બળે છે અતિ, કૂર પશુ દાઢની;
 વીતવા માંડે છે રાત, તેથી ઘણાં પશુ પક્ષી,
 દુઃખ દેવા ને શું આવે, વળી પીડ ટાઢની;
 હા ! હા ! પતિ ! એમ રટે, અન્ય ઉચ્ચાર ન કાંઈ,
 ઊઠવાની શક્તિ હણી, વેદના શી ગાઢની;
 કૂર પક્ષી બોલે ઘણાં, પશુ સીસમાં ન મણા,
 વ્યાધ કેરી બૂમ તે શું, ગર્જના આપાઢની !! ૩૩૬
 અદ્ય મહાદુઃખ એ તો, સુખિયાંને સૌ જણાય,
 દુખિયાંને સુખ આશે, જણાતું કાંઈ નથી;
 એમ હતું માટ ઊઠી, કૃષ્ણ ચાલવાને લાગી,

૩૩૫ વાક્યનું વિષ્ણુ દૂર કરે છે: એમ ૬૦. દેવ ૪૦—કવિ કહે છે
 કે દેવ ને પ્રભુ તે એકજ છે, અથવા બેની એક ગાંઠ છે, અને દ્રૌપદીને
 દુઃખ દેવાનું હજી બાકી રહ્યું છે; એમ છે તો તેઓ સતી (દ્રૌપદી) ને
 શું કરવા મારે ! મતલબ કે આ દુઃખમાં જીવાડવા કરતાં એને મરવા
 દીધી હોત તો પ્રભુએ એનું બધું કર્યું કહેવાત ! કે' પતિ ક્યાંહી મળે !
 આ વાક્યથી દ્રૌપદીની પોતાના પતિ વિષે અનન્ય ભક્તિ ધ્વનિત કરી છે.

૩૩૬ વેદના ૪૦—શી ગાઢ વેદના હતી ! અર્થાત તેને અત્યંત વેદના
 થવાથી તે ઉઠી શકતી નહોતી.

ત્યારે ભલ્લુકે વિચાર્યું, તેહ તો કહું કયાં;
 ગાંડી થઈ જાય આજે, તેને છાંટું પાણી કંઈ,
 શુદ્ધિ આવે કેંક એને, મળે વે'લા મા'રથી;
 એમ વિચાર કરીને, ઉરાડિયું થુંકે અતિ,
 પડી ગઈ સતી તેણે, ચાલતી મથી મથો !! ૩૩૭
 પછે ગયું પાસે તેહ, ચાટવાને લાગ્યું અતિ,
 સતીએ જાણ્યું કે આ શું, દયા દિલ ધારતું;
 હાય! દયા તેહ તે તો, પગમાંહી વહી ગઈ,
 ચાટી કરી ચોખું અને, શા'ર અંગ શારતું,
 ત્યાં એવે શાગોસે જોયું, ભક્ષમગ્ન ભલ્લુકને,
 ઘાવ ઘણા ઘણા કરી, કૃષ્ણારિ વિહારતું;
 કૃષ્ણા નવ જાણે કાંઈ ગયું ચાલી તેહ ત્યાંથી,
 હવે વળી કોનો વારો, દૈવ ઠીક ડારતું ! ૩૩૮

૩૩૭ અર્થ ધ્રુવ—જે સુખિયાં હોય તેમને 'આ દુઃખ અર્થ છે, આ દુઃખ મોટું છે' એમ જણાય છે, પણ દુઃખિયાંને તેવું કાંઈ જણાતું નથી, કેમકે તેને સુખની આશા હોય છે. એવાજ કારણથી એટલા બધા દુઃખમાં છતાં કૃષ્ણા બિદી અને ચાલવા લાગી. અર્થાત્તરન્યાસ. ભલ્લુક—રીંછ. ગાંડી ધ્રુવ—એ ગાંડી થઈને આજે જાય છે તેથી તેને પોતાના પતિ. કયાં છે તે સમજશે નહિ, માટે એને શુદ્ધિમાં આણવાને હું કાંઈક પાણી છાંટું કે જેથી મહારથી (પાંડવો) તેને વેહેલો મળે ! ચાલતી ધ્રુવ—જે મથી મથીને—મોટા શ્રમથી ચાલતી હતી તે.

૩૩૮ આ ધ્રુવ—આ મારા ઉપર દિલમાં દયા ધારતું પ્રાણી કાણ છે! કવિ કહે છે કે તે દયા નહોતી પણ તેને અંગે શા'ર શારતું હતું ! શાગોસ—એ નામતું રાત્રી મિલાડાના આકારતું પ્રાણી. ભક્ષમગ્ન—ખાવામાં મગ્ન થયેલા. કૃષ્ણારિ—દ્રોપદીના શત્રુ (રીંછ) ને. દૈવ ધ્રુવ—દૈવ દ્રોપદીને ઠીક ડારે છે ! અથવા હે દૈવ ! ઠીક છે, તું ડાર (ડારી લે). અર્થાત્ત હમણા તારા દિવસ છે !

વળી વળી મૂરછાને, ચાલવા લાગી ચતુરા,
 ચંદ્રથી જોવાયું નવ, કબ્જ સતીનું અતિ;
 દેખાડ્યું ન સુખ તોણે, સત્વગુણી હતો દેવ,
 તોય દયા લાગી કદી, જોયું હોત જો રતિ;—
 તો તો સુખી થાત સતી, પતિને મગત વેલી,
 ઘેંલી કેંક જોઈ થાત, રે'ત માઝાએ મતિ;
 (પાણ) હતો દેવ ચંદ્રમા એ, મા મનાય સુરકેરી,
 દિલ દયા ક્યાંથી તેને, રંજડવી જો સતી ! ૩૩૬
 અધારામાં ચાલી વળી, એવે અરુણના દૂત,
 તિમિરથી લડતા કે, કેર કેર દેખતી;
 કોકિલને કીર અતિ, બુલબુલ જોલે બહુ,
 મેના મધુરં જોડી શું, કષ્ટને ઉવેખતી?
 ભ્રમર કમળમાં કે, ગુંજરવ કરે ઘણા,
 સુખ થાય સતીને જો, વનરાજિ પેખતી;
 પકવાન પાંચ વાની. જવરવાળાને જો આપે,
 સુખ થાય તેને કંઈ. લલના એ લેખતી !! ૩૪૦

૩૩૯ વળી ઇ—વળી મૂર્છા વળી (મૂછામાંથી સાંવધ થઈ). માઝાએ
 ઇ—એની બુદ્ધિ કાંઈક મર્યાદામાં રહેત ! ચંદ્રમા શબ્દની નિરૂપિત કરે છે :
 હતો ઇ—ચંદ્ર દેવ એ મા હતો. કોની મા ? એમ પૂછશે તો, એ સુરકેરી
 (દેવની) મા મનાય છે. દેવની મા દેવનોજ પક્ષ કરે એ 'બુલબુલ' છે માટે,
 જો દેવને સતીને રંજડવી છે તો તેને (દેવની માને—ચંદ્રમાને) દિલમાં
 દયા ક્યાંથી હોય ! ત્રિ વીતયા આવી તથાપિ ચંદ્ર ઊગ્યો નહોતો, એ
 ધ્વનિ છે.

૩૪૦ પ્રભાતનું વર્ણન કરે છે: અધારામાં ઇ. અરુણ—સૂર્યનો
 સારથિ. (સૂર્ય ઊગતા પહેલાં જો પ્રકાશ દેખાય છે તેને અરુણનું રૂપ આ-

એમ અરુણોદયની, વેળાએ આનંદ હુએ,
 અસર તેની તો હવી, પ્રાણધર પ્રાણીને;
 કષ્ટ ત્યારે કૃષ્ણને તો, અપરમપાર હવું,
 હાય ! મારી દશા કેવી ! રહે એહું આણીને ! !
 આટલું આટલું સહ્યું, કાયાએ મેં કષ્ટ પ્રભુ !
 તોય નિરખ્યા ન પતિ ! પોકારતી તાણીને,
 પાછું વાળી બુઓ પ્રભુ ! અકૃત્ય મેં કર્યો નથી,
 પૂર્વજન્મે કર્યો હોય, ભોગવ્યાં તે જાણીને ! ! ૩૪૧
 અરુણ ! આ દૂત તારા, દિશા સમગ્રમાં ફેરે,
 પૂછ્ય ભાઈ તેને તું કે, પતિ મારા કેં લલ્યા;
 જડશે ન મને જ્યારે, ત્યારે પ્રાણ તજીશ હું,
 દષ્ટ્યું તેં આ દુઃખ થાશે, સત્ય બોલ મેં કહ્યા !
 સૂરજને વેર હશે, નહિ તારે તેમાંનું તો,
 અખળાનું કષ્ટ હર, વાટમાં વહ્યા વહ્યા;
 આવાં પુણ્ય કરો ઘણાં, તેણું હસ્ત પદ આવે,

પેલું છે). અરુણના દૂત (પ્રકાશના કિરણો). તિમિર—અધકાર. વન-
 રાજિ—વનની પંક્તિ. સત્રીને પ્રભાતનો સમય, વનરાજિ, કોકિલાદિકના
 સ્વર, એ સધળાથી આનંદ થતો નથી તે દૃષ્ટાંતથી વર્ણવે છે: પકવાન ઇ૦
 —દૃષ્ટાંતાલંકાર. લલના ઇ૦—લલના (સ્ત્રી—દ્રૌપદી) એ (એ પ્રમાણે)
 લેખતી (વન વગેરે માનતી હતી).

૩૪૧ અસર—સારી અસર. પ્રાણધર—પ્રાણને ધારણ કરવાવાળા.
 પૂર્વજન્મે ઇ૦—કદી મેં પૂર્વ જન્મે અકૃત્ય (નહિ કરવા જેવાં કૃત્ય) કર્યાં
 હશે તો તે મેં ભોગવ્યાં (આ વનમાં) એમ જાણીને હવે પાછું વાળી
 બુઓ—કરુણા કરો !

સત્ય કહું આજ અમો, દેખાડો રહ્યા રહ્યા ! ! ૩૪૨
 વનિતાની વિનતિ તો, અરુણને આવી ઉર,
 એવે સવિતા ત્યાં આવ્યા, કહ્યું ખેડ રથ તું;
 એવી ની દયા શે' લાવે? કરચ તારું કાર્ય વે'લો,
 ફરી રૈશ ક્યારે અલ્યા, જાણતો ન પથ શું?
 એમ વદી ચાલવા તો, ચાંપલેર લાગ્યા તેહ,
 સતી તો નિરાશ થઈ, કષ્ટે લથળથ હું !
 અરે પાર્થ! અરે પાર્થ! પાંગળો ન સુણે મારું ! !
 આજ્ઞા કરું ઈંદ્ર માને, નિકટ મા'રથે તું. ૩૪૩
 એમ રડી રડી ચાલે, અડી પડે પા'ડમાં ડેં,
 ઘડી ફેવી આવી પડી. છડીછાંટ દ્રૌપદી;
 એને પૂછતા અનેક, વને પાંચ પતિ પૂછે,

૩૪૨ અરુણ પ્રતિ દ્રૌપદીની ઉક્તિ—અરુણ ઇં. દેખ્યું ઇં—તેં આ
 મારું દુઃખ દેખ્યું છે, માટે મેં જે બોલ કહ્યા છે તે સત્ય થાશે એમ જાણ,
 એવો અનવય. સૂર્ય કર્ણનો બાપ હોવાથી પાંડવનો શત્રુ છે એમ ધારીને કહેછે:
 સૂર્યને ઇં. નહિ ઇં—(તું તો માત્ર તેનો સારથિ છે માટે). શું તારું
 કષ્ટ હરવાને મારાથી સૂર્યનો રથ અટકાવાય કે? તો કહેછે ના; વાટમાં વળા
 વળા—ચાલતાં ચાલતાં તારા દૂતને પૂછીને મને ખબર આપ્ય. એવું કામ
 કરવાથી મને શું ફળ છે એમ કહીશ તો, આવા ઇં. (અરુણને હાથ પગ
 નથી તેને ઉદ્દેશીને આ વચન છે).

૩૪૩ જાણતો ઇં—આપણો માર્ગ ફેટલો લાંબો છે તે તું નથી
 જાણતો શું? કવિ કહે છે કે એ સતીનું કષ્ટ વર્ણવવાથી હું પણ કષ્ટે લથળથ
 થઈ ગયો છું! દ્રૌપદી નિરાશ થઈને અર્જુનને સંબોધન કરીને કહે છે:
 અરે ઇં—અરે પાર્થ! પાર્થ! જે તું મહારથી મારો નિકટ હોય, અને હું
 આજ્ઞા કરું તો ઈંદ્ર સરખો પણ મારી આજ્ઞા માને; તેમ છતાં આ પાંગળો
 (અરુણ પ્રાંગળો હોવાથી તેને તિરસ્કારથી કહ્યું છે) મારું સાંભળતો નથી ! !

તેવી આજ પૂછે કોને, ગતિમાં જે દિરદી;
 અશોકની પાસ જઇ, સશોકાળી થઇ પૂછે,
 અલોકશા પતિ મારા, નિરખિયા તેં કદી !
 કેમ નથી બોલતો તું, અશોકયુ નામ ધારી,
 મુજ પ્રત્યે ગયો ગાંડા, મદમાં આ શો મદી. ૩૪૪
 કહ્યું એવું એવું ઘણું, તોય નવ બોલ્યો તેહ,
 ત્યારે શાપ દીધો તેને, મૂઠ દયા ના રતિ !
 અશોક ! અલ્યા તું જાણ, લોકને આનંદ જ્યારે,
 શોક તને થશે ત્યારે, એમ કહીને જતી;
 એવે ઉંચા આમ્ર જોયો, વિનવિચો તેને અતિ,
 પતિભાળ ભાળી કહે, મોટી છે તારી મતિ;
 તેણે નવ માન્યું જ્યારે, શાપ તેને દીધો ત્યારે,
 મારે તને માર ઘણા, કૃણ લૈ ભાગે અતિ ! ૩૪૫

૩૪૪ છડીછાંટ—અર્થાત્ એકલી. એને ૪૦—જે દ્રૌપદી ગતિમાં દિરદી (હાથણી) સરખી છે—જેની ચાલવાની ઢગ હાથણી સરખી છે તે દ્રૌપદીને અનેક લોક (સલાહ) પૂછતા તથા વને (વનમાં) પાંચ પતિ (ખગર અંતર) પૂછે, તેવી એ દ્રૌપદી આજ કોને પૂછે ? અથવા જેને અનેક લોકો પૂછતા આવતા તે આજ વનમાં પાંચ પતિની ખગર પૂછે છે, તેમની તપાસ—કરે છે, પણ કોને પૂછે ? અશોક—આસોપાલવનું વૃક્ષ. અલોકશા અલૌકિક—દેવ સરખા. અશોકયુ—અશોક (શોક રહિત—આનંદી) સરખું નામ ધારીને હે ગાંડા ! મુજ પ્રત્યે તું મદમાં આ શો મદી ગયો છે—છડી ગયો છે !

૩૪૫ “લોકને ઘેર વિવાહ અને અશોકને ઘેર શોક” એ કહેવતના અર્થની કલ્પના ઘટાવે છે: અશોક ! ૪૦. આમ્ર—આંબો. આ છંદમાં અશોક સંબંધી કહેવતના અને આંખાને માર વાગવા વગેરેના હેતુની સંભાવના દ્રૌપદીના શાપને વિષે કરી છે માટે હેતુપ્રેક્ષાલંકાર.

આગળ અખળા ચાલી, એવે તાડ જોયો ઉંચો,
દૂધ કર જોડી તેને, નમન ધણું કર્યું;

ભાઈ ભાળ કહે કાંઈ, મારા પતિ ક્યાંહી સૂતા !
ઉંચાઈનું સાક્ષ્ય એ, કષ્ટ ચિત્ત જો ધર્યું !

માન્ય માન્ય ભાઈ મારું, જોવારણાં હું ઉતારું,
વધો તારું ધણું લારું, કાર્ય આપું તેં વર્યું !

એમ વિનવ્યો અપાર, તોય નવ માન્યું જ્યારે,
શાપ દીધો સતી ત્યારે, વેણ કેવું ઉચ્ચર્યું !

૩૪૬

મારો પતિ ભીમ ભડ, ભાગશે જોશે તને જ્યાં,
વળી જન ધણા તને, છિદ્ર અંગ પાડશે;

સમીર શ્વશુર મારો, મડી મારશે તને તો,
કાર્ય મારું કરે નહિ, તે થકી ઉન્નડશે;

એવે અતિ ઉંચો જોયો, ડુંગર એક તો ત્યાંહી,
તેને કહ્યું ભાઈ મારા ! પતિ તું પેળાડશે ?

ઉત્તર ન આપ્યો જ્યારે, ત્યારે શાપ દીધો તેને,
દાવાનળ અંગ તારું, રક્ષામાંહી ગાડશે.

૩૪૭

૩૪૬ દ્રવ્ય—એ. સાક્ષ્ય—સફળતા. જો તે બીજનું કષ્ટ ચિત્તમાં ધર્યું હોય તો તારી ઉંચાઈ સફળ છે. વધો છું—તે જો આપું (પરોપકારનું) કાર્ય વર્યું (પસંદ કર્યું છે) તો હું તને આશિર્વાદ આપું છું કે તારું ધણું લારું વધો—તારા વંશનો વિસ્તાર થાઓ ! વેણ છું—સતીએ કેવા વેણનો ઉચ્ચાર કર્યો તે હવે કહિયે છીએ.

૩૪૭ મારો છું—મારો પતિ ભડ (ભટ—વીર) ભીમ તને જ્યાં જ્યાં જોશે ત્યાં ત્યાં ભાગશે (યુદ્ધ કરવાના હથિયાર તરિકે વાપરવાને). છિદ્ર પાડશે—(તાડી કાઢવાને). સમીર—વાયુ. શ્વશુર—સસરો (ભીમનો આપ હોવાથી). રક્ષા—રાખોડી. ગાડશે—દાટશે.

એમ ઝાડ પા'ડ ને તો, પૂઝી વળી પ્રેમદા તે,
વિનતિને કોપ દાખ્યાં, કાર્ય કે સર્થ નહિ;
પછે મનમાં વિચાર્યું, હવે દેવને હું પૂજું,
માને નહિ તોજ શાપુ', રડવડું શે અહીં;
એમ ધારી પછે જોયું, સવિતાની ભણી સતી,
અબ્રમાં સંતાઇ પેઠા, દેવ તો કંપ્યો તહીં;
વિચાર કરી કરાવી, આકાશવાણી તે વાર,
પતિ તારા એજ પંથે, નિકટ પડ્યા સહી.

૩૪૮

શાંત થઇ સતી ત્યારે, વિનવિયા દેવ સહુ,
મારું કષ્ટ કોને કહું, દેવ સૌ દયાળ છે;
એમ કરી ચાલી સતી, એવે સરતીર દીડી,
દક્ષિણ દિશા વિચારી, આવી ગળી ભાળ છે;
આહા પ્રભુ! તું દયાળ, મળશે મારા જે પતિ,
સાથે જળવાનું સુખ, (તું) અર્પતા કૃપાળ છે;
ઘણું કર્યું મારે કાજ, લાજ રાખી મારી આજ,
પ્રભુ છે પુણ્યની પાજ, મહાકુડો કાળ છે.

૩૪૯

સ્વામીશિવદર્શન.

એમ વિનવતી પ્રભુ, ભજતી અપાર વિભુ,
શંભુ જાપ જાપતી તે, ચાલી સરતીરમાં;
ત્રણ તટ જોયાં ઝટ, તોય પતિ ભાળ્યા નવ,

૩૪૮. અબ્રમાં—વાદળાંમાં (સતીના શાપના લયથી). કરાવી—
(આકાશવાણી). આકાશવાણી કેવી થઈ તે કહે છે : પતિ ઈ. ૩૪૯
સરતીર—સરોવરની પાજ. અર્પતા—આપનાર. પાજ—સેતુ. પુણ્યના
સેતુ રૂપ.

આગળ અખળા ચાલી, એવે તાડ જોયો ઉંચો,
હય કર જોડી તેને, નમન ધણું કર્યું;

ભાઈ ભાળ કહે કાંઈ, મારા પતિ ક્યાંહી સૂતા ?
ઉંચાઈતું સાફટ્ય એ, કબ્જ ચિત્ત જો ધર્યું !

માન્ય માન્ય ભાઈ માઈ, જોવારણાં હું ઉતારું,
વધો તારું ધણું લાઈ, કાર્ય આપું તેં વર્યું !

એમ વિનવ્યો અપાર, તોય નવ માન્યું જ્યારે,
શાપ દીધો સતી ત્યારે, વેણુ કેવું ઉચ્ચર્યું !!

૩૪૬

મારો પતિ ભીમ ભડ, ભાગશે જોશે તને જ્યાં,
વળી જન ધણા તને, છિદ્ર અંગ પાડશે;

સમીર શ્વશુર મારો, મડીં સારશે તને તો,
કાર્ય માઈ કરે નહિ, તે થકી ઉબડશે;

એવે અતિ ઉંચો જોયો, ડુંગર એક તો ત્યાંહી,
તેને કહ્યું ભાઈ મારા ! પતિ તું પેખાડશે ?

ઉત્તર ન આપ્યો જ્યારે, ત્યારે શાપ દીધો તેને,
દાવાનળ અંગ તારું, રક્ષામાંહી ગાડશે.

૩૪૭

૩૪૬ દ્વય—એ. સાફટ્ય—સફળતા. જે તેં જીભતું કબ્જ ચિત્તમાં ધર્યું હોય તો તારી ઉંચાઈ સફળ છે. વધો છું— તેં જો આપું (પરોપકારતું) કાર્ય વર્યું (પસંદ કર્યું છે) તો હું તને આશિર્વાદ આપું છું કે તારું ધણું લાઈ વધો—તારા વંશનો વિસ્તાર થાઓ ! વેણુ છું—સતીએ કેવા વેણુનો ઉચ્ચાર કર્યો તે હવે કહિયે છીએ.

૩૪૭ મારો છું—મારો પતિ ભડ (ભટ—વીર) ભીમ તને જ્યાં જ્યાં જોશે ત્યાં ત્યાં ભાગશે (યુદ્ધ કરવાના હથિયાર તરિકે વાપરવાને). છિદ્ર પાડશે—(તાડી કાઢવાને). સમીર—વાયુ, શ્વશુર—સસરો (ભીમનો આપ હોવાથી). રક્ષા—રાખોડી. ગાડશે—દાટશે.

એમ ઝાડ પાં'ડ ને તો, પૂજી વળી પ્રેમદા તે,
 વિનતિને કોપ-દાખ્યાં, કાર્ય કે સર્થ નહિ;
 પછે મનમાં વિચાર્યું, હવે દેવને હું પૂજું,
 માને નહિ તોજ શાપ, રડવડું શે અહીં;
 એમ ધારી પછે જોયું, સવિતાની ભણી સતી,
 અબ્રમાં સંતાઇ પેઠો, દેવ તો ક'ખ્યાં તહીં;
 વિચાર કરી કરાવી, આકાશવાણી તે વાર,
 પતિ તારા એજ પંથે, નિકટ પડ્યા સહી. ૩૪૮
 શાંત થઇ સતી ત્યારે, વિનવિયા દેવ સહુ,
 માઝું કહ્યું કોને કહું, દેવ સૌ દયાળ છે;
 એમ કરી ચાલી સતી, એવે સરતીર દીડી,
 દક્ષિણ દિશા વિચારી, આવી ગળી ભાળ છે;
 આહો પ્રભુ! તું દયાળ, મળશે મારા ને પતિ,
 સાથે જળવાનું સુખ, (તું) અર્પતા કૃપાળ છે;
 ઘણું કર્યું મારે કાળ, લાજ રાખી મારી આજ,
 પ્રભુ છે પ્રણયની પાજ, મહાકૂડો કાળ છે. ૩૪૯

સ્વામીશબ્દદર્શન.

એમ વિનવતી પ્રભુ, ભજતી અપાર વિભુ,
 શંભુ જપ જપતી તે, ચાલી સરતીરમાં;
 તણ તટ જોયાં ઝટ, તોય પતિ ભાળ્યા નવ,

૩૪૮. અબ્રમાં—વાદળાંમાં (સતીના શાપના ભયથી). કરાવી—
 (આકાશવાણી). આકાશવાણી કેવી થઈ તે કહે છે : પતિ ઈ. ૩૪૯.
 સરતીર—સરોવરની પાલ્ય. અર્પતા—આપનાર પાજ—એનું પાલન
 સેતુ ૩૫.

દક્ષિણમાં દીઠા પછે, અસુ ન શરીરમાં !
 પડ્યા પંચ પર્વત શું, શકે દેવ પંચ હશે,
 પંચ પુણ્યશ્લોક એ તો, ધરણીની ધીરમાં;
 ના'ય ના'ય કોઇ ના'ય, મારા પતિ પંચ એ તો,
 હાય ! હાય ! આત્રું કંઈ, શૂળ લાગ્યું શિરમાં!! ૩૫૦
 પ્રાસે જઇ જુએ પતિ, એજ એજ એજ નકી,
 વાચુતાણી વાણી ખરી, મારે કરમે થઈ;
 હાય ! શું થયું આ હશે, એકદમ મૂઆ પાંચ,
 આંચ એવી કેવી આવી, રહું હવે ક્યાં જઈ!!
 કોધાતુર મુખ દૃષ્ટું, ચાર પતિ પડ્યાતાણાં,
 અન્નતશત્રુ ઉદાસ, પડ્યા સાન શે ગઇ !
 હા હા! અભુ ! રે રે ! વિભુ ! આ દશા કરી તે' મારી,
 મારી નવ મુને શેણે ? હવે ભેટું ક્યાં થઈ!! ૩૫૧
 હતી ઉભી કૃષ્ણા જેહ, તૃણા તણ પડી તે તો,
 દુઃખમાંહી દુઃખ જાગ્યું, ત્રાહિ ત્રાહિ ઉચ્ચરી !
 હવે શે કરું વિલંબ, મળી લઉં સ્વામીને હું,
 પછે યળી મરું ઝટ, સ્વામી સૌ કને ધરી!!
 પે'લી મળું કોને પ્રભુ, આલિંગન દઉં કોને,

---

૩૫૦ અસુ—પ્રાણ. દેહમાં પ્રાણ નથી ! પુણ્યશ્લોક—પવિત્ર કીર્તિ-
 વાળા. ધરણીની ઇન્—પૃથ્વીને ધીરજ (ટેકો) આપનારા પવિત્ર કીર્તિવાળા
 પાંચ દેવ.

૩૫૧ પડ્યા પછી મુખમાં વિક્રિયા થઇ નથી તે વર્ણુ છે: કોધાતુર
 ઈન્—(શત્રુનો નાશ કરવાના ઉદ્દેશમાંજ પડ્યા હતા માટે). અન્નત-
 શત્રુ—શત્રુ વગરના—યુધિષ્ઠિર. ઉદાસ—(ભાઈઓના મરણનો શોક
 કરતાં મૂર્છિત થયા હતા માટે).

હાય ! શું કરું અધુના, કરી એકે ના પરી;

અર્જુને તો વેંચો મત્સ્ય, માટે મળું પેલી તેને,

હાય ! શા વિચાર કરું, પાંચને હું તો વરી !!

૩૫૨

કૃષ્ણાવિલાપ.

લલિતવૃત્ત.

ધરમ ધારવા મૂઝી આવિયા, ફરી મગ્યા નહિ રોષ લાવિયા ।

નથી નથી દહ્યું નાથ ના જશો, મરડ તો પછે શો પતિ વશો !! ૩૫૩

પરમ પૂજ્ય તો આપને ગણ્યા, સુખ દુખે વરી યોલ ના ભણ્યા;

મુખવદ્યું કર્યું આપનું સદા, ક્યમ તણ મને યાં રહ્યા તદા ? ૩૫૪

જનક પ્રાતનો હું થઈ નહીં, જનનીને તણ આવી હું અહીં;

નવ ગમ્યું મને સાસુસાથમાં, ક્યમ કરી ગમે ? રાખી હાથમાં. ૩૫૫

અતિ ઘણી મને રક્તો રાખતા, તણ પછી મલુ ! શે ન ભાખતા ?

અરર હાય હા ! કે ન યોલતા, તણી આ રડે (ન)તોલ તોલતા ! ૩૫૬

કરમ શાં લલ્યાં મૌન ધારવા, ક્યમ ન લાવિયા સાથ મારવા;

વિરહ વેડશે એમ જાણિયું ? નગરમાં જશે લક્ષ આણિયું ? ૩૫૭

સુત મળે મને માઠ રાખી શું ? કપટ ફૂડ હું નાથ ભાખી શું ?

૩૫૨ પરી—દૂર. એ પાંચમાંથી એકેએ મને પરી (દૂર) કરી નથી ।

૩૫૩ ધરમ ધારવા—પ્રાણણુનું કાર્ય કરવા. ૩૫૫ રાખી હાથમાં—(તમે).

અર્થાત્ તમે મને કાંઈ દુઃખ પડવા દીધું નથી । ૩૫૭ વિરહ ઇ—તમે એમ જાણ્યું કે એ દ્રોપદી અમારો વિરહ વેડશે, અથવા અમને નહિ. દેખે એટલે નગરમાં જશે ?

મૂંકપણું ગ્રહું ત્યાં કેશું કહું, જીવિત જાળવી જોઈ આ રહું !! ૩૫૮

મન ઘણું વધે યાદ આપવા, તન તપે ઘણું અગ્નિ તાપવા !!

સ્મરણુ સાસુના વેણુનું દહે, યમ અલ્યા તને કોણુ તે કહે ! ૩૫૯

મલુ પરાતપરા ! શું હણ્યા પતિ ! અરર હાય હા ! કેવી આ ગતિ !!

ભરો ભરી ઘણા શ્વાસ મૂકતી, ડરો ડરી દિલે નાથ હુંકતી. ૩૬૦

જરો જરી જીએ નાથ અંગને, ફરો ફરી મળે અંગ ભંગને;

ધરો ધરી જીએ હાય શું યશું ? તરી તરી નિધિ ગોપદ ગયું !! ૩૬૧

પ્રાર્થનાર્થના.

અરજીને મને હું ન આણી શું ? ગરજીને કને શે ન તાણીશું ;

વિસરી દ્રોપદી કેમ હા પતિ ! મિસરી માનતા ધૂળ થૈસતી ! ૩૬૨

કરું કશું મલુ ભૂલો સૌ ગયા, સ્વર્ગમાં જતાં યોલ શા કહ્યા ?

કરણ કો હણે મુજ કારણે, મરણુ કો વરે ભૂલો ધારણે ? ૩૬૩

વિચરો વાલમા ! મુજ પાખી રે, સુખ કશું થશે દવ સાખી રે !

૩૫૮ જીવિત ઇ—હું મારું જીવતર સાચવીને આ જોઈ રહું છું !
અર્થાત્ મને ધિક્કાર છે, એ વ્યંગ્ય. ૩૫૯ અગ્નિ તાપવા—તમારી સાથે
બળી મરવા. તપે—અર્થાત્ તમે ઉપર થઈ રહ્યું છે ! સ્મરણુ ઇ—
(કુંતીએ નકુળ સહદેવને સાચવવાનું કહ્યા છતાં તે આમ મરી ગયા તેથી).
૩૬૦ હુંકતી—જેતી.

૩૬૧ તરી ઇ—નિધિ(સમુદ્ર)ને તરી તરીને છેવટે ગોપદે(ગાયના
પગલામાં ભરાઈ રહેલા પાણીમાં) ગયું—વાહાણુ ડુપ્પું !! ૩૬૨ ગરજીને
ઇ—અથવા એ ગરજી(અર્જુન)ને કને (મારી પાસે) શે ન
તાણીશું—શામાટે ન લેઉં ? મિસરી—સાકર જેને તમે સાકર જેવી માનતા-
તે સતી તમે વિના આજ ધૂળ સમાન થઈ છે ?

ઉરવશી તણ આપ આવિયા, ઉર વશી તદા બ્રાત ભાવિયા. ૩૬૪
 વીસરીં તે ગયા કેમ આમ રે, અરર દ્રૌપદી ત્યાગ્યું નામ રે !
 હૃદય કેવું તો આપનું થયું, પતિ વદો વદો જન્ય ના રહ્યું ! ૩૬૫
 ભગની કૃષ્ણની જો વરી તમે, તદપિ શું વધા વેણ એ દમે !
 પ્રિય સતી ન કો આપના સમી, વદન વાણી એ આ હૃદ રમી ! ૩૬૬
 અતુર તે સહુ જૂલો શું ગયા, વચન ભ્રષ્ટ કો ક્ષત્રીમાં યયા ?
 શશિકુળે મલ્લ આપ જન્મિયા, અનૃતવાદી જે થાય તે ક્રિયા ? ૩૬૭
 સહુ ધરો મને ગુહ્ય ના કહું, સરવ સ્વામીથી પ્રેમી કો લહું ;
 સરપદ્મહિતા જે વર્યા પતિ, તદપિ શું કહ્યું તું ખરી સતી ! ૩૬૮
 ઉપરનું બધું એહ તો હતું, સમય આવતાં ચૈ ગયું છતું !
 મરાણ વા'લું જે સ્વામી લાગિયું, પતિ અભાગીઆ પ્રાણી ત્યાગિયું ! ૩૬૯
 વન જતાં કહ્યું અહુ આગવી, સુખ તને કરું પીડ ટાળવી ;
 સ્વરગમાં ગયા નાશી જે ઘડી, મલુ અહા મને પીડ કે પડી ! ૩૭૦
 ઉરવશી વશી ઉર આપને, ઉર વશી ખરી જાણું જાપને ! !
 મરાણ મિષ્ટ તો એથી લાગિયું, અરર હા ! પતિ બાણ વાગિયું ! ૩૭૧

૩૬૪ ઉર ધ૦—તે વખતે તમને ઉર (મનમાં) હું વશી અને તમારા
 બ્રાત તમને મનમાં ભાવ્યા ! અર્થાત્ આજ હવે મને કેમ છોડી દો છો ?
 ૩૬૬ પ્રિય ધ૦—આપના સમી (અર્થાત્ મારા સમી) માને દ્રૌપદી
 સતી પ્રિય નથી, એવી તમારા વદનની વાણી આ (મારા) હૃદયમાં રમી
 રહેલી છે.

૩૬૭ શશિકુળે—ચંદ્રવંશમાં. અનૃત વાદી—અસત્ય બોલનારા.
 ૩૬૮ સરપદ્મહિતા—ઉલૂપી નામે નાગકન્યા. ૩૭૧ ઉરવશી ધ૦—આપના
 ઉરમાં ઉરફી નામે સ્વર્ગની અપ્સરા વશી અને હું જે તમારા ઉરમાં વશી
 હતી તથા જે હું તમારા જાપ જાણું છું, તે ખરી—દૂર થઈ, એથી

અનુચરી થઇ હું વશી રહું; કિર્ણિકામિની છું નહિ કહું;
 મુખ લહી સદા મોદ માનું હું; જરૂર સૌ પતિ રાખું છાનું હું. ૩૭૨
 મન કંઈ ધરો રે ધણી દયા, કદી નહિ કદી હાડ શો ગયા !
 કશું દઉં પતિ રીઝ કારણે, નથી નથી કંઈ ધ્યાન ધારણે ! ૩૭૩
 અરપું અશ્રુ છે આજ કોકને, અરર એ નથી રચતાં તને !
 તદપિ શું કરું હાય હા પતિ ! અરપું એજ તો લો સતીવતી. ૩૭૪
 વળી વળી વદી એમ ત્યાંહી રે, રડતી દ્રૌપદી પાર્થ ક્યાંહી રે;
 કરમ કૂટતી ચૂંટી કેશને, હૃદય તાડતી ભેટી એપને. ૩૭૫
 સદય થાવ કે પ્રાણનાથ રે, પ્રીતમ ના ઘટે લેવો સાથ રે;
 પતિ ! ગયું લહું મારું પાથ રે, અરર ! શું હરિ!કળ માથ રે ! ૩૭૬
 અતિ અતિ કયું પાર્થ કાજ રે, તદપિ ના સધું તેનું કાજ રે;
 પછી પડી સતી મૂર્છના ખઇ, વળી જીભી થઇ કૂટતી જઇ. ૩૭૭
 મુખ ધરી કરે ચુંબનો ઘણાં, વળી વળી ગ્રહે સાંઇ તેતણાં;
 તદપિ પાર્થ ના યોલિયો જરી, તવ અરે હરે ! એમ ઉચ્ચરી ! ૩૭૮

કૃત્તેદરભિલાપ.

નવ ગણી મને અર્જુને મને, લીમ ન બૂલશે રક્ષી છે વને;

તમને મરણ વાહાણું લાગ્યું અર્થાત્ ઉર્વશી સાંભરી આવવાથી પાછા સ્વર્ગમાં ગયા કે શું ?

૩૭૨ કદાચ એમ હોય તો મને પણ દાસી તરિકે સાથે તેડી જાઓ, એમ કહીને દ્રૌપદી અતિશય પ્રેમાનુગ્રહ બતાવે છે: અનુચરી ઇ. ૩૭૫ એપને—એને. ૩૭૬ સદય—દયાવાળા. પ્રીતમ ઇ—હે પ્રીતમ ! આગ તમારે એટલાં જવું ના ઘટે ! ત્યારે શું ઘટે ? લેવી ઇ—મને સાથે લેવી ઘટે. પતિ ઇ—હે પતિ ! શું મારું પાથ (પાણી) ગયું એમ તમે કહ્યું ! ૩૭૮ સાંઇ—આલિંગન.

ઇમ ધરી કરી ભીમ ભાળતી, મુખ કને જઈ તાપ ટાળતી. ૩૭૯
 પતિ ઉઠો ઉઠો એકલી વને, ગુરુ તો નથી નાથ હું કને।
 અસુર ! એ પ્રભુ આવિયો જુઓ, અસુર ના કરો કૂર એ હુઓ. ૩૮૦
 અરર ! શું પતિ જૂઠું જાણિયું, અનૃત મેં કદી ચિત્ત આણિયું।
 યમ જુઓ જોભો આવી આ અહીં, વિનવું તોય તે હા ! ન કે' કંઈ !! ૩૮૧
 નવ હણે મને આપને હણી, પતિ ! અનાથ તો એ ગણે ઘણી;
 પતિ તમે પડ્યા મૌન ધારીને, અરિ હણે મને અગ્નિ ભારીને. ૩૮૨
 વરણ દુ તમે નાશ કારણે, જળ ધર્યું કરે ધ્યાન ધારણે;
 કુયમ કરી પતિ સિદ્ધ તે થશે, વચન આપનું વ્યર્થ શું જશે। ૩૮૩
 પતિ ગદાવડે જાંઘ ભેદવી, અરર ! આ દશા કેમ રે હવી !
 અત હુશ્યા કહી અંધ અંધનો, મયસભા વિષે બાંધી બાંધનો. ૩૮૪
 સરવ તે ભૂલી આમ થાય કેં ! ગરવ ક્યાં ગયો છેહ હાય। દૈ !।
 નીકળતાં વધાં કુંતિમાત શું ? વિસરી તે ગયા સર્વ વાત શું !। ૩૮૫

૩૮૦ ભીમ અસુરનો શત્રુ હોવાથી તેને અસુરનું સ્મરણ આપે છે:
 અસુર ઇ—અસુર—મોડું. ૩૮૧ અનૃત—અસત્ય. હા !—અરે ! ૩૮૩
 વરણ ઇ—‘દુ’ એવા વરણ (વર્ણ)—અક્ષરના નાશ માટે તમે કરે
 (હાથમાં) જળ ધર્યું છે—પાણી લીધું છે—પ્રતિજ્ઞા કરી છે. દુર્યોધન,
 દુઃશાસન, દુઃશત્રુ, વગેરે ‘દુ’ અક્ષરોથી નામવાળા કૈરવો જાણવા.

૩૮૪ જાંઘ—(દુર્યોધનની). અંધ ઇ—‘અંધનો તે અંધજ’ એમ
 મયનિર્મિત સભામાં ભ્રમથી સ્ખલિત થયેલા દુર્યોધનને કહીને તમે અતિ
 હસ્યા હતા ! ૩૮૫. આમ ઇ—આમ કાંઈ થાય—ળને ? અર્થાત્ તમે એ
 સધળું ભૂલીને મૃત્યુ પામે! એ શું ઠીક છે ? ગરવ ઇ—હાય ! મને છેહ
 દેધને તમારો ગર્વ ક્યાં ગયો !। એ અન્વય. નીકળતાં—વનમાં જવાને
 નીકળતી વખતે.

ધરમ આ પડ્યા તેમને તમે, કુરૂસભા વિષે જે કહ્યું દમે !
 કંઈ ગયું કહો બોલ્યું તેહ તો, પતિ પતીશ્વરા ! (છે) યાદ એહ તો. ૩૮૬
 વન લઈ વશ્યા જ્યાહરે મને, કહ્યું સુખી કરૂં દ્રૌપદી તને;
 પતિ સહુ થયું જૂઠું આજરે, કથળી સૌ ગયું હાય ! કાજરે. ૩૮૭
 ગિરિ વિષે પતિ મેંજ માગિયાં, કમળ કારમાં મિય લાગિયાં;
 કિરીટી ના કને આણી આપિયાં, ધરમસૂનનાં માન માપિયાં. ૩૮૮
 પતિ કરો તમે એજ કાર્ય તો, અરર હાય ! શું સુખ આર્થ તો !!
 સુત હતો કને રાક્ષસીતણો, જઈ કહ્યું હશે મોહ જે ઘણો. ૩૮૯
 જનની તેહની ખાર લાવી શું, પતિ કહો ઘડી તેથી આવો શું;

૩૮૬. દમે—કુરૂની સભામાં તમે આ અહીં પડેલા ધર્મ(યુધિષ્ઠિર)ને
 જે કહ્યું હતું તે મને દમે છે ! અર્થાત્ તે તમે પાળ્યું નહિ તેનો મને શોક
 થાય છે ! દમે—દમવટે (જે કહ્યું હતું ઈ.). ૩૮૮ કિરીટી ધૃ—તે કમળ
 માગ્યાં ત્યારે કિરીટી (અર્જુન) કને (પાસે) નહોતા તેથી તમે તે
 આણી આપ્યાં તથા ધરમસૂન (યુધિષ્ઠિર) ના માનનું પણ માપ કર્યું—અર્થાત્
 મારે અર્થે તેમની પણ આજ્ઞા લેવા રહ્યા નહિ.

૩૮૯ અરર ઈ—અરે હાય ! એ આર્થ—ભીમ આજ સુપ્ત—સૂતા
 છે ! સુતા ધૃ—રાક્ષસી (હિડિંબા) નો સુત (ઘટોત્કચ) જે તે વખતે
 (આપણી પાસે) હતો તેણે જઈને તમારો જે મારા ઉપર ઘણો મોહ
 છે તે વિષે હિડિંબાને કહ્યું હશે, અને તેથી તેની (ઘટોત્કચની) જનની
 મારા પર ખાર લાવી છે કે શું ! હે પતિ ! કહો, આ ઘડી તેથી આવો છે
 શું ? અર્થાત્ તે રાક્ષસી નો મારાપર અદેખાઈ લાવીને મારું સુખ ન
 ખમાવાથી તમારા પ્રાણ નથી હરણુ કરી ગઈ ! (૩૯૦ સાથે અન્યય).

કદીમદી પ્રભુ એમ હોય તો, દુપદનંદિની રાગ ખોય તો. ૩૯૦
 નવ કદી હવે એવું ઉચ્ચરે, રૌંસ તજે પતિ ! સત્ય આખરે ! !
 મન વિષે ધરૂં પ્રેમ પ્રેમદા, નવ કદી કહું આ કરો અદા. ૩૯૧
 અસુરપુત્રી તે વીર્યથી વરી, અરર ! તે થકી શું ગઇ હરી ! !
 જનની કુંતી જ્યાં આપનીકને, હરૌં ગઇ હતી એ કહ્યું મને. ૩૯૨
 પણ તદા પતિપિંડ લૈ ગઇ, અવળ આ કર્યું પ્રાણ લૈ જઇ;
 અરર શોક્ય ! શું શોક્યતા ધરે, પતિ કર્યા પરા ! આમ શું કરે ! ! ૩૯૩
 નયો નથી અહીં ! દુષ્ટ એવી હું, મન વિષે ધરે ખેન ! જેવી તું ;

૩૯૦ કદીમદી—જો કદાચ. રાગ—પ્રીતિ. જો એમ હોય તો આ દુપદનંદિની તમારો રાગ ખુએ છે—તમે મારા ઉપર પ્રીતિ ન રાખશો !

૩૯૧ નવ ધૃ—હવે દ્રૌપદી એવું (મારા પર ભીમની ધણી પ્રીતિ છે એવું) કદી ઉચ્ચરે નહિ. મન ધૃ—હું તમારી પ્રેમદા મારા મનમાંજ તમારો પ્રેમ ધરું અને મારું આ કાર્ય તમે અદા કરો—બળવીલાવો, એમ કહું નહિ.

૩૯૨ અસુરપુત્રી ધૃ—તે અસુરપુત્રી (હિડિંબા) તમને વીર્યથી (બળ પરાક્રમથી) વરી છે માટે શું તમને હરી ગઇ ! અર્થાત્ કદાચ તે એમ સમજી હશે કે પરણેલી પત્ની કરતાં પરાક્રમવડે આણેલી સ્ત્રીનો સ્વામી ઉપર વધારે હક છે ! ! રાક્ષસપુત્રી હિડિંબા મારા સરખા પરાક્રમી વીરનું હરણ કરી બધા એવું શું કોઇ વખત બન્યું છે કે જેથી તું એવી શંકા લાવે છે ? એમ કહેશો તો,—જનની ધૃ—જનની કુંતી જ્યારે આપની કને હતાં, ત્યારે એ એક વખત આપને હરી ગઈ હતી, એમ મને કહ્યું છે તેથી હું એવી શંકા કરું છું, એ ભાવાર્થ.

૩૯૩ પણ ધૃ—પણ તદા (ત્યારે) તો તે પતિનો પિંડ (દેહ) લેઇ ગઇ હતી, પણ આ વખતે તો દેહને પડ્યો મૂકીને પ્રાણ લેઇ જઈને તેણે અવળું. કામ કર્યું છે ! શોક્યતા—શોક્યપણું. પરા—દૂર.

શપથ ખાઈ હું આજ ભાખું છું, હરહમેશ દાસત્વ દાખું છું. ૩૯૪
 થઈ હું કિંકરી ચાંપી પાદને, વર્ણી રહું સદા સુણી સાદને;
 પછી ઉઠો પતિ ! દે તું ઉઠવા, નવ હવે રહ્યું કોઈ રૂઠવા. ૩૯૫
 ચરર ચિત્ત આ ચૈડકે બળે, ધરર ધાશકો શો પડે પળે ! !
 ફરર થાય તો હા ! ન ફાટતું, ચરર આ હૃદ શો ઉચાટતું ! ૩૯૬
 તરક શા કરે પિંડ પામવા, ફરકના પડે દે' પ્રજ્ઞળવા;
 ધરક ધર્ક હા ! શો હૃદ કરે, ગરક ગર્ક આ કોણ ના મરે ! ! ૩૯૭
 ઈમ વદી મુખે ભેટતી ઘણું, બૌસરૌ હાય હા ! ભેટવાતાણું;
 પતિ ! સુગંધી આ કેશમાં હતી, ગ્રહણ કારણે ના કરી મતિ ? ૩૯૮
 મુખ કહ્યું તદ્દા એમ શો કરો, પતિ હું તેજ છું કેશ આ ધરો;
 કરથો ચુટી હું નાસિકાકને, ધરી રહું પતિ કેં ધરો મને. ૩૯૯
 હૃદય આ પતિ કુચ કારમા, મરણશ્રી વર્ધા એ નથી રમા !

૩૯૪ શપથસોગંદદી. ૩૯૫ સુણી ઇન્-તમારો સાદ સાંભળીને. અર્થાત્
 આજ્ઞા માથે ચઢાવીને. તું—હે હિડિયા ! રૂઠવા—રૂઠવાનું કારણ. ૩૯૬
 પળે—પળે પળે. ફરર થાય—ફડકે છે.

૩૯૭ તરક ઇન્—(પોતાના મનને કહે છે :) તું તારા પિંડ (દેહ) ને
 પાળવાને (રક્ષવાને) શા તર્ક કરે છે ? અર્થાત્ તારા તર્ક મિથ્યા છે । ફરક
 ઇન્—આ દેહને પ્રજ્ઞળવાના કામમાં ફરક પડવાનો નથી । ગરક ઇન્—આ
 (ભીમ સરખો વીર) ગર્ક થઈ ગયો તો પછી ન મરે એવું કોણ છે ?

૩૯૮ પતિ ઇન્—હે પતિ ! આ મારા કેશમાં સુગંધિ હતી, તે ગ્રહણ
 કરવાને તમે શું મતિ નહોતી કરી ? અને તે વખતે મેં મુખથી એમ કહ્યું
 (હું કહેતી) કે તમે એમ શું કરો છે ? અર્થાત્ તમને મારા કેશનો સુગંધ
 પ્રિય હતો છતાં તે મેં તમને યથેચ્છ લેવા દીધો નહિ તેનો મને હમણા શોક
 થાય છે । હવે હે પતિ ! તેજ હું છું અને આ કેશ છે, તે તમે ધરો—ઝાલો.

અરર આમ શું ? કે' દયા કરો, કુરૂપી હું નથી અન્ય શે વરો !! ૪૦૦
ધણું ધણું વદી એવું ત્યાંહી રે, કરમ કૂટતી જાતી ડયાંહી રે;

* * * * *

નકુલસહદેવશોક.

નકુલ આડચમાં મેં ન કે લલ્હો, નકુલ સ્વામી શે શોક તો થયો ?
ગણક છો કહો દુઃખી હું થઈ, ગણી જુઓ વશા પ્રાણ આ દહ. ૪૦૨
અટક એપી છે પૂછતાં વદો, કરમકૂટડી જોઈના બદો !
પતિ ! હું ગોરી છું આપની ગણો, ન અપરાધ શે નામ દે ભણો ! ૪૦૩

૪૦૦ હૃદય ધ૦—હે પતિ ! આ મારું હૃદય અને આ મારા સ્તન છે !
અર્થાત્ આલિંગન કરો. અથવા હૃદય આપતી—આલિંગન કરતી. મરણ
ધ૦—તમે કહેશો કે હું તો તને છોડીને તારા કરતાં ઉત્તમ એવી શ્રી (લક્ષ્મી)ને
વ યો છું; તો, એ મરણશ્રી (મરણરૂપી શોભા) છે; કાંઈ રમા (લક્ષ્મી)
નથી.

૪૦૨ નકુળ ધ૦—હે નકુળ સ્વામી ! મેં રસ્તે આવતાં આડચમાં
(આડો ઉતરતો) નકુળ (નોળ) કે' લલ્હો નથી તો મને આ શોક શે
થયો ? તમે ગણક (જોપી) છો માટે તમને આ પ્રશ્ન પૂછું છું, તો તેને ।
ઉત્તર કહો. વાર લગાડશો નહિ, કેમકે હું દુઃખી થાઉં છું. તમે વશા (જોપી
ગણુ છે તેવા) ગણી જુઓ. મારા યત્નના બદલામાં તું મને આપીશ ?
એમ કહેતા હો તો—આ મારા પ્રાણ હું તમને આપીશ.

૪૦૩ તમને કોઈ પૂછે, ત્યારે તમે તેને કહો, એવી તમારે અટક (પ્ર-
તિજ્ઞા) છે, તો હું તમને પૂછું છું છતાં તમે મને કરમ કૂટડી (કર્મ કૂટલી)
જોઈને બદલો નથી કે શું ? જો મારો અપરાધ જાણીને તમે મને જવાબ
ન દેતા હો તો, હે પતિ ! હું આપની ગોરી છું એમ ગણો છો—માનો છો,
ત્યારે મારો અપરાધ હોય તે મને નામ દેઈને કેમ ભણુતા—કહેતા નથી ?

ધરમસ્રતુને રાષ ના દહિં, પતિ વદો ખરું સાર્યો હું થઈ !!
 મરણ માદ્રિનું જ્યાં થયું પતિ ! તવ કહ્યું હતું કુંતીને રતિ. ૪૦૪
 તનુજ એ ગણો ત્રણ સારખા, સુપતિ ! કુંતીએ પૂર્ણ પારખ્યા;
 વન વિષે જદા હુંજ નીસરી, કહ્યું મુને તદા દૂર કેં કરી. ૪૦૫
 ઉભય અંગુલિથીજ દાખ્યા, વળી કહ્યું મને ક્ષેમ રાખ્યા;
 સતી સદા તમે રાખજો રૂંડા, અરર દૈવ ! શે થાય હા ! રૂંડા !! ૪૦૬
 સ્મરણ દહિંજી ઊઠિયે પતિ ! કુમળું કેં કરો કાળજી રતિ !
 અતિ અતિ કહ્યું તે વહ્યું ગયું, તન સતીતાણું તપ્ત ત્યાં થયું. ૪૦૭
 હૃદય આપટયું કર્મ કૂટિયું, શિર ઘાણું ઘાણું તાણી ચૂંટિયું;
 પથરથી ઘણું વજ્રથી ઘણું, હૃદય ઘીટ છે કષ્ટ શું ભણું !! ૪૦૮
 પછી સંદેવની પાસ ગૈ સતી, વદન અંક લૈ ભાખતી અતિ;
 પતિ ! લઘુ તમે પ્રિય પ્રાણથી, અતિ રતિ ધરી સાસુ વાણ્યથી. ૪૦૯

૪૦૪ દ્રૌપદી જ્યારે યુધિષ્ઠિરને ઠપકો આપતી ત્યારે માદ્રિપુત્રો સદૈવ તેને વારતા હતા, એ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને કહેછે: ધરમસ્રતુને ઇ—હું યુધિષ્ઠિરને ઠપકો નહિ આપું, માટે હવે તો હે પતિ ! જે ખરું હોય તે વદો. નહિ વદો તો, હું મરણમાં તમારી સાથી થઇશ. કહ્યું હતું—(માદ્રિએ). રતિ—રતિ (પ્રીતિ) થી.

૪૦૫ તનુજ—પુત્ર. એ—(નકુળ અને સહદેવ). ત્રણ—(યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન). પૂર્ણ પારખ્યા—પૂર્ણ ગુણવાન છો એમ પરીક્ષા કરી ! કુંતીએ તમારા ઉપર પ્રેમ રાખવાની મને ખાસ ભલામણ કરી હતી તે કહી ખતાવે છે: વન વિષે ઇ. દૂર ઇ—કાંઈક આવે તેડી જઈને. ઉભય—તમે બે. અંગુલિથી—આંગળીથી. વળી ઇ—વળી મને કહ્યું કે મેં જેમ એમને ક્ષેમ રાખ્યા છે તેમ હે સતિ ! તમે એમને રૂંડા (રૂંડી રીતે) સદા ક્ષેમ રાખજો. ૪૦૬ સંદેવ—સહદેવ અંક—ખોળામાં. લઘુ—સૌથી નાના. સાસુવાણ્યથી—સાસુજના કહેવાથી.

- મુખ વધું સદા તેહ પાળિયું, હૃદયમાં ધર્યું મેં ન ખાળિયું;
ક્યમ તદા તમે-આવું આચરો ! અરર ! ના ઘટે હાલ આદરો !! ૪૧૦
- સ્વરૂપ આપનું આપમાં લહું, રજ વિપે પડ્યા ક્યાં જઈ કહું !!
પતિ શય્યા સૂતા હંસ પીંછમાં, અરર શું સૂતા પાદ રીંછમાં !! ૪૧૧
- વન રહ્યા પતિ ઊઠિયે હવે, કંઈ દયા કરો કષ્ટ આ નવે;
મન મયા ધરો માનિની લવે, હઠ ભયા ! તમે દાઝું છું દવે ! ૪૧૨
- વદ્યું નાથ ! ના, તેમ શું ધર્યો ? બદ્યું ના કદી અર્થ શો સર્યો !!
નથી નથી પ્રભૂ યોગ્ય એહને, નિરખિયે પતિ દીન દહને ! ૪૧૩
- ઘણું થયું હવે હાસ્ય એટલું, પતિ ઉઠા ઉઠા જોયું જોટલું;
નવ જદા વધા ત્યાં કશું હવું, કવિમણિ કહે તે શું હું કવું !! ૪૧૪
- તદપિ ખેલ જો મેંજ માંડિયો, ભજવવો ભલો, જાય છાંડિયો ?
ખરર શું ખરે પત્ર ઝાડનાં, તરર શું તૂટે શૃંગ પા'ડનાં, ૪૧૫
- ત્યમ તૂટી પડી તે પતિ પરે, શરીર સાંતરું તેનું કો કરે;
મરાણ જો ચહે માટીડા કદી, નવ વચે કદી બાપ કે' વદી ! ૪૧૬

૪૧૦ હું સદા તમારી આચારિત રહી છું એમ કહે છે: મુખ ધં. હાલ ધં—હાલ જે તમે આદરો છો તેમ કરવું તમને ઘટવું નથી ! ૪૧૧ સુંદરતા વળે છે: સ્વરૂપ ધં—આપનું સ્વરૂપ તે આપનામાં જ છે. અન-વચાલકાર. રજ—ધૂળ. સૂતા—સૂતા હતા. હંસપીંછમાં—હંસના પીંછાની બનાવેલી આંતિ સુંવાળી શય્યામાં. પાદ ધં—રીંછના પગમાં !

૪૧૨ આ નવે—આ નવા કષ્ટમાં. મયા—કાળજી—ફિકર. ભયા—હે ભયા ! (પુરૂષનું સંબોધન). ૪૧૩ એહને ધં—હું તમારા એવા તિર-સ્કારને યોગ્ય નથી ! ૪૧૪ જોયું ધં—મારામાં જોટલું હવું તેટલું તમે જોયું ! હવે હાસ્ય છોડીને ઉઠો. ૪૧૬ સાંતરું—ટીક—વ્યવસ્થિત.

દ્રુમસહાય.

તદપિ દ્રૌપદી જે રડી ઘણી, વનવનસ્પતિ દીન થઈ ભણી;
 સતીતણું ઘણું દુઃખ દેખીને, દ્રુમ સહુ વધાં કબે પેખીને. ૪૧૭
 ધરમ શે સતી તેં તજ્યો અલિ ! અચરિ નાથને વીસરી વળી;
 પ્રથમ એહને પ્રત્યેયો હતો, ભૂલી ગઈ કર્યો ધર્મ તેં જતો ! ૪૧૮
 તવ દુખી થશો કબે કો હરે ? અચરિના વિના સા'ય કો કરે;
 તુજ દુખે અમો હાય ! દૂખળાં, શરીર કંપ ને જંપથી ઢળ્યાં !! ૪૧૯
 સુર સહુ ડરે હે સતી તુંથી, ધરમ ભૂલતાં ખોયું શું નથી !
 સહન થાય ના કષ્ટ તાહરું, કરી દઈ સહુ ગુમ જાહરું. ૪૨૦
 દ્રુમ લક્ષ્યાં જઈ એમ ખોલતાં, સુર રોસે ચઢ્યા સત્ય ખોલતાં;
 સમીરને કહ્યું વૃક્ષ સૌ હણો, અનળ ! બાળજે દીન ના ગણો. ૪૨૧
 ધનુ વિષે ધરી તીર મારિયું, અટકતું નહિ તેમ ધારિયું;

૪૧૭ દ્રૌપદીના વિદ્વાપથી ઝાડને પણ દયા આવી, એમ વર્ણુ છે:
 વન ૪૦.૪૧૮ અલિ !—(વનસ્પતિને સ્ત્રી રૂપ માનીને કવિએ વર્ણુન કર્યું
 છે માટે વનસ્પતિએ કરેલા દ્રૌપદીના સંબોધનમાં આ શબ્દ યોગ્ય છે).
 શેા ધર્મ તજ્યો તે કહેછે: અચરિનાથને ૪૦—તું અચરિ (અનત-
 શત્રુ)—યુધિષ્ઠિર સ્વામીને પ્રથમ ન મળતાં બીજાને મળી, અને તેને વીસરી
 ગઈ !

૪૧૯ અચરિના વિના—અર્થાત્ ધર્મના વિના. અમે તારે દુઃખે
 દુઃખિયાં છીએ તે કંપ રૂપ અનુભાવથી બતાવે છે માટે શ્લોકપ્રેક્ષા અલ-
 કાર. ૪૨૦ કરી દેજો ૪૦—હવે આ તારા પતિ કેમ મરણ પામ્યા છે, એ
 વગેરે સહુ ગુપ્ત વાત અમો જાણીએ છિયે તે જાહેર કરી દઈએ છીએ.
 ૪૨૧ સમીરને—વાયુને. અનળ—હે અગ્નિ !

દુઃખ સહુ દહ્યાં વાયુએ હણ્યાં, અરર હાય ના દેીન કો ગણ્યાં ! ! ૪૨૨
 સતી લહી સહુ ઉંચું ભાળતી, વળી વળી થયો કોપ ટાળતી;
 અરર મેં તજ્યો ધર્મ આજ તો, પ્રથમ ના ગણ્યો ધર્મરાજ તો. ૪૨૩
 મન વશ્યો મને દુઃખદા પતિ, તજી દઉં હવે કૂડી એ મતિ;
 કરમ સૌ કરે ધર્મ શું કરે ? નિમિત્ત એહ તો કો ન ઉચ્ચરે ? ૪૨૪
 કંઈ નહિ કંઈ, સર્વ ત્યાગવું, પતિ કને ન મેં માન માગવું;
 ઉઠી ગઈ પછે ધર્મસૂત્રુ જ્યાં, પતિ થયું ખરે સદૃશ સૂત્રું દ્યાં. ૪૨૫

ત્રુધિષ્ઠરયાચના.

ધરમશીલ રે કર્મ આ કરાં, વર અખિલ દે શર્મ શો ખશ્યાં ?

૪૨૨ ધતુ ઇ—જેમ ધનુષ્યમાં લેઇને તીર માર્યું હોય તે જેમ અટકે નહિ, તેમ આ ઈંદ્રતું વચન પણ અટક્યા વગર પસાર થયું અને તેને ઉપર કહેલા એ દેવોએ ધારિયું—ધારણ કર્યું—માથે ચઢાવ્યું.

૪૨૩ સતી ઇ—આ સઘળું થતું જોઇને સતી ઉંચું જુએ છે. (આમ મને ગુપ્ત વાત કહેવાનો આરંભ કરતાં વૃક્ષોનો એકાએક દાહ થયો માટે એનું કારણ ઉંચે રહેલા દેવો છે કે શું ! એમ શંકા આવવાથી તેમના ઉપર કોપીને કોપ શમાવીને પોતાનોજ દોષ કાઢે છે: અરર ઇ.

૪૨૪ મન ઇ—મને મનમાં પતિ (ધર્મ) દુઃખદા (દુઃખદાયક) થઇને વશ્યો હતો. કરમ—નસિખ. નિમિત્ત ઇ—એમ છતાં ધર્મ એ કર્મતું નિમિત્ત છે એમ તો કોણ નથી કહેતું ? ધર્મનાં કૃત્યથી દુઃખ ઉપજ્યું છે, એવી મન ઉપર થયેલી અસર શમાવવાને કર્મને દોષ આપીને દ્રોષદી પોતાનું મન મનાવે છે ખરી, પણ મન તે માનતું નથી અને તરતજ તેનો ઉલટ જવાખ આપી ધર્મનાં કૃત્યજ દુઃખકારક છે એમ મનમાં થઇ આવે છે, એ ભાવાર્થ.

૪૨૫ જ્યારે ન્યાયબુદ્ધિથી ધર્મ વિષે મન માનતી સદાઇ થતી નથી ત્યારે તે ખટપટ છોડી દે છે: કંઈ નહિ કંઈ ઇ

કરમ કો નડ્યાં ધર્મધારતા, પરમપ્રાણ ! કો સુણું વારતા. ૪૨૬
 કુરસભા વિષે કબ્ત જે ખમી, નવ હિસાબમાં મારો દે' દમી;
 વળી વળી કર્યું, છે હજી કંઈ ? અરર નાથ શું ઉંઘતા અહીં. ૪૨૭
 તજી જશો તમે કબ્ત આપીને, ધરમથી જુઓ માપ માપીને;
 ભૂસુરકાર્યમાં બ્રાત સૌ હણ્યા ! અરર આપના પ્રાણ ના ગણ્યા ! ૪૨૮
 તવ કહો મને શો ખચાવો રે, પતિ ન પાવકે શો પચાવો રે;
 અતિ થયું હવે એકલી તજી, પતી ગયું હવે છેય કૈંઈ હજી ! ૪૨૯
 વસન કાઢ્યાં બેઠ તે રહ્યા, પૂરણહારને કેમ ના દહ્યા !
 ધરમ ધારિયો સૈંધવા પરે, અરર પત્નીનું હણું જે કરે ! ! ૪૩૦
 નથી નથી પ્રભુ વાંક આપના, વિસરો મૈણકો આપ જાપના;

૪૨૬ કશાં-શાં ? વરઅખિલ—સધળાઓમાં શ્રેષ્ઠ. અખિલ-સધળું.
 શર્મ-સુખ. ખશ્યાં-દૂર થયાં. ધરમધારતા-હે ધર્મને ધારણ કરનાર ! અ-
 ર્થાત તમારા ધર્મ ધારણપણાને લીધેજ અમોને આ કર્મ નડ્યાં છે ! હેતુગ-
 ભીત વિશેષ્ય હોવાથી પરીકુરાંકુર તથા વક્રોક્તિ અલંકાર.

૪૨૭ વળી વળી ધ૦-વળી વળી તમે એવુંજ દુઃખ કર્યું છે; હજી વળી
 કંઈ બાકી છે કે શું જોયી તમે અહીં (અરણ્યમાં) ઉંઘો છો ? ૪૨૮ તજી
 ધ૦-તમે મને તજીને ધર્મથી પણ જશો, એ વાત તમે વિચારથી માપીને
 જુઓ. ભૂસુરકાર્ય-બ્રાહ્મણનું કામ. ૪૨૯-પાવકે—અગ્નિમાં. પતી ગયું
 ધ૦—હવે પતીગયું કે હજી કંઈ બાકી છે ?

૪૩૦-વસન ધ૦—કુરસભામાં મારાં વસન (વસ્ત્ર) કાઢ્યાં તે તમે
 બેઠ રહ્યા; ત્યારે મારાં વસ્ત્ર જોણે પૂરીને મને સાહાય કરી તેને તમે કેમ દહ્યા
 નહિ ! અર્થાત મને દુઃખ આપવાને તમે થાય તેટલું કર્યું છે ! ! દ્રૌપદીના
 કોપની વ્યંજના છે. સૈંધવાપરે-સિંધુ દેશના રાજા જયદ્રથ ઉપર.

- અધર દાળતી દંતથી ઘણો, અરર હા પતિ દીન ના ગણો ! ૪૩૧
- નવ વદો હજુ શું કરે રજુ ! નિરખિયે ગજુ પ્રેમથી ભજુ !
- છતનું આ છજુ ધણીમાં ધજુ, શરણ હું સજુ પ્રાણ હું તજુ. ૪૩૨
- મરાણ થાય છે આ હૃદે પરે, શરણ કાય છે ઘાય છે ખરે;
- વરાણ નાય છે ક્યાંહી આપને, કરણ જાય છે કાંઈ તાપને ! ૪૩૩
- નવ મને કશું આવિયું પતિ । નવ મને જુઓ દુઃખાણી અતિ;
- ગ્રહણ આ કરો પ્રાણ ત્યાહરે, જુગ જુગે થશે જેહ જાહરે. ૪૩૪
- ધમ વદી પછે ઊઠતી સતી, કંઈક પાછી તે દોડીને જતી;
- વળી થતી તહીં સ્થિર કેં ઘડી, રદજ દાખીને દેતી તે હડી. ૪૩૫
- પહો લહી ધણી ધર્મ ધારકો, અરર । હાય ! જો કષ્ટમારકો ।
- હૃદય ઉપરે આપી તે પડી, પથર વાગિયો શીર્ષ તે ઘડી. ૪૩૬

૪૩૧ મૈણકો--મણકો. અધર ધૃ--(દોષિતો અનુભાવ). દીન ધૃ--હું દીન છું તેને તમે ગણતા નથી ! —મારી દીનતા સામું પણ જોતા નથી । ૪૩૨ શું કરે રજુ--તમારા ક્યાં ક્યાં કૃત્ય તમારા આગળ રજુ કરે ? છતનું ધૃ--આ છજુ (આ મારે કહેવાનું વચન) તે છતનું (છતની વખતનું) છે હમણા તો હું ધણીમાં (ધરણી—પૃથ્વી) ઉપર ધજુ (ધ્રુજુ) છું ? શરણ ધૃ--હવે હું તમારું શરણ સજુ છું અને અરે ! હવે હું પ્રાણ તજુ છું । ।

૪૩૩ હૃદે--હૃદય (તમારું). શરણ ધૃ--આ મારી કાયા તમારે શરણ છે, અને તેમાં ખરેખર । શ્રા પણ વાગેલા છે । ! વરણ ધૃ--હું એમ કરું, તોય આપને નાય (ના) વરણ (અક્ષર) ક્યાં છે ? આપને તેની ક્યાં ના છે ? તમારા કાન કાંઈ મારા પરિતાપ સુધી પોરોયે છે ? —તમે કાંઈ મારા દુઃખની વાત કાને ધરો છો ?

૪૩૪ મને--મનમાં. ૪૩૫ કંઈક ધૃ--(દૂરથી જામને દોડતી આવીને ધર્મની છાતી ઉપર પડવાના હેતુથી). રદ--દાંત. ૪૩૬ પડી ધૃ--ધર્મ ધારકો (યુધિષ્ઠિર) ધણી લહીને (જોછને) ને પડી. યુધિષ્ઠિર આવડા આવડા

વહું ઘણું ઘણું શે વહું સહુ, મૂરછના થઈ એટલું કહું;
મૂરછના વળી એકને તહીં, જગત ન્યાય છે કે'વું શું તહીં. ૪૩૭

ત્રુધિષ્ઠિરજાત્રતાવસ્થા.

કવિત.

મર્ણુ થાય એકનું કે, જન્મ એકનોજ કંઈ,
દુઃખ કોઈને અપાર, સુખ દિન કોઈને;
હિંધતા કોઈ જે ઘડી, તે સમે કો જગતા રે',
ખાય નવનીત કોઈ, રહે ભૂખ્યા રોઈને;
એમ લાભ એકને ને, અલાભ ગ્રહેછે અન્ય,
આલ્યું આલ્યું જન્મમાં એ, નાખો સંશે ખોઈને;
તેમ ધર્મસૂનુને તો, મૂરછા વળી જે ઘડી,
મૂરછામાં ઢળી કૃષ્ણા, રહ્યા રાય જોઈને!! ૪૩૮
વાર વાર વિચારતો, ધારતો કેં ધ્યાનમાં તે,
હારતો દિલને ઘણું, (શે) ઉપર કૃષ્ણા પડી!
ગાઢ વન પા'ડ અતિ, પ્રાણીની ન થાય ગતિ,
(ત્યાં) આવી પો'ચી કેમ સતી? દૈવ આ કેવી ઘડી!
માનુષી આ કાર્ય નથી, દેવ દાનવનું હશે,
કેમ કરી આવે એહ, દીસે છે એ તો છડી!

ધર્મ કરતા હતા માટે તેને જીવ આપવાને પડી, એ વ્યંગ્યાર્થ છે. કવિ કહે છે: અરર ઇં. શીર્ષ—માથામાં (દ્રૌપદીને).

૪૩૭ વહું ઘણું વહું. શું વહું? કવિ કહે છે કે તે બધું હું શું કરવા કહું? અર્થાત્ માથામાં પથ્થર વાગવાથી ઘણું શું વહું તે તમારેજ સમજી લેવું કે સોહી વહું છે. જગત ન્યાય છે—એકને મટે ને બીજાને થાય એવો ન્યાય. ૪૩૮ તે ન્યાય કહી બતાવે છે: મર્ણુ ઇં. નવનીત—માખણ.

અરે પ્રભુ પાળનાર ! ભૂમંડળ ધારનાર !

કષ્ટને નિવારનાર ! આપદા આવી પડી !!

૪૩૯

મૂર્છનામાં પડ્યો હું, મગ્ન હતો ભૂલી કષ્ટ,

તેના પર પાડી કૃષ્ણા, આકાશ કે ભોમથી !

શિર કૂટી ગયું એનું, દીન રૂપ દર્શે જેનું,

તન સહુ તૂટ્યું તેનું, નકી પડી વ્યોમથી !!

મણિ એનું થયું નથી, એમ જ્ઞેતામાં જણાય,

મૂર્છના તો આવી મોટી, કંપ નવ રોમથી;

એમ કહી કને જઈ, કર અડકાડી જુએ,

અરર શી ટાઢી થઈ, શર્દકેરા સોમથી.

૪૪૦

રડે શું બિચારો રાય, રડી રડી અશ્રુ ખૂટ્યાં,

ઉદરમાં આખ નહિ, આવે કેઈ જગાથી;

કરમને દૂટે કેમ, કર અકડાઈ ગયા,

અતિ દુખી સુખી સમો, દખાય ન દગાથી !

તેમાં ધીર વીર ધર્મ, જાણે કાળકેરાં કર્મ,

કરાવતો દૈવ અતિ, છેહ દઈ સગાથી;

તોય થયું કેઈ પેર, તેના તે વિચાર કરે,

૪૩૯ પ્રાણી ઇં—તેમાં કોઈ પ્રાણી ગતિ કરી શકે નહિ એવું છે. છડી—એકલી. દ્રૌપદી આવા ગાઢ વનમાં આવી શકી તે ઉપરથી આ બનાવને અદ્ભુત જાણીને તે વિચારે છે: માનુષી ઇં. માનુષી—મનુષ્ય સંબંધી.

૪૪૦ વ્યોમથી—આકાશમાંથી. ભ્રાંતિ, કંપ ઇં—એનું રૂંડું સુધ્યાં કંપતું નથી ! શર્દ ઇં—શરદ ઋતુનો અંદ્ર અધિક દરડો હોય છે, અને તે કરતાં પણ દ્રૌપદીનું અંગ વધારે ઠંડુ થઈ ગયું છે.

વિચારવંત એ ધરે, આ ન થાય ભગાથી !! ૪૪૧
 રાવણી જેવું આ રણે, કપટ દિસે છે કાંઈ,
 મિથ્યા મૈથિલી સમું આ, કૃષ્ણાકેરું રૂપ છે;
 અલંબુષાદિક અતિ, અરિકેરા સાંયકારી,
 તેમનું હશે આ કાર્ય, કપટનો કૂપ છે !
 અરે શે વિચાર કરું, આપી મેં જે મુદ્રિકા તે,
 કપટી કને ન હોય, રાજસૂયરૂપ છે;
 દેવ કે દાનવથકી, થાય ન કપટે કરી,
 એમ કહી કર ધરી, જતો ખેઠો ભૂપ છે. ૪૪૨

૪૪૧ આખ—પાણી. (તરસ્યો હતો તેથી). જગા—જગો. અતિ ઇં—અતિશય દુખીઓ તે સુખિયા સમાન જણાય છે. જે સુખીઓ હોય તે રહે નહિ કે કપાળ ફૂટે નહિ; યુધિષ્ઠિર પણ તેમ કરતો નથી, પણ તેનું કારણ બીજું છે. એટલે આંસુ ખૂટ્યાં છે તથા હાથ અકડાઈ ગયા છે તેથી રડતો ફૂટતો નથી. દુઃખ રૂપ કારણ છતાં રડવા રૂપ કાર્ય ઉપજતું નથી માટે વિશેષાક્તિ અલંકાર. દુઃખી છતાં સુખી સમો વણ્યો છે માટે વિરોધાભાસ “બહુ દુઃખિયાને દુઃખ નહિ, ને બહુ ઋણિયાને ઋણ નહિ” એ કહેવતના અર્થને અનુવાદ છે માટે લોકોક્તિ. ધર્મની વીરતા વર્ણે છે: દયાય ઇં—એમ છતાં તે દગાથી દગાતો નથી ! છેહ ઇં—અર્થાત્ તેનાં સગાં પાસે તેને છેહ દેવરાવીને. (યુધિષ્ઠિરના કૃત્યથી બધાં દુઃખમાં પડ્યાં છે એવી તેમને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવીને). વિચારવંત ઇં—વિચારવંત યુધિષ્ઠિર પોતાના મનમાં એમ ધરે છે કે આ ભગાથી થાય એવું નથી—દ્રૌપદીને અહીં લાવી મૂકવી એ કોઈ જેવા તેવાનું કાર્ય નથી ! બુદ્ધિહીન પુરૂષનાં અવળાં કાર્ય જોઈને તેને ભગાની ઉપમા આપવાનો રિવાજ પ્રસિદ્ધ છે (જેમ કે, કર્યું ભગાના જેવું !)

૪૪૨—ભગા જેવું નથી ત્યારે કાના જેવું છે તે કહેછે: રાવણિ ઇં—રાવણિ—ઈંદ્રજિત. રામાયણના યુદ્ધ વખતે ઈંદ્રજિતે કર્ત્તેમ સીતા બનાવીને તેનો વધ કર્યો હતો તે પ્રસંગનું અનુસ્મરણ. રણે—અરણ્યમાં. મિથ્યા

જીએ તો મુદ્રિકા તેહ, માનિનીએ કર ધરી,
જોળખીને રડ્યો અતિ, હાય હાય ભાખીને !
કરવું શું હવે મારે, નકી નકી આ તો કૃષ્ણા,
તૃણા રાજ્ય તણી તણ, પડી સહુ નાખીને ! !
ધૌમ્ય ગુરૂકનેથી એ, કોણ હરી લાવ્યો મૂઠ,
ગતિ તેની ગૂઢ અતિ, કે' દીનત્વ દાખીને;
શ્વાસ ને ઉચ્છ્વાસ લઈ સ્તબ્ધ થઈ બેઠો રાય,
દરિયાશુ દુઃખ એનું, શ્યામ પૂરે સાખીને ! !

૪૪૩

મરૂદ્ગાણુમતભેદ.

મધવાને કહે મળી, દેવ દયાળુ ઘણા ત્યાં,
મણુ ! હવે પૂરું કરો, દુઃખ દેવું એહને;
મોટાપાણું જશે એમ, કીડી પર કટક આ,
ફટક દઈ એ ફાટે, વેહ પડ્યા દેહને;

મૈથિલી—કપટરૂપ સીતા. ઇંદ્રજિત તો માયાવી હતો તેથી તે એવું કરી શકે, પણ અહીં કોણ એવું કરે એમ છે? તે કહેછે: અલંબુધપાદિક ઇં—અલંબુધ વગેરે અસુરો અરિ (દુર્યોધન)ના સાહાયકારી છે તેમનું આ મિથ્યાદ્રૌપદી બનાવવા જેવું કાર્ય હશે, કેમકે તે કપટના દ્વારા જેવો છે—અગાધ કપટવાળો છે. રાજસૂય ઇં—રાજસૂય યજ્ઞનો યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) દાટતી વખતે મેં જે મુદ્રિકા દ્રૌપદીને આપી હતી તે કપટી કને હોય નહિ ! માટે દ્રૌપદીનો હાથ હું જોઉં. કર ધરી—હાથ ઝાલીને (દ્રૌપદીના હાથની મુદ્રિકા જોવાને માટે). સ્મૃતિ ભાવ.

૪૪૩ પડી ઇં—સહુ નાખી દેહને અહીં આવીને પડી ? શ્યામ ઇં—અર્થાત્ એનું દુઃખ તો એક પરમેશ્વરજ બાણુતો બલો છે, એ કહેવતના અર્થનો અનુવાદ છે.

વિચારવંત એ ધરે, આ ન થાય ભગાથી !!

૪૪૧

રાવણી જેવું આ રણે, કપટ દિસે છે કાંઈ,

મિથ્યા મૈથિલી સમુઆ, કૃષ્ણાકેરું રૂપ છે;

અલંબુષાદિક અતિ, અરિકેરા સાયકારી,

તેમનું હશે આ કાર્ય, કપટનો કૂપ છે !

અરે શે વિચાર કરું, આપી મેં જે મુદ્રિકા તે,

કપટી કને ન હોય, રાજસૂયયૂપ છે;

દેવ કે દાનવથકી, થાય ન કપટે કરી,

એમ કહી કર ધરી, જોતો બેઠો ભૂપ છે.

૪૪૨

૪૪૧ આખ—પાણી. (તરસ્યો હતો તેથી). જગા—જગો. અતિ ઇ—અતિશય દુખીઓ તે સુખિયા સમાન જણાય છે. જે સુખીઓ હોય તે રહે નહિ કે કપાળ ફૂટે નહિ; યુધિષ્ઠિર પણ તેમ કરતો નથી, પણ તેનું કારણ બીજું છે. એટલે આંસુ ખૂટ્યાં છે તથા હાથ અકડાઈ ગયા છે તેથી રડતો ફૂટતો નથી દુઃખ રૂપ કારણ છતાં રડવા રૂપ કાર્ય ઉપજતું નથી માટે વિશેષોક્તિ અલંકાર. દુઃખી છતાં સુખી સમો વણ્યો છે માટે વિરોધાભાસ “બહુ દુઃખિયાને દુઃખ નહિ, ને બહુ ઋણિયાને ઋણ નહિ” એ કહેવતના અર્થનો અનુવાદ છે માટે લોકોક્તિ. ધર્મની વીરતા વણે છે: દયાય ઇ—એમ છતાં તે દગાથી દગાતો નથી ! છેહ ઇ—અર્થાત્ તેનાં સગાં પાસે તેને છેહ દેવરાવીને. (યુધિષ્ઠિરના કૃત્યથી બધાં દુઃખમાં પડ્યાં છે એવી તેમને યુધિષ્ઠિર ઉત્પન્ન કરાવીને). વિચારવંત ઇ—વિચારવંત યુધિષ્ઠિર પોતાના મનમાં એમ ધરે છે કે આ ભગાથી થાય એવું નથી—દ્રૌપદીને અહીં લાવી મૂકવી એ કોઈ જેવા તેવાનું કાર્ય નથી ! બુદ્ધિહીન પુરુષનાં અવળાં કાર્ય જોઈને તેને ભગાની ઉપમા આપવાનો રિવાજ પ્રસિદ્ધ છે (જેમ કે, કર્યું ભગાના જેવું !)

૪૪૨—ભગા જેવું નથી ત્યારે કોના જેવું છે તે કહેછે: રાવણિ ઇ—રાવણિ—ઈંદ્રજિત. રામાયણના યુદ્ધ વખતે ઈંદ્રજિતે કર્ત્તવ્ય સીતા બનાવીને તેનો વધ કર્યો હતો તે પ્રસંગનું અનુસ્મરણ. રણે—અરણ્યમાં. મિથ્યા

જીએ તો મુદ્રિકા તેહ, માનિનીએ કર ધરી,
જાળખીને રડ્યો અતિ, હાય હાય ભાખીને !
કરવું શું હવે મારે, નકી નકી આ તો કૃષ્ણા,
તૃષ્ણા રાજ્ય તણી તણ, પડી સહુ નાખીને ! !
ઘોમ્ય ગુરૂકનેથી એ, કોણ હરી લાવ્યો મૂઢ,
ગતિ તેની ગૂઢ અતિ, કે' દીનત્વ દાખીને;
શ્વાસ ને ઉચ્છ્વાસ લઈ સ્તબ્ધ થઈ બેઠો રાય,
દરિયાશુ દુઃખ એનું, શ્યામ પૂરે સાખીને ! !

૪૪૩.

મરુદ્ગાણુમતભેદ.

મધવાને કહે મળી, દેવ દયાળુ ઘણા ત્યાં,
મલુ ! હવે પૂરું કરો, દુઃખ દેવું એહને;
મોટાપાણું જશે એમ, કીડી પર કટક આ,
ફટક દઈ એ ફાટે, વેહ પડ્યા દેહને;

મૈથિલી—કપટરૂપ સીતા. ઇંદ્રજિત તો માયાવી હતો તેથી તે એવું કરી શકે, પણ અહીં કોણ એવું કરે એમ છે? તે કહેછે: અલંબુધપાદિક ઇં—અલંબુધ વગેરે અસુરો અરિ (દુર્યોધન)ના સાહાયકારી છે તેમનું આ મિથ્યાદ્રૌપદી બનાવવા જેવું કાર્ય હશે, કેમકે તે કપટના દૂવા જેવો છે—અગાધ કપટવાળો છે. રાજસૂય ઇં—રાજસૂય યજ્ઞનો યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) દાટતી વખતે મેં જે મુદ્રિકા દ્રૌપદીને આપી હતી તે કપટી કને હોય નહિ ! માટે દ્રૌપદીનો હાથ હું જોઉં. કર ધરી—હાથ ઝાલીને (દ્રૌપદીના હાથની મુદ્રિકા જોવાને માટે). સ્મૃતિ લાવ.

૪૪૩ પડી ઇં—સહુ નાખી દેહને અહીં આવીને પડી ? શ્યામ ઇં—અર્થાત્ એનું દુઃખ તો એક પરમેશ્વરજ નાણુતો ભણે છે, એ કહેવતના અર્થનો અનુવાદ છે.

ઘણી થ પરીક્ષા એની, નિરીક્ષા ઘણાની કરી,
 આવી દીક્ષા ધરે કોણ, જોઈ આવા છેહને;
 દર્શન દ્યો જૈ દયાળ ! થઈ ઘણી ઘણી હવે,
 અસુરને દિલ દયા, આવે જોઈ જોહને !! ૪૪૪
 ઈંદ્ર કહે એમ નહિ, જશે પાણી પીવા એહ,
 આલે નવ કદી ભાઈ,, જળ વિના જનને;
 ગર્જ બોલ્યા ઘણા સુર, પાણી પીવું હોય જને,
 અસુર તે કરે શાને, મારે કેમ મનને !
 ચાર પાણી પી પડ્યા જો, ચક્ષે કહ્યું માન્યું નહિ,
 પરભાર્યું જાણ્યું નહિ, ત્યાગી ખેઠા તનને;
 ઈંદ્ર કહે રહો ખેશી, જુઓ હવે થાય શું શું,
 નિરખીએ ખેઠા અહીં, શુભાશુભ દનને. ૪૪૫

શુ ધિષિઠરમજનન.

વળી ટળી મૂરછા ને, રાય અરૂપર ભાળે,
 હાય ! હાય ! થયું આ શું, કૃત્ય કોણે આ કર્યું !!

૪૪૪ મરૂદ્ગણમતભેદ—દેવના ટોળામાં મતભેદ. મધવાને—ઈંદ્રને.
 દેવ ધ૦—ઘણાક દયાળુ દેવ. પ્રભુ !—ઈંદ્રનું સંબોધન. પૂરું કરો—ખસ
 કરો. ફટક ઈં—એના દેહને વેહ (છિદ્ર) પડ્યા છે (દુઃખરૂપી), મારે
 હવે એ ફટ દેહને ફાટશે. નિરીક્ષા ઈં—ઘણા જણની નિરીક્ષા (તપાસ)
 આપણે કરી જોઈ પણ આવા છેહને (દુઃખમાં તણ દેવારૂપ) જોઈને
 આવી દીક્ષા (આખર સુધી ધર્મ ન છોડવા રૂપ વ્રત) કોણ ધરે એવું
 છે ? અસુરને ધ૦—અર્થાત્ તમે તો દૈત્ય કરતાં પણ વધારે ક્રૂર જણાઓ
 છે એ ધ્વનિ, ૪૪૫. અસુર—મોહું. શુભાશુભ ધ૦—સારા માઠા
 દિવસને.

જુગતેથી જોવું મારે, જણાઇ એ સહુ જશે,
 એમ મનમાં વિચારી, નૃપે ધ્યાનને ધર્યું;
 સ્થિર મન થાય નહિ, ધ્યાન તો ધરાય નહિ,
 નિર્ણય કરાય નહિ, કાર્ય કાંઈ ના સર્યું !
 મન રાખે મારી ઘણું, આંખ બંધ કરી કરી,
 તોય ચૂકતો ચતુર, ફટકે મન ફર્યું ! ૪૪૬
 પછે વિચારતો રાય, મૃતકાદિ સ્પર્શ થયે,
 ધ્યાન તો ધરાય કેમ, અશુચિ ખરેખરું;
 તૃષા અતિ પીડે તન, મૃષા મન થાય તેથી,
 કશ્યા બંધ છોડી કરી, આપદા આવી હરું;
 અરે ભાઇ વિના નવ, પાણી મારે પીવું કદી,
 સ્વર્ગમાંહી ભેટી પછે, પાણી પીવા આદરું;
 ધ્યાન કાજ સ્નાન કરું, પાણીકેરો સ્પર્શ નવ;
 મુખમાં ન લેઉં કદી, ખરેખરું ઉચ્ચરું. ૪૪૭
 આચમન લેઉં નહિ, કે ન કોગળો કરું હું,
 મુખ અલ્યા ! બાંધું તને, પુકાનીના બંધથી;
 ધર્મમાંહી જય નકી, મારે મન કર્યો મેં તો,
 પછે કશું થાય કહો, અંધસુત અંધથી;

૪૪૬ જુગતેથી—ધ્યાનની જુક્તિથી. ફટકે ઈ—દુઃખની ફટકથી
 મન ફરી ગયું—સ્થિર ન થયું. અથવા ફરેલું (ભ્રમિત) મન ફટકે છે.

૪૪૭ ધ્યાન કેમ સ્થિર થતું નથી તેનું કારણ શોધે છે. મૃતકાદિ ઇ—
 મૃતકાદિ—મૃતક (મુડદાં વગેરે). અશુચિ—અપવિત્ર. પીણુ—કારણ કહ્યે છે:
 તૃષાઇ૦. મૃષા—મિથ્યા. કશ્યા—કશેલા (બખતર વગેરેના). આપદા ઇ—
 આવેલી આપદાને હરું (નાશ કરું). મુધિષ્ટિરની દહતા વર્ણવે છે: અરે ઇ૦.

એમ મન માન્યું કરી, શરતીર તીર ધરી,
સર માંહી સંચર્યો તે, શુદ્ધ થવા ગંધથી;
પેસે પાણી માંહી જેવે, એવે અવનહું હવું,
થયું તેવું કહું હવે, ધ્યાન માન ધંધથી.

૪૪૮

અક્ષરઆટકાવ.

પીશ નહિ પીશ અલ્યા ! પરભાર્યું પાણી આ છે,
શકુનિ હું માલિક છું, નિકળ્ય તું બારણે;
મત્ર પૂછું મને પ્યારાં, (જો) ઉત્તર દેવાય તુંથી,
ત્યારે પીજે પાણી તુંજ, કહું તારે કારણે;
માનીશ ન માઈં મૂઠ ! માર્ગ પામી પડીશ તું,
પડ્યા લહે ભાઈ તારા, તજ સહુ ધારણે;
માઈં કહું માન્યું નહિ, પારકું એ જાણ્યું નહિ,
મન ગયું તાણ્યું નહિ, તૃષાકેરે તારણે.

૪૪૯

પુણ્યશ્લોકપ્રશ્ન.

વાણી એવી સાંભળી જ્યાં, તવ આ મ તેમ જોયું,

૪૪૮ મુખ—(સંબોધન). સજીવારોપણ કે રૂપક. દુર્યોધનને ઉદ્દેશીને કહે છે: અંધસુત ઈં. અંધસુત—આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. શરતીર ઇં—શર(પાણ) અને તીર(સાધારણ તીર) તીર (કાંઠાઉપર) ધરી (મૂકીને). અથવા તીરને સર (સરોવર)ના કાંઠા ઉપર મૂકીને. ગંધથી—(પરસેવા વગેરેના). ધ્યાન ઇં—ધ્યાન રાખીને, માન રાખીને અને ઉદ્બોગ કરીને.

૪૪૯. શકુનિ—પક્ષી. તજ ઇં—સહુ (રાજ્યાદિક સધળું) તજને ધારણે પડ્યા છે, તેને તું જો. અર્થાત્ તારી પણ એજ ગતિ જરૂર થશે ! મન ઇં—તૃષાકેરે તારણે—તરસના દુઃખને તરી જવામાં એમતું મન ગયું પણ તેને એમણે તાણ્યું (પાછું વાળ્યું) નહિ !

હાય ! શું શકુનિ હણે, મારા ચાર વીરને;
એમ નવ થાય કદી, શકુનિશા હણે લાખ,
પૂછી જ્ઞેહ જ્ઞાલ્યા તેને, ધરી રૂડી ધીરને;
કહ્યું ભાઈ રૂદ્ર તમે, વસુ વાયુ વન્હિ છે કે,
વા મુખી છે તેહતાણા, હણ્યા મારા વીરને;
શકુનિશા મળે શત, તેથી આમ થાય નવ,
વદો મહાધર્મધારી ! પીર થાય શિરને.

૪૫૦

યક્ષઉત્તર.

યક્ષ કહે રાજસૂત્ર ! શકુનિ હું નર નથી,
મત્સ્યને શેવાળ ભક્ષી, બગકેરી જાત છું;
માયા તારા ભાઈ મેં તો, ચેતાવી કહું છું તને,
માનીશ નહિ તો મારું, કરનારો ઘાત છું;
ચાર ભાઈ ભેગો તુંજ, પંચ મળી પંચ થાશે,
છઠી આવી પડી નારી, હું તો કાળી રાત છું !
કુંતી જુ સાહસ ન, કરીશ કાંઈ તું અલ્યા !
જેવી કહી ચારને મેં, તેવી કહું વાત છું. ॥

૪૫૧

૪૫૦ શકુનિનો અર્થ સુખલનો પુત્ર (દુર્યોધનનો મામે) એરો કરીને યુધિષ્ઠિર વિચારે છે: વાણી ઇં. શકુનિશા—શકુનિ જેવા મુખી—શ્રેષ્ઠ—ઉપરી. પીર—પીડા. આ તમારું વચન સાંભળીને મારા માથાને પીડા થાય છે.

૪૫૧ શકુનિ ઇં—હું શકુનિ નામે નર નથી. ત્યારે કોણ છું; મત્સ્ય ઇં—મત્સ્ય (માછલાં) અને શેવાળનો ભક્ષ કરનારો બગ નામે શકુનિ (પક્ષી) છું. પંચ—પાંચમો. હું તો ઇં—હું તો કાળી રાત જેવા—ધોર—બિહામણો છું. અથવા કાળીરાતમાં કાંઈએ બણાય નહિ તેમ તમે પાંચ

પુણ્યપરલોકમશ્ન.

ભગથી ન મરે આ તો, શકુનિ ભલે તું મોટો,
 યમનો ધરે એ ટોટો, ખોટો બકવા કરે;
 હિમાચળ વિંધ્યાચળ, મલયાચળ વળી જે,
 પારિયાત્ર જેવા પૂરા, સ્થિરતા ઘણી ધરે;
 એ નગશા તેજસ્વી એ, માર્યાં જાય શકુનિથી !
 બલિષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ જેથી, સુર સરખા તરે;
 ગંધર્વનો ગર્વ હરે, અસુર અસુર વિના,
 હણે જોઇ કસુરને, રાક્ષસ જોઇ મરે !

૪૫૨

હીક ! એમ થયું હશે, બૃહદ આશ્ચર્ય રૂપ,
 કર્યું કર્મ તમે ભાઈ, પ્રયોજન લાખશો;
 કેમ હણ્યા એમને તો, ઇચ્છા કરી આપ મને,
 કાંઈ હું ન જાણું કહો, દાષ સહુદાખશો;
 મુજને આશ્ચર્ય હવું. ભય થઇ આવ્યો ઘણો,
 હૃદય ઉદ્વિગ્ન થયું, હાય ! થયો ખાખશો !

મરે અને છટી સ્ત્રી મરે તે પણ કાંઈ મારે વિષે જણાવાનું નથી ! તેવી
 ઇ—તેવી વાત તને પણ કહું છું !

૪૫૨ પુણ્યપરલોક—યુધિષ્ઠિર. શકુનિ—પક્ષી. પારિયાત્ર—એ નામનો
 પર્વત. સુર સરખા તરે—ઇંદ્ર સરખા એમને લીધે જાય પામે. (નિવાત-
 કવચોનો અર્જુને પરાભવ કરીને ઇંદ્રને જાય અપાવ્યો હતો). ગંધર્વનો
 ઇ—ચિત્રરથ ગંધર્વને અર્જુને હરાવ્યો હતો. અસુર ઇ—અસુર (મોહું)
 કર્યા વિના—તરતજ અસુરને તેમની કસુર જોઈને હણે. અર્થાત્ વિનાકારણ
 એ ક્રોધનો વધ ન કરે એવા ધર્મશીલ પણ છે, એ વ્યંજના. (ભીમે
 બકાસુર વગેરે ઘણા અસુરને માર્યા હતા). રાક્ષસ ઇ—(હિડિમ્બ રાક્ષસને
 ભીમે માર્યો હતો).

મસ્તકમાં જ્વર ચઢ્યો, શૂળ લાગ્યાં સામટાં કેં,
એમ કેમ કર્યું આપે, રામ ? રૂડું રાખશો.

૪૫૩

યક્ષઉત્તર.

યક્ષે કહ્યું તેણીવાર, ભાઈ ભદ્ર થાઓ તારૂં,
શકુનિ નથી હું સત્ય, યક્ષ દક્ષ રૂપ છું;
તારા પરાક્રમી બાંધુ, મેંજ માર્યા છેજ ભાઈ,
મારૂં તેમાં શી નવાઈ ? રૂપમાં અનુપ છું ! !
મારૂં કહ્યું કરે નહિ, કાનમાં જે ધરે નહિ,
કોઈ કાળે તરે નહિ, એવું હું સ્વરૂપ છું;
તારૂં અને તેમનું તો, જળ નવ મુજ આગે,
બૂમિ માંહી પાડું તને, ભલે મોટો ભૂપ છું !

૪૫૪

ધ્રુવચરિત્ક્રમશ્ચ.

કઠોર છે વાણી તારી, રૂક્ષ અક્ષર અપાર,
અમંગળ ખોલે ઘણું, કોણ કોણ કોણ છે ?

૪૫૩ એમ છે માટે બકથી એ મરે એવાં તો નથી, પણ તેમને મરેલા પડેલા હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું અને તને એમ કહેતાં પ્રત્યક્ષ સાંભળું છું, માટે અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષને જળવત્તર ગણીને એમ થયું હશે એમ માનું છું. અને જો એમજ હોય તો હે ભાઈ ! તમે બૃહદ્ (મોટું) આશ્ચર્યરૂપ કર્મ કર્યું ! ! વારૂ, હવે એમને મારવાનું પ્રયોજન કહેશે ! મને-મનમાં. આશ્ચર્ય, ભય, ઉદ્ભ્રમ અને વ્યાધિ, એ ચારે ભાવ સામટા વર્ણે છે: મુજને ઇન્. ખાખ-શો-રાખોડી જેવો. રામ ઇન્-હે રામ ! કાંઈ રૂડું (કલ્યાણ) રાખશો. અર્થાત્ ભગવાન સારું કરો !

૪૫૪ ભદ્ર-કલ્યાણ. દક્ષરૂપ—ડાહો. રૂપમાં ઇન્-મારૂં રૂપ એવું છે કે જેની ઉપમા બીજી મળી શકે નહિ ! ! (અતિશય ભયંકર રૂપવાળો હોવાથી) અર્થાત્ હું કાંઈ જેવો તેવો નથી !

તારૂં પાણી પીએ નહિ, બેડશી મારી શું બોલે,
 વિચાર ન રાખે તેણે, હોણ હોણ હોણ છે;
 વધું કેવું નવ મારે, યુદ્ધની ઈચ્છા છે તને ?
 કે બોલે તું સર્પ જેહ, મોણ મોણ મોણ છે;
 ધર્મસૂત્ર યુધિષ્ઠિર, આ રહ્યો હું ઊભો અદ્યા,
 નીપન્યો તું લાગે મને, આણ આણ આણ છે. ૪૫૫

ચુક્ષુર્દર્શન.

વદી એમ સાવધ થૈ જળથી નીકળ્યા બા'ર,
 તીર લીધું તાણી તર્ત, વિચિત્ર એવે લલ્લું;
 વિરૂપ છે નેત્ર જેનાં, કદ કાયાતણું મોટું,
 તાલ જેવી ઉંચાઇનું, રૂપ ન જાયે સહુ;
 દેહ તો જવલાયમાન, સવિતા સરખું તેજ,
 અસહ્ય અપાર વીર્ય, જાય ન ક્યમે કહ્યું !
 પર્વતની ઉપમા ન, આપી અપાયેજ તેને,
 એવું રૂપ દુઃખ સમે, જોઈ જાય શે રહ્યું !! ૪૫૬

૪૫૫ રક્ષ—લૂખા—પ્રેમ કે સ્નેહ વગરના. અમંગળ—ભૂંડું. કોણ
 ઈં—‘કોણ’ શબ્દ ત્રણ વાર મૂક્યો છે તે ઉપરથી યક્ષને એમ સૂચવ્યું કે
 તું જે હોય તે જલદી કહી દે. તારૂં ઈં—તારૂં પાણી આમે નહિ પીઈએ.
 તેમાં તું બેડશી મારીને—પતરાજી કરીને શું બોલે છે ? અર્થાત્ કોણ તારૂં
 પીએ છે ? હોણ-હાણ (તારી-યક્ષની). મોણમોણ—અમથું અમથું.
 આણ-હમણ. અર્થાત્ તું કાંઈક અનુભવ વગરનો નવો પ્રાણી દેખાય છે !
 કેમકે જો જૂનો હોત તો અમારાં પરાક્રમ તારે કાને આવ્યાં હોત, તેથી તું
 આમ બોલત નહિ !

૪૫૬ તાણી લીધું—યુધિષ્ઠિરે. વિરૂપ—બેડાળ—વિકાળ. તાલ—તાડ.
 જવલાયમાન—સળગતો. સવિતા—સૂર્ય. અદ્યુત.

મેઘ શા ગંભીર સ્વરે, કરે તિરસ્કાર ઘણો,
એવો યક્ષ જોયો નૃપ, વટ નીચે ત્યાં કને;
પાણીમાં ગયા કૈં પાદ, વૃક્ષે અઢેલીને બેઠો,
દક્ષ નૃપે જોયો તેહ, હાલ શો થયો વને !!
શબ પડ્યાં પાંચ તાણાં, રૂપ તેમાં આવું લહ્યું,
હાય હાય ! કો ન કંપે, શૂર ન ગણે મને !
પછે બોલ્યો યક્ષ કેવું, પ્રત્યક્ષ જાણાર્થ જાતે,
કવિમણિ કહે સહુ, ધ્યાન જેનું ના ધને. ૪૫૭

યક્ષવચન.

યક્ષ કહે તારા બંધુ, ચારને મેં વાર્યા ઘણા,
માન્યું નહિ તોય માઈ, પાણી પીધું તેમણે;
તુંજને હું કહું આજ, જીવવા જે જન ચહે,
તેણે પાણી પીધું નહિ, મુઆ પીધું જેમણે;
હે કુંતીકુવર એવું, પાર્ય ! પૂરે પૂરું જાણ,
સાહસમાં મોટી હાણ, માન્યું નહિ એમણે;
પૂર્વે આ તલાવ માઈ, બંધાવેલું છે વિશાળ,
મંત્રના ઉત્તર કરે, જીવી જાય તે રણે. ૪૫૮
મંત્રના ઉત્તર કહી, પછે ભલે સ્નાન કરચ,
ધ્યાન ધરચ મન માન્યું, જળને લઈ જઈ;

૪૫૭ વટ—વડ. પાદ—પગ. (અતિ લાંબા હોવાથી). દક્ષ નૃપે—
ગણા યુધિષ્ઠિર રાજાએ. શર ઇં—પોતાના મનમાં પોતાને શર ગણે નહિ.
ધ્યાન ઇં—જે કવિનું ધ્યાન કવિતા કરીને ધન મેળવવા તરફ નથી એવો.

૪૫૮ પાર્ય—પૃથા(કુંતી)ના પુત્ર-યુધિષ્ઠિર. જીવી ઇં—જીવીને તે રણે
(રણમાં—સંગ્રામમાં) જાય. અથવા આ રણમાં તે જીવીને જાય—જીવતો
પાછો ઘેર જાય.

છાંટચ પડ્યા બંધુ તારા, પીવાય તેટલું પીને,
 લઇ જા આશ્રમ સુધી, કૃપા મારી તો થઇ;
 મારું કહ્યું માને નહિ, હઠ કરે ભાઇ જેવી,
 તો તો મરી પડે તેમાં, ફેર ન પડે રહ;
 નિર્મળ આ જળ મારું, આપી તને આજ તારું,
 ચૂકતામાં નકી મારું, જૂઠું ન જાણુ ગઇ.

૪૫૯

પુણ્યશ્લોકવચન.

ત્રુધિષ્ઠિર કહે યક્ષ, તારા પાણીતણી ઇચ્છા,
 રાખતો નથી હું રજ, કારણ છે તેહનું;
 નિરંતર પંડિત તો, પારકી વસ્તુને લેવી,
 નિંદ્ય માંહી નિંદ્ય ગણે, ખરું માને દેહનું;
 તો પછી હું કેમ ઇચ્છું, પાણી પરભાયું તારું,
 ભલે મળું થાય મારું, દુઃખ નથી એહનું;
 ધર્મને હું ધારી જાણું, કર્મ કૂડ લહું તારાં,
 વચન મુણું અકારાં, મુખ લહું જેહનું.
 વાર તારા પ્રશ્ન પૂછ, તુજ તારા મુખેથી,
 સ્વયે સ્વયનું સ્વરૂપ, કે'વાકેરો ન્યાય છે;
 હશે મારી મતિ જેવી, તેવી સાખ પૂરીશ હું,
 પછે ક્ષત્રીધર્મ ધારું, કેવો જીવી જાય છે;

૪૬૦

૪૫૯ તારું—(દુઃખરૂપી સમુદ્રથી). જૂઠું ઇ—હું જૂઠું ગાઇ જાણું.
 તો નથી—અર્થાત્ કદી ખોટું ખોલતો નથી.

૪૬૦ તે કારણ કહે છે: નિરંતર ઇ દેહનું—અર્થાત્ પોતાનું. એક-
 નું—મરણ થાય તેનું. મુખ ઇ—જેનું મુખ હું લહું—દેખું છું; તેનાં
 એટલે તારાં અકારાં વચન સાંભળું છું અને તેથી તારાં કૂડ કર્મને પણ લહું
 (જાણું છું).

પ્રશ્ન પૂછે તેને કે'વા, ઉત્તર તો સહુ પે'લા,
ક્ષત્રીકેરો ધર્મ એવો, મનુથી મનાય છે;
માટે પ્રશ્ન પૂછે યક્ષ, સમક્ષ એવું જ્યાં કહ્યું,
દક્ષ લાગ્યો પૂછવા તે, કવીશ્વર ગાય છે.

૪૬૧

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

યક્ષ—સૂર્યકેરા ઉદયને, કોણ કરનાર કહે ?

એની ચારે બાજુ કોણ, કરનાર છે સહી ?

અસ્ત એને કરે કોણ ? એ વશી રહેછે કયહાં ?

બાણતો હોય તો કહે, નીકર જાને વહી;

યુધિઃ—યુધિષ્ઠિર કહે પ્રજ્ઞા, ઉદય કરે સવિતા,

ચાર બાજુ તેની ફરે, નિર્ઝર સહુ લહી;

ધર્મ તેને અસ્ત કરે, સત્ય વિષે રહે તેહ,

એ કહ્યું યથામતિએ, અન્ય હું જાણું નહિ.

૪૬૨

૪૬૧ સ્વયે ઇન્દ્ર—સ્વયે (પોતે) સ્વયતુ (પોતાતુ) સ્વરૂપ કે'વું,
એવો ન્યાય (વ્યવહાર) છે, માટે તુંજ તારે મુખેયકી તારા પ્રજ્ઞ પૂછ,
(તારો પ્રશ્નતું સ્વરૂપ તુંજ જાણે માટે તું પ્રશ્ન પૂછ), સાખ પૂરીશ—
ઉત્તર આપીશ, ક્ષત્રીધર્મ ધારૂં—મારા ભાઇને મારનારતું વેર લેઉં. ત્યારે
હમણાજ કેમ નથી મારતા ? તે વિષે કહે છે: પ્રશ્ન ઇન્દ્ર. મનુથી—સ્વાયંભુવ
મનુના વખતથી, અર્થાત્ ક્ષત્રિયજાતિની ઉત્પત્તિ ચઇ ત્યારથી. કવિ કહે છે:
સમક્ષ ઇન્દ્ર—જ્યાં યક્ષની સમક્ષ (મોઢા આગળ) યુધિષ્ઠિરે એવું કહ્યું ત્યાં
તે દક્ષ (ચતુર) યક્ષ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો. કેવા પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો તે
કવીશ્વર ગાય છે—હવે વર્ણવે છે.

૪૬૨ સૂર્યકેરા ઇન્દ્ર—આ અર્ધા છંદથી ચાર પ્રશ્ન કર્યા છે: મહા
ભારતમાં લખે છે કે “ કિંસ્વિદાદિત્યમુન્નયતિ ? કેચતસ્યામિતશ્વરા ? કાશ્વેન
મસ્તંનયતિ ? કસ્મિંશ્વપ્રતિષ્ઠતિ ? અર્થ છંદના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યા પ્રમાણે છે. એનો
ઉત્તર પણ તેમાંજ છે કે, “ વ્રહ્માદિત્યમુન્નયતિદેવાસ્તસ્યામિતશ્વરા : । ધર્મશ્વાસ્તં

યક્ષ—કયું કાર્ય કરવાથી, વેદ ભણેલો ગણાય ?

ક્યમ કરી મોટું સ્થાન, પામે કોઈ જન તો ?

કિયા કારણથી થાય, બીજાં એકઠાના જેવો ?

કેમ મતિમાન બને ? વદ તું રાજન તો;

યુધિ૦—વેદાર્થને જાણવાથી, વેદ ભણેલો ગણાય,

તપે ઉચ્ચપદ પો'એ, તાપ સહે તન તો;

અન્ય હોય સાથે તેવો, ધૈર્ય ધર્યાયકી થાય,

વૃદ્ધ સેવ્યે મતિમાન, કે'વાય સજ્જન તો.

૪૬૩

યક્ષ—ભૂસુરમાં સુરપણું, કહો કયું તો મનાય ?

સજ્જન જેવો શું ધર્મ, વિપ્રકેરો માંહી છે ?

મનુષ્યપણું કયું છે ? નીચ જેવું દિવમાં શું ?

યથારથ કહે આજ, ચાર કેમ ત્યાંહી છે ?

યુધિ૦—અંગસહ વેદ ભણે, દિવમાં એ દેવપણું,

સજ્જન શો ધર્મ એ તો, તપશ્ચર્યા આંહી છે;

મનુષ્યપણું એ મણે, પરનિંદા નીચ સમું,

દિવ માંહી તો મનાય, પ્રાણાણુત્વ જ્યાંહી છે.

૪૬૪

ચનયતિતલ્યેચપ્રતિતિષ્ઠતિ ॥ અર્થ જાંઠના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યા પ્રમાણે છે. સવિતા—
સવિતાને. નિર્ઝર—દેવ.

૪૬૩ બીજા એકઠાના જેવો—પોતે એકલો છતાં જાણે પોતાની સાથે
બીજો હોય, એવું શી રીતે બને ? ઉચ્ચપદ—મેટા સ્થાનમાં—મૂળ પ્રશ્ન.
“કેનસ્વિચ્છોત્રિયોમવતિ ? કેનસ્વિદ્વિતેમહત્ ? । કેનસ્વિદ્વિત્યવાન્મવતિરાજન્ !
કનચ્ચુદ્ધિમાન્ ? ॥ ઉત્તર—શ્રુતેનશ્રોત્રિયોમવતિતપસાર્વિદતેમહત્ । ધૃત્વા દ્વિતીય
વાન્મવતિનુદ્ધિમાન્વૃદ્ધસેવય ॥” ઇત્યાદિ.

૪૬૪ ભૂસુર ૪૦—ભૂસુર(પ્રાણાણુ) માં સુરપણું (દેવપણું)
શું છે ? તેમનામાં સજ્જન જેવો ધર્મ કયો છે ? તેમનામાં મનુષ્યપણું કયું

યક્ષ—શું ક્ષત્રીમાં દેવપણું, સજ્જનનો ધર્મ કયો ?

ક્ષત્રીતાણું કહો હવે, આપ મોટા ભૂપ છો;

તેમનામાં નરપણું, વળી નીચ સરખું શું ?

મુને આજ કહો તમે, ધર્મ કેરા રૂપ છો;

બુધિ૦—શર અસ્ત્ર ધરવાં તે, ક્ષત્રીમાં મરૂતપણું,

મખ કરવા ઘણા એ, સજ્જન સ્વરૂપ છે;

ભય ભૂપ માંહી જોઈ, મનુષ્યપણું છે તેહ,

શણે આવ્યો રાણે નહિ, નીચ ખાલી કૂપ છે. ૪૬૫

યક્ષ—મખના સંબંધી કશું, સામ તે તું કહે રાય,

તે સંબંધી યજ્ઞ કશું, મારે જાણવું કહે;

કહ્યાં તેમાંથીજ કોણ, મખને વરે છે કહે,

અતિક્રમે નવ મખ, એવો, તે તું કો લહે;

બુધિ૦—પ્રાણ મખ સંબંધી છે, સામ આમ જાણો તમે,

મન મખસંબંધી છે, યજ્ઞ થઈને રહે;

એક ઋચા સદાવરે, મખને હું જાણું સહી,

અતિક્રમાણ ન તેને, યજ્ઞ તો કરે સહે. ૪૬૬

છે ? તેમનામાં નીચજેવું શું છે ? એ ચાર લાંછી (મારા પ્રશ્નના વિષયમાં) કેમ (કેવી રીતે) છે ? અંગસહ—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ, જ્યોતિષ, એ છ અંગ સહિત. આંહી—અહીં— (ગ્રાન્થાણુમાં). મનુષ્યપણું ઇ૦—તેમને મરણ આવે છે એટલું તેમનામાં મનુષ્યપણું છે (નહિ તો તેઓ દેવજ છે). પરનિંદા ઇ૦—તેઓ જો પરનિંદા કરે તો તેમનામાં એ નીચ મનુષ્યોના જેવો ગુણ જાણવો. ૪૬૫ મરૂતપણું—દેવપણું મખ—યજ્ઞ. ખાલી કૂપ—ખાલી કૂવા જેવો.

૪૬૬. મખના ઇ૦—યજ્ઞના સંબંધી સામ (સામવેદનો મંત્ર) તે શું છે ? અર્થાત્ સામમંત્ર એ યજ્ઞતું કયું અંગ ગણાય ? અને એજ પ્રમાણે તે સંબંધી ઇ૦—યજ્ઞ સંબંધી યજ્ઞ (યજુર્વેદનો મંત્ર) તે શું છે ? કયા ઇ૦—ઉપર જે સામ અને યજુર કયાં તેમાંથી મખને (યજ્ઞને) કોણ વરે

યક્ષ—ક્યારા બાંધનારને શું શ્રેષ્ઠ ? નૃપ આજ કહો,
 સંત્રે' કરનારને શું ઉત્તમ ? તમે ગણો;
 પ્રતિષ્ઠાને ઇચ્છનારા, અનુત્તમ ગણે કયુ ?
 કરનાર પ્રસવ શુ, શ્રેષ્ઠ માને ? તે ભણો;

યુધિઃ—ક્યારા બાંધનારને છે, વરસાદ અતિ શ્રેષ્ઠ,
 સંત્રે' કરનારને છે, ચાડૂ બીજ તો શણો;
 ઇચ્છનાર પ્રતિષ્ઠાને, સુરભિ ગાણાય શ્રેષ્ઠ,
 કરનાર પ્રસવને, શ્રેષ્ઠ પુત્ર છે ઘણો.

૪૬૭

યક્ષ—વિષયનો અનુભવ, કરતો જે જન વળી,
 મતિમાન મોટો ઘણો, રાય સહુ સાંભળો;
 પૂર્ણ પૂજ્યો હોય લોકે, માનવા માનવા ચોગ્ય,
 શ્વાસોચ્છ્વાસ લેનાર કો, જીવતો નથી કળ્યો !

યુધિઃ—યુધિષ્ઠિર કહે એના, એક ઉત્તર કહું હું,
 સમજ તું દક્ષ યક્ષ, ટાળી મન આમળો;
 કિંકર અતિથિ દેવ, પિતૃ પોતે મળી પંચ,
 તેમને ન આપે જેહ, શ્વાસ લે તોયે બળ્યો.

૪૬૮

છે. (પસદ કરે છે ? અને મખ (યજ્ઞ) કોનું અતિ કમણુ (ઉદસંધન)
 નથી કરતો ? અર્થાત્ કયા મંત્ર યજ્ઞમાં પ્રમાણ મનાય છે ? અનુક્રમે ઉત્તર
 આપે છેઃ પ્રાણ ઇન્—સામવેદ એ યજ્ઞનો પ્રાણ છે, યજુર્વેદ એ યજ્ઞનું મન
 છે, ઋચ્યા (ઋગ્વેદના મંત્ર) યજ્ઞને વરે છે અને તે ઋચ્યાનું અતિ કમણુ
 યજ્ઞ કરી શકતો નથી.

૨૬૭ સંત્રે'—સંત્રહ. અનુત્તમ—શ્રેષ્ઠ. ચાડૂ—સુંદર. શણો—મુણો.
 ઇચ્છનાર ઇન્—પ્રતિષ્ઠા ઇચ્છનારને. કરનાર ઇન્—પ્રસવ કરનારને.

૨૬૮ વિષયનો ઇન્—એવો કોણુ છે કે જે ઇન્દ્રિયોના વિષય (શબ્દ, સ્પર્શ,
 રૂપ, રસ, ગંધ) નો અનુભવ કરતો હોય, મોટો મતિમાન હોય, કોકોએ

યક્ષ—પૃથ્વીથી અત્યંત મૌઢું ? આકાશથી ઉંચું કશું ?

આજ મુને કહે જૂપ, જાણી લેઉં હુંય તો;

વાયુથી ઉતાવળું શું ચાલે ? તેહ કહે મને,

તારણથી ઘણું કશું ? આજ કહે તુંય તો;

યુધિ૦—માતા અતિ માનો મોટી, મહી થકી મતિમાન ।

નભ થકી ઉંચો જાણો, જાપ કહું છુંય તો;

અત્યંત છે સમીરથી, ત્વરિત માનસ યક્ષ ।

તારણી ઘણી છે ચિંતા, કહું એમાં શુંય તો. ૪૬૯

યક્ષ—સુખ્તાવરથા માંહી કહો, કોણ આંખ મીચે નહિ ?

ઉપજીને કોણ કહો, હાલ્યાવનું તો રહે ?

હૈકું નથી કોને નૃપ ? વેગથી વધેછે કશું ?

ઉત્તર તું આપ મારા, જાણીતો હોય કહે;

યુધિ૦—સૂઘ રે'તાં મત્સ્ય નવ, ચક્ષ કદી મીચે યક્ષ ।

ઉપન્યા પછી ન હાલે, ઈંકુ સ્થિરતા સહે;

હૈકું ખાણાને ન હોય, વેગથી વધેછે નદી,

એણું સાંભળ્યું છે અમે, અન્ય હોય તું લહે! ૪૭૦

પૂર્ણ પૂજેલો હોય (લોકોમાં) પ્રતિષ્ઠિત મનાતો હોય, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો હોય તેમ છતાં તે જીવતો ન કહેવાય? એવો એક પ્રશ્ન છે. ઉત્તર આપે છે: કિંકર ૪૦—જે પુરૂષ પોતાના (કિંકર(સેવક)ને, અતિથિને, દેવને, પિતૃને અને પોતાને કાંઈ આપે નહિ—પોપે નહિ એવો જે કંબુસ હોય તે શ્વાસ લેતો હોય તોય તે જાણ્યો ! મૂઆ જેવો છે ।

૪૬૯. અત્યંત ૪૦—સમીરથી (વાયુથી) અત્યંત ત્વરિત (ઉતાવળું) માનસ (મન) છે. ૪૭૦ પા'ણાને—પથરાને. અન્ય ૪૦—જો ખીણું હોય તો તું જાણે ।

યક્ષ—કરનાર પ્રવાસને, મિત્ર કોણ ? મને કહે,
 ગેહે વસનારને તો, મિત્ર કોણ રાય ! છે ?
 મહારોગીનેજ કિયો મિત્ર ? કહી દેતું આજ,
 નિકટ મરણ જેતું, મિત્ર કોણ થાય છે ?

યુધિ૦—સથવારો પ્રવાસીનો મિત્ર માનું અમો યક્ષ,
 ગૃહવાસીકરો મિત્ર, માનિતી મનાય છે;
 રોગી કે મારોગી ગ્રહો, વૈધ તેના મિત્ર સહી,
 પાસે મર્ણવાળાને તો, દાન મિત્ર ગાય છે.

૪૭૧

યક્ષ—સહુ જીવતણો કહો, કોણ અતિથિજ ગણો ?
 સનાતન ધર્મરૂપ, કહો શું કે'વાયું છે ?
 વળી પીયૂષ કશું છે ? આ જગત શું છે ? કહે,
 જાણવું છે મારે સર્વ, તુંથી જે લે'વાયું છે;

યુધિ૦—સર્વનો અતિથિ અગ્નિ, ઘેનુકુચ રૂપી સોમ,
 હોમવું જે અગ્નિમાં તે, સતધર્મ ગાયું છે
 તેજ મોક્ષહેતુ તેથી સુધા, ન આ સર્વ જગત,
 કવીશ્વર કહે કરી, કારણાત્મે વાયુ છે.

૪૭૨

૪૭૧. કરનાર ઈ૦—પ્રવાસ કરનારને મિત્ર કોણ છે ? ગેહે ઇ૦—ગેહે
 (ઘેર) વસનારને મિત્ર કોણ છે ? નિકટ—પાસે. ઉત્તર આપે છે: સથવારો
 ઇ૦. સથવારો—સાથ—કાક્ષો. 'સથવારો' નો અર્થ કવિએ સાથેજ
 માન્યો હશે કેમકે, “સાર્થઃ પ્રવસતોમિત્રં માર્યામિત્રંગૃહેસતઃ । આતુસ્સમિપદ્મિત્ર
 દાનમિત્રમરિષ્યતઃ” એ પ્રમાણે મૂળ ગ્રંથમાં છે. તેમાં પ્રવાસીનો મિત્ર સાર્થ
 છે, એમ કહ્યું છે.

૪૭૨ પીયૂષ—અમૃત. તુંથી ઇ૦—તારાથી જે લે'વાયું (સમ-
 જાય) હોય તે મારે જાણવું છે. ઉત્તર આપે છે: સર્વ જીવનો અતિથિ અગ્નિ
 છે કેમકે સૌ કોઈને તે નિત્ય-પૂજવા યોગ્ય છે. ઘેનુ (ગાય) ના દૂધ રૂપી

યક્ષ—એકલો ફરે છે કોણ? ઉપજી ફરીથી વળી,
ઉપજે છે કોણ કહે? યુગ્મિષ્ઠિર રાજતો;
ઠાઠ વાય અતિ અતિ, ઔષધ તેનું તું લહે!
બીજ વાવવાનું મોટું, સ્થાન કહે આજ તો;

યુગ્મિં—એકલો સવિતા ફરે, વલ્લભ કવિતા કરે,
ઉપજે મરે ન જીવે, શશાંક મા'રાજ તો;
દવાદાર તાઠ કેરું, પાવક મનાય પૂરો,
બીજ વાવવાનું સ્થાન, મોટું મહી કાજ તો. ૪૭૩

યક્ષ—પૂછ્યું યક્ષરાજે ત્યારે, ધર્મ અને યક્ષકેરું,
માને તારે મતે એકું, તું તો એક સ્થાન શું ?
તેમ તરિ મતે હશે, સ્વર્ગ અને સુખ કેરું,
એકજ કહે ને આજ, સ્થાન છે રાજન શું ?
યુગ્મિં—છે આતુર્ય ધર્મતાણું, દાન યરાનું છે સ્થાન,
મારે મતે એમ માનું, કહે તારે ધ્યાન શું !

સોમ (સોમરસ) જે અગ્નિમાં હોમવો તે સતધર્મ (સનાતન ધર્મ) છે એમ શાસ્ત્રમાં ગાયું (કહ્યું) છે. તેજ (હોમ) એ મોક્ષનો હેતુ (ચિત્તશુદ્ધિ-દાર) છે તેથી તે મુખ (પીયૂષ) છે. મોક્ષનું બીજું નામ અમૃત છે અને પીયૂષ એ અમૃતનો પર્યાય શબ્દ છે માટે મોક્ષને બદલે પીયૂષ શબ્દ વાપર્યો છે. યોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે: ને ઇં—ને આ સર્વ જગત કારણાત્મે (કારણ રૂપે) વાયુ છે --વાયુરૂપ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે વાયુ છે.

૪૭૩ ઉપજી ઇં—એક વાર ઉત્પન્ન થઇને ફરીથી કોણ ઉપજે છે ? જે વાર કોણ ઉપજે છે ? ઉપજે ઇં—ચંદ્રમા શુકલપક્ષમાં ઉપજે છે, અમા-વાસ્થાને દિવસે મરે છે અને પાછો શુકલપક્ષમાં ઉપજે છે. લોકો કહે છે કે 'પડવાનો ચંદ્રમા પડીને ઉગે છે. એ ઉપરથી ચંદ્રને દિવ (જે વાર જન્મનારો) કહે છે. શશાંક-ચંદ્ર. દવાદાર—ઔષધ. પાવક—અગ્નિ મહી-પૃથ્વી. બીજ વાવવાનું સ્થાન જે મહી તે મોટું કાજ (કાર્ય) છે.

સત્ય સ્વર્ગનું છે સ્થાન, શીળ સુખકેરું માનું,

યક્ષરાજ તમે મોટા, કહો ગૂઢ ગાન શું.

૪૭૪

યક્ષ—મનુષ્યનો આત્મા કોણ ? દૈવકૃત મિત્ર તેના,

કોણ ? તે તું કહે મને, જાણવું છે માહરે;

ઉપજીવન કહે તું, જગતજીવું કશું અલ્યા !

આ જગતનો આશ્રય શું ? કે'વું એ તો તાહ રે;

યુધિ૦—પુત્ર એ પુરૂષકેરો, આત્મા સુધી લોક કહે,

છે સ્ત્રી દૈવકૃત મિત્ર, જુગો જુગ જાહરે;

જગત ઉપજીવન તો, મેઘ મનાયે છે યક્ષ ।

જગતાશ્રય દાન કે'છે, થાય જોણે વાહ રે !

૪૭૫

યક્ષ—ધન્ય માત્ર માંહી કહો, ઉત્તમ શું ? યુધિષ્ઠિર !

ધન માત્ર માંહી તેમ, શું ચાર ગણાય છે ?

લાભ માત્ર લેયે તેમાં, અનુત્તમ શું નૃપાળ ?

સુખ માત્ર માંહી કહો વર, શું ભણાય છે ?

યુધિ૦—ધન્ય માત્ર માંહી વર, આતુર્યને કહે લોક,

ધન માત્રે શાસ્ત્રધન, વાર એ જાણાય છે;

૪૭૪. પૂછ્યું ઇ૦—ત્યારે (ફરીને) યક્ષરાજે પૂછ્યું કે તું તારે મતે જે જે ધર્મનું એકજ સ્થાન માને છે એવું શું છે ? અને તેજ રીતે જેને યશનું એકજ સ્થાન માને છે એવું શું છે ? અને તેમજ તારે મતે સ્વર્ગનું એકજ સ્થાન શું છે ? અને સુખનું એકજ સ્થાન શું છે ? એકજ શબ્દનો અર્થ અહીં મોટામાં મોટું એવો કરવો. ઉત્તર આપે છે: છે ઇ૦. કહે ઇ૦—મારું કહેલું બરાબર ન હોય તો તારા ધ્યાનમાં શું આવે છે તે કહે. સુખકેરું (સ્થાન).

૪૭૫ ઉપજીવન-જીવવાનું સાધન. સુધી-સારી બુદ્ધિરાળા. વાહ રે !-વાહવા—કીર્તિ.

લાલ માત્રે આરોગ્ય છે, સુખમાત્રે સંતોષ તો,

અનુત્તમ કહે સહુ, ખોટાં તો ઘણાંય છે!

૪૭૬

યક્ષ—લોકમાત્રે શ્રેષ્ઠ ધર્મ, કયો ગણે છે તું રાય ?

સદા કૃણદા કયો છે, ધર્મ ધર્મરાજ કે;

નિયમે શું રાખીએ તો, શોચ ન થાયે કદીએ,

કોની સાથે મિત્રાઈનું, ન છુરણ કાળ રે;

યુધિં—અક્રોધતા પરમ ધર્મ, સદાકૃણદા કહ્યો છે,

વેદમાં જે ધર્મ ભાખ્યો, પુણ્યકેરી પાંજ એ;

નિયમે રાખે જે મન, શોચ નવ થાય કદી,

સન્નતની મિત્રાઈનો, થાયે નહિ તાજ તે.

૪૭૭

યક્ષ—શું તજને પ્રિય થાય ? શું તજે ન શોચ થાય ?

કહી દેં જે જાણે તું, સેલીસટ વાત છે;

શું તજેથી ધની થાય ? શું તજેથી સુખી થાય ?

પાત્ર જોઈ પૂછું અમો, ઘણી તારી ખ્યાત છે!

યુધિં—અભિમાન તજે જેહ, વા'લો તે સહુનો થાય,

૪૭૬ અનુત્તમ—સર્વોત્તમ ધનમાત્રે—તમામ પ્રકારના ધનમાં. શાસ્ત્ર-ધન-શાસ્ત્ર રૂપી ધન—વિનાધન. વારૂ—હીક—ઉત્તમ.

૪૭૭ સદાકૃણદા—સદૈવ કૃણ આપે એવો. નિયમમાં—કર્મજનમાં. કોની ઈં—કોની સાથે મિત્રતા રાખીએ તો તે છુરું (જૂની—ધસાઈ ગયેલી—અર્થાત્ ક્ષય) ન થાય ? અરોધતા ઇં—અક્રોધપણું એ પરમ (શ્રેષ્ઠ) ધર્મ છે. “આનૃશંસ્યંપરોધર્મઃ” એમ મૂળમાં છે, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે સન્નતતા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. ” અક્રોધપણું એજ સન્નતતા છે માટે કવિએ આનૃશંસ્ય નો અર્થ ‘અક્રોધતા’ કર્યો છે તે હીકજ છે. પી-જન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે: સદા કૃણદા ઇં—વેદમાં જે ધર્મ ભાખ્યો છે તે પુણ્યની પાંજ છે માટે તે સદૈવ કૃણ આપનાર ધર્મ જાણવો. તાજ—ત્યાગ. અર્થાત્ છુરું થતી નથી.

ક્રોધ તજ્યે શોચ નવ થાય, ક્રોધ ઘાત છે;
કામના તજ્યેથી થાય, ધનવાન ધનદશો,
લોભ તજ્યે સુખ થાય, વલ્લભ પ્રખ્યાત છે.

૪૭૮

યક્ષ—શું કરવા વાડવને, દાન આપવું તે કહે ?
શું કરવા આપવું કે', નટ નૃત્યકારને ?
શું કરવા કિંકરને, આપવું તે કહે મુને ?
શું કરવા રાયને તો, આપવાનું ધારને ?

યુધિ૦—દિવને દેવું જે દાન, ધર્મ કારણે છે તેહ,
નટ નૃત્યકારને તો, યશકેરા સારને;
કિંકરને આપવું તે, તેના પોષણને માટે,
નૃપને જે આપવું તે, ભયકેરા ભારને.

૪૭૯

યક્ષ—કેમ લોક વીંટાઈને, રહ્યા છે તે કહે મુને ?
શાથી ન પ્રકાશ થાય, કહી દે ઉતાવળો ?
કેમ મિત્રો કરે ત્યાગ, કારણ કહે તું તેનું ?
શાથી સ્વર્ગ ના પમાય ? ચાર પ્રશ્ન સાંભળો;

યુધિ૦—અજ્ઞાને વીંટાચો લોક, શોક તજ સાંભળો એ,
અંધકારથી ન થાય, પ્રકાશ તમે કળો;
મિત્રો ત્યાગ કરે લોભે, શોભે કુસંગતે નહિ,
સ્વર્ગમાંહી ભય નહિ, અર્થ હજી ના વળ્યો ?

૪૮૦

યક્ષ—કે'વાય મરેલો કેમ, માનવ તે કહે મુને ?
દશ મરેલો કે'વાય, તેહ કહે તુંય તો ?

૪૭૮ પ્રિય—વાહાલો. ક્રોધ ઇ૦—કેમકે ક્રોધ એ ઘાત રૂપ છે. કામ-
ના-કરેઈરહા—તૃષ્ણા. ધનદશો—કુબેર સરખો. ૪૭૯ યશકેરા ઇ૦—
યશના સારને (માટે). ભયકેરા ઇ૦—અર્થાત્ ભયકેરા ભારમાંથી છૂટવાને
માટે. ૪૮૦ શોભે ઇ૦—કુસંગતિએ કરીને મનુષ્ય શોભે નહિ અને સ્વર્ગ માં
પણ જઈ શકે નહિ. (એથા પ્રશ્નોનો ઉત્તર).

શ્રાદ્ધ મરેલું કે'વાય, કેમ તેનું કારણ કે' ?

મખ મર્યો કે'વાય શે, કહે ધર્મી છું'ય તો ?

યુધિ૦—મરેલો દરિદ્રી માનું, નૃવવનો દશ પાણુ—

મારે મતે છે મરેલો, તમો કહો શું'ય તો;

વેદારથહીનદ્વિજ, શ્રાદ્ધ તે મરેલું જાણો,

દક્ષિણા વિનાનો મખ, મૂઝો માનું હું'ય તો.

૪૮૧

યક્ષ—દિશા કે'વી કોને કહો? આજ તમે દક્ષ મોઠા,

પાણી શું તે કહો મને? પાણીવાળા રાય જો;

અન્ન તથા વિષ કોને, કહીએ તે કહો રાય?

શ્રાદ્ધકાળ ભાળો પછે? યક્ષ પાણી પાય જો !

યુધિ૦—સજ્જન નર છે દિશા, નભ ત્રિશવશા જગ,

ધાન્ય ધેનુદુગ્ધ યક્ષ ! પ્રત્યક્ષ જાણાય જો;

યાચના એ વિષ માનું, સતપાત્ર મળે દ્વિજ,

શ્રાદ્ધનો છે કાળ ત્યારે, પાણીની છે નાય જો !

૪૮૨

યક્ષ—તપનું લક્ષણ કશું, જાણતો હોય તો કહે?

દમ કોને કે'વો ભૂપ? દમમાં આવી ભાણ્યો;

૪૮૧ વેદારથ ઈ૦—વેદના અર્થને જાણનારા બ્રાહ્મણ વિનાનું શ્રાદ્ધ મરેલું જાણો. અર્થાત્ જો શ્રાદ્ધમાં વેદાર્થને જાણનાર બ્રાહ્મણ નહિ હોય તે શ્રાદ્ધ નિર્રથક છે. મખ—યજ્ઞ.

૪૮૨ આછંદમાં પાંચ પ્રશ્ન છે. સજ્જન ઇ૦—(કેમકે સારે રસ્તે જવાની દિશા તે બતાવે છે). નભ ઇ૦—(કેમકે મેઘનું પાણી નભ—આકાશમાંથી પડે છે). ધાન્ય ઇ૦—ધેનુનું દૂધ તે ધાન્ય છે (કેમકે તેવડે જીવાય છે). યાચના ઇ૦—ભીખ માગવી તે ઝેર છે (કેમકે તેથી હલકાઇ આવે છે). યક્ષે કહું હવું કે તું આ ઉત્તર કરે તો યક્ષ તને પાણી પાય, તેના ઉગરમાં કહે છે: પાણીની ઇ૦—પાણી પીવાની મારે ના છે—પાણી તો નથીજ પીવું !

ક્ષમા કોને કહીએ કો' ? તમા તેની છેજ મારે,
 લજ્જા કહે કોને તુંય ? પાંડવ મોટો ગણ્યો !
 યુધિ૦—જે સ્વધર્માચારી થવું, તેજ તપ માનું અમો,
 માનસનું દમન તે, દમ યક્ષ મેં શણ્યો;
 શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ સહે, ક્ષમા અમો કહું તેને,
 અયોગ્ય જે કરે નહિ, લજ્જા રૂપ એ લણ્યો. ૪૮૩
 યક્ષ—રાજ યુધિષ્ઠિર આજ, કહે જ્ઞાન તે શું હશે ?
 શમ કોને કે'વો ? ભાઈ ! શમતા સાચી ધરે;
 દયા દરિયાવ જેવો, કહે દયા કે'વી કોને ?
 કોમળતા કશું હશે ? કહે આજ ઉગરે !
 યુધિ૦—સમ્યક પ્રકારે જાણે, તત્ત્વાર્થને તેહ જ્ઞાન,
 ચિત્તશાંતતા અતિ તે, શમ સહુ કે' ખરે;
 સર્વ સુખી થાય એવું, ઇચ્છે તેહ દયા જાણે,
 સર્વગમ સમાનતા, કોમળત્વ ઉચ્ચરે. ૪૮૪

૪૮૩ સ્વધર્માચારી—પોતાનો ધર્મ આચરનાર. માનસ ઇ૦—મનને
 દમવું-તેજ દમ નામે ગુણ છે એમ હે યક્ષ ! મેં સાંભળ્યું છે. શીતોષ્ણા-
 દિ દ્વંદ્વ—ટાઢ તાપ વગેરે જોડાં. ટાઢ અને તાપ, ભૂખ અને તરસ, સુખ
 અને દુઃખ, એવાં જોડાંને દ્વંદ્વ કહે છે. એ જોડાંનું સહન કરવાનો જે ગુણ
 તેને અમો ક્ષમા કહીએ છીએ. અયોગ્ય ઇ૦—જે પુરૂષ અયોગ્ય કરે નહિ
 અર્થાત્ અકાર્ય (નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય) થી જે દૂર રહે તેના તે ગુણને
 લજ્જા કહેવી. મૂળમાં “-હીરકાર્યનિવર્તનમ્” એ પ્રમાણે છે. એ લણ્યો—
 અર્થાત્ એને પસંદ કર્યો.

૪૮૪. શમતા ઇ૦—તું સાચી શમતા ધરે છે માટે તને ‘ શમ તે શું ?
 એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. દયા ઇ૦—દયાના દરિયાવ જેવો તું કહે ઇ૦ ત-
 ત્ત્વાર્થને—સ્તુત્વરૂપને. કોમળત્વ—આર્જવ—સરળતા. “આર્જવંસમચિ-
 ત્તા-સર્વ ને વિષે અથવા સર્વ કાળ સમાન ચિત્ત રાખવું તેને આર્જવ (સી-
 ધાપણું) કહે છે ” એવો અસલ ગ્રંથમાં પાઠ છે.

યક્ષ—કષ્ટથી જીતાય નહિ, એવો નરઅરિ કોણ ?
શું અસાધ્ય રોગ કહો ? યુધિષ્ઠિર જાણુ છો !
સાધુનું સ્વરૂપ કહો ? અસાધુનું તેણે સહુ ?
જાણવું છે માટે વદો, લક્ષાતણા જાણુ છો !

યુધિઃ—કષ્ટથી ન જીતાય તો, નરઅરિ કૂડો કોણ,
લોભ તે અસાધ્ય રોગ, તમે ક્યાં અજાણુ છો !
ભદ્ર સહુ પ્રાણીતાણું, ઇચ્છે તેહ સાધુ ખરો,
નિર્દય અસાધુ આપ, કેમ કહું જાણુ છો !! ૪૮૫

યક્ષ—મહામોઠા મહીપાળ ! મોહ તેહ કશું હશે ?
અભિમાન કોને કહો ? તમારા તો મતથી;
આલસ્ય તે કે'વું કોને ? તેમ શોકનું સ્વરૂપ ?
કહી પાણી લેઈ જાઓ, પીઓ પૂરી પતથી !

યુધિઃ—ધર્મ મધ્ય મૂઢપણું, મોહ અગો માનું તેને,
આત્મસ્તુતિ અભિમાન, (એ)માનું મારી મતથી;
ધર્મ કર્મ કરવું ન, આલસ્ય તે યક્ષરાજ !
શોકરૂપ અજ્ઞાન છે, કહ્યું ગૂઢ ગતથી. ૪૮૬

૪૮૫ નરઅરિ—નરનો અરિ. જાણુ (જાનુ)—સૂર્ય. ભદ્ર—ભલું.
કેમ ઇ—તમે તેવા અસાધુની જાણુ છો એમ હું કેમ કહું ? અર્થાત્
તમે તો સાધુ છો ! વદોહિત, તમે અસાધુ છો તે તમારાં કર્મ ઉપરથીજ
જણાઇ આવે છે; મારે મોઢે કહેવાની શી જરૂર છે. એ વ્યંગ્ય,

૪૮૬ પતથી—વિશ્વાસથી. ધર્મકર્મ ઈ—ધર્મ રૂપ કર્મ ન કરવું તે
આજ્ઞા. શોક ઇ—અજ્ઞાન એજ શોક. પંચદશીમાં કહ્યું છે કે “આત્માનચેદ્વિ
જાનીયાદયમસ્મીતિપુરુષઃ । કિમિચ્છન્કસ્યકામાયશરીરમનુસંજ્વરતા” —“જો પુરુષ
એમ જાણે કે હું તે આ વસ્તુ (આત્મા) છું અર્થાત્ તેને આત્મજ્ઞાન
થાય તો પછી શું ઇચ્છીને અને શાને ઓર્યે તે પડે પરિતાપ પામે—

યક્ષ—સ્થિરપાણું તેડ કશું ? અનતઅરિ ! કો' આજ,
 ધૈર્ય શું તે કહો મુને ! ધૈર્યધર ધીર છો;
 અનુત્તમ મજ્જન શું ? તીર્ય તો અનેક કહ્યાં,
 દાન કોને કે'વું કહો ? દ્વતારમાં વીર છો;

યુધિ૦—સ્વધર્મમાં સ્થિર થવું, સ્થિરતા કહું તે અમો,
 ઈન્દ્રિય નિગ્રહ ધૈર્ય, પૂછવામાં પીર છો;
 મનમેલ ત્યાગવો તે, મજ્જન છે મારે મત,
 પ્રાણી રક્ષા એજ દાન, તેના તમે તીર છો. ૪૮૭

યક્ષ—પૂરેપૂરો પંડિત કો ? કે'વો કોને નાસ્તિક તો ?
 જાણો તેવું કહો ભૂપ ! સત્યના સ્વરૂપ છો;
 કામના કહોછો કોને ? તેમ મત્સરનું કહો ?
 મૂળ તો હું જાઉં નહિ, ભૂપ તો અનુપ છો;

યુધિ૦—ધર્મજ્ઞ તે પંડિત છે, અધર્મજ્ઞ અને અજ્ઞ,
 જાણવો તે નાસ્તિક તો, આપ મહારૂપ છો;
 જન્મમર્ણુ આપે જેહ, કામના તો કે'વી તેહ.

શોક કરે ! પણ આત્માના અજ્ઞાનને લીધેજ તે શોક કરે છે.” ગૂઢગતથી—
 અધ્યાત્મ સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને.

૪૮૭ મજ્જન—સ્નાન. ઈન્દ્રિયનિગ્રહ—ઈન્દ્રિયોને કબજે રાખવી તે.
 પીર-પીર જેવા. મનમેલ —કામ ક્રોધાદિકની વાસનાઓ. તેના ધ૦—તે
 પ્રાણી રક્ષાના તમે તીર (કાંડા-સીમા) રૂપ છો. વક્રોક્તિ. અર્થાત્ પ્રાણી
 રક્ષારૂપી સમુદ્રના તમે કાંડા રૂપ છો. એટલે જેમ કાંડા ઉપર પ્રાણી નથી
 હોતું તેમ તમારે વિષે પ્રાણી રક્ષા હોય નહિ ! અથવા તમે પ્રાણી રક્ષાના
 તીર (પ્રાણુ) રૂપ છો. પ્રાણી રક્ષાનો નાશ કરનારા છો (મારા ભાઈઓ-
 ને માર્યા છે માટે).

મત્સર એ હૃદ તાપ, મહામતિરૂપ છે.

૪૮૮

યક્ષ—અહંકાર કે'વો કોને, જાણતા હશે નૃપાળ ?

તેમ દંભ કેરું કહો ? સ્તંભ સ્થિરતાતણા ?

દૈવ દૈવ કરી રહ્યા, તેહ દૈવ કશું હશે ?

પૈશૂન્ય સ્વરૂપ કહે ? મોટાઇમાં ના માણા !

બુધિ—બૃહત્ અજ્ઞાન તેહ, અહંકાર માનું હુંય,

દેખાડવા ધર્મ ધરે, દંભ એ દંભી ઘણા;

દાનકેરૂં દ્રુળ દૈવ, દૂષણ દે પારકાને,

પૈશૂન્ય તે પૂરેપૂરું, એવા છે ઘણા જણા !

૪૮૯

યક્ષ—ધર્મ અર્થ અને કામ, એ ત્રણ છે પરસ્પર !

નિત્ય વિરોધી નૃપાળ, તેનું શું કે'વાય છે ?

તેહ તને કહી પૂછું, ઉત્તર તું આપ્ય મને,

સમાગમ એમના શે, એક સ્થાને થાય છે ?

૪૮૮ તેમ ઈ—મત્સરનું મૂળ કહો કેમકે તે હું જોઉં નહિ—જાણ-
તો નથી. અથવા મત્સરનું મૂળ તમે મને કહો, એટલે પછી હું તમારા સામું
જોઉં નહિ—તમને દુઃખ નહિ દઉં. અધર્મનું ઈ—જે અધર્મનું (ધર્મને નહિ
જાણનારો) અને અસંભૂત) હોય તેને નારિતક કહેવો. આપ તો મોટા રૂપ
વાળા છો માટે સધળું જાણો છો વક્રોક્તિ અર્થાત્ આપ તો નારિતકનું મોટું
રૂપ છો ! —મહાનારિતક છો ! જે એમ ન હોય તો અપરાધ વગરના મારા
ભાઇઓને શા માટે હણ્યો ? જન્મમરણ ઈ—જે વસ્તુવડે જન્મ અને મરણ
થાય છે તેને કામના કહેવો. અને જેનાવડે હૃદયમાં તાપ (સંતાપ) ઉપજે
તેને મત્સર કહેવો. મહામતિ ઈ—આપ મોટી બુદ્ધિના દૂવા જેવા છો !

૪૮૯. બૃહત્ ઈ—મોટું અજ્ઞાન તે અહંકાર. દેખાડવા ઈ—જે
બીજાને દેખાડવાને ધર્મ આચરે તે દંભ જાણવો: એવા દંભી જગતમાં ઘણા
છે. દાન રૂપ કર્મ કરવાથી જે દ્રુળ ગણે તેનું નામ દૈવ. અને જે પુરૂષ પાર-
કાને દૂષણ આપે છે તેના દૂષણ આપવાના ગુણને પૈશૂન્ય કહે છે.

યુધિ૦—રાય કહે અગ્નિ હોત્ર-ધર્મ સ્ત્રી-વિના ન થાય,
સ્ત્રી જે સાવધાન રહે, (તો) ધર્મે અર્થ સા'ય છે !
કામની તે કામ પૂરે, એમ ધર્મ અર્થ કામ,
એક સ્થાને મળે યક્ષ ! એવો મહિમાય છે. ૪૯૦

યક્ષ—ભૂષણ ભરતકુળ, શ્રેષ્ઠ નરમણિ નૃપ !
પૂછું ખ્યાર આણી આજ, ઉત્તર તું દે સહી;
કયું કૃત્ય કરવાથી, અક્ષય નરક નર,
પામે તે તું કહે મને, પછે જા પાણી લઇ ?

યુધિ૦—યાચનાનો કરનાર, મહાદીન દિજ તેડી,
રહે કહે કાંઈ નથી, આપવાનું જા વડી !

૪૯૦ ધર્મ ઈ૦—ધર્મ કરવાથી અર્થાત(ફલ) નો ફલ થાય છે, તથા કામ સધાતો નથી (ઇચ્છાઓ—કામનાઓને નિયમમાં રાખ્યા વિના ધર્મ સાધતો નથી માટે), માટે ધર્મ સાથે અર્થ અને કામ એ બન્નેનો વિરોધ છે. અર્થ ઉપાર્જન કરતાં ધર્મ સધાતો નથી (કેમકે ધર્મ સાચવવાથી અર્થોપાર્જનામાં વિઘ્ન થાય છે તથા ધર્મ સાધતાં અર્થનો વ્યય કરવો પડે છે માટે) તથા કામ પણ સધાતો નથી (કેમકે તે પણ અર્થવ્યય કરવાથીજ સિધ્ધ થાય છે માટે), માટે અર્થ સાથે ધર્મ અને કામ એ બન્નેનો વિરોધ છે. કામ સાધતાં ધર્મની હાનિ થાય છે તથા અર્થનો વ્યય થાય છે માટે કામ સાથે ધર્મ અને અર્થ એ બન્નેનો વિરોધ છે. એવી રીતે એ ત્રણે પરસ્પર નિત્યવિરોધી (જે વિરોધતું નિવારણ થઇ શકે નહિ એવા વિરોધવાળા) છે. એમ છતાં એ ત્રણે એક સ્થાનમાં શી રીતે મળી શકે—સિદ્ધ થઇ શકે ? ઉત્તર આપે છે: રાય ઇ૦—રાજા કહે છે કે સ્ત્રી સહિત અગ્નિહોત્ર કરનાર પુરુષને એ ત્રણે એક સ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રી સહિત અગ્નિહોત્ર કરવાથી ધર્મ થાય છે અને સ્વક્રીયા સ્ત્રી હોવાથી ધર્મથી અવિરૂદ્ધ કામ પણ સધાય છે. તેમજ અગ્નિહોત્ર રૂપી ધર્મવડે અર્થ પ્રાપ્તિ પણ થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્ર વેદ દ્વિજ, સુરપિતૃ ધર્મ નિંદે,

ધની લોભે દીન થાય, નર્કથી છૂટે નહિ.

૪૯૧

યક્ષ—કુળ આચરણ અને, નિગમ અંગે સહિત,

આગમ સરવ પાઠી, હોય કોઈ દ્વિજ તો;

તો તેને કયાથકી ત્યાં, આહ્વાણત્વ ભૂપ ! થાય ?

એ કહે જો મુને તુંય, મન પામે રીઝ તો,

શ્રુષિ—કુળ અંગ સહવેદ, અધ્યયન આગમનું,

વિપ્રત્વ કારણ નથી, કહું તેનું બીજ તો;

અગ્નિહોત્ર કરનાર, ઇંદ્રિયોને છતનાર,

સદાચાર ધારનાર, દ્વિજ મેઘવીજ તો.

૪૯૨

ધૌમ્યાગમન.

વળી યક્ષ પૂછે પ્રશ્ન, દ્રૌપદી ! દ્રૌપદી ! એવે,

આર્તનાદ સુણ્યા ઘણા, ઘરડા બૂદવતા;

હાય હાય મને મૂકી, નાય નાય મેંજ મૂકી,

૪૯૧ બ્રૂષણ ઈ—ભરતકુળમાં બ્રૂષણરૂપ હે શ્રેષ્ઠ નરમણિ રાજા !

અક્ષય નરક—અર્નાત કાળ સુધી નરક. યાચનાતો કરનાર—માગનાર. પછે

ઈ—અર્થાત્ તેને નિરાશ કરીને કાઢે. બીજો કોણ અક્ષય નરક પામે તે

કહે છે: ધર્મશાસ્ત્ર ઈ—ધર્મશાસ્ત્ર, વેદ, આહ્વાણ, સુર (દેવ), પિતૃઓ,

અને ધર્મ, એ સર્વની નિંદા કરે તથા પોતે ધની (ધનવાન) છતાં લોભવડે

દીન થાય (દાન ભોગ કરે નહિ) તે માણસ નરકથી છૂટે નહિ.

૪૯૨ આગળ—શાસ્ત્ર. મયાથકી—એ કહ્યાં તેમાંના કયાવડે આહ્વા-

ણત્વ મળે છે ? અર્થાત્ કુળવાનુ તે આહ્વાણ, કે સદાચારી તે આહ્વાણ ? કે

વેદપાઠી તે આહ્વાણ ? કે પછી શાસ્ત્રપાઠી તે આહ્વાણ ? મન ઈ—તો

મારું મન રીઝ પામે. વિપ્રત્વ—આહ્વાણપણું. મેઘવીજ—એ આહ્વાણને

મેઘમાં જેમ વીજ પ્રકાશિત હોય છે તેવો પ્રકાશવાળો જાણવો.

ચતુરા ! તું તો ન ચૂકી, દિવ કેરો સેવના ।
 ઊભી રે' ઊભી રે' હવે, ક્યાં ગઇ ! ક્યાં ગઇ ! કહે,
 વેગે પાંચ જોણું મળ્યા, સારથિ તો એવના;
 દિવ સદાચારી હું તો, સત્ય વદું કૃષ્ણા ! સહુ,
 તૃષ્ણા જાય તૂટી, મારી શપથ છે દેવના ।
 એવે કોઇ સર જોઇ, કહે ગુરુ આવો આમ,
 તૃષ્ણા લાગી ઘણી ઘણી, મૃધા નવ લાખિયે;
 દ્રૌપદીને જોળી કાઢું, ગાઢ વન પા'ડમાંથી,
 અન્ન કૃષ્ણા જડચે ખાઈ, દીનત્વ શું દાખિયે ।
 પાણી વિના પ્રાણુ જશે, સારથ્યાદિ છાત્ર સહુ,
 એક સ્વરે કહે એમ, ગુરુ દયા રાખિયે;
 કહ્યા વના કેટલા ત્યાં, સર તીર ધાઇ આવ્યા,
 કર્મમાં ન પાણી પીવું, આવ્યા કૂડી સાખિયે ! ૪૯૪
 પડી પદ્મિની નિહાળી, પાંડવ પડ્યા લહ્યા ત્યાં,
 કહ્યું ગુરુ આવો આવો, અહીં વિપરીત છે ! !
 સતી સહુ પતિ પડ્યા, હાય હાય ખરી વાત !
 ધાઓ ધાઓ ધૌમ્ય ગુરુ, ભારે અહી લીત છે !

૪૯૩ આર્તનાદ—પીડામાં પડેલાની જૂઓ. ધરડા ભૂદેવના-ધૌમ્ય
 ઋષિના. ધૌમ્યએ જોલે છે ? હાય હાય છં—હાય હાય ! મને મૂડી.....
 (ને ગઇ) એમ અડધું જોલતાં ફરીને તેને સુધારીને જોલે છે કે નાના, મેંજ
 તને મૂડી દીધી છે ! ચતુરા-દ્રૌપદી । વેગે છં-હવે હું એ પાંચને વેગથી જોળી
 કાઢું છું કેમકે એવના (એમના) સારથિઓ મને મળ્યા છે । જો હું જોલું
 જોલતો હોઈ તો તૃષ્ણા છં—અર્થાત્ મને મારી આજ્ઞાના સમ છે ।

૪૯૪ કોઇ—કોઇ શિષ્ય. મૃધા—જૂઠું. છાત્ર-વિદ્યાર્થી. આવ્યા છં—
 થી કૂડી (નકારી) સાખિયે આવ્યા—અનિષ્ટ દેખાવના સાક્ષીભૂત
 જોનારા) થયા ।

ગુરુદેવ આવ્યા ધાઇ, જોઇ પડ્યાં પંચને તે,
મહાકષ્ટ માંહી પડ્યા, પ્રભુ આ અનીત છે !!
પાંચ જણાં મૂઆં કેમ, યુધિષ્ઠિર ગયા ક્યાંહી,
દિવને નિમિત્ત ચોટ્યું, ધન્ય સતી પ્રીત છે !! ૪૯૫

રાહીયાળમેળાય.

એવે યુધિષ્ઠિરે દીઠા, મહાદીન ધૌમ્ય ગુરુ,
રાઇ ધાઇ નમ્ચો જાઇ, પીડ કૈંક જાય છે;
અરે યુધિષ્ઠિર આ શું, કેમ પૃથ્વી સૂતા ચાર,
ક્યારે કૃપણા આવી અહીં, ધોર વાયુ વાય છે !
આકાશમાં થયો શબ્દ, પાંડુસૂત્ર મૂઆ પાંચ,
પાંચાક્ષી સુણીને દોડી, કોણ કષ્ટ કાય છે;
તેની પૃઠે અમો સહુ, દક્ષિણ દિશામાં આવ્યા,
વિખટાં પડ્યાં અંધારે, કે'તાં દુઃખ થાય છે ! ૪૯૬

૪૯૫ ભીત (ભીતિ)—જાય. અનીત—અનીતિ. ગુરુ દેવના મનમાં
યતા ત્વરિત ફેરફારદ્વારા તેના મનની વ્યગ્રતા વર્ણવે છે: હે પ્રભુ ! આ અનીતિ
યઇ છે ! આ પાંચ જણાં કેમ મુઆં ! યુધિષ્ઠિર ક્યાં ગયા ? અરણી
કાષ્ઠવાળા બ્રાહ્મણને આ પાંડવના મરણનું નિમિત્ત ચોટ્યું ! સતી (દ્રૌપદી-
ની પ્રીતીને ધન્ય છે ! એ ઉદાહરણોથી જણાય છે કે તેમનું મન એક
વિષય ઉપર સ્થિર નથી.

૪૯૬ રાઇ—રાખ (યુધિષ્ઠિર). પીડ ઇ—રાખને જોવાથી ધૌમ્ય-
ની પીડા કાંઈક અંશે ઓછી થાય છે. ધૌમ્ય યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન કરીને તેના
ઉત્તરની રાહ ન જોતાં પોતાનું વૃત્તાંત હુંકમાં કહી જાય છે: ધોર ઇ—
હમણા જે ધોર (ભયાનક) વાયુ વાય છે તે વાયુ ભેગો આકાશમાં શબ્દ
થયો કે ' પાંચ પાંડુસૂત્ર મુઆ ' તે સાંભળીને પાંચાક્ષી (દ્રૌપદી) દોડી

ચતુરા ! તું તો ન ચૂકી, દિવસ કેરી સેવના ।
 ઊભી રે' ઊભી રે' હવે, ક્યાં ગઇ ! ક્યાં ગઇ ! કહે,
 વેગે પાંચ ખોળું મળ્યા, સારથિ તો એવના;
 દિવસ સદાચારી હું તો, સત્ય વડું કૃષ્ણા । સહુ,
 તૃણા જાય તૂટી, મારી શપથ છે દેવના । ૪૯૩
 એવે કોઇ સર જોઇ, કહે ગુરુ આવો આવ,
 તૃષા લાગી ઘણી ઘણી, મૃષા નવ લાખિયે;
 દ્રૌપદીને ખોળી કાઢું, ગાઢ વન પા'ડમાંથી,
 અન્ન કૃષ્ણા જડયે ખાઈ, દીનત્વ શું દાખિએ ।
 પાણી વિના પ્રાણુ જશે, સારથ્યાદિ છાત્ર સહુ,
 એક સ્વરે કહે એમ, ગુરુ દયા રાખિયે;
 કહ્યા વના કેટલા ત્યાં, સર તીર ધાઈ આવ્યા,
 કર્મમાં ન પાણી પીવું, આવ્યા કૂડી સાખિયે । ૪૯૪
 પડી પદ્મિની નિહાળી, પાંડવ પડ્યા લહ્યા ત્યાં,
 કહ્યું ગુરુ આવો આવો, અહીં વિપરીત છે ! !
 સતી સહુ પતિ પડ્યા, હાય હાય ખરી વાત ।
 ધાઓ ધાઓ ધૌમ્ય ગુરુ, ભારે અહી ભીત છે ।

૪૯૩ આર્તનાદ—પીડામાં પડેલાની ખૂંચો. ધરડા ભૂદેવના-ધૌમ્ય
 ઋષિના. ધૌમ્યએ જોલે છે ? હાય હાય ઇ—હાય હાય ! મને મૂકી.....
 (ને ગઇ) એમ અડધું બોલતાં દ્રુપદે તેને સુધારીને જોલે છે કે નાના, મેંજ
 તને મૂકી દીધી છે ! ચતુરા-દ્રૌપદી । વેગે ઇ—હવે હું એ પાંચને વેગથી ખોળી
 કાઢું છું કેમકે એવના (એમના) સારથિઓ મને મળ્યા છે । જો હું જોડું
 બોલતો હોઈ તો તૃણા ઇ—અર્થાત્ મને મારી આશાના સમ છે ।

૪૯૪ કોઇ—કોઇ શિષ્ય. મૃષા—જૂઠું. છાત્ર-વિદ્યાર્થી. આવ્યા ઇ—
 તેથી કૂડી (નકારી) સાખિયે આવ્યા—અનિષ્ટ દેખાવના સાક્ષીભૂત
 (જોનારા) થયા ।

ગુરુદેવ આવ્યા ધાઇ, જોઇ પડ્યાં પંચને તે,
મહાકષ્ટ માંહી પડ્યા, પ્રભુ આ અનીત છે !!
પાંચ જાણાં મૂઆં કેમ, યુધિષ્ઠિર ગયા ક્યાંહી,
દિવને નિમિત્ત ઓઠ્યું, ધન્ય સતી પ્રીત છે !! ૪૯૫

શુદ્ધીપાળમેળાય.

એવે યુધિષ્ઠિરે દીઠા, મહાદીન ધૌમ્ય ગુરુ,
રાઇ ધાઇ નમ્મે જાઇ, પીડ કુંક જાય છે;
અરે યુધિષ્ઠિર આ શું, કેમ પૃથ્વી સૂતા ચાર,
ક્યારે કૃપણા આવી અહીં, ધોર વાયુ વાય છે !
આકાશમાં થયો શબ્દ, પાંડુસૂનુ મૂઆ પાંચ,
પાંચાલી સુણીને દોડી, કોણ કષ્ટ કાય છે;
તેની પૃઠે અમો સહુ, દક્ષિણ દિશામાં આવ્યા,
વિખટાં પડ્યાં અંધારે, કે'તાં દુઃખ થાય છે ! ૪૯૬

૪૯૫ ભીત (ભીતિ)—ભય. અનીત—અનીતિ. ગુરુ દેવના મનમાં થતા ત્વરિત ફેરફારદ્વારા તેના મનની વ્યથતા વર્ણુ છે: હે પ્રભુ ! આ અનીતિ થઇ છે ! આ પાંચ જાણાં કેમ મુઆં ! યુધિષ્ઠિર ક્યાં ગયા ? અરણ્ય કાષ્ઠવાળા બ્રાહ્મણને આ પાંડવના મરણનું નિમિત્ત ઓઠ્યું ! સતી (દ્રૌપદી-ની પ્રીતીને ધન્ય છે ! એ ઉદાહરણોથી જણાય છે કે તેમનું મન એક વિષય ઉપર સ્થિર નથી.

૪૯૬ રાઇ—રાજ (યુધિષ્ઠિર). પીડ ધ૦—રાજને જોવાથી ધૌમ્ય-ની પીડા કાંઈક અંશે ઓછી થાય છે. ધૌમ્ય યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન કરીને તેના ઉત્તરની રાહ ન જોતાં પોતાનું વર્તતાં દુઃખમાં કહી જાય છે: ધોર ધ૦—હમણા જે ધોર (ભયાનક) વાયુ વાય છે તે વાયુ ભેગો આકાશમાં શબ્દ થયો કે ' પાંચ પાંડુસૂનુ મુઆ ' તે સાંભળીને પાંચાલી (દ્રૌપદી) દોડી:

મહામહાકષ્ટ વેઠ્યાં, રાય અમે રાત્રીએ તો,
 બીજે દિન મળી આવ્યા, મૂક્યા સારથિ તમે;
 પછે સહુ આવ્યા અહીં, રડતા ને કકળતા,
 અરે અરે ! દુઃખ દિન, કે'વા ન બેઠા અમે ! !
 કેમ થયું ! કેમ થયું ! ભલે ભૂપ જીવતા છો !
 હાથ પડ્યો કિરીટી શું ! રે કાયા કમકમે ! !
 સુમ જેવો થયો કેમ ? કહી દે તું વેલો મને,
 આ તો વિપરીત થયું, વદતાં રાજ નમે. ૪૯૭

સંક્ષિપ્તમાર્ચાર.

દિનકાળ માટ ગયા, હાણી નવ હાથ આવ્યું,
 મહાવન મધ્ય લાવ્યું, પછે સારથિ તજ્યા;
 દવ લગાડતાં થયા, દુઃખી ગુરુદેવ ! ઘણા,
 પાણી શોધ કાઢ્યા પૂઠે, સે'દવ લેવા સજ્યા;
 ગયા એમ ચાર અને, આવ્યા નવ કોઈ પાછા,
 અમે આવ્યા કષ્ટ લક્ષ્યાં, મૃગ જોઈને ધન્યા;
 પાછા આવી પડ્યા પછે, કૃષ્ણાએ ઉઠાડ્યા ગુરુ !
 તૃણા તુચ્છ ધરી તેવે, ચક્ષરાંજ આ યજ્યા ! ! ૪૯૮

કોણુ ઇ—તેની કાયાએ દોડવાથી કષ્ટ થતું હતું પણ કાયાનું કષ્ટ તે કોણુ છે ? એમ તેની વૃત્તિ તમારામાં તદાકાર થઈ ગઈ હતી.

૪૯૭ મૂક્યા—તમારાથી છૂટા મૂકેલા. વૃત્તાંત કહેતાં પાંડવમરણુનો શોક ધૌમ્ય કહે છે: અરે અરે ! અમે અહીં કાંઈ અમારા દુઃખના દિન કહેવા (વર્ણવવા) બેઠા નથી ! વદતાં ઇ—ધૌમ્યના પ્રશ્નના ઉત્તર વદતાં રાજ (યુધિષ્ઠિર) નમે છે.—નમસ્કાર કરીને ઉત્તર આપે છે.

૪૯૮ અમે—અમે પોતે. ધન્યા—તેને પકડવાને તેની પાછળ પડ્યા. (મૂર્છિત થઈને). કૃષ્ણાએ ઉઠાડ્યા—(તે મારા ઉપર મૂર્છિત થઈને

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

ઘૌમ્યકોષ.

જોઈ યક્ષ ઘૌમ્ય ગુરુ, કે'વા લાગિયા તે ઘડી,
ખી'વા લાગિયા તથાપિ, તપ લાહી ખોલિયા !
અરે દુષ્ટ ! પાંડવને, ફૂરકમી ! તેજ હણ્યા,
ખાળી ભસ્મ કરું તને, કાંઈ તોલ તોલિયા;
યજ્ઞમાન મારા હણ્યા, તે કાળે તબ્બું હું તપ,
શાપ દેધ ભસ્મ કરું, એમ વદી ડોલિયા;
સર જઈ જળ લેધ, સંકલ્પ કરીને કહે,
રાય વારેવાર વાર, ગુરુ ! દૈવે ખોળિયા ! !

યક્ષયાંચના.

મહાન્નપિ કોષ તજો, વાંક રજ નથી મારો,
શાપો અપરાધ વિના, તપ વ્યર્થ જાય રે;
પરભાર્યું પાણી જાણી, અટક મને ન આણી,
હાણી માગી આણી પડ્યા, કરે કોણ સા'ય રે !
મન્નતાણા ઉત્તર આ, આપતો ઊત્તો છે રાય,
રે'શે તેણે જીવતો એ, સુણી કંપી કાય રે;

પડી તેથી હું ઉડ્યા, એમ કહેવાને બદલે શોકમાં અતિસંક્ષિપ્ત સમાચાર
કહ્યા છે). તૃણા ૪૦—પછી અમે તુચ્છ તૃણા (ભાઈઓના મરણનું
કારણ ધ્યાન કરીને જાણવા રૂપ) ધરી તેવામાં આ યક્ષરાજ અમે યજ્ઞ—
પૂજ્યા. અર્થાત્ બધા અનર્થના હેતુરૂપે આ યક્ષરાજ માલમ પડી આવ્યા ! !

૪૯૯ ખી'વા લાગિયા—(નીતિસ્વભાવ વર્ણન). ગુરુ ! ૪૦—
યુધિષ્ઠિર કહે છે કે હે ગુરુ ! એ યક્ષ શું કરે ? દૈવે આપણને ખોળ્યા (દુઃખ-
ના દરિયામાં) છે ! અર્થાત્ યક્ષને શાપ દેવાનું કાંઈ કારણ નથી.

ઘૌમ્ય ગુરુ કહે વારુ, પૂછ્ય તારા મશ્ન સુણું,
પછે ભલે પુરંદર, જોવા જોવું થાય રે !!

૫૦૦

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

યક્ષ—પ્રિય વેણુ ઝોલનાર, પામે તે શું? કહે મુને ?

વિચારીને કરનાર, મેળવે શું ભૂપતિ !

ઘણા મિત્ર હોય જોને, તેને લખ્ય કશું થાય ?

શામા રહી તત્પરને, સમ્યક્ પામે ગતિ ?

યુધિ૦—પ્રિય વેણુ ઝોલનાર, સર્વના તો પ્રિય થાય,

વિચારીને કાર્ય કરે, જ્ય પામે તે અતિ;

અતિ મિત્રવાળો યક્ષ ! સુખથી રહે છે સદા,

તત્પર જે ધર્મમાં તે, સમ્યક્ પામે ગતિ.

૫૦૧

યક્ષ—કોણુ હર્ષ પામે કહો? સુખી રો' આશ્ચર્ય કહી ?

હવે થોડું પૂછવાનું, ધન્ય ધર્મ ધારતા !

પથ શું કહો તે પૂરું? વારતા કે'વી તે કોને ?

ઉત્તર કે' આરતણા, દર્શો દ્રાત મારતા;

યુધિ૦—પાંચમે કે છઠે દિન, શાક માત્ર રાંધી જમે,

કિંતુ ઋણુ હોય નવ, ઋણી આવી હારતા;

મવાસ ન કરવાનો, જેહ જનનેજ હોય,

૫૦૦ અટક—ખાળો. અર્થાત આ પાણી પારકું છે માટે તેની આસા વિના પીવું એ અધર્મ છે એવો ખાંચો ખાધો નહિ, તેથી તે પોતાને હાથેજ હાણી માગી આણીને અહીં પડ્યા છે । હવે એમને સાહાય કોણુ કરે ?
૫૦૧ સમ્યક્—રૂડી-સારી.

હૃદ્ય અતિ પામે તેહ, અખુશી નિવારતા.
 દિવસાનુદિવસ તો, પ્રાણી યમલોક મત્યે,
 જન્ય તે જીવે છે ઘણા, તોય કેમ થાય છે ?
 હવે રહ્યા તેહ નર, સ્થિર થઇ રે'શે સદા,
 તેથકી આશ્ચર્ય અન્ય, યક્ષ ! શું કહેવાય છે !!
 નિશ્ચય રહિત તર્ક, ભિન્ન ભિન્ન શ્રુતિ કુર્ક,
 તેમ નથી એક ઋષિ, તેણે શું સદાય છે:—
 મત પ્રમાણ ન થાય, તેણે ધર્મ રૂપ ગુહ્ય,
 માટે સદાચારી જન્ય, માર્ગ તે મનાય છે.

૫૦૨ સુખી ઇ—આશ્ચર્ય શું છે ? તે કહીને સુખી રહો. હવે ઇ—
 હુ ધર્મધારતા (ધર્મધારી—યુધિષ્ઠિર !) તને મન્ય છે, હવે થોડું પૂછવાનું
 છે. પથ—માર્ગ. માર્ગ કયો ? વારતા ઇ—વાર્તા કયી ? દર્શ ઇ—એ
 પ્રશ્નના ઉત્તર આપવાથી તારા બાઇનો મારનાર તને દેખાશે. પાંચમે ઇ—
 જે માણસ ધાન્ય ન મળવાથી કેવળ શાક (ફૂલ, પાંદડાં, વગેરે) રાંધીને
 જમતો હોય અને તે પણ નિત્ય ન મળવાથી પાંચમે કે છઠે દિવસે જમતો
 હોય, તથાપિ જે તેમે માથે ઝડણુ (દેતું) ન હોય અને કોઇ ઝડણી (ઝડણુ
 ધીરનાર) આવીને ડારતા (ડારનાર) ન હોય તો તે હૃદ્ય પામે છે, અર્થાત્
 સુખી છે. બીજો કોણ સુખી તે કહે છે: પ્રવાસ ઇ—જેને પ્રવાસ (મુસાફરી)
 કરવાનો ન હોય તો તે અખુશીનું નિવારણ કરનાર અતિ હૃદ્ય પામે છે.

૫૦૩ આશ્ચર્ય કયું ? એવા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે: દિવસાનુ-
 દિવસ ઇ—દિવસાનુદિવસ (દરરોજ) પ્રાણીઓ યમ લોકમાં જન્ય છે
 તેમને જે જીવે છે, તોય તેના મનમાં કેવું થાય છે, તે હું કહું છું;
 તેના મનમાં એમ થાય છે કે હવે જે આપણે અને બીજા રહ્યા છીએ
 તે સદાકાળ સ્થિર થઇને રહીશું. એવું જે ધારણું તેથી બીજા કમ
 આશ્ચર્ય છે ! કયો માર્ગ ? એવા ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે: જે માર્ગ
 સદાચારી જન્ય તે માર્ગ (એક) મનાય છે. તે માનવાના કારણ કહે છે:
 નિશ્ચય ઇ—તર્ક (અનુમાનાદિ) નિશ્ચય રહિત છે—અચિન્ત્ય છે, કમકે
 એક તર્ક સ્થાપિત થયા પછી પ્રતિવાદીઓ બીજા બળવાનર નકંથી તે

રે આ મહા મોહ રૂપી, તાતી માતી કઢાઈમાં,
સૂર્ય રૂપી પાવકથી, કેમ તો રંધાય છે ।

રાત્રિ દિન રૂપી કાળ, ધગ ધગ બળી રહ્યાં,
તોય નવ દાઝે મૂઢ, જળવી જોવાય છે !!

માસ અને ઋતુતણો, ચાટવો કરીને કાળ,
હલાવી હલાવી રાંધે, તોય સુખી થાય છે ।

વારતા તો યક્ષરાજ ! ધારતા છું અમે એવી,
પછે કહો આપ મન, વારતા શી વાય છે । ।

૫૦૪

યક્ષ—અરિને તપાવનાર, મારા પ્રશ્નોત્તર કહ્યા,

યથારથ સર્વ આજ, હવે પૂછું અલ્પ તો;

ખંડન કરી શકે છે અને તેનું વળી ત્રીજા તર્કથી ખંડન થાય છે. એમ એકે તર્ક ખરો ઠરી સ્થિર રહી શકતો નથી !—એમ તર્ક અપ્રમાણુદરે છે ત્યારે વેદ-વચનો પ્રમાણુ માની તેને માર્ગ તરિકે સ્વીકારીશું, તો તેમ નથી: ભિન્ન ઇ—શ્રુતિઓ (વેદના મંત્રો) ભિન્ન ભિન્ન (જૂદા જૂદા) હોવાથી તેમાં ફર્ક (ફેરફાર) પડે છે, તેથી ક્યો શ્રુતિ પ્રમાણુ એ પણ નિશ્ચય થઈ શકતું નથી. ત્યારે સ્મૃતિવચનરૂપ મુનિમતનો અંગીકાર કરીશું, તો તે પણ બરાબર નથી; કેમકે, એવો એકે ઋષિ નથી કે જેનો મત સર્વત્ર પ્રમાણુ થાય, તો તેનાથી સદાય શું ક્ષણ છે ? અને તેથી ધર્મ ગુણ (ઢાંકેલો—ગૂઢ) છે-ધર્મનું તત્ત્વ ગુપ્ત રહેલું છે. માટે જે માર્ગે સદાચારી (મોટા—શિષ્ટ) પુરૂષો જાય તે માર્ગે મનાય છે.

૫૦૪ વાર્તા ક્યો ! એવા છેલ્લા અથવા ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છે: હે ઇં રેરે ! પ્રાણીઓ આ મહામોહ રૂપી તાતીમાતી કઢાઈમાં સૂર્ય રૂપી અગ્નિથી કેમ રંધાય છે ? રંધાય છે તો ખરા પણ તેમનાથી તે કેમ સહન થાય છે ! અર્થાત્ અગ્નિ જેમ બાળી નાખીને નિ:શેષ કરે છે તેમ સૂર્ય તેમના આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે. જળવી ઇ—તોય તે મૂઢથી હજી જળવી જોવાય છે ?—પોતાના આત્માના કલ્યાણુર્ય કાંઈ યત્ન થાય છે ! ધારતા—ધારનાર.

અધુના તો કોણ નર, જીવેછે તે કહે મુને ?
જાણવું છે મારે વળી, તારે મન સ્વરૂપ તો;
સમગ્ર કો ધનવાળો ? જોટલું કહી દે મને,
કવિ કેવો જાણે ? તે, ઉતાવળે જલ્પ તો;
તેનો તું સ્વભાવ કહે ? જાણે શું અધ્યયન ?
જાતિ કયી જાણે કે ? રૂડો આજ કલ્પ તો.

૫૦૫

યુધિ૦—પવિત્ર કર્મથી જે, કીર્તિતણો રવ યક્ષ !

ભોમ વ્યોમ વ્યાપ્ત થાય, તે જ્યાં સુધી સ્થિર છે;
ત્યાં સુધી જીવે છે જન, એમ જાણવુંજ નકી,
બાકી મૂઆ સર્વ જાણો, ભલે ધીરવીર છે;
જેને પ્રિય ને અપ્રિય, સુખ અને દુઃખ વળી,
ભૂત ને ભવિષ્ય ભાસે, એક પથ નીર છે;
એ દંદ સમાન જેને, તેને જાણો યક્ષગજ,
સમગ્ર તો ધનવાળો, અન્ય તો અધીર છે.
કવિ કેવો જાણે તે, હવે કે'વું છેજ મારે,
અક્કડ ને કુક્કડ તો, કવિ કહેવાય છે;

૫૦૬

૫૦૫ જલ્પ—અર્થાત્ જોલ્ય. રૂડો ઇ૦—એમ પ્રશ્નના ઉત્તર કહીશ
જોટલે આજ રૂડો કલ્પ થશે—અર્થાત્ તે' ધણું સરસ કર્યું કહેવાશે. આ
છંદમાં પેહેલાંના એ પ્રશ્ન અસલ સંસ્કૃત ગ્રંથમાંના છે; અને છેલ્લા કવિ
સંબંધી ચાર પ્રશ્ન વલ્લભના પોતાના તરફના છે.

૫૦૬ પેહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે: પવિત્ર ઇ૦. ૨૫—શબ્દ. અર્થાત્
જ્યાં સુધી પવિત્ર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી કીર્તિ પૃથ્વી તથા આકાશમાં
વ્યાપ્ત થયેલી છે ત્યાં સુધી તે જીવતો છે એમ જાણવો. બીજા પ્રશ્નનો
ઉત્તર કહે છે: જેને ઇ૦ સમાન બુદ્ધિવાળો સંતોષી એજ મોટો ધનવાન
છે. અર્થાત્ ધનવાનના જેવી તેને તૃપ્તિ રહે છે. દંદ—જોડાં.

રે આ મહા મોહ રૂપી, તાતી માતી કઢાઈમાં,
સૂર્ય રૂપી પાવકથી, કેમ તો રંધાય છે !

રાત્રિ દિન રૂપી કાષ્ટ, ધગ ધગ બળી રહ્યાં,
તોય નવ દાઝે મૂઠ, જળવી જોવાય છે !!

માસ અને ઋતુતણો, ચાટવો કરીને કાળ,
હલાવી હલાવી રાંધે, તોય સુખી થાય છે !

વારતા તો યક્ષરાજ ! ધારતા છું અમે એવી,
પછે કહો આપ મન, વારતા શી વાય છે ! !

૫૦૪

યક્ષ—અરિને તપાવનાર, મારા પ્રશ્નોત્તર કહ્યા,
યથારથ સર્વ આજ, હવે પૂછું અલ્પ તો;

ખંડન કરી શકે છે અને તેનું વળી ત્રીજા તર્કથી ખંડન થાય છે. એમ એકે તર્ક ખરો ઠરી સ્થિર રહી શકતો નથી ! —એમ તર્ક અપ્રમાણુકરે છે ત્યારે વેદ-વચનો પ્રમાણુ માની તેને માર્ગ તરિકે સ્વીકારીશું, તો તેમ નથી: ભિન્ન ઇં—શ્રુતિઓ (વેદના મંત્રો) ભિન્ન ભિન્ન (જૂદા જૂદા) હોવાથી તેમાં ફર્ક (ફેરફાર) પડે છે, તેથી કયી શ્રુતિ પ્રમાણુ એ પણ નિશ્ચય થઈ શકતું નથી. ત્યારે સ્મૃતિવચનરૂપ મુનિમતનો અંગીકાર કરીશું, તો તે પણ બરાબર નથી; કેમકે, એવો એકે ઋષિ નથી કે જેનો મત સર્વત્ર પ્રમાણુ થાય, તો તેનાથી સદાય શું ફળ છે ? અને તેથી ધર્મ ગુણ (ઢાંકલો—ગૂઢ) છે—ધર્મનું તત્ત્વ ગુપ્ત રહેલું છે. માટે જે માર્ગે સદાચારી (મોટા—શિષ્ટ) પુરૂષો જાય તે માર્ગે મનાય છે.

૫૦૪ વાર્તા કયી ! એવા છેલ્લા અથવા ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર કરે છે: હે ઇં રેરે ! પ્રાણીઓ આ મહામોહ રૂપી તાતીમાતી કઢાઈમાં સૂર્ય રૂપી અગ્નિથી કેમ રંધાય છે ? રંધાય છે તો ખરા પણ તેમનાથી તે કેમ સહન થાય છે ! અર્થાત્ અગ્નિ જેમ બાળી નાખીને નિ:શેષ કરે છે તેમ સૂર્ય તેમના આયુષ્યનો દાય કરે છે જળવી ઇં—તોય તે મૂઠથી હજી જળવી જોવાય છે ?—પોતાના આત્માના કલ્યાણુર્ય કાંઈ યત્ન થાય છે ! ધારતા—ધારનાર.

અધુના તો કોણ નર, જીવેછે તે કહે મુને ?
જાણુવું છે મારે વળી, તારે મન સ્વરૂપ તો;
સમગ્ર કો ધનવાળો ? એટલું કહી દે મને,
કવિ કેવો જાણે ? તે, ઉતાવળે જલ્પ તો;
તેનો તું સ્વભાવ કહે ? જાણે શું અધ્યયન ?
જાતિ કયી જાણે કે ? રૂડો આજ કલ્પ તો.

૫૦૫

યુધિઃ—પવિત્ર કરમથી જે, કીર્તિતણા રવ યક્ષ !

ભોમ વ્યોમ વ્યાપ્ત થાય, તે જ્યાં સુધી સ્થિર છે;
ત્યાં સુધી જીવે છે જન, એમ જાણુવું જ નકી,
ધાકી મૂઆ સર્વ જાણો, ભણે ધીરવીર છે;
જેને પ્રિય ને અપ્રિય, સુખ અને દુઃખ વળી,
ભૂત ને ભવિષ્ય ભાસે, એક પથ નીર છે;
એ દંડ સમાન જેને, તેને જાણો યક્ષગજ,
સમગ્ર તો ધનવાળો, અન્ય તો અધીર છે.
કવિ કેવો જાણે તે, હવે કે'વું છે જ મારે,
અક્કડ ને દુક્કડ તો, કવિ કહેવાય છે;

૫૦૬

૫૦૫ જલ્પ—અર્થાત્ જોલ્ય. રૂડો ઇ—એમ પ્રશ્નના ઉત્તર કહીશ
એટલે આજ રૂડો કલ્પ થશે—અર્થાત્ તે' ધણું સરસ કર્યું કહેવાશે. આ
છંદમાં પેહેલાંના એ પ્રશ્ન અસલ સંસ્કૃત ગ્રંથમાંના છે; અને છેલ્લા કવિ
સંજ્ઞાધી ચાર પ્રશ્ન વલ્લભના પોતાના તરફના છે.

૫૦૬ પેહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે: પવિત્ર ઇ. ૨૫—શબ્દ. અર્થાત્
જ્યાં સુધી પવિત્ર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી કીર્તિ પૃથ્વી તથા આકાશમાં
વ્યાપ્ત થયેલી છે ત્યાં સુધી તે જીવતો છે એમ જાણવો. બીજા પ્રશ્નનો
ઉત્તર કહે છે: જેને ઇ. સમાન યુદ્ધિવાળો સંતોષી એજ મોટો ધનવાન
છે. અર્થાત્ ધનવાનના જેવી તેને તૃપ્તિ રહે છે. દંડ—જોડાં.

કવિનો સ્વભાવ કહું, એક ચિત્તે સાંભળ્યું તું,
 જોઈએ સ્વતંત્ર તેહ, જેહ કવિરાય છે;
 અધ્યયન કવિતાણું, આજ કહું દક્ષ સુણ,
 સર્વ શાસ્ત્ર શીખ્યા હોય, તેહ કવિ થાય છે;
 જાતિ કવિતાણી હવે, રહી બાકી-કે'વાની તો,
 દિનભાવે ક્ષત્રી ગ્રહો, અન્યથા તબય છે.

૫૦૭

યક્ષપ્રસન્નતા.

યક્ષે કહ્યું યુધિષ્ઠિર, જીવતો તેં જન કહ્યો,
 સમગ્ર ધની કહ્યો તેં, કવિકેશં સૌ કહ્યું;
 હવે બાકી કશું નવ, પૂછવાનું રહ્યું મારે,
 હવે હું પ્રસન્ન થયો, ડા'પણ તારું લહ્યું !
 પડ્યા તારા ભાઈ ચાર, તેમાંથી જીવાડું એક,
 માગી લે તું સુખ તારે, કષ્ટ અતિ તેં સહ્યું !
 નારી નરને છે ઘણી, ઉપયોગી યુધિષ્ઠિર,
 તેને કે'તો ઉઠાડું હું, કષ્ટ જાય સૌ વહ્યું !!

૫૦૮

અજ્ઞાતઅરિઅવિષ્મયતા.

યુધિષ્ઠિર કહે યક્ષ, રાતાં જેનાં નેત્ર અતિ,
 સ્થાગ વર્ણવાળો, મહાસાગ દ્રુમ જેવડો;
 માંસલ છે છાતી જેની, કાંતિ કે'વાય ન એની,

૫૦૭ હવે પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા પ્રશ્નોના હિતર આપે છે: કવિ ઇ. વી.
 દિનભાવે ઇ. વી.—જો દિન કવિ ન મળે તો કદાપિ ક્ષત્રિય કવિ થઈ શકે, પણ
 અન્યથા (બીજે પ્રકારે—આજણુ કે ક્ષત્રિય વિના બીજા કોઈ કવિ થાય
 તો તે) તબય છે. ૫૦૮ તેને—નારીને (દ્રૌપદીને).

નીતિ રીતિ શુદ્ધ તેની, લઘુ પણ એ વડો;
એવો મારો ભાઈ જેહ, સહદેવ નામવાળો,
જીવાડવો ધારો તમે, જીવાડતાં ના અડો;
આપની ઇચ્છામાં આવ્યું, વરદાન દેવું હોય,
આપીએ તો મને યક્ષ ! ઘાટ કાંઈ ના ઘડો.

૫૦૯

યક્ષવચન.

દક્ષ યક્ષ પૂછે ત્યારે, ભીમભડ તને પ્રિય,
આશ્રય અર્જુન તારો, તેને કેમ ત્યાગતો ?
ઓરમાઈ ભાઈ તારો, સહદેવ જેહ તેહ,
જીવાડવા ઇચ્છે તું, ખરું નથી માગતો !
સંગ્રામની માંય જેતું, દશ સંસ હસ્ટી સમું,
બળ અને વીર્ય વડું, તે ન અનુરાગતો;
સહદેવ જીવે અને, મૂળો રહે ભીમસેન,
યુધિષ્ઠિર સત્ય કહું, ઉંઘતો કે જાગતો !!

૫૧૦

૫૦૯ અર્જુન અરિ અવિપ્રમતા—યુધિષ્ઠિરની સમાન યુદ્ધિ. પડેલાં પાંચમાંથી એકને જીવાડવાનું કાર્ય ત્યારે લાચારીએ યુધિષ્ઠિરે તેટલાનો પણ સ્વીકાર કરીને સૌથી નાના ભાઈ સહદેવને જીવાડવાની માગણી કરી અને તેને જીવળખાવવા માટે તેનું રૂપ કહેવા માડ્યું. રાતાં ૪૦—માંસલ—માંસથી ભરાયલી. લઘુ ૪૦—એ લઘુ (નાનો) છે, પણ શુભે કરીને વડો છે. ના અડો—ન આટિકો. ઘાટ ૪૦—હવે મનમાં કાંઈ ખીજ વિચાર કરશે નહિ (રજેને વિચાર કરવાથી મન ફરીજાય અને એટલું વરદાન પણ આપવાનું માંડી વાળે !)

૫૧૦ તે ૪૦—તેના ઉપર અનુરાગતો (પ્રીતિ કરતો) નથી. ઉંઘતો ૪૦—તું તે ઉંઘમાં ખોલે છે (દુઃખથી અમિત થઈને વગર વિચાર્યે ખોલે છે) કે જાગતો હોઈને (પૂરા વિચારથી) ખોલે છે ?

કવિનો સ્વભાવ કહું, એક ચિત્તે સાંભળ્ય તુ,
 જોઈએ સ્વતંત્ર તોહ, જેહ કવિરાય છે;
 અધ્યયન કવિતાણું, આજ કહું દક્ષ સુણ,
 સર્વ શાસ્ત્ર શીખ્યા હોય, તોહ કવિ થાય છે;
 જાતિ કવિતાણી હવે, રહી બાકી કે'વાની તો,
 દિવ્યભાવે ક્ષત્રી ગ્રહો, અન્યથા તબ્બય છે.

૫૦૭

યક્ષપ્રસન્નતા.

યક્ષે કહ્યું યુધિષ્ઠિર, જીવતો તેં જન કહ્યો,
 સમગ્ર ધની કહ્યો તેં, કવિકેરું સૌ કહ્યું;
 હવે બાકી કશું નવ, પૂછવાનું રહ્યું મારે,
 હવે હું પ્રસન્ન થયો, ડા'પણ તારું લહ્યું !
 પડ્યા તારા ભાઈ ચાર, તેમાંથી જીવાડું એક,
 માગી લે તું સુખ તારે, કષ્ટ અતિ તેં સહ્યું !
 નારો નરને છે ઘણી, ઉપયોગી યુધિષ્ઠિર,
 તેને કે'તો ઉઠાડું હું, કષ્ટ જાય સૌ વહ્યું !!

૫૦૮

અજ્ઞાતઅરિઅવિષમતા.

યુધિષ્ઠિર કહે યક્ષ, રાતાં જેનાં નેત્ર અતિ,
 શ્યામ વર્ણવાળો, મહાસાગ દ્રુમ જેવડો;
 માંસલ છે છાતી જેની, કાંતિ કે'વાય ન એની,

૫૦૭ હવે પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે: કવિ ૪૦.
 દિવ્યભાવે ૪૦—જો દિવ્ય કવિ ન મળે તો કદાપિ ક્ષત્રિય કવિ થઈ શકે, પણ
 અન્યથા (બીજે પ્રકારે—આત્મણ કે ક્ષત્રિય વિના બીજા કોઈ કવિ થાય
 તો તે) તબ્બય છે. ૫૦૮ તેને—નારીને (દ્રૌપદીને).

નીતિ રીતિ શુદ્ધ તેની, લઘુ પણ એ વડો;
એવો મારો ભાઈ જેહ, સહદેવ નામવાળો,
જીવાડવો ધારો તમે, જીવાડતાં ના અડો;
આપની ઇચ્છામાં આવ્યું, વરદાન દેવું હોય,
આપીએ તો મને યક્ષ ! ઘાટ કાંઈ ના ઘડો. ૫૦૯

યક્ષવચન.

દક્ષ યક્ષ પૂછે ત્યારે, ભીમભડ તને પ્રિય,
આશ્રય અર્જુન તારો, તેને કેમ ત્યાગતો ?
જ્યોરમાઈ ભાઈ તારો, સહદેવ જેહ તેહ,
જીવાડવા ઇચ્છે તું, ખરું નથી માગતો !
સંગ્રામની માંય જેનું, દશ સ'સ હસ્તી સમું,
બળ અને વીર્ય વડું, તે ન અનુરાગતો;
સહદેવ જીવે અને, મૂંઝા રહે ભીમસેન,
યુધિષ્ઠિર સત્ય કહું, ઉંઘતો કે જાગતો !! ૫૧૦

૫૦૯ અન્ત અરિ અવિપ્રમતા—યુધિષ્ઠિરની સમાન બુદ્ધિ. પડેલાં પાંચમાંથી એકને જીવાડવાનું કહ્યું ત્યારે લાચારીએ યુધિષ્ઠિરે તેટલાનો પણ સ્વીકાર કરીને સૌથી નાના ભાઈ સહદેવને જીવાડવાની માગણી કરી અને તેને જોળખાવવા માટે તેનું રૂપ કહેવા માડ્યું. રાતાં ઇ—માંસલ—માંસથી ભરાયલી. લઘુ ઇ—એ લઘુ (નાનો) છે, પણ ગુણે કરીને વડો છે. ના અડો—ન આટિકો. ઘાટ ઇ—હવે મનમાં કાંઈ બીજા વિચાર કરશો નહિ (રખેને વિચાર કરવાથી મન ફરીજાય અને એટલું વરદાન પણ આપવાનું માંડી વાળે !)

૫૧૦ તે ઇ—તેના ઉપર અનુરાગતો (પ્રીતિ કરતો) નથી ! જીવ-તો ઇ—તું તે જીવમાં બોલે છે (દુઃખથી ભ્રમિત થઈને વગર વિચાર્યે બોલે છે) કે જાગતો હોઈને (પૂરા વિચારથી) બોલે છે ?

લીમ પ્રિય તુંને અતિ, એમ નર જાણે સહુ,
 સહદેવ માંહી કશું, સામર્થ્ય છે ભૂપતિ !
 જીવ્યો તોય ભલે એહ, નવ જીવ્યો તોય કશું ?
 ભૂલ આવી કરીશ ન, તું તો છે મહામતિ !!
 જેના બાહુ જળતણો, આશ્રય જાણો છે તમે,
 એવા પ્રૌઢ પાર્થની શે, જાણતો નથી ગતિ !
 તજ્ય ભલે તેમને તું, પણ ધર્માદિક મળે,
 તેવી દ્રૌપદી ન વાંચે, રૂચે નવ એ રતિ !!

૫૧૧

ધર્મરક્ષણ.

ધર્મસૂત્ર કહે યક્ષ ! ધર્મ તજ્યાથકી તેહ,
 ધર્મ તજનારને તો. હજી એમ હું લહું;
 સાચવેલો ધર્મ જેહ, સાચવનારની રક્ષા,
 દીક્ષા ધરી કરે દક્ષ, સત્ય એ તુંને કહું;
 તેણે ધર્મ ત્યાગું નહિ, અધર્મ હું માગું નહિ,
 ધાર્યો ધર્મ હજી નહિ, કબ્ત હું ભલે સહું !
 અવિષમપણું એજ, પરમ ધરમ માતું,
 વિષમ મતિ ન વાંચું, દૂર હું સદા રહું.
 યક્ષરાજ ! છે એવું સૌ, માટે સહદેવ જીવો,
 વળી લોક મને માને, ધર્મશીલ રાજ તો;

૫૧૨

---

૫૧૧ આશ્રય—અર્થાત્ જેના બાહુજળનો આશ્રય કરીને તમે રહેલા છો. ૫૧૨ તેહ—ધર્મ. દીક્ષા ધરી—અર્થાત્ રક્ષણ કરવાનું વ્રત ધારણ કરીને. અવિષમપણું—સમાન પ્રાધ્ન્ય રાખવાપણું. દૂર—(વિષમ યુદ્ધિથી). ગાભાઇ અને ઝોરમાઈ બાઈમાં વિષમ યુદ્ધ ન રાખવી એ ધર્મ છે.

તેણે કરી મારે નવ, ધર્મથી ચલાયમાન,
 કદી યક્ષરાજ ! થવું, સત્ય કહું આજ તો;
 કુંતી અને માદ્રિ બેય, પત્નીઓ મારા પિતાની,
 તો ઉભય પુત્ર વાળી, થાઓ મહારાજ તો;
 માદ્રિ અને કુંતી વિષે, વિષમતા નથી મુંને,
 બંને એ સમાન થાય, વધે પુણ્ય પાજ તો. ૫૧૩
 શાસ્ત્રકેરું વચન જે, શિરચઢાવું છું હુંય,
 ધર્મ કર્મ પત્નીથકી, સર્વ સિદ્ધ થાય છે;
 વિષમપણું છે આમાં, માટે વનિતા ન વાંચું,
 અધર્મ જો થાય પછે, સહે રહી કાય છે;
 વિનવી હું કહું મલુ, સહદેવ જીવો ઝટ,
 ધૌમ્ય ગડભાંગ કરે, આ તે કેવો રાય છે !
 એવે અદ્ભુત હવું, વિમાનમાં બેસી દેવ,
 ત્યાંહી તતબેવ આન્યા, કવિ સહુ ગાય છે. ૫૧૪

સુરાગમ્ભજ.

ઇંદ્ર ઐરાવત ચઢી, આપિયો સુરમાં અગ્ર,
 બૃહસ્પતિ ગુરુસાથ, કહો ધન્ય ભૂપ છે !

૫૧૩ ઉભય-બંને. પુણ્યપાજ—પુણ્યરૂપી સેતુ. ૫૧૪. વિષમપણું
 ૪૦—પત્નીથકી ધર્મ કર્મ સિદ્ધ થાય છે માટે પત્નીને જીવાડવી એ
 ધર્મ છે તથાપિ એ ધર્મમાં વિષમપણું છે (પાછળ કહ્યું તેવું સંમા-
 નપણું એમાં જળવાતું નથી. અને એમ છતાં પણ જો અધર્મ થતો
 હોય તો આ મારી કાય રહી, તે સહે ! કવિ ૪૦— હવે તે સહુ વર્તમાન
 કવિ કહેશે.

સતિતા કહે છે સત્ય, પાળી જાણ્યું તેજ પૂર,
અશ્વિનીકુમાર કહે, ધન્ય તારૂં રૂપ છે !
વાંકા મટ્યા દિન જ્યારે, ત્યારે વાંકા સીધા થયા,
વાયુ કહે વાહ વાહ, રાય તો અનુપ છે !
પાવક ને અષ્ટ વસુ, વળી બીજા દેવ સર્વ,
ધન્યવાદ અર્પી કહે, સત્યનું સ્વરૂપ છે !!

૫૧૫

શાંડવપુનર્જિવન.

એમ આવતા લાહીને, અસંખ્યાત સુર તહીં,
શિષ્ય સારથિ બિહે છે, ધૌમ્ય ગુરૂ કંપતા;
રાય ડરેછે અપાર, વળી ધીરજને ધારે,
ધર્મ નથી ત્યાગ્યો મેંય, કોણ મને અંપતા ! !
વળી ધન્ય ધન્ય સુણું, ભય નથી તેણે કાંઈ,
નિશ્ચે હશે સુર સહુ, ભૂમિમાં ન અંપતા;
એવે દક્ષ યક્ષ બોલ્યો, ભર્તૃકુળ ભૂષણ તું;
કામાર્થથી વિષમતા, નથી એજ સંપતા.

૫૧૬

૫૧૫ વાંકા સીધા થયા— જો દેવ વાંકા હતા તે સીધા થયા. સત્યનું સ્વરૂપ છે— (યુધિષ્ઠિર અધ્યાહાર).

૫૧૬ ડરે છે—(તેમનું આવવાનું કારણ ન જાણીને). કોણ ઇ—
તો મને ચાપે એવો કોણ છે ? વળી ન ડરવાનું બીજું નિગિત્ત શોધી કાઢે
છે: ધન્ય ધન્ય ઈં. અંપતા—સ્થિર થતા. પૃથ્વી ઉપર સ્થિર થતા નથી—
પગ મૂકતા નથી—નિરાધાર રહે છે માટે એ નિશ્ચય સર્વે સુર (દેવો) હોવા
જોઈએ. કામાર્થથી—કામ અને અર્થ (દ્રવ્ય) એ બંનેનું તારામાં વિષ-
મતા (વિષમ બુદ્ધિ) નથી એજ તારી સંપતા (સંપન્નતા—સર્વગુણસંપ-
ન્નપણું) છે.

તારા ભાઈ જીવો સહુ, પત્ની પતિધર્મ પાળો,
અધર્મને જોઈ ટાળો, મારું વરદાન છે;
યક્ષકેરાં મુખ વેણે, પાંચ જાણ ઊઠ્યા તર્ત,
અવનવું જોયું તદા, ગંધર્વનું ગાન છે!!
પડે પુષ્પવૃષ્ટિ ઘણી, અપ્સરા નાચે અપાર,
મુખ મુખ દર્શે બધે, ત્રિવિધિનાં તાન છે;
પછે યુધિષ્ઠિર પૂછે, દક્ષ યક્ષને નમીને,
(તું) દાનવારિ દેવેન્દ્ર શું, જોમ અનુમાન છે!

૫૧૭

વરદાનપ્રાપ્તિ.

ઈન્દ્ર વિના નથી ક્રોધ, હાણનાર મારા બંધુ,
હર હરિ સાથકારી, અમારા ગાણાય છે;
કહો પ્રયોજન કરું, આણું દુઃખ દેવાતાણું,
અરે પ્રભુ કબ્લ કેવાં, મુખથી ભણાય છે!!
યક્ષ કહે અહો તાત! ભૂષણ ભરતકુળ,
પરાક્રમી કોમળ તું, જોતામાં જાણાય છે;
તારો પિતા ધર્મ હું છું, આ કૃત્યનો કરનાર,
ધન્ય ધન્ય! તાર્યો મને, કબ્લ તો હાણાય છે!!
સુરરાય ઊભા આ તો, સપિતાને શશિ સહુ,
તારા પર રીઝી કહે, ધર્મધર રાય છે;

૫૧૮

૫૧૭ ત્રિવિધિનાં તાન—વાદ્ય, વૃત્ય અને ગાન. દાનવારિ ઇન્દ્ર—
તું દાનવોનો આરિ (શત્રુ) એવો દેવેન્દ્ર (ઇન્દ્ર) છે શું ।

૫૧૮ પરાક્રમી ઇન્દ્ર—તું પરાક્રમી છતાં કોમળ (હૃદયાવાળો) છે
અથવા તું કોમળ પરાક્રમ (અધર્મનો પરાજય કરવા રૂપ) કરનારો છે.

પરીક્ષા કરવાને કાળ, પઠાવ્યો'તો સુરરાજ,
 તર્યો તું ને તાર્યો મુને, ધન્ય ધરી કાય છે !
 યશ સત્ય દમ શૌચ, આર્જવ ને લજ્જા વળી,
 માનસની સ્થિરતાને, દાન જે કે'વાય છે;
 તપ પ્રહસ્યર્થ લાઠી, મારાં અંગ સર્વ જાણુ,
 વળી કહું બીજાં મને, સુખ અતિ થાય છે । ૫૧૯
 અહિંસા સમતા શાંતિ, અમત્સર તપ શૌચ,
 એહ મુને પામવાનાં, દ્વાર તો મનાય છે;
 ક્ષમાદિક પંચ જેહ, આત્મ સાધન કહ્યાં છે,
 તારે વિષે તે રહ્યાં છે, લક્ષણ લે'વાય છે;
 ક્ષુધા તૃષા શોક મોહ, જરા મૃત્યુ પદ્મદીનો,
 જય તેં કર્યો જરૂર, (જો) તારા ગુણ ગાય છે;
 સાંભળી આનંદ પામ, પરીક્ષા કરવાને આવ્યો,
 સુત ઘણો ભાવ્યો મને, તન આ તણાય છે ! ! ૫૨૦

૫૧૯ ધર્મના અંગ કહે છે: યશ ઇં. દમ—મનનો નિગ્રહ. શૌચ—
 પવિત્રતા. આર્જવ—સીધાપણું. લજ્જા—અકૃત્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં માનહાનિ
 થવારૂપ ભય. માનસની સ્થિરતા—મનની સ્થિરતા.

૫૨૦ સમતા—સુખ દુઃખાદિમાં એક સ્વરૂપે રહેવાપણું. અમત્સર—
 પારકા ગુણો જોઈને દુઃખી નહિ થવાનો ગુણ. શમાદિક પંચ—શમ,
 દમ, તપ, તિતિક્ષા (સહનતા) અને ઋદ્ધા. એમાં સમાધાન ઉમેરીને
 શમાદિપદ્ક નામે આત્મસાધન પણ વર્ણવે છે. ક્ષુધા ઇં—ક્ષુધા (ભૂખ),
 તૃષા (તરસ), શોક, મોહ, જરા (વૃદ્ધા), અને મૃત્યુ. એ પદ્મદી (છ
 સ્થાન)નો તેં જય કર્યો છે—તેમને તું જીત્યો છે. તન ઇં—મારું તન
 તારા તરફ તણાય છે—આકર્ષાય છે.

માગ માગ મારા સુત, મુખ માગ્યું આપું તને,
કવીશ્વરે એવી ઘડી, એક વાર આણીતી;
દ્વિજઅગ્નિકાષ્ટ માગ્યાં, મૃગ લઈ ગયો જેહ,
પાઘ પે'રાવી કવિએ, કવિતા વખાણીતી;
યક્ષે કહ્યું એ તો મેંજ, પરીક્ષા જોવાને હયાં,
પિતાએ કર્યું તું એમ, સુતરીત જાણીતી;
આખ્યાં કાષ્ટ તર્ત આણી, આનંદ થયો અપાર,
વીરજીએ પાંઘ આપી, પ્રેમથી પ્રમાણીતી. ૫૨૧
જનંતણા બાપે કહ્યું, બીજું કંઈ માગો સુત,

૫૨૧ આ હંદમાં કવિ ધર્મની સાથે પ્રેમાનંદને અને યુધિષ્ઠિરની સાથે પોતાને સરખાવે છે: માગ માગ ઇ—ધર્મ કહે છે કે હે મારા સુત ! તું મારી પાસે માગ્ય માગ્ય; તું જે મુખે માગીશ તે હું તને આપીશ. એવાંજ વચન આ કવીશ્વરે (વલ્લભે) પણ એકવાર પોતાના બાપના મુખમાંથી કહાવ્યાં હતાં । “હિંદી ભાષાની કવિતા સમાન કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં જો બને તો હું પ્રસન્ન થાઉ” એવો પ્રેમાનંદનો નિશ્ચય હોવાથી વલ્લભે પાંડવ વિષ્ટિ લખીને કવિને પ્રસન્ન કર્યા હતા તથા તેમને પાઘડી પેહેરાવી હતી, એ વૃત્તાંતને ઉદ્દેશીને આ કથન છે. અર્થાત્ મેં પણ બાપને પ્રસન્ન કરીને તેની પાસે એવાજ શબ્દો કહેવરાવ્યા હતા । યુધિષ્ઠિરે શું માગ્યું તે કહે છે: દ્વિજ-અગ્નિકાષ્ટ ઇ—વલ્લભે શું માગ્યું ? પાઘ ઇ. યક્ષે ઇ—યક્ષે એમ કહ્યું કે એ અરણીકાષ્ટ તો મેં તારી પરીક્ષા જોવાને હયાં હતાં, અને પિતા (પ્રેમાનંદ) પણ એમજ કહ્યું હતું. અર્થાત્ તારી પરીક્ષા જોવાને મેં એવી વાત કહી હતી । સુતરીત ઇ—કેમકે તેમણે પોતાના સુતની રીત જાણી હતી ।—મારો દીકરો એવો પરાક્રમી છે કે તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરશે, એમ તે જાણતા હતા । યક્ષે અરણીકાષ્ટ આણી આખ્યાં અને અહીં વીરજીએ (પ્રેમાનંદના શિષ્યે) પાઘ આપી જે પિતાએ પ્રેમથી પ્રમાણ કરી હતી—સ્વીકારી હતી: પ્રેમાનંદનું નામ શ્લેષ શબ્દોથી આપ્યું છે માટે સુદ્રાસંકાર.

માગ્યું ધર્મે તેજ ભાખું, પછે કહું માહરું;
 ઘંટીએ ખેસવું જેની, ગીતાં તેનાં ગાવાં પેલાં,
 ધર્મસૂનુ માગે ધર્મ, જગતમાં એ જાહરું;
 કવીશ્વરે માગ્યું કહું, પુસ્તક તમારાં જેહ,
 મુને સર્વ મળે પિતા ! આપિયું તે તો ખરું;
 ધન્ય ધર્મસૂનુ ધન્ય ! કવીશ્વર ધન્ય તને !
 ઉભયને લોભ નવ, સત્ય સહુ ઉચ્ચરું ! !

૫૨૨

સુરવિસર્જન.

કહ્યું ઇંદ્રે અર્જુનને, ધર્મ ધરો તરો ત્યારે,
 વાયુ કહે વૃકોદર ! ધર્મ ધરો ધ્યાન તો;
 અશ્વિનીકુમાર એવું, સમજાવે સુતને તો,
 શચી સતીને કહે છે, (છે) ધન્ય આ રાજાન તો;
 સર્વ સુર પછે કહે, ભદ્ર થાઓ તમારું તો,
 દુનિયાનું દુઃખ હરો, એમાં મોટું માન તો;
 પૃથ્વી આ પીડાય ઘણી, દુઃખ તેનું દૂર કરો,
 કહી એમ ઉંચાં ચઢ્યાં, ઝળોઝળ યાન તો.

૫૨૩

૫૨૨ તમારી વાત પછી શામાટે કહો છો ? તેનો ખુલાસો કરે છેઃ
 ઘંટીએ ઇં. અર્થાત્ જેના વિષે ગ્રંથ લખવાં બેઠા તેની વાત પેહેલી
 કહેવી જોઈએ એ ન્યાય છે ! આપિયું ઇં—તે તો આપ્યું પણ ખરું !
 હવે બન્ને દાનપાત્ર પુરૂષોને વખાણે છેઃ ધન્ય ઇં. શામાટે ધન્ય કહ્યા ?
 ઉભયને ઇં.

૫૨૩ ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરનો ધર્મવડે વિજય થયો તે જોઈ બીજા
 દેવો પોતપોતાના પુત્રાદિને શીખામણ આપવા મંડી બધ છેઃ કહ્યું ઇં.
 વૃકોદર—ભીમ ! શચી—ઇંદ્રાણી. સતી—દ્રૌપદી. યાન—વિમાન.

પાંડવાશ્રમગમન.

ગયા જ્યારે દેવ સર્વ, ત્યારે પાંચ પાંડુ સુત,
 સાથ સતી લેઇ ખેડા, રથમાંહી તે ઘડી;
 પીડા પડી તેની વાત, અન્યોઅન્ય કરતા તે;
 અંગ નવરંગ થયાં, કુધા તૃષ્ણા ના નડી !
 ધન્ય ધર્મરાજ એમ, વાર વાર કહે સહુ,
 પાર્થથી અધિક પ્રભુ, પીડા કાંઈ ના અડી !
 પાર્થે પૂર્ણ કષ્ટ વેઠ્યાં, તોય સહુને ન થયાં,
 તેજ દેવદર્શન તો, કર્યા શાં નીચાં પડી ! ! ૫૨૪
 એમ આનંદની વાતો, અનેક અનેક થાય,
 નંદન વનશુ વન, આલતાં તે દેખતા;
 સુખ જ્યારે થાય ત્યારે, દુઃખ નાશી જાય ત્યાંથી,
 સુખી છતાં દુઃખી કહે, દેવ તો ઉવેખતા;
 એમ સુખી થતા આવ્યા, આશ્રમ નિકટ સહુ,
 વિકટ તો વહી ગયું, સાઈં સાઈં પેખતા;
 આંખે આવ્યા મોર અને, ક૩ણા ન પોર ગાવી,
 તોર તોડે એવો રસ, મૂર્ખ કવિ લેખતા ! ! ૫૨૫

૫૨૪ પાર્થે ઇ—અર્જુને પૂર્ણ કષ્ટ વેઠ્યાં (તપ કરવા ગયા.ત્યાં) તોય દેવનાં દર્શન માત્ર તેમનેજ થયાં—ખીજને કરાવાયાં નહિ, તે દેવનાં દર્શન અમે આ શાં નીચાં પડીને (નમસ્કાર કરતાં) કર્યા ! !

૫૨૫ સુખી ઇ—પોતે સુખી છતાં જે દુઃખી કહે તેને દેવો ઉવેખે છે—દેવો તેની દરકાર કરતા નથી ! વિકટ—વિકટ સંકટ. આંખે ઇ—લોકોમાં. કહેવત છે કે “આંખે આવ્યા મોર અને વાત કહીશું પોહોર ” પણ મારે તો પોહોર પણ ક૩ણા ગાવી નથી ! ક૩ણા ગાવી ગાધને માઈં પેટ ભરાઈ ગયું ! ! શામાટે ક૩ણા રસ છતાં તેને નથી ગાવી એમ કહોછો ? તોર ઇ.

કવીશ્વરશોચન.

આવો ગ્રંથ લખ્યો અમે, કહ્યું પિતા રીઝ્યા તમે !
 વાત નવ કરી જમે ! દમે બાપ સાપ શા !!
 હવે ઓછું રહ્યું કશું, જુઓ છેટું છે બે તસુ,
 અહીં આકાશમાં વસું, વસુ તજું તાપ શા;
 બ્રહ્મહત્યા ગણું નહિ, પિતાધાતતણું નહિ,
 પાપ હોય શણું નહીં, હણું સહી બાપ શા;
 કવીશ્વર કર્યો મને, તેણે સાંખી રહું મને,
 ચાલતું ન મેમકને, ધને અમે બાપ શા.

૫૨૬

૫૨૬ હવે કવિ પોતાનું દુઃખ રહે છે: આવો ઇ. પિતા—કવિ
 પ્રેમાનંદ ! વાત ઇ—પણ તે વાત તેમણે જમે કરી નહિ—આ ગ્રંથથી
 હું પ્રસન્ન થયો છું, એવું કહ્યું નહિ. એમ સાપની પેઠે બાપ અમને દમે
 છે—દુઃખ દે છે !! અમે મહાં મેહેનતે ગ્રંથ લખીએ અને એ નાપસંદ
 કરે એ શું ઓછું દુઃખ ! બાપે ગ્રંથ પ્રમાણ ન કર્યો તેથી કવીશ્વર રીસાય
 છે, હવે ઇ—હવે હું બાપને તો ગણતો નથી, કેમકે તેમણે મારા ગ્રંથ
 પ્રમાણ કર્યો નહિ ! અને બીજે તો ડોઠ મારા કરતાં અધિક છે નહિ, ત્યારે
 હવે હું જ એક મોટો કવીશ્વર રહ્યો તેથી મારે અને આકાશને બે તસુ
 છેટું છે ! અર્થાત્ બાપ મારા ગ્રંથને માન આપતા નથી ત્યારે હું શું ઉંચો
 જઈ !! વસુ ઇ—તે મને પ્રસન્ન થઈને વસુ બાપે તેને તો હું તાપ
 (અગ્નિ) સરખા જાણીને તજું છું. રીસ પ્રકટ કરે છે: બ્રહ્મહત્યા ઇ—
 મારા ગ્રંથને વખોડનાર મનુષ્યને મારતાં બ્રહ્મહત્યા થાય તે હું ગણું નહિ,
 અને તે પિતા હોય તો પિતાધાતનું પાપ પણ મને લાગે નહિ, અને કદાપિ
 લાગતું હોય તો તે પાપ હું ગણું નહિ, પણ મારા બાપ સરખા (મારા
 ગ્રંથના નિંદક) ને તો હણું એ સહી (નિશ્ચય) જાણવું. ત્યારે કેમ હણતા
 નથી ! તેનું કારણ કહે છે: મને તેમણે કવીશ્વર કર્યો છે તેથી હું
 મારા મનમાં તેમનું કહેવું સાંખી રહું છું, અને વળી પ્રેમકને (પ્રેમાનંદ
 પાસે) અમારું ચાલતું પણ નથી, (અથવા તેમના પ્રેમની આગળ મારી

પિતા દયા થરો કાંઈ ! માલ છે ઘણો આ માંઈ !
 કો'શું કવિ ! તજ્યું આંઈ, સાંઈ જેવા શુદ્ધ છે;
 પ્રાસ અનુપ્રાસ તજ્યા, ' હાય ' શબ્દ ઘણા યજ્યા,
 તોય અમને ન ભજ્યા ! સજ્યા શાસ્ત્ર યુધ છે;
 યોડા માંહી સાડું સહુ, વિનવી પિતાજી કહું,
 બહુ દમ્યે કશું બહુ, રહું બંધ કુદ્ધ છે !
 શું કહો કે કરચ થાય ? વલ્લભ શું હારી જાય ?
 ગાયું આપકેડું ગાય ? હાય ! શા વિરુદ્ધ છે ! !

પર૭

રામયાંચના.

કપટી જે રામ રૂપ, તેને નમેકવિ ભૂપ,
 કેવું રૂપ છે અનુપ, કૂપ કપટીતાણું;
 સીતા ગ્રેવા કાળ જેણે, લક્ષ્મણને વાર્યો વેણે,

ઉદ્ધતાઈ નભતી નથી). તમારે તેમની પાસે ધનની ગરજ પડતી હશે
 માટે તેમના આગળ નહિ ચાલતું હોય, એવી શંકા દૂર કરે છે: ધને ઇન્દ્ર-
 ધનમાં તો અમે આપશા (પોતાના) જેવાજ છીએ—અર્થાત્ ધનમાં તો
 અનુપમ છીએ ! અનન્વયાલંકાર.

પર૭ પિતાને વિનંતિ કરે છે: આમાં ઇન્દ્ર—આ ગ્રંથમાં. કો' ઇન્દ્ર—
 હે કવિ ! તમે સાંઈ (ક્ષીર) જેવા શુદ્ધ છે તો કહો કે આંઈ (આ
 ગ્રંથમાં) મેં શું તજ્યું છે ? તમને ન ગમે તે તજ્યું છે અને ગમે
 તે રાખ્યું છે તો તો ગ્રંથને વખાણો, એમ કહે છે: પ્રાસ ઇન્દ્ર. યજ્યા—
 પૂજ્યા—યોજ્યા. ન ભજ્યા—ન વખાણ્યા ! સજ્યા ઇન્દ્ર—તમે શાસ્ત્રને
 સજ્યા છો અને યુધ (પંડિત) છો. બહુ ઇન્દ્ર—બહુ દમવાથી કાંઈ બહુ છે ?
 પણ તમે કુદ્ધ છો એમ જાણીને હું બંધ રહું છું. શું ઇન્દ્ર—શું તમે એમ
 કહો છો કે તારાથી થાય તે તે કરચ !

કાજ ઊઠી કર્યું તેણે, એણે દિન તે ભણું;
 મારવો'તો રાવણને, ભૂંડી માત કરી જને,
 ધન્ય ગયા રામ વને, મને લાગે દામણું;
 વિડારિયો વાલિ જેહ, કોણ જીએ ધારી તેહ,
 રહી ગુપ્ત ગાદી દેહ, ખેડ કરી જે શાણું. ૫૨૮
 જામાતા લક્ષ્મણકેરો, હાથે કરાવ્યો ઉચ્ચેરો,
 મહીનાર કેરોકેરો, હેરો મન આંકડો;
 સીતાને તો શુદ્ધ જોઈ, તોય લોકલાજ હોઈ,
 કહે મુને નવ કોઈ, રોઈ અતિ સાંકડો;
 ધીજ પતિજ કરાવી, પત્ની પાવક ધરાવી,
 જાણી જોઈ જે હરાવી, રંડાવી શે માંકડી ?
 સતી ગર્ભવતી તણ, લોકલાજ ભલી લણ,
 ન આણ્યા પછીથી યણ, હણ મતિ સાંકડી ! ૫૨૯

૫૨૮ રામને કપટી રૂપે વર્ણવે કવિ તેને નમે છે: કપટી ધૃં. કવિભૂપ—વલ્લભ. કૂપ ધૃં—કપટીના કૂપ (રામ)નું. પેહેલું કપટ બતાવે છે: સીતા ધૃં—સીતાસ્વયંવર વખતે સીતા પોતાને મળે માટે ધનુષ્ય ભાગવા ઊઠેલો લક્ષ્મણને વેણું (વચ્ચે) કરીને વાંચે. બીજું કપટ કહે છે: મારવો'તો ધૃં—રાવણને મારવાને અર્થે વનમાં તો જવું જ હતું, માત (કૈકયી)ને જને (લોકોમાં) ભૂંડી કરી—તેને માથે નિમિત્ત મૂકીને વનમાં ગયા, એ મારા મનમાં દામણું (દયામણું) લાગે છે. ત્રીજું કપટ કહે છે: વિડારિયો ધૃં—રામે વાલિને વિડાર્યો તે પણ ધારીને (વિચારીને) કોણ જીએ છે ? તેણે ગુપ્ત રહીને વાલિની ગાદી દેહને ખેડ કરી.

૫૨૯ ચોથું કપટ વર્ણવે છે: જામાતા ધૃં—લક્ષ્મણના જામાતા (ઈંદ્ર-જિત)નો હાથે (લક્ષ્મણને હાથે) ઉચ્ચેરો કરાવ્યો—મારી નાખીને તેનો રાખોડીનો ઢગલો કરાવ્યો ! (ઈંદ્રજિત શેષનો જમાઈ છે અને લક્ષ્મણ એ શેષનો અવતાર છે માટે ઈંદ્રજિતને લક્ષ્મણનો જમાઈ કવિએ કરાવ્યો છે.

એવું કપટ સ્વરૂપ, નમે તેને કવિ ભૂપ,
રહે થઈને તદ્રૂપ, અનુપ એ ગાત છે;
અરિ ભાવે મોક્ષ આપે, (માટે) કપટીને કવિ જાપે,
આમ કર્યે કષ્ટ કાપે, શાપે નવ શાત છે;
ધન્ય પ્રભુ ધન્ય રામ, સ્વરૂપે છે ઘનશ્યામ,
હૃદયે શ્યામ ! આવાં કામ, નામની શી વાત છે;
કવિમણિ કવીશ્વર, જેનો સદા હંચો કર,
કપટીને માને વર, પર એ પ્રખ્યાત છે.

૫૩૦

છંદમહિમા.

રાગ રાગણી નથી આ, શુદ્ધ કવિતા કથી આ,
કવિત લખે રથી આ, મથી મરે શું વળે !
ધન્યાશ્રી એ ધ્રુવજે શું ? રામગ્રી એ રહાવે શું ?
કાનડો એ કરાવે શું ? આવે શું કે શું મળે ?
નપુંસક પાર્થ સમું, જોઈ કવિતમાં રમું,
નરનારીથી ન ભમું, ગમું ન તે છે બળે;

પાંચમું કપટ વર્ણુ છે: મહી ઈં—મહિરાવણુની સ્ત્રીનો ફેરો (નિષ્ફળ કપો, અધ્યાહાર). એવી રામના મનની આંકડી (કપટ) હેરો (જુઓ). છઠું કપટ વર્ણુ છે: સીતાને ઈં. માત્ર પોતાની મતલબ કે, મને કોઈ કહે નહિ—દોષ દે નહિ, એટલા માટે તેની પાસે ધીજપતીજ કરાવી. સાતમું કપટ વર્ણુ છે: જાણી ઈં—રાવણુનો નાશ કરવા માટે જાણી જોઈને સીતાનું હરણુ કરાવ્યું હતું ત્યારે માંકડી (વાનરસ્ત્રીઓ) શે રહાવી ? આઠમું કપટ વર્ણુ છે: સતી ઈં. ન આણ્યા ઈં—તેને વાદમીકિના આશ્રમમાંથી આણ્યા પછીથી પણ યજ્ઞ (પૂજા—આદરસતકારથી બોલાવી) નહિ, એવી રામની મતિ હજી પણ સાંકડી છે ! !

૫૩૦ ગાત—ગાત્ર—શરીર. એમ દરવાથી તે શાપ દેવાના નથી એવી શાતા છે ! હૃદયે શ્યામ—તમે હૃદયમાં પણ શ્યામ છો ! અને તમારાં કામ તો આવાં છે ! (પાછળ કલાં તેવાં). તો પછી તમારા નામની તે વાતજ શી કરવી ! ! પર—શ્રેષ્ઠ.

પુરૂષ જે છંદ નામ, પુરૂષ હું છંદકામ,
લલિતાદિ વૃંદ નામ, ધામ કવિ કો કળે.

૫૩૧

પૂર્ણાહુતિ.

કરણારત્નાકર આ, વરણની ગાગર આ,
અરણ શુ' નાગર આ, પુસ્તક લ્યો પાણિમાં;
હાસ્ય ને અશ્રુ આણે આ, રસજ હોયે જાણે આ,
મજા કોક તો માણે આ; પુસ્તક લ્યો વાણીમાં;
ભૂ મુનિ વસુ ભૂમાં આ, પૂર્ણાહુતિ છે હુંમાં આ,
અગ્નિ નાખી છે રૂમાં આ, પુસ્તક લ્યો હાણીમાં;
કવિ પૂત વલ્લભ આ, કૃતિ તેની ફલ્લભ આ,
મૂખે માને મુલ્લભ આ, પુસ્તક લ્યો કા'ણીમાં.

૫૩૨

સમાપ્ત.

૫૩૧ રથી-વીર (વલ્લભ કવિ). રાગ રાગણી રૂપ પુરૂષ અને સ્ત્રીઓને તણને પાર્થ (અર્જુન) સમુ' નપુ'સક (કવિત) મેં પસંદ કર્યું છે. અર્થાત પાર્થ જેમ સવ્યસાચી હતો તેમ કવિતમાં પણ ગમે તેમ લખી શકાય છે માટે તે ઠીક છે. કોઈ કહેશે કે તમે પુરૂષ છતાં છંદ પુરૂષની કેમ ધ્રુષ્ટા કરતા નથી ? તો તેમ નથી: છંદમાં જે છંદનાં નામ પુરૂષનાં છે એવા લલિત વગેરે છંદોનાં વૃંદનાં નામ જે કવિના ધામ (તેજ) રૂપ છે, તેને કોઈ કવિ કળે (સમજે) એમ છે. પુરૂષ ધૃ—હું પુરૂષ છંદની કામ (ધ્રુષ્ટાવાળો છું).

૫૩૨ રત્નાકર—સમુદ્ર. વરણની ગાગર—વારણી નામે મધનો ઘડો, અથવા વરણ દેવના સ્વાધીનમાં રહેલો સમુદ્રમાંથી નીકળેલો અમૃતનો ઘડો નાગર—ચતુર. જેમ દેવોમાં અરણ દેવ ચતુર છે (પાંગળો છતાં નિત્ય ભ્રમણ કરે છે માટે) તેમ પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક પણ તેવું છે. હાસ્યને ધૃ—(કોઈ કોઈ સ્થળે). ભૂધૃ—સંવત ૧૭૮૧ માં. બહુધા અંક બતાવવા હોય ત્યારે અવળો ક્રમ રાખે છે પણ વલ્લભે તેમ કર્યું જણાતું નથી. અગ્નિ ધૃ—જેમ રૂમાં અગ્નિ નાખવાથી રૂ સળગે છે તેમ આ પુસ્તકથી મારા પિતાને ક્રોધ થયો છે અથવા રૂમાં અગ્નિ પડ્યા જેવો સંતાપ તમારા મનને થાય ત્યારે હાણીના વખતમાં આ પુસ્તક તમે વાંચજો એટલે તમને શાંતિ થશે. ૫૫

१५ दिवस : आ पुस्तक वधुमां वधु १५ दिवस
भाटे राभी शकाशे.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત
શ્રી ચી. મં. ગ્રંથાલય, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

અદેવ

કિતાબ નં. ૨

42296

પાલખ

(અક્ષર)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય

અમદાવાદ - ૯